

UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

PRILOZI
ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU
72/2022.

POF	VOL. 72	1-372	SARAJEVO	2023.
-----	---------	-------	----------	-------

UNIVERSITY OF SARAJEVO – ORIENTAL INSTITUTE

72.

2022.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

C O N T R I B U T I O N S

TO ORIENTAL PHILOLOGY

Annual

Editor-in-Chief
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 72	1-372	SARAJEVO	2023.
-----	---------	-------	----------	-------

UNIVERSITE DE SARAJEVO – L'INSTITUT ORIENTAL

72.

2022.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

REVUE
DE PHILOGIE ORIENTALE
Annuaire

Rédactrice
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 72	1-372	SARAJEVO	2023.
-----	---------	-------	----------	-------

UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT

72.

2022.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)
ISSN 2303-8586 (Online)

PRILOZI
ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU

Izlazi jedanput godišnje

Glavni urednik
Dr. Elma Korić

POF	VOL. 72	1-372	SARAJEVO	2023.
-----	---------	-------	----------	-------

Izdavač/Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Zmaja od Bosne 8 b, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
e-mail: ois@bih.net.ba: web: www.ois.unsa.ba

Glavni urednik/Editor-in-Chief

Dr. Elma Korić

Odgovorni urednik/Executive Editor

Dr. Aladin Husić

Redakcija/Editorial Board

Akademik Muḥammad M. al-Arnāuṭ (Mafrāq), dr. Dragana Amedoski (Beograd),
dr. Dželila Babović (Sarajevo), dr. Vera Constantini (Venezia), akademik Ekrem
Čaušević (Zagreb), dr. Linda T. Darling (Arizona), akademik Esad Duraković
(Sarajevo), dr. Feridun M. Emecen (Istanbul), dr. Lejla Gazić (Sarajevo), akademik
Dragi Gjorgiev (Skopje), dr. Muamer Hodžić (Sarajevo), dr. Cemal Kafadar
(Cambridge Massachusetts), dr. Adnan Kadrić (Sarajevo), dr. Mahmut Erol Kılıç
(Istanbul), dr. Marcus Koller (Bochum), dr. Madžida Mašić (Sarajevo), dr. Hatice
Oruç (Ankara), dr. Ludwig Paul (Hamburg), dr. Gisela Procházka-Eisl (Wien).

Tehnički urednik/Technical Editor

Dr. Madžida Mašić

Lektor/Language Editor

Dr. Lejla Gazić

Lektor za engleski jezik/English Language Editor

Anela Dedić, MA

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

ISSN 0555-1153 (Print)

ISSN 2303-8586 (Online)

EBSCOhost Online Research Databases (www.ebscohost.com)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Frankfurt am Main (www.ceeol.com).

Stavovi iznijeti u radovima odražavaju stav autora.

The views expressed in the papers are those of the authors.

Publiciranje ovog izdanja pomogli su Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
i Fondacija za izdavaštvo Sarajevo/The publication of this edition was supported by
the Federal Ministry of Education and Science and the Sarajevo Publishing Foundation

SADRŽAJ – CONTENTS

I IZVORNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

1. Filologija / Philology

a) Jezik / Language

- Amra Mulović, Velida Mataradžija *Komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka Ibn Hāğibovih gramatičkih djela al-Kāfiya i al-Šāfiya / Ahmed Sudi Bosnevi's Commentaries on Ibn Hāğib's Grammatical Works al-Kāfiya and al-Šāfiya* 7

b) Književnost / Literature

- Berin Bajrić, *Arapska poezija u djelu Muğāđara al-'awā'il wa musāmara al-'awāğir Ali-dede Bošnjaka / Arabic Poetry in the Work Muğāđara al-'awā'il wa musāmara al-'awāğir by Ali-dede Bosniak* 34

2. Historija i Diplomatika / History and Diplomatics

- Aladin Husić, *O spahijskoj organizaciji u Bosanskom ejaletu u 17. stoljeću / On Sipahi Organization in the Eyalat of Bosnia During the 17th century* 58
- Hatice Oruç, *Saraybosna'da İsa Bey zaviyesi hakkında bazı belgeler (II) / Several documents on İsa Bey's tekke in Sarajevo (II)* 72
- Alma Omanović-Veladžić, *Sarajevski gureba defter iz 1261/1845. godine / Sarajevo Gureba-defter from 1261/1845* 117
- Ayla Efe, *Saraybosna'nin Dört Yili: Masraflarin Çizdiği "Saray" Resmi / Four Years of Sarajevo: The Picture of Sarajevo Sanjak Drawn by its Expences* 147

3. Kulturna historija / Cultural history

- Madžida Mašić, *Kulturna baština Bosne i Hercegovine II: Rukopisi Elçi Ibrahim-pašine medrese u Travniku / Cultural Heritage of Bosnia and Herzegovina II: Manuscripts of the Elçi Ibrahim Pasha's Madrasa in Travnik* 207
- Dželila Babović, *An'ām Abdullaha ibn Saliha iz Gornjeg Vakufa: sinergija slike i teksta u pobožnoj praksi / An'ām of Abdullah Ibn Salih from the Gornji Vakuf: Synergy of Picture and Text in Devotional Practice* 234
- Rifet Rustemović, *Između suvereniteta, državnog nadzora i kultus-autonomije. Islamska zajednica i bosanskohercegovački muslimani u antitezi nje-mačkog orijentaliste Carla Heinricha Beckera (1876-1933) / Between the Sovereignty, State-control and Non-interference in Religion. The Islamic Community and the Muslims of Bosnia and Herzegovina in the Antithesis of the German Orientalist Carl Heinrich Becker (1876-1933)* 261

II PRILOZI / CONTRIBUTIONS

- Ayşe Ayaz, *Mavinin günahi, kötülüğü, çirkinliği ve korkunçluğu: 14-15. yüzyıl divan şiirinde mavi gözler / The Sin, Evil, Ugliness and Horror of Blue: Blue Eyes in 14th-15th Century Divan Poetry* 301

III OCJENE / EVALUATIONS

- H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı belgelerinde Koniçe/ Konjic u osmanskim dokumentima* (Elma Korić) 326

IV PRIKAZI / REVIEWS

- Mahmud Derviš, *Sabrana djela* (Esad Duraković) 331
- Olga Vladimirovna Sarıgöz, *Praktičeskaja grammatika sovremennogo tureckogo jazyka* (v dialogah i tablično-shematičeskijh objasnenijah) (Ekrem Čaušević) 333
- Amina Šiljak-Jesenković, *Re/konstrukcija priča o Lj/ljubavi: fabule i izbor stihova iz mesneviya u prijevodu na bosanski jezik* (Madžida Mašić) 336
- Emrah Seljaci, *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskom turskom jeziku* (Madžida Mašić) 339
- Aladin Husić, *Devşirma u Bosni: o regrutaciji Bosanaca u janjičare* (Muamer Hodžić) 341
- Elma Korić, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća* (Aladin Husić) 344
- Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606–1645)* (Emina Mostić) 348
- Hana Younis, *A qadi in the Christian Empire* (Amir Džinić) 351
- Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* (Dino Mujadžević) 355
- Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine: zbornik radova sa naučnog skupa "Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine" Sarajevo, 22. septembar 2021. godine* (Madžida Mašić) 359
- Zamišljanje žene, o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* (Edin Omerčić) 364
- Dženita Karić, *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy* (Amer Maslo) 366
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak treći. (Madžida Mašić) 370

AMRA MULOVIĆ*
(Sarajevo)
VELIDA MATARADŽIJA**
(Sarajevo)

KOMENTARI AHMEDA SUDIJA BOŠNJAKA IBN
HĀĠIBOVIIH GRAMATIČKIH DJELA *AL-KĀFIYA* I
AL-ŠĀFIYA

Abstrakt

Prije slavni komentari klasičnih djela perzijske književnosti Ahmed Sudi Bošnjak okušao se i u oblasti gramatike arapskog jezika i na osmanskom turskom jeziku komentirao djela *al-Kāfiya* i *al-Šāfiya* iz arapske sintakse i morfologije koja je napisao slavni arapski jezikoslovac Ibn Hāġib. Centralni dio istraživanja posvećen je analizi različitih aspekata Sudijevih komentara *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* u okviru koje su izneseni vrijednosni sudovi o ovim do sada neobrađenim rukopisnim djelima. U radu je predstavljen obrazovni i naučni put Ahmeda Sudijskog Bošnjaka i njegova uloga kao muderisa koji je nastojao unaprijediti nastavni proces kroz pisanje komentara udžbenika koji su činili nastavni plan i program u osmanskim medresama. Isto tako, razmatran je naučni značaj koji su izvorni tekstovi *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* imali u okviru arapske gramatičke tradicije.

Ključne riječi: Ahmed Sudi Bošnjak (ʿAḥmad Sūdī al-Būsawī), komentar, *al-Šāfiya*, *al-Kāfiya*, arapska gramatika

* Dr. Amra Mulović, vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, email: amra.mulovic@ff.unsa.ba; ORCID ID: 0000-0002-6179-6204

** Dr. Velida Mataradžija, docentica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, email: velida.mataradzija@ff.unsa.ba; ORCID ID: 0000-0002-5075-2513

UVOD

U komentatorskom opusu Ahmeda Sudija Bošnjaka (ʿAḥmad Sūdī al-Būsnawī), pored dobro poznatih i u orijentalno-islamskoj kulturi pozitivno vrednovanih komentara perzijskih književnih klasika, nalaze se i komentari dva iznimno značajna Ibn Ḥāğibova djela iz arapske gramatičke tradicije koja su imala i krucijalnu ulogu u osmanskome obrazovnom sistemu, *al-Kāfiya fī al-naḥw* i *al-Šāfiya fī al-šarf*. Prvo djelo predstavlja uvod u arapsku sintaksu, a drugo u arapsku morfologiju. Sudijevi komentari perzijskih klasičnih književnih djela obrađeni su i analizirani u vrijednim i sveobuhvatnim studijama. Međutim, dio Sudijevog opusa posvećen spomenutim gramatičkim djelima iz arapske tradicije, a napisan na osmanskome turskom jeziku, predstavljen je faktografski, uglavnom u formi kratkih kataloških natuknica i konciznog opisa rukopisā. Glavni cilj ovog rada jest analiza Sudijevih komentara *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye*, koji do sada nisu naučno valorizirani. Neki od zadataka ovog istraživanja jesu predstaviti obrazovni i naučni put Ahmeda Sudija Bošnjaka i historijske prilike koje su ga oblikovale u jednog od najznačajnijih i najutjecajnijih bošnjačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima te istražiti značaj izvornih tekstova *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* koje Sudi komentira.

AHMED SUDI BOŠNJAK: OBRAZOVNI I NAUČNI PUT

Jedan od najranijih i najistaknutijih osmanskih učenjaka, Ahmed Sudi Bošnjak, rođen je u selu Sudići kod Čajniča. Autori biografskih djela škrti su na biografskim detaljima o Sudiju. Atāyī (1583–1635) bilježi da je Sudi kao izrazito obrazovana ličnost kratko vrijeme obavljao dužnost učitelja u medresi u Ibrahim-pašinom saraju, te da je napisao svoje vrijedne komentare.¹ Navedeni podaci dopunjavani su u narednom periodu uglavnom uz kratka predstavljanja Sudijevih djela i bibliografske crtice o prijepisima njegovih rukopisa.² U protekle dvije decenije interesovanje

¹ Nevʿizāde Atāyī, *Hadāʾikuʾl-Hakāʾik fī tekmeletiʾş-Şakāʾik*, ur. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, 953.

² Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Preporod, Sarajevo, 2007, 115-119; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 89-95; Nazif M. Hoca, *Sūdī, Hayatı, Eserleri ve İki Risālesiʾnin Metni*, İstanbul, 1980; Amir Ljubović, Sulejman

za Ahmeda Sudija je poraslo u naučnoj javnosti i objavljene su vrijedne studije koje detaljno analiziraju njegove komentare.³ Zahvaljujući temeljitoj obradi Sudijevih komentara djela perzijske klasične književnosti, Sadijevih *Bustana* i *Đulistana* i Hafizovog *Divana*, u kojima je autor ostavljao biografske bilješke, otkrivene su i neke crtice o njegovom obrazovanju.

Sudi je svoje školovanje počeo u rodnom mjestu, a nastavio u Sarajevu.⁴ Nije poznato u kojoj je sarajevskoj medresi Sudi stekao obrazovanje. Želja za znanjem je Ahmeda Sudija odvela u Istanbul. U literaturi se ne navodi koju je medresu pohađao niti kada je stigao u Istanbul. U Istanbulu, u kojem je stekao solidno obrazovanje u nekoj od medresa, zadržao se do 1558/59. godine, odakle je otputovao u Erzurum.⁵ Početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća Sudi se javlja kao stasao učenjak, jer već tada piše predgovor za svoj komentar *al-Kāfiye*.⁶

Tokom svog usavršavanja Sudi je nakon Istanbula boravio u brojnim gradovima i pokrajinama Osmanskog Carstva, poput Erzuruma, Bagdada, Dijarbakira, Šama, Jerusalema, Egipta. Nisu poznati detalji koliko vremena su trajala i kojim redom su sva navedena putovanja obavljena. Sudijevo obrazovanje u Bagdadu prethodilo je boravku i radu u Dijarbakiru.

Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995, 112-113.

³ Više vidjeti: Kathleen Burill, "Sūdī", *Encyclopedia of Islam*, vol. 9, Brill, Leiden, 1997, 762; Ozan Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2008. godine na Univerzitetu Marmara u Istanbulu; Murat Umut Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz: A Sixteenth-century Ottoman Scholar on the Divan of Hafiz*, doktorska disertacija odbranjena 2012. godine na Univerzitetu Washington; Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – Komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014; Bedriye Gülay Açar, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2018. godine na Univerzitetu Sakarya u Turskoj; Ibrahim Kaya, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz: Sūdî'nin Hâfiz Dîvânı Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2020.

⁴ O. Yılmaz, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 33; N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 15.

⁵ I. Kaya, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz...*, 51.

⁶ U predgovoru komentara *al-Kāfiye* Sudi navodi da djelo posvećuje Hasan-agi, agi janjičara, koji je navedenu dužnost obavljao u periodu od septembra 1561. godine do 24. jula 1563. godine. Vidjeti: Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmanî*, vol. 2, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 631. Dakle, možemo zaključiti da je Sudi komentar *al-Kāfiye* započeo pisati već početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća.

Jedno vrijeme sam studirao u Bagdadu. Tamo sam se sretao sa iranskim trgovcima, među kojima je bilo onih ukrašenih znanjem. Pitao sam ih za teško razumljiva mjesta iz *Ḍulistana*, *Bustana* i *Divana*. Jednom sam ih upitao za značenje pojma *češmārī*... Nakon nekoliko godina u oblasti Di-jarbakir u gradu Amidu sam zaposlen kao danišmend u medresi Mesudiji i u to vrijeme u Amidu je živio jedan osmanski učenjak, Perzijanac Muḷā Muṣliḥuddīn Lārī.⁷ Ponekad sam prisustvovao njegovim predavanjima i pitao ga za teško razumljiva mjesta u navedenim djelima. Jednog dana sam ga pitao za riječ *češmārī*. Dao mi je isti odgovor kao i bagdadski trgovci.⁸

Sudi je mogao razgovarati sa navedenim muderisom i o *al-Kāfiyi*, jer je sam Lārī napisao glosu uz djelo *Kāfiya*.⁹ Činjenica da je Sudi bio nadomak diplome u vrijeme kada je upoznao Muṣliḥuddīna Lārīja samo je još jedan argument u prilog tezi koja opovrgava prenaplašeni utjecaj navedenog učenjaka na Sudijevo usavršavanje.¹⁰ Novije studije pokazuju da su u Sudijevom školovanju postojale ličnosti koje su bile značajnije od Muṣliḥuddīna Lārīja.

Medresa Mesudija u kojoj je Sudi bio zaposlen najstarija je medresa u Anadoliji. Osnovao ju je 1123. godine vladar Mes'ūd iz turkmenske dinastije Artukida. Navedena medresa djeluje i danas.¹¹ Danišmendi osmanskih medresa su bili studenti pred diplomom. Iako nisu okončali školovanje, upošljavani su u nižim medresama i tako su sticali iskustvo.¹²

Sudi je svoje obrazovanje sticao i u Damasku. Obrazovao se u nekoj zasigurno velikoj i respektabilnoj medresi koju su pohađali studenti iz različitih krajeva islamskog svijeta.¹³ U Damasku je Sudi sticao znanje od učitelja Ḥalīmīja Širwānīja.¹⁴ Pažljivim čitanjem dijelova komentara

⁷ Muḷā Muṣliḥuddīn Lārī je u periodu od 1560. godine do svoje smrti 1572. godine živio u Di-jarbakiru, obavljajući dužnost muderisa medrese Husrev-paše i muftije Di-jarbakira. Vidjeti: Hulusi Kılıç, "Lārī, Musliḥuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 2003, 103-104.

⁸ B. Gülay Açar, 16. *Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, 6.

⁹ Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn 'an 'asāmî al-kutub wa al-funûn*, vol. 2, Dâr 'ihyâ' al-turât al-'arabî, Bayrût, Lubnân, s. a., 1372; H. Kılıç, "Lārī, Musliḥuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 2003, 104.

¹⁰ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 16.

¹¹ Ara Altun, "Artuklular", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 3, İstanbul, 1991, 418-419.

¹² Mehmet İpşirli, "Dânişmend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 8, İstanbul, 1993, 464-465.

¹³ O. Yılmaz, 16. *Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 36.

¹⁴ Ḥalīmī Širwānī je bio autor divana poezije. Vidjeti: N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 17. Neke njegove pjesme se čuvaju u biblioteci Hamidiye,

perzijskih klasika, u kojima je naveden niz ličnosti koje su Sudiju pomagale odgonetnuti značenja nekih pojmova, ustanovili smo da je jedino Širwānija nazivao svojim učiteljem.

Tako sam čuo od rijetkoga izdanka vremena i ponosa ovoga doba, pisca izvanrednih spisa i tvorca neprevaziđenih kasida, kome dugujem blagodat svoju, moga učitelja Mevlane Halimija Širvanija, neka Višnji Bog dušu njegovu posveti i vrata mu džennetska otvori...¹⁵

Širwānī je bio stručnjak za arapski jezik i perzijsku književnost, koji su posebno zanimali Sudija. Može se pretpostaviti da je Sudi dobio idžazetnamu za navedene oblasti upravo od muderisa Ḥalīmīja Širwānīja jer je pred njim učio o *Dulistanu*, a vjerovatno i o ostalim djelima koja je u narednom periodu komentirao.

Sudijeve bilješke u poslanici koju je napisao o tumačenju jednog bejta iz Hafizovog *Divana* možda na najbolji način opisuju njegovu težnju za usavršavanjem, ali govore i o autoritetima čije mišljenje je cijenio:

Tokom mog učenja u Šamu pitao sam za značenje ovog bejta mog učitelja Mulā Ḥalīmīja Širwānīja koji je autor zadivljujuće kaside i djela na arapskom jeziku, Mulā Muḥammad-efendiju, sestrića Mulā Ğāmīja i Mulā Šabūḥīja Badaḥšānīja, autora divana. Svu trojicu sam ponaosob pitao za značenje ovog bejta. Oni su odgovorili da je priča o Mawlāni 'Abdurrazzāqu aluzija. Međutim, Mulā Aḥmad Qazwīnī, kome je sultan Sulejman Han dodijelio mirovinu od 200 akči, šayḥ Ḥusayn Harazmī, koji je bio i šayḥ i mulā i pjesnik, Mulā Mušliḥuddīn Lārī, koji je bio i mulā i pjesnik, kazali su da je spomenuta priča o hazreti Ḥiḍru u suri Kahf u Kur'anu aluzija. Pitao sam o ovome i Mawlānu Afḍaluddīna koji je djelovao u blizini mezara hazreti imama 'Alīja, neka Allah počasti njegovo lice i neka je zadovoljan s njim. Odgovorio mi je: "Ja ne znam istinsko značenje ovog 36. bejta, ali je Mulā Ğalāluddīn Dawwānī, u vrijeme kada je bio mulā, napisao komentar tog bejta, mada ga nije tako detaljno razjasnio."¹⁶

Sudijeva brojna putovanja u znamenite gradove islamskog svijeta, njegovo usavršavanje u više medresa, ali i susreti sa učenim ljudima različitih profila, doprinijeli su da on postane vrstan komentator klasičnih tekstova. Crtice iz njegove biografije pokazuju da je mobilnost uleme

redni broj 713, u Istanbulu. Vidjeti: Muhammad 'Alī Tarbiyat, *Dānešmandān-e Āzarbāyḡān*, Tehrān, 1378/1999, 200.

¹⁵ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 17.

¹⁶ O. Yılmaz, 16. *Yüzyl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, 36-37.

bila sveprisutna u XVI stoljeću. Nakon višegodišnjeg putovanja u svrhu sticanja znanja Ahmed Sudi Bošnjak se vratio u Istanbul.

U Istanbulu je Ahmed Sudi dobio posao muderisa u prestižnoj medresi koja je osnovana 1536. godine u saraju velikog vezira Ibrahim-paše na Atmejdanu. Navedena škola je, uz medrese u Edirnama i na Galati, bila jedan od glavnih centara dvorskog obrazovanja.¹⁷ U njoj su obrazovani talentovani mladići koji su po sistemu devširme dovođeni u osmansku prijestolnicu. Ponekad su sami osmanski sultani nadgledali obrazovanje polaznika ovih ustanova, jer su upravo navedene institucije osiguravale kadrove za važne državne poslove. Posao muderisa su nerijetko obavljali dvorski učitelji.¹⁸ Postati predavačem u elitnoj školi svakako je bilo veliko priznanje Ahmedu Sudiju Bošnjaku. U navedenoj školi svoje znanje i ljubav prema lijepoj riječi prenio je i Derviš-paši Bajezidagiću koji će ostaviti neizbrisiv trag radom na polju bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Derviš-paša je u svom djelu *Muradnama* zabilježio sjećanje na svog slavnog učitelja.¹⁹

Uočava se da je Sudi sedamdesetih i osamdesetih godina XVI stoljeća bio etabliran u najvišim krugovima osmanskog društva. Moguće je da mu je put bio otvoren zahvaljujući djelovanju Mehmed-paše Sokolovića ili niza drugih ličnosti porijeklom iz Bosne. Aladin Husić je, poredeći biografije Ahmeda Sudija i njegovog zemljaka Husejin-paše Boljanića, ustanovio sličnosti u mjestima boravka navedenih ličnosti.²⁰ Ako obratimo pažnju na ličnosti kojima je Sudi posvetio svoja djela, uočava se da su to pojedinci koji su obavljali visoke funkcije u pravosuđu, vojsci, obrazovnom sistemu, vjerskom životu. Komentari *Dulistana*, *Bustana* i *Divana* posvećeni su istaknutom učenjaku Omeru, šejhu harema u Medini.²¹ Svoju poslanicu o drugom stihu iz Hafizovog *Divana* posvetio je anonimnom astronomu koji je radio u istanbulskoj opservatoriji.²² Vjerovatno Sudi nije naveo ime učenjaka zbog kampanje koju je protiv

¹⁷ M. U. Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz*, 9.

¹⁸ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe, İstanbul, 2010, 264; Halil Inalcik, "Ghulam", EI, vol. 2, Brill, 1087.

¹⁹ Adnan Kadrić, *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 93.

²⁰ Aladin Husić, "Historijski kontekst pojave Ahmeda Sudija Bošnjaka", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLVII, Sarajevo, 2018, 185.

²¹ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, 33; B. Gülay Açar, 16. *Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı*, 13; M. U. Inan, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz*, 76.

²² Nazif M. Hoca, *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi'nin Metni*, İstanbul, 1980, 3.

rada navedene institucije povela radikalna ulema, što je naposljetku dovelo do njenog rušenja 1580. godine, i to samo tri godine od njenog osnivanja.²³ Poslanica koja je posvećena jednom astronomu na najbolji način pokazuje da je Ahmed Sudi Bošnjak pripadao istinskoj klasi učenjaka koji su cijenili racionalne i tradicionalne nauke.

Ahmed Sudi Bošnjak se nije dugo zadržao na poziciji učitelja u Ibrahim-pašinom saraju. Nije poznato tačno vrijeme niti razlog njegovog povlačenja s mjesta muderisa. To se najvjerojatnije dogodilo nakon ubistva Mehmed-paše Sokolovića 1579. godine, čiju je podršku uživao.

Sudi je svoja najvažnija djela napisao upravo nakon prestanka rada u medresi Ibrahim-pašinog saraja. Njegovi komentari arapskih gramatičkih djela pisani su postepeno tokom dugogodišnjeg traganja za znanjem i usavršavanja širom Osmanskog Carstva. Svoje posljednje djelo, komentar Sadijevog *Bustana*, Sudi je završio 1598. godine. Na osnovu podataka koje je Šem'ī ostavio u svom djelu napisanom 1599/1600. godine, utvrđeno je da je Ahmed Sudi Bošnjak umro u periodu između 1598. i 1600. godine.²⁴

ZNAČAJ *AL-KĀFIYE* I *AL-ŠĀFIYE* U OKVIRU ARAPSKJE GRAMATIČKE TRADICIJE

U XIII stoljeću, na vrhuncu zlatnog doba arapske nauke, pojavila su se dva učenjaka čija su imena i djela obilježila kako tradicionalne tako i moderne škole izučavanja arapskog jezika, Ibn Hāğib i Ibn Mālik.²⁵ Ğamāluddīn Abū 'Amr 'Uṭmān Ibn 'Umar Ibn Abū Bakr al-Mālikī al-Kurdī, poznatiji kao Ibn Hāğib, rođen je u selu 'Asnā u Gornjem Egiptu nakon 1174/75, a umro u Aleksandriji 1248/49. godine. Iako je rođen i obrazovao se u Egiptu, dio svog aktivnog naučnog života proveo je u

²³ Hüseyin Gazi Topdemir, "Takiyüddin er-Râsid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 39, İstanbul, 2010, 454-456; Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300-1600)*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1974, 254-255.

²⁴ Bedriye Gülay Açar, "Sûdî-i Bosnevî'nin Ölüm Tarihi Meselesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, Sakarya Üniversitesi, 2016, 181-192.

²⁵ Drugi učenjak koji se u historijama arapske gramatike izdvaja u kontekstu formalnog obrazovanja u islamskom svijetu, Ibn Mālik, autor je slavnog djela iz arapske gramatike *al-Ḥulāşa fī al-naḥw*, poznatijeg kao *al-'Alfiyya*, koje se sastoji od hiljadu dvostihā.

Damasku i Karaku. Budući da je bio potpuno posvećen filologiji, napisao je brojna djela iz jezika, od kojih izdvajamo sljedeća:

- *'Amālī Ibn Ḥāğib*, u kojem obrađuje različite gramatičke teme arapskog jezika,
- *al-'Idāh fī šarḥ al-Mufaššal*, izvrstan komentar glasovitog al-Zamahšarijevog djela,
- *al-Kāfiya fī al-naḥw*, koje predstavlja obuhvatnu sintaksu arapskog jezika,
- *al-Wāfiya fī naẓm al-Kāfiya*, autokomentar *al-Kāfiye* u stihu,
- *al-'Imlā' 'alā al-Kāfiya*, autokomentar *al-Kāfiye*,
- *al-Šāfiya fī al-šarf*, koje je posvećeno morfologiji arapskog jezika.

Svi ovi radovi nemaju isti značaj u arapskoj gramatičkoj tradiciji. Značaj nekog djela ne procjenjuje se samo po kvaliteti njegovog sadržaja već i prema broju postojećih rukopisa, broju komentara i dometu društvene i kulturne recepcije tog djela. U tom smislu, *al-Kāfiya fī al-naḥw* i *al-Šāfiya fī al-šarf* dva su važna izvora.

Potpuni naziv prvonavedenog djela jest *Kāfiya dawī al-'arab fī ma'rifa kalām al-'Arab* (Priručnik dostatan željnima znanja o jeziku Arapa; dalje *al-Kāfiya*). Knjiga predstavlja sažet i koncizan pregled sintakse arapskog jezika. Autor je u samo sedam hiljada riječi izložio sintaksička pravila i opisao različite sintaksičke kategorije što bi, po njegovom mišljenju, trebalo biti “dovoljno” da “željni znanja” savladaju sintaksu arapskog jezika. Pri pisanju ovog djela autor je sebi postavio cilj da pojednostavi sintaksu arapskog jezika svojim učenicima, u čemu je u potpunosti uspio jer se djelo pokazalo iznimno prikladnim udžbenikom koji je imao utjecaj bez presedana kako na djela Ibn Ḥāğibovih savremenika tako i na djela autora iz kasnijih perioda. Ovo djelo, dakle, svoju slavu duguje istančanom pedagoškom osjećaju autora, funkcionalnom pristupu tematici te zanimljivom izlaganju sadržaja.

U principu, što je tekst stariji, vredniji je, zbog toga što se odlikuje sadržajnom originalnošću i/ili zbog inovativnog pristupa i metodologije. Noviji postklasični tekstovi i komentari nerijetko predstavljaju oponašateljske kompilacije ranijih tekstova i gube na svojoj originalnosti. Djela koja su napisali slavni gramatičari tokom zlatnog doba arapske nauke sistematična su, originalna, na zavidnom nivou naučne zrelosti, zbog čega se svrstavaju među metodološke obrasce ispred svog vremena, koje će slijediti gramatičari u narednim stoljećima. Među takva djela sa sigurnošću možemo smjestiti *al-Kāfiyu*, iako je nastala na početku postklasičnog perioda historije arapskog jezikoslovlja. Postoje mišljenja

koja propituju originalnost ovog djela. Carter sadržaj djela smatra u potpunosti neoriginalnim. Naime, prema njegovom mišljenju, *al-Kāfiya* u osnovi predstavlja skraćenu verziju sveobuhvatne, opsežne i slavne gramatike arapskog jezika koju je pod nazivom *al-Mufaṣṣal* napisao al-Zamaḥṣarī.²⁶ Međutim, postoje i mišljenja oprečna navedenom, prema kojima, bez obzira na terminološku i strukturnu sličnost dvaju djela i neupitan utjecaj koji je al-Zamaḥṣarī izvršio na Ibn Hāğiba, autor *al-Kāfiye* otvara novu etapu razvoja arapske gramatičke misli, primjenjuje nove metode i izlaže vlastite sudove i mišljenja.²⁷ Teško da se može navesti neka druga knjiga koja je dosegla popularnost koju je uživala *al-Kāfiya*. Međutim, iako je bila široko zastupljena u cijelom Osmanskom Carstvu, Perziji ili centralnoj Aziji i naročito na Indijskom potkontinentu, treba istaći da je njenu ulogu na području islamskog Zapada preuzela *al-Āğurrūmiyya* autora al-Āğurrūma (u. 1325) iz Fesa.²⁸ Ove dvije gramatike, koje su se inače koristile i za učenje arapskog jezika u Evropi nakon XVI stoljeća i koje su prevedene na evropske jezike, imale su, čini se, jasnu “geografsku distribuciju” u obrazovnom sistemu islamskog svijeta, kako u svojoj doktorskoj disertaciji tvrdi Manuel Sartori.²⁹

Sadržaj ovog Ibn Hāğibovog djela redaktori štampanih izdanja dijele na brojna poglavlja i potpoglavlja, premda rukopis predstavlja monolitni tekst u kojem autor znalački prelazi s jedne teme na drugu, tako da djelo ima koherentnu strukturu u okviru koje su dobro postavljeni ciljevi povezani čvrstim kohezivnim sponama. Ibn Hāğib svoje djelo iz arapske sintakse počinje definicijom riječi koja, prema autoru, predstavlja izraz koji ukazuje na neko značenje. U nastavku autor izlaže osnovnu podjelu

²⁶ Vidjeti: M. G. Carter, “Arabic Grammar”, u: *Religion, Learning and Science in the ‘Abasid Period*, ur. M. J. L. Young, J. D. Latham i R. B. Serjeant, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne, 1990, 134.

²⁷ Vidjeti, npr.: Beata Sheyhatovitch, *The Distinctive Terminology in “Šarḥ al-Kāfiya” by Rađī l-Dīn al-‘Astarābādī*, Brill, Leiden – Boston, 2018, 1.

²⁸ Ova obimom mala knjiga toliko je korišćena da se u Egiptu za “gramatiku” uopće počela upotrebljavati riječ *ağrumiya*, te je doživjela na stotine komentara i glosa (Vidjeti: M. G. Carter, “Arabic Grammar”, 134).

²⁹ Preuzeto iz: Maravillas Aguiar Aguilar, “Una versión española de *la Kāfiya* de Ibn al-Hāğib (570/1174-5 – 646/1249) conservada en la Biblioteca Nacional de España”, *Al-Andalus Magreb*, 28, 2021, 2; Kees Versteegh, “Learning Arabic in the Islamic World”, u: *The Foundation of Arabic Linguistics III. The Development of the Tradition: Continuity and Change*, ur. Georgine Ayoub, Kees Versteegh, Brill, Leiden – Boston, 2018, 251.

riječi u arapskom jeziku na imena, glagole i partikule. Prema toj klasifikaciji autor u svom djelu obrađuje teme koje se odnose na navedene tri vrste riječi: fleksiju, nominativ, akuzativ, genitiv, apozitive, nepromjenljive riječi, određenost i neodređenost, brojeve, glagolske imenice, particip aktivni, imperfekt, konjunktiv, jusiv, nepotpune glagole, glagole hvaljenja i kuđenja, partikule i prijedloge.

Kada obrađuje imenice koje stoje u nominativu, opisuje detaljno imensku rečenicu i navodi koje sve riječi mogu biti u funkciji imenskog subjekta i imenskog predikata. Ibn Hāḡib raspravlja i o redu riječi u rečenici, položaju upitne čestice u imenskoj rečenici, te situacijama kada imenski predikat prethodi subjektu. Autor se dotiče i slučajeva kada se ispušta imenski subjekat ili predikat. Prilikom obrade riječi koje stoje u akuzativu detaljno izlaže sve vrste akuzativa, počevši od apsolutnog akuzativa, akuzativa uzroka, stanja, specifikacije i dr. Kada govori o genitivu, autor obrađuje genitivnu vezu, kvazigenitivnu vezu, te riječi koje dolaze nakon prijedloga.

Al-Kāfiya, iako obimom i sadržajem nevelika knjiga, javlja se kao referentni tekst par excellence i tokom vremena privukla je pažnju i potaknula kreativne impulse velikog broja učenjaka koji su se takmičili pokušavajući da je tumače, komentiraju i kritiziraju. S obzirom na to da knjiga predstavlja skup kratkih normativnih definicija i objašnjenja koja mogu poslužiti kao osnova za dalju raspravu, razvila se ogromna mreža sažetaka, komentara, superkomentara, glosa na ovo djelo, tako da spada među djela s najvećim brojem komentara. Danas brojimo više od sto četrdeset komentara ovog djela na arapskom jeziku, brojne komentare na perzijskom i turskom jeziku, te traktate i poeme posvećene ovom djelu.³⁰

Među istaknute komentatore *al-Kāfiye* upisali su se Raḡiyuddīn al-'Astarābādī (u. 1288), Šihābuddīn Aḡmad 'Umar al-Hindī (u. 1444), Nūruddīn 'Abd al-Raḡmān al-Ġāmī (u. 1492) i 'Išāmuddīn 'Ibrāhīm al-'Isfarā'īnī.³¹ Izvršni komentar koji je napisao al-'Astarābādī tek je zadnjih desetljeća privukao pažnju naučnika i smatra se najvažnijim i najboljim komentarom *al-Kāfiye* uopće.³² Al-Ġāmī je napisao hvaljen

³⁰ Samo u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se 68 primjeraka osnovnog djela i 46 komentara.

³¹ O komentarima *al-Kāfiye* više vidjeti u: Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...*, vol. 2, 1320-1323. Upravo djela navedenih komentatora iz XV stoljeća obilato koristi Sudi u svom komentaru.

³² Vidjeti: Arik Sadan, *The Subjunctive Mood in Arabic Grammatical Thought*, Brill, Leiden – Boston, 2012, 328.; B. Sheyhatovitch, *The Distinctive Terminology in "Šarḡ al-Kāfiya"...*, 2.

komentar pod naslovom *al-Fawā'id al-ḍiyā'iyya*³³ koji je, poput prototeksta, zauzeo istaknuto mjesto u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva.

Drugo Ibn Hāgibovo djelo koje je na turski preveo i komentirao Sudi jest *al-Šāfiya fi 'ilmay al-taṣrīf wa al-ḥatt* (Zadovoljavajući priručnik iz morfologije i ortografije; dalje *al-Šāfiya*). *Al-Šāfiya* nije dosegla popularnost sestrinskog djela iz sintakse. Međutim, i u ovom tekstu autor je primijenio sličnu metodologiju i, slušajući unutarnji glas dobrog učitelja, napisao djelo koje je u punom smislu zaslužilo biti udžbenikom u osmanskim medresama, te je nerijetko i komentirano.³⁴ Među izvrsne komentatore *al-Šāfiye* svrstali su se već spomenuti al-Raḍīyuddīn al-'Astarābādī, Aḥmad Ibn Ḥasan Faḥruddīn al-Čārpardī (u. 1345) i Niẓāmuddīn Ḥasan Ibn Muḥammad al-Nīsābūrī.³⁵

Autor se u ovom djelu, kako se iz punog imena djela da pretpostaviti, bavi temama iz morfologije i ortografije. Na početku djela izlaže svoju definiciju morfologije, a potom govori o korijenu imenica i glagola. U *al-Šāfiyi* se prvi put uspostavlja veza između oblika riječi, tj. paradigme, i značenja riječi. Autor govori o oblicima perfekta, imperfekta, imperativa, participa aktivnog i pasivnog, pridjevima, elativu, masdaru, imenicama mjesta, vremena i sredstva, deminutivu, imenu relacije, oblicima množine, o različitim fonetskim promjenama u okviru riječi, kao što su afiksacija, odbacivanje i specifičan izgovor vokala, elizija, promjena i gubljenje slabih konsonanata, metateza, asimilacija i geminacija. Uočava se da autor više pažnje posvećuje paradigrama koje predstavljaju poteškoću za učenje, nepravilnim oblicima i riječima za čije pisanje ili upotrebu postoje različita mišljenja. Po svemu sudeći, djelo *al-Šāfiya* najveći doprinos arapskoj lingvistici dalo je u oblasti arapske ortografije. Autor je temeljito obradio problem pisanja znaka *hamza* u arapskom jeziku, te pitanja ukidanja dugih vokala i ispuštanja jednog od konsonanata u situaciji kada se nađe uz konsonant koji mu je blizak po mjestu tvorbe.

³³ Jedan od bošnjačkih pisaca na orijentalnim jezicima, Muhamed Musić Allamek, napisao je glosu na ovo al-Ġāmījevo djelo. Vidjeti: A. Ljubović, S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, 113.

³⁴ Samo u Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuvaju se 32 primjerka osnovnog djela i 31 komentar ovog djela.

³⁵ O komentarima *al-Šāfiye* više vidjeti u: Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...*, vol. 2, 1021.

Ibn Hāğib i u *al-Kāfiyi* i u *al-Šāfiyi* često citira velikane arapske gramatičke tradicije, poput Sībawayha, Ḥalīla Ibn Aḥmada, al-Farrā'a, al-Kisā'ija. Katkada izlaže dva suprotna stava u vezi sa nekim sintaksičkim problemom i na kraju iznosi vlastito mišljenje. Kao argumentacija mu često služe kur'anski ajeti i primjeri stihova iz poezije. Zadivljujuće je kako je na veoma sistematičan način autor obradio brojna pitanja iz arapske gramatike ne prelazeći u opširnost, a ipak izlažući zadate teme veoma jasno. Iako je ova djela autor napisao kao uvode u sintaksu i morfologiju, ona znatno prevazilaze postavljeni cilj jer naprosto pozivaju na komunikaciju i podstiču na razmišljanje.

Ova dva djela bila su udžbenici na drugom stepenu učenja arapskog jezika u medresama širom Osmanskog Carstva. Kada je riječ o metodu učenja, treba istaći da su polaznici medresa od prve do posljednje strane čitali udžbenike pred svojim učiteljima, koji su im potom tumačili teško razumljive izraze. Interesantno je spomenuti da su oba djela učena napamet. Važni priručnici u nastavi bili su komentari autoriteta. Naime, prema odredbi sultana Sulejmana Kanunija u njegovoj kanunnami o staležu uleme, muderisima je bilo dopušteno da u nastavi pored propisanog osnovnog nastavnog programa koriste širu literaturu po vlastitom izboru.³⁶ Navedena odredba je svakako imala snažan utjecaj i na ukupno prozno stvaralaštvo u Osmanskom Carstvu gdje prevladavaju komentari i glose uz udžbenike koji su korišteni u medresama. Sami učitelji su, također, bili motivirani da pišu vlastite komentare udžbenika i po njima predaju.

Kako smo već navele, napisani su brojni komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Neki od tih komentara priznati su i poznati naučnoj zajednici, a neki su zapostavljeni i zane-mareni, te su ostali neobrađeni. U ovu drugu grupu spadaju komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka. Sudi je komentare napisao na osmanskome turskom jeziku, tako da su mogli dobiti i praktičnu primjenu i biti korišteni u osmanskim obrazovnim ustanovama. U nastavku ćemo predstaviti ova dva djela na osnovu rukopisa koji se čuvaju u zbirkama rukopisa u Bosni i Hercegovini i opisati metodski postupak koji Sudi koristi pri komentiranju.

³⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, vol. 4, Fey Vakfi Yayınları, İstanbul, 1992, 661-664.

SUDIJEVI KOMENTARI *AL-KĀFIYE*
I *AL-ŠĀFIYE* IBN AL-ĤĀĞIBA

U bosanskohercegovačkim kolekcijama rukopisa pohranjeno je pet prijepisa Sudijevog komentara *al-Kāfiye*. Četiri primjerka čuvaju se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (R 4154, R 4622, R 2414 i R 2770),³⁷ a jedan, inače nepotpun prijepis, u Historijskom arhivu Sarajevo (R 450).³⁸ Iako smo konsultirale i ostale primjerke rukopisa, kao primarni izvor koristile smo rukopis koji se čuva u zbirci rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, označen brojem R 2414. Razlog leži u činjenici da je to rukopis koji je prepisan samo desetak godina nakon smrti autora te da postoji velika vjerovatnoća da je prepisan direktno iz autografa. Ambicije da pronađemo tekst koji ispunjava sve uslove da bi se nazvao savršeno pouzdanim smo napustile zbog činjenice da već postoji kritičko štampano izdanje Sudijevog komentara *al-Kāfiye*.³⁹

Prema navodu Mesuta Köksöya, Ahmed Sudi je prvi osmanski autor koji je napisao komentar nekog djela iz arapske gramatičke tradicije.⁴⁰ Treba istaći da je prije Sudija bilo osmanskih autora koji su na arapskom jeziku pisali komentare arapskih gramatičkih djela. Međutim, njegov komentar *al-Kāfiye* je prvi napisani komentar na osmanskome turskom

³⁷ Osnovne podatke o rukopisima i njihov kratki opis vidjeti u: Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 6, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London – Sarajevo, 1999, 392-393; Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 8, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London – Sarajevo, 2000, 471-472.

³⁸ Mustafa Jahić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (Historijskog arhiva Sarajevo), sv. 1, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London, Sarajevo, 2010, 83.

³⁹ O višestoljetnoj pozitivnoj recepciji Sudijevog komentara *al-Kāfiye* svjedoči i činjenica da je navedeno djelo odabrano među desecima drugih komentara i štampano 1894. godine u ediciji koja se sastojala iz tri toma. Prvi tom posvećen je originalnom Ibn Hāğibovim djelu i autokomentar, drugi tom predstavlja prijevod i komentar *al-Kāfiye* na perzijskom jeziku iz pera Sayyida Šarīfa al-Ğurğānija, a treći tom je Sudijev komentar *al-Kāfiye* na turskom jeziku. Vidjeti: *Šurūh al-Kāfiya se zabān: ‘Arabī, Fārsī, Türkī*, uredio Osman Hilmi Karahisarlı, İstanbul, 1312/1894.

⁴⁰ Mesut Köksöy, *Osmanlı Döneminde Arap Diline dair Eser Vermiş Bosnalı Alimler ve Eserleri*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2021, 10.

jeziku.⁴¹ To je ujedno i prvo djelo o arapskom jezikoslovlju koje je napisao jedan Bošnjak. Djelo je završeno 1588. godine.⁴²

Sudi komentar *al-Kāfiye* započinje prologom koji prema ustaljenom obrascu postklasičnih djela uključuje ime autora. Sudi za sebe kaže da je “slabi, nemoćni i nemarni, ubogi grešnik”, koristeći u orijentalnoj kulturi uvriježeni topos skromnosti. U ovom uvodu Sudi nadahnuto, kitnjasto i poneseno govori o prilici i skupu na kojem ga je naručitelj zamolio da napiše komentar *al-Kāfiye*, biranim riječima hvali ovog velikodostojnika i upućuje Bogu dove za njega. Sudi je, dakle, komentar *al-Kāfiye* posvetio jednoj od najvažnijih ličnosti tog vremena u Carstvu, zapovjedniku osmanske pješadijske vojske, Hasan-agi,⁴³ agi janjičara.

الحمد لوليه والصلاة علي نبيه وعلي اله واصحابه المهتدين بهدائته وبعد بو
مسطرك منقشى وبو محررك مرقشى ضعيف ونحيف وقاصر ومقصر سودي
كناهاكار حقير جعل الله ذنبه مغفورا وعييه مستورا ايدر كه بر كون اشرف اوقاته
واسعد ساعته سر آمد وسر افراز اغايان⁴⁴ اولان وجود شريفك وعنصر لطيفك
مجلس شريفيله ومحفل منيفيله مشرف ومستسعد اولمق ميسر اولدى الكلام يبحر
الكلام وينساق الى المرام حسبنجه فن نحوده كافيه كه طالبين وافيه ودرلرينه
شافية كافيه در تذكر اولدى ايتدكه نه اوليدكه بو مخدره صاحب جمالك
ونوعروس حجله خيالك پرده اقناعنى وحجاب امتناعنى رفع ايدر وتركى لباسيله
بر شرح اوليدى تا كيم⁴⁵ مشكلاتنى بيان ومعضلاتنى عيان ايديوب عبارتى معلوم
واستعمالاتى مفهوم قانونى⁴⁶ مضبوط واسلوبى مربوط دوشيدى ايتدمكه بعيانة
بزدن وهمت دوستان بو قضيه نك حصولى بر ادنى التقاته موصولدر هماندم
اول صاحب عزت وعد الكريم دين وخلفه شين ديوب لباس التماس دامنين محكم
طوتب كرىز يوللرين سد وبهانه سوزلرين رد قلدى اكر چه كيم⁴⁷ تركى عبارت

⁴¹ Kātib Çelebi, *Kašf al-zunūn...* vol. 2, 1372.

⁴² *Šurūh al-Kāfiya se zabān...*, vol. 3, 199.

⁴³ Hasan-aga, kako smo ranije navele, bio je aga janjičara u periodu od septembra 1561. godine do 24. jula 1563. godine. Nakon tog položaja postao je rumelijski beglerbeg. Umro je 1566. godine. Vidjeti: M. Süreyya, *Sicilli-i Osmanî*, 631.

⁴⁴ U rukopisu stoji أغاهان.

⁴⁵ U rukopisu stoji كم.

⁴⁶ U rukopisu stoji قانون.

⁴⁷ U rukopisu stoji كم.

ظرافتدن دور لکن المامور معذوردر وچونکه بو عجاله صورت تحریر وسمت
تقریر بولدی تفألاً دبیایچه سنی القاب دولت نصاب سعادت اکتساب صاحب همت
عالیه واهب فرائد عالیه شول ذات شریف که سده رفیعیسی ملتئم شفاه ارباب
فضائل وشول عنصر لطیف که سادت منیعه سی محط رجال افاضل واماتلدر
شمس فلك اقبال بدر سماء شرف وکمال نور سعادت جبهه سنده باهر ونور
سیادت وجنه سنده ظاهر ونامدار وسردار اغایانکه اغای یکیچریاندر حسن اغا
نام همایونله مطرز ومعنون قلدن لا زال انیال اخر الزمان مطرزة بطراز ارانه
ورقاب الناس مطوقته بطوق الائه ما بیرق الغمام ویطوق الحمام...⁴⁸

Zahvala pripada njegovom Zaštitniku. Neka je blagoslov poslaniku Muhammedu, njegovoj porodici i njegovim upućenim prijateljima.

Neka se zna da su redovi ovog djela iz pera slabog, nemoćnog i nemarnog Sudija, ubogog grešnika, neka mu Allah oprosti grijehe i pokrije nedostatke. Jednog dana u najčasnije doba i najsretniji čas, visoki, ugledni, ljubazni aga je usrećio i počastio svojim prisustvom naš skup i kada, prema pravilu da riječ povlači riječ i dovodi do cilja, bi spomenuto djelo iz sintakse *Kāfiya*, koje je učenicima dovoljno i liječi njihove poteškoće, reče: "Kako bi bilo da se otkrije ova koprena sa lijepe nevjeste u đerdeku mašte, da se otkloni pokrivač njene neosvojivosti, a potom da se jednim komentarom odjene u tursko ruho da bi se mogle objasniti njene poteškoće, rastumačiti njeni izrazi, zapisati njeni zakoni i metode." Rekoh mu: "Uz Božiju providnost, brigu prijatelja i najmanju vašu pažnju, to se može postići." U tom trenutku taj dostojanstvenik reče: "Obećanje je plemenitom dug, a njegovo kršenje je sramota." On čvrsto uhvati skute odjeće molbe, prepriječi put povlačenju i odbi sve riječi isprike. Iako je turski jezik daleko od prefinjenog izraza, kome je naređeno, tome je i oprošteno. Čim ova skica dobi pisani oblik i pronađe utvrđen put, sluteći dobro izvezoh u njen predgovor ime poštovanog i uglednog, darovatelja dragocjenosti, časne ličnosti sa sultanskog dvora, stuba ljubaznosti, jednog od najuzornijih, sunca sa nebeskog svoda sreće, mjeseca sa neba časti i savršenstva, uvaženog serdara, janjičarskog age, Hasan-age, da njegovo ime bude ukrašeno do kraja vremena, a vratovi ljudi nagizdani ogrlicom njegove moći koja donosi bijele i tjera crne oblake.

Iza prologa, Sudi nekoliko stranica rukopisa posvećuje historijatu arapske gramatičke tradicije. Prenosi predaje o pogrešnom čitanju Kur'ana i prvim poticajima učenjacima da pišu gramatike arapskog

⁴⁸ Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, GHB, R 2414, fol. 1b-2a.

jezika. Potom nabraja istaknute gramatičare i njihova djela, a među njih svrstava Ibn Hāğiba i njegovo djelo *al-Kāfiya*. Tada započinje svoj komentar, tako što najprije citira jednu kratku rečenicu izvornog teksta, a zatim je komentira. Kako bismo ilustrirali metodski postupak koji Sudi koristi u svom komentaru, izdvajamo sljedeći odlomak:

وهي اسم وفعل وحرف وهي واو حرف عطف هي محلا مرفوع مبتداء⁴⁹ اسم لفظا مرفوع خبرى وفعل وحرف معطوف⁵⁰ ° در اسم اوزرينه⁵¹ ° وبو جمله معطوف در الكلمة جملة سنة معلوم اوله كه ضمير مذكر ايله مؤنث بيننده واقع اولسه تذكير وتأنيثي⁵² جائز در وبوتقسيم كللى الى جزئياته در تقسيم كل الى الاجزاء دكلدر حاصللي كلمة بونلره صادقدر وبو اوچ قسمه منقسمدر ديمكدر حيوانى انسانه وفرسه⁵³ وغيريلره تقسيم كبيدر سر كنجينى عسله وسركه يه تقسيم كبي دكلدر (محصول تركيب) دخى كلمة اسم وفعل وحرف در لانها اما ان تدل على معنى في نفسها اولا الثانى الحرف والاوول اما ان يقترن باحد الازمنة الثلاثة اولا الثانى الاسم والاوول الفعل لانها⁵⁴ لام حرف جر متعلقدر مقدر انحصرت فعلنه تقديرى انحصرت الكلمة في هذه الاقسام الثلاثة لانها يعنى لان حالها ان نك اسمنه بر مضاف تقدير ايلمك كرك كيم حمل صحيح اوله زيرا ان تدل تاويل مصدر ده در پس بر نسنه تقدير اولماسه حمل صحيح اولمز يا خود ان تدل كه دلالت معناسنه در بر مضاف تقدير ايديوب ديرز لانها اما ذات دلالة او لا پس حمل صحيح اولور اما بر حرف در معطوف عليه اوزرينه تقديمى واجبرر اماى عاطفه ايله ويا او عاطفه ايله مستعمل اولسه ان حرف ناصب تدل فعل مستقبل منصوبدر ان حرفيله فاعلى تحتنده مستتر راجعدر كلمة يه * على حرف جر معنى تقديرى مجرور على ايله جار ومجرور محلا منصوب مفعول به غير صريحيدر ان تدل نك في حرف جر نفسها مجروردر في حرفيله ومضافدر كلمة يه راجع ضميره جار مجرور ايله

⁴⁹ U rukopisu stoji مبتدا. Znak *hamza* je u svakom slučaju u pisanju ove riječi izostavljen.

⁵⁰ U rukopisu stoji معطوف.

⁵¹ U rukopisu je izostavljena riječ اوزرينه.

⁵² U rukopisu stoji تذكيرى وتأنيث

⁵³ U rukopisu su izostavljene riječi و فرسه.

⁵⁴ U rukopisu je izostavljena riječ ده.

اعر ابدن محلا مجرور [...] محصول ترکیب کلمه بو اوچ قسمه منحصر در زیرا حالی یا⁵⁵ نفسنده معنایه دلالتدر یا دکلدر ایکنجی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلمسین حرفدر زیرا حرف غیریده معنایه دلالت ایدر الرجلك لامی کبی که⁵⁶ وضع ترکیبی اعتبار ایله ما بعدنده کی اسم متضمن اولدو غی معنای تعریفه دلالت ایدر یعنی لامله ترکیب اولدیغی حینده رجل متضمن اولدو غی تعریفه دلالت ایدر سائر ادواتده بویله در نفس واولکیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلین اول معنالك ده بر جزئی یا اوچ زمانك بری اوله که ماضی وحال واستقبال در یاخود اولمیه ایکنجیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلیه واول معنالك بر جزئی زمانه مقارن اولمیه اسمدر واولکیسی یعنی نفسنده معنایه دلالت ایلیه واول معنالك بر جزئی اوچ زمانك بری اوله اول فعل در حاصلی حرفده معنی یوقدر بلکه مقارن اولدو غی کلمه دن اولان معنایه دلالت ایدر وضع ترکیبی اعتباری ایله اما اسمده معنی وار لیکن بر جزئی اوچ زمانك بریسی دکل اما فعلده معنا واردر که بر جزئی اوچ زمانك بریسیدر معلوم اوله که بو تقریر سعدالدینك و هندینك روشی اوزره در اما سید وجامی دیر که حرفده معنا وار لیکن دلالتده مستقل دکل ضمیمه یه⁵⁷ محتاجدر والعلم عند الله تعالی...⁵⁸

*/I ona*⁵⁹ je ili ime ili glagol ili partikula/ *Wa* (i) je veznik. *Hiya* (ona) je po gramatičkoj funkciji subjekat imenske rečenice u nominativu. *Ism* (ime) je formalno imenski predikat u nominativu, a riječi *fi'* (glagol) i *ħarf* (partikula) se vežu za riječ *ism* (ime). U ovoj rečenici sve riječi su međusobno povezane. Neka se zna da je, ukoliko uz zamjenicu dođe ime u muškom i ženskom rodu, dopuštena upotreba i muškog i ženskog roda. Ova opća podjela nije podjela jedne cjeline na njene dijelove. Ukratko, navedena podjela riječi je pouzdana i to znači da se riječi dijele na navedene tri grupe. To nije podjela kao ona koja živa bića dijeli na ljude, konje i dr., niti kao što se u magazi roba dijeli na med, sirće i sl. Dakle, riječ je ili ime ili glagol ili partikula /jer ona sama po sebi ili ukazuje na značenje ili ne. U drugom slučaju riječ je o partikuli. U prvom slučaju može se povezati sa jednim od tri glagolska vremena ili ne. Drugo je

⁵⁵ U rukopisu je izostavljena riječ یا

⁵⁶ U rukopisu je izostavljena riječ که

⁵⁷ U rukopisu stoji ضمیمه

⁵⁸ Aḥmad Sūdī al-Būsnawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2414, fol. 6b-8a.

⁵⁹ Zamjenica *ona* u prijevodu odnosi se na izraz *al-kalima* iz prethodnog iskaza izvornog teksta *al-Kāfiye: Al-Kalima lafẓ wuḍi 'a li ma 'nā mufrad* ("Riječ je izraz koji je utvrđen da označi jedan pojam").

ime, a prvo glagol./ U *li'annahā* (jer ona) *li* je prijedlog koji se odnosi na implicirani glagol *inḥašarat* (svoditi se na), koji implicira da se “riječ svodi na ova tri dijela”. *Li'annahā* znači “jer je ona”, a *anna* treba odrediti kao prvi član veze sa implicitnim imenom. Slaganje riječi treba biti ispravno, jer *an tadulla* objašnjava početak, pa ako ne bude implicitno upotrijebljeno, neće biti ni ispravno povezano. Odnosno, *an tadulla* ukazuje na značenje riječi koju implicira prvi član genitivne veze. Bilo da *li'annahā* ukazuje na nešto ili ne ukazuje, povezivanje će biti ispravno. *'Immā* je jedna partikula za koju je vezana druga riječ i nužno je da *'immā* stoji ispred te riječi. *'Immā* se koristi sa veznikom *wa* ili *'aw*. *'An* je partikula koja zahtijeva konjunktiv, a *tadulla* je glagol u budućem vremenu u konjunktivu. *'An* je partikula čiji se skriveni agens poslije nje odnosi na riječ *al-kalima*. *'Alā* je prijedlog koji zahtijeva genitiv, a *ma'nā* je implicitno u genitivu sa *'alā*. Prijedlog sa imenicom u genitivu je po poziciji u akuzativu u funkciji indirektnog objekta od *an tadulla*. *Fī* je prijedlog, a *nafsihā* je ime u genitivu poslije prijedloga *fī*. *Nafs* je prvi član genitivne veze i veže se za anaforičku zamjenicu koja se odnosi na *kalima* u okviru prijedložne sintagme i po poziciji je u genitivu... [...] (*ishod konstrukcije*) Riječ se dijeli na ove tri kategorije, jer može ukazivati na značenje ili ne ukazivati. U drugom slučaju, tj. ako ne ukazuje na značenje, riječ je o partikuli koja ukazuje na značenje drugih riječi, kao naprimjer kod riječi *al-raḡul*, u kojoj *al* ukazuje na određenost navedene riječi. U prvom slučaju su riječi koje ukazuju na značenje, od kojih jedna grupa ukazuje na tri glagolska vremena, prošlo, sadašnje i buduće, a druga ne ukazuje na vrijeme, ali ima značenje, i to su imena. Riječi koje ukazuju na prošlo, sadašnje i buduće vrijeme su glagoli. Ukratko, partikule nemaju značenje, nego su povezane sa značenjem riječi uz koju stoje. Imena nose značenje. Neka se zna da je ovo stav koji zastupaju Sa'duddīn i Hindī, dok Sayyid i Ġāmī kažu da partikula ima značenje, ali da ono nije nezavisno, nego zahtijeva dopunu, a Allah najbolje zna!

Ono što se površnim pregledom navedenog odlomka teksta i njegovog prijevoda odmah uočava jest da Sudi najprije citira prototekst tako što navodi po jednu rečenicu ili frazu, tako prekidajući misao autora izvornika. Potom segmentira citirani odlomak na ortografske riječi, tj. izraz omeđen bjelinama. Ortografska riječ može biti iskazana pojedinačnom riječju (recimo, *ism* – “ime”), složenim izrazom (recimo, *li'annahā* – “jer su to”) i morfosintaksička riječ, tj. riječ u nekom konkretnom obliku (recimo, *yaqtarina* – “poveže”). Ukoliko je određeni izraz složen ili predstavljen nekom frazom, Sudi ga secira na leksičke riječi, katkad i morfeme (*li*, *'anna*, *hā*) i svakoj posvećuje kratko pojašnjenje značenja i analizu sintaksičke funkcije u izdvojenom izrazu. Ukoliko se u tekstu javi neki izraz koji ima identičnu strukturu kao izraz ranije naveden, Sudi će uputiti čitatelja

na prethodnu analizu. Od ovakvog detaljnog raščlanjivanja i pažljive morfološke i sintaksičke analize svakog odlomka koji izdvoji iz izvornika autor ni u jednom slučaju ne odstupa. Zato će, naprimjer, nebrojeno puta ponoviti da je *wa* veznik i sl. Sudi u ovom dijelu komentara ne zanemaruje ni etimologiju složenih izraza, iako ih obično samo raščlanjuje i ukratko objašnjava njihovu tvorbu, tj. način na koji se izvode, što se u našem primjeru može vidjeti iz analize izraza *li'anna* (jer).

Karakteristična je Sudijeva sklonost ka preciznim formulacijama i razdvajanju gramatičkog termina i koncepta koji označava. Tako, poslije minuciozne morfološke i sintaksičke analize iskaza koji citira iz izvornika, Sudi neizostavno uvodi drugi dio svog komentara, kojeg i fizički razdvaja od prvog dijela formulacijom *maḥṣūl tarkīb* ("ishod konstrukcije"). Ovaj dio sadrži slobodniji prijevod iskaza iz izvornika i predstavlja opći zaključak u vezi sa citiranim tekstom izvornika. Dakle, riječ je o objašnjenju ili nekoj vrsti rezimea iskaza iz izvornika u njegovoj semantičkoj punini. Principa bipartitnog organiziranja teksta u svom postupku komentiranja Sudi se dosljedno drži.

Sudijev komentar u skladu sa postklasičnom tradicijom pisanja komentara sadrži niz unakrsnih referenci. Katkada komentator samo navodi oprečna mišljenja gramatičara o nekoj jezičkoj kategoriji ili jezičkom fenomenu ne arbitrirajući među njima, a katkada se uključuje u debatu i priklanja određenoj grupi. U Sudijevom komentaru identificirale smo gramatičare koje autor spominje kako bi postigao kvalitet argumentacije ili kritike. Nadmoćno dominiraju i uživaju privilegovani tretman u brojnim implicitnim referencama upravo komentatori *al-Kāfiye* koji su mu prethodili, al-Ġāmī i al-Hindī, ali i autoriteti klasičnog perioda arapske gramatičke tradicije.

Treba istaći da je kompletan tekst *al-Kāfiye* u potpunosti uklopljen u tekst Sudijevog komentara i u rukopisu izdvojen crvenom tintom. Kompozicija i struktura teksta komentara, kao i metoda citiranja i jezičkog komentiranja pojedinačnih riječi i odlomaka izdvojenih iz izvornika, bila je forma pogodna za udžbenike i priručnike koji su se koristili u nastavnim planovima i programima u okviru osmanskog obrazovnog sistema.⁶⁰ Koliko smo mogle zaključiti, to je metoda ili postupak komentiranja u čijoj je primjeni Sudi krajnje dosljedan.

Sudi komentar *al-Kāfiye* završava riječima: تم بعون الله تعالى وبلطفه الكريم, nakon kojih je bilješka o prijepisu:

⁶⁰ Navedeno potvrđuje i činjenica da su komentari, poput Ġāmijevog komentara, koji su kao udžbenici korišteni u obrazovnom sistemu Osmanskog Carstva, imali sličan postupak komentiranja, tj. komentiranje i analizu pojedinačnih izraza izvornika.

قد وقع الفراغ من كتب هذا الكتاب بعون الوهاب عن يد عبد النحيف حسين في شهر
ذى القعدة⁶¹ في يوم التروية اللهم اغفر لي ولوالدي وللمن نظر في تاريخ سنة 1017
هر كيم دلرلطف حقي قازنه فاتحه اوقيه بو يازنه

Djelo je završeno uz pomoć Uzvišenog Boga i naklonosti Plemenitog. Ovu knjigu završio je uz pomoć Darovatelja siroti rob Husejn, Bože moj oprostni meni, mojim roditeljima i onome ko knjigu bude čitao, u mjesecu zul-ka'de u danu tervije, 1017. godine.

Koji želi naklonost Istinitog da dokuči neka piscu ovome on Fatihu prouči.

Što se tiče Sudijevog komentara drugog Ibn Hāḡibovog djela, *al-Šāfiye*, koristile smo rukopis koji se nalazi zbirci rukopisa Bošnjačkog instituta (Ms 108).⁶² To je jedini primjerak ovog rukopisa u Bosni i Hercegovini. Prema našim podacima i saznanjima, postoje još samo dva prijepisa ovog komentara i čuvaju se u Turskoj.⁶³

Komentar *al-Šāfiye* nema uobičajeni uvod, kakav nalazimo u komentaru *al-Kāfiye*, tako da ne saznajemo ime autora ni motive pisanja djela, niti ime naručitelja i sl. Dakle, nakon *bismile*, tekst komentara započinje prvim riječima izvornika, kao što vidimo u primjeru:

سألني من لا يسعني مضايقته⁶⁴ بندن سوال ايتدى شول كمنسه كه اكا مخالفت⁶⁵
اتمك بكا جايز دكلدر * أن الحق بمقدماتي في الاعراب مقدمة في التصريف على

⁶¹ Iako je dan tervije naziv osmog dana mjeseca zul-hidže, prepisivač je greškom naveo mjesec zul-ka'de.

⁶² Fehim Nametak, Salih Trako, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. I, Bošnjački institut, Zürich, 1997, 338.

⁶³ Süleymaniye Ktp. Darü'l-Mesnevi 530; Kayseri Raşid Ef. Ktp. 796. Vidjeti u: M. Köksöy, *Osmanlı Döneminde Arap Diline...*, 12. Kataloškim uvidom u ove rukopise utvrdile smo da se tekst na početku i na kraju ova dva rukopisa razlikuje, te da se po sadržaju teksta na početku i kraju od njih razlikuje i rukopis iz Bošnjačkog instituta.

⁶⁴ U našem rukopisu stoji riječ مضايقة (ar. uznemiravanje), dok su u Sudijevom prijevodu na osmanski turski pojavljuje riječ مخالفت (tur. protivljenje), što je prijevod na osmanski turski jezik arapske riječi مخالفة koja se javlja u štampanom izdanju Ibn Hadžibovog djela. Najvjerojatnije je riječ o grešci prepisivača. Uporediti: Aḡmad Südü al-Būsawī, *Šarḡ al-Šāfiya*, Ms 108, Bošnjački institut u Sarajevu, fol. 1b i Ğamāluddīn 'Utmān Ibn 'Umar Ibn Abū Bakr al-Miṣrī al-'Asnawī al-Mālikī Ibn Hāḡib, *al-Kāfiya fī 'ilm al-naḡw wa al-Šāfiya fī 'ilmay al-taṣrīf wa al-ḡaṭṭ*, priredio Šāliḡ 'Abdulazīm al-Šā'ir, Maktaba al-ādāb, al-Qāhira, 2010, 59.

⁶⁵ Riječ مخالفت u odlomku je pisana bez tačke na slovu ḡ.

نحوها⁶⁶ * شول علم اعرابه تالیف اتدکم کافیه اسلوب اوزرنه علم صرف ده دخی بر مقدمه تالیف ایدوپ اکا الحاق ایله یم * ومقدمة في الخط⁶⁷ * ودخی بر مقدمه خط متعلق تالیف ایدوپ الحاق ایله یم * فأجبتہ * چونکه اکا مخالفت بکا جایز دکل ایله اولسه بن دخی⁶⁸ اکا اطاعت ایدوپ طلب ایدکی نسنه اشلدنم * سایلا متضرعا ان ینفع بهما * الله تعالی تضرع ایدوپ طلب ایدکی اولدغم حالده که بو اکسی اله انتفاع اولنه * كما نفع بأختهما * نته کم بونلردک قزقر نداشتلر ایله یعنی کافیه ایله انتفاع اولندگی کبی * التصريف علم بأصول * التعريف دیدکلری بلمکاک در شول قواعدی که * يعرف بها أحوال أبنية الكلم * انجلین قواعد که انکله کلم لرك بنالری نك احوالی بلنوب بنالردن مراد لفظدر حرفلری وحرکتلری وسکونلری اعتباریله انجلین لفظلر که وضع اولنمش اوله لر کلمه یه ماده اولمق اعتباریله * التي ليست بأعراب * انجلین احوال که اعراب اولمیه زیرا اعرابدر اولی احوال نحدن در * وأبنية الاسم الأصول ثلاثية ورباعية وخماسية * اما اسمک بنالری که حروف اصول اوله یعنی زاید اولمیه انلرک بعضی اوچ حرف اوزنه اولور رجل کبی وبعضی درت حرف اوزرنه اولوپ جعفر کبی وبعضی بش حرف اوزرنه سفرجل کبی...⁶⁹

Pitao me onaj koga nisam mogao odbiti da dodam svom uvodu o fleksiji po uzoru na *al-Kafiyu* uvod o morfologiji i da napišem uvod o ortografiji. Odgovorio sam mu jer mi nije dopušteno da mu se suprotstavim, pa sam uradio ono što je od mene zahtijevao, skrušeno moleći Uzvišenog Allaha da mu ova dva uvoda budu korisni kao njihova sestra *Kāfiya*. Morfologija je nauka o pravilima pomoću kojih se definišu oblici riječi. To su detaljna pravila koja ukazuju na oblik riječi i pod njima se podrazumijeva izgovor riječi, slova i dijakritički znaci, izgovor konsonanata bez vokala, mali izrazi koji se stavljaju na riječ, što nisu pravila o fleksiji, jer su ona pitanje sintakse. Oblici imena mogu biti iz korijena od tri, četiri i pet konsonanata. Korijen riječi, tj. osnovna slova kojima se ne dodaju afiksi, može biti od tri slova, poput riječi *rağul*, četiri slova, kao što je riječ *ğa'far*, a neki imaju pet slova poput riječi *safarğal*.⁷⁰

⁶⁶ U rukopisu su izostavljene riječi نحوها في التصريف على نحوها.

⁶⁷ Riječ خط u odlomku je pisana bez tačke na slovu ħ.

⁶⁸ U riječi دخی izostavljena je tačka na slovu ħ.

⁶⁹ Aḥmad Sūdī al-Būsnawī, *Šarḥ al-Šāfiya*, Ms 108, fol. 1b.

⁷⁰ Budući da komentator citira tekst osnovnog Ibn Hāğibovog djela i odmah nudi doslovni prijevod ubacujući poneko objašnjenje, u prijevodu smo podvukle tekst koji autor citira i prevodi i izbjegle ponavljanje jedne te iste konstrukcije.

Kada pogledamo Sudijev komentar *al-Šāfiye*, uočava se da se autor koncentrirao na prijevod originalnog djela na osmanski turski jezik, nastojeći da nakon ponuđenog prijevoda ukratko objasni neke termine koje Ibn Hāḡib koristi u originalnom djelu, te da navede primjere za određena pravila. Zapažamo da u ovom komentaru Sudi odstupa od principa kojeg se neizostavno pridržavao u komentaru *al-Kāfiye*. Dakle, u okviru teksta komentara Sudi iskaz koji navodi i daje njegov prijevod ne raščlanjuje, ne nudi detaljnu morfološku i sintaksičku analizu svake pojedinačne riječi tog iskaza, niti pruža opći zaključak nakon takve analize. Čini se da komentar nije pisao s ciljem da pojasni svaku riječ iz originalnog djela, već je pretpostavio predznanje čitalaca. Moguće je da je postupak komentiranja drugačiji i zbog prirode osnovnog djela. Naime, Ibn Hāḡib uglavnom daje kratku definiciju ili jezički opis neke morfološke kategorije i ilustruje je primjerima.

Komentar *al-Šāfiye* završava se riječima:

واما الحروف فلا تكتب منها بالياء غير بلي والي وعلي وحتى اما حروفدن بلي
والي وعلي وحتى دن غيري حرف يا اله يزلمدي اما بونلر يا اله يزلدي زيرا بلي
ده اماله اولنر وعلي دن والي دن عليك واليك ديرز وحتى دحي الي حمل اولندي
تم بحمد الله رب العالمين اكمل الحمد واتمه وصلواة علي سيدنا محمد وعلي اله
واصحابه وازواجه اجمعين

Kada su u pitanju partikule, samo balā, ilā, ‘alā i hattā se pišu sa slovom y. One se pišu sa y, a samo se u izgovoru *balā* javlja *‘imāla*, dok u slučaju *‘alā* i *‘ilā* izgovaramo *‘alayk* i *‘ilayk*. *Hattā* se piše poput *‘ilā* sa slovom y. Uz najljepšu zahvalu Allahu, Gospodaru svjetova, djelo je završeno. Neka je blagoslov našem predvodniku Muhammedu, cijeloj njegovoj porodici, prijateljima i suprugama.

ZAKLJUČAK

Ahmed Sudi Bošnjak, kao jedan od najznačajnijih bošnjačkih učenjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima, imao je veoma bogat i aktivan obrazovni put prije nego je napisao čuvene komentare perzijskih klasičnih književnih djela koji su ga proslavili. Sedamdesetih godina XVI stoljeća Ahmed Sudi Bošnjak se javlja kao stasao učenjak koji je započeo pisanje komentara *al-Kāfiye*.

Al-Kāfiya i *al-Šāfiya*, dva djela koja komentira Sudi, pripadaju peru korifeja među filozofima, Ibn Hāğibu, koji je, zahvaljujući upravo spomenutim djelima, stekao slavu u cijelom islamskom svijetu. Sudi je komentare *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* pisao prvenstveno kao priručnike ili udžbenike za učenje arapskog jezika u osmanskim medresama. Didaktički ciljevi koje je komentator postavio pred sebe pri komentiranju *al-Kāfiye* ispunjeni su detaljnom i pedantnom morfološkom i sintaksičkom analizom, te sveobuhvatnim objašnjenjima odlomaka izvornika. Treba istaći da postupak komentiranja u ovim dvama tekstovima nije isti, tako da se autor u komentaru *al-Šāfiye* fokusira na doslovni prijevod osnovnog djela, iza kojeg slijedi kratko pojašnjenje pravila ilustrovanih primjerima. Ovaj uzmak od metodskog postupka komentiranja kojeg se Sudi strogo pridržavao u komentaru *al-Kāfiye* je, u najmanju ruku, neobičan, jer je Sudi poznat kao veoma rigidan u primjeni metodskog pristupa pri komentiranju nekog izvornika.

Činjenica da su Sudijevi komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* nastali prije komentara perzijskih književnih klasičnih djela potvrđuje da je Sudi dominantno jezikoslovac, što se uočava i u metodi komentiranja perzijskih klasika koja se primarno odlikuje jezičkim pristupom tekstu. Sudijevo zanimanje za arapska gramatička djela i djela klasične perzijske književnosti, a potom pisanje komentara tih djela na osmanskom turskom jeziku, potvrđuju njegovo izuzetno poznavanje sva tri orijentalna jezika, arapskog, turskog i perzijskog. Budući da su komentari *al-Kāfiye* i *al-Šāfiye* napisani na osmanskom turskom jeziku, mogu poslužiti kao vrijedan izvor za izučavanje gramatičke terminologije osmanskog jezika.

Predstavljanje i analiza Sudijevih komentara djela iz arapske gramatičke tradicije jest najbolji način da se primjenom naučnog pristupa bude u službi oživljavanja i očuvanja djela na orijentalnim jezicima koja su napisali bošnjački autori.

IZVORI

- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2414, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 2770, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 4154, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Kāfiya*, R 4622, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Aḥmad Sūdī al-Būsawī, *Šarḥ al-Šāfiya*, Ms 108, Bošnjački institut, Sarajevo
- Šurūḥ al-Kāfiya se zabān, ‘arabī, fārsī, türkī, vol. 1-3, uredio Osman Hilmi Karahisarlı, İstanbul, 1894.

LITERATURA

- Aguiar Aguilar, Maravillas, “Una versión española de la Kāfiya de Ibn al-Ḥāğib (570/1174-5 – 646/1249) conservada en la Biblioteca Nacional de España”, *Al-Andalus Magreb*, 28, 2021, 1-13.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, IV, Fey Vakfi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Altun, Ara, “Artuklular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1991, 418-419.
- Atâyî, Nev‘izâde, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik fî tekmileti’ş-Şakâ’ik*, ured. Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Preporod, Sarajevo, 2007.
- Burill, Kathleen, ”Sūdī”, *Encyclopedia of Islam*, Vol. 9., Brill, Leiden, 1997, 762.
- Carter, M. G., “Arabic Grammar”, u: *Religion, Learning and Science in the ‘Abasid Period*, ur. M. J. L. Young, J. D. Latham i R. B. Serjeant, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne, 1990, 118-138.
- Çelebi, Kâtib, *Kašf al-zunūn ‘an asāmī al-kutub wa al-funūn*, vol. 1-2, Dār ‘iḥyā’ al-turāt al-‘arabī, Bayrūt, Lubnān, s. a.
- Gülay Açar, Bedriye, ”Sūdī-i Bosnevî’nin Ölüm Tarihi Meselesi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2/4, Sakarya Üniversitesi, 2016, 181-192.
- Gülay Açar, Bedriye, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sūdī-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân’ı*, doktorska disertacija odbranjena 2018. godine na Univerzitetu Sakarya u Turskoj.
- Hoca, Nazif M., *Sūdī, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi’nin Metni*, İstanbul, 1980.
- Husić, Aladin, “Historijski kontekst pojave Ahmeda Sudija Bošnjaka”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XLVII, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 179-195.
- Ibn Ḥāğib, Ğamāluddīn ‘Uṭmān Ibn ‘Umar Ibn Abū Bakr al-Miṣrī al-’Asnawī al-Mālīkī, *al-Kāfiya fî ‘ilm al-naḥw wa al-Šāfiya fî ‘ilmay al-taṣrīf wa*

- al-ḥaṭṭ*, priredio Šālih ‘Abdulazīm al-Šā‘ir, Maktaba al-ādāb, al-Qāhira, 2010.
- Inalcik, Halil, “Ghulam”, *Encyclopedia of Islam*, Vol. 2, Brill, Leiden, 1991, 1085-1091.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300-1600)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.
- Inan, Murat Umut, *Writing Grammatical Commentary on Hafiz of Shiraz: A Sixteenth-century Ottoman Scholar on the Divan of Hafiz*, doktorska disertacija odbranjena 2012. godine na Univerzitetu Washington.
- İpşirli, Mehmet, “Dânişmend”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993, 464-465.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 6, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London, Sarajevo, 1999.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. 8, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, GHB, London, Sarajevo, 2000.
- Jahić, Mustafa, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa (Historijskog arhiva Sarajevo)*, sv. 1, al-Furqan, fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London, Sarajevo, 2010.
- Kadrić, Adnan, *Objekt Ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- Karahalilović, Namir, Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak – Komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
- Kaya, İbrahim, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz: Sûdî'nin Hâfiz Dîvânı Şerhi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2020.
- Kılıç, Hulusi, “Lârî, Muslihuddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, 103-104.
- Köksöy, Mesut, *Osmanlı Döneminde Arap Diline Dair Eser Vermiş Bosnalı Alimler ve Eserleri*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2021.
- Lavić, Osman, “Rukopisna djela Ahmeda Sudija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini”, *Anali GHB*, XXXIX, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 197-206.
- Ljubović, Amir, Grozdanić, Sulejman, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Posebna izdanja XVII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995.
- Nametak, Fehim, Trako, Salih, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. I, Bošnjački institut, Zürich, 1997.

- Sadan, Arik, *The Subjunctive Mood in Arabic Grammatical Thought*, Brill, Leiden, Boston, 2012.
- Sheyhatovitch, Beata, *The Distinctive Terminology in "Šarḥ al-Kāfiya" by Raḍī l-Dīn al-'Astarābādī*, Brill, Leiden, Boston, 2018.
- Süreyya, Mehmed, *Sicilli-i Osmanî*, vol. 1-6, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Tarbiyat, Muhammad 'Alī, *Dānešmandān-e Āzarbāyğān*, Tehrān, 1378/1999.
- Topdemir, Hüseyin Gazi "Takiyüddin er-Râsid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 39, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010, 454-456.
- Versteegh, Kees, "Learning Arabic in the Islamic World", u: *The Foundation of Arabic Linguistics III. The Development of the Tradition: Continuity and Change*, ur. Georgine Ayoub, Kees Versteegh, Brill, Leiden, Boston, 2018, 245-267.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul, 2010.
- Yılmaz, Ozan, *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî Şerh-i Gülistân'ı*, doktorska disertacija odbranjena 2008. godine na Univerzitetu Marmara u Istanbulu.

AHMED SUDI BOSNEVI'S COMMENTARIES ON IBN ḤĀĞIB'S GRAMMATICAL WORKS *AL-KĀFIYA* AND *AL-ŠĀFIYA*

Summary

Before the famous commentaries on the classical works of Persian literature, Ahmed Sudi Bosnevi wrote in Ottoman Turkish language commentaries on *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya*, the works on Arabic syntax and morphology written by the famous Arab grammarian, Ibn Ḥāğib. The main purpose of this research is to explore and analyse different aspects of Sudi's commentaries on *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya*, to give an insight into these hitherto unstudied manuscripts and to present Sudi's specific way of commenting by translation and description of passages from the original texts of the commentaries. In addition to this, the paper presents the educational and scientific path of Ahmed Sudi Bosnevi and his role as a *muderis* who tried to improve the teaching process by writing commentaries on the textbooks that were part of the Curriculum in Ottoman madrasas. Likewise, this paper investigates the significance of the original texts of *al-Kāfiya* and *al-Šāfiya* in the Arabic grammatical tradition.

Keywords: Ahmed Sudi Bosnevi (ʿAḥmad Sūdī al-Būsawī), commentary, *al-Šāfiya*, *al-Kāfiya*, Arabic grammar

BERIN BAJRIĆ*
(Sarajevo)

ARAPSKA POEZIJA U DJELU MUḤĀḌARA
AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀḤIR
ALI-DEDE BOŠNJAKA

Abstrakt

Arabljanska kasida predstavljala je kanonski normativ u arapskoj književnosti sve do modernog doba, a njen utjecaj se osjeti i danas. Snaga poezije se očituje i u njenom prisustvu u proznim djelima klasične arapske književnosti. To potvrđuju mnoga djela koja obiluju stihovima raznih arapskih pjesnika, kao i stihovima autora koji nisu bili pjesnici. Skoro da nema oblasti *adaba*, kao književnosti u širem značenju tog pojma, a da poezija nije pronašla svoje mjesto u njoj – nalazimo je u imaginativnoj književnosti, risalama, povijesnim hronikama, filozofskim djelima, pa čak i u fikhu, islamskoj pravnoj nauci karakterističnoj po svojoj ozbiljnosti i preciznosti. U radu ćemo analizirati upotrebu arapske poezije u djelu *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* Ali-dede Bošnjaka, koje tretira prve i posljednje događaje i obrađuje veliki broj tema iz različitih oblasti. Budući da je ovo djelo politematsko, te da se u njemu prožimaju i različiti žanrovi, vidjet ćemo da stihovi nesumnjivo čine vrlo važan i efektan segment njegove strukture.

Ključne riječi: Ali-dede, 'awā'il, arapska poezija, kulturno pamćenje, intertekstualnost

* Dr. Berin Bajrić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: berin.bajric@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-0066-5542

SUŽIVOT POEZIJE I PROZE U KLASIČNOJ ARAPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

U orijentalno-islamskoj književnosti, posebice u svekolikoj arapskoj književnoj tradiciji, antička arabljanska kasida predstavljala je, sve do modernog doba, kanonski kulturalnomemorijski model, ona je bila i ostala jedan od temeljnih tekstova ove tradicije. Otuda ne treba da čudi posvećenost arapskog, a potom i muslimanskog genija ovakvom načinu izražavanja i predstavljanja vlastitih misli i ideja. Čak ni Kur'an, kao centralni tekst ove civilizacije, sa svojim snažnim prodorom u ovu tradiciju i Bogom danim autoritetom nad istom, nije do te mjere intervenirao u njoj da bi u potpunosti poništio dominaciju poezije. Poeziji je oduzeta njena nekadašnja magijska i religijska uloga svakako, ali njen snažan utjecaj i normativan karakter u prostoru arapske kulture nije posebno narušen. Kasida je stoljećima normirala pjesničku formu i izraz na mnogo širem prostoru od onoga u kojem je začeta, ali će isto tako biti živo prisutna, pa makar i u fragmentima, u skoro svim ostalim oblicima književnog, pa čak i naučnog izraza, u klasično vrijeme okupljenih u sferi arapsko-islamskog *adaba*, tog univerzuma pisane riječi koji ne samo da uči i podučava već i oplemenjuje dušu.¹ Prisustvo poezije je stoljećima obilježavalo arapsku proznu književnost, bez obzira na žanr kojem pripada. Mogli bismo reći da sva velika prozna djela ove književnosti obiluju stihovima. Tu, dakako, u prvom redu treba spomenuti najslavnije djelo lijepo arapske književnosti, *Hiljadu i jednu noć*, gdje se arapska poezija na izvanredan način, svim svojim genijem i ljepotom forme, utkiva u raskošno pripovijedanje njene naratorice, očaravajuće Šeherzade. Ovo višetomno djelo, koje predstavlja monument lijepo riječi, krasi približno osam i po hiljada stihova bez kojih ovaj zbornik sigurno ne bi bio ono što jest. Osim toga, ne treba zaboraviti ni djela kao što su višetomni *Roman o Antari* (Qisṣa 'Anṭara) ili *Golubičina ogrlica* (Ṭawq al-ḥamāma), koji također obiluju stihovima arapske poezije.² Nisu samo djela imaginativne arapske književnosti ukrašena stihovima; arapska

¹ Esad Duraković u svom djelu *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, između ostalog, daje veoma široku elaboraciju upravo ovih pitanja, pa stoga za širu uputu u ovo pitanje preporučujemo da se pogleda ovo djelo. Vidjeti: Esad Duraković, *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007.

² Vidjeti: Esad Duraković, "Univerzum *Hiljadu i jedne noći* – Priča kao vrhovni princip univerzuma", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43/1992-93, Sarajevo, 1995, 34-35.

balāga, odnosno retorika, osim na primjerima iz Kur'ana, temelji svoje postulate i na preobilju stihova, neovisno kojim pjesnicima pripadali, onim prijeislamskim ili muslimanskim. Možda zvuči nevjerovatno, ali i najpoznatiji komentatori Kur'ana posezali su za arapskom antičkom poezijom kako bi utvrdili značenje određenih riječi i pojmova, što će reći da se poezija koristila i u svrhu boljeg razumijevanja Kur'ana. Nerijetko su autori velikih filozofskih i teoloških, napose sufijskih, djela i sami bili pjesnici. Dovoljno je spomenuti Ibn 'Arabija, autora neprikosnovenih i kanonskih djela iz oblasti tesavvufa, *Mekanskih otkrovenja* i *Dragulja mudrosti*, koji je iza sebe ostavio i divan poznat pod nazivom *Tumač čežnji* (Tarḡumān al-'ašwāq). Čak se i u fikskim djelima može naići na stihove arapske poezije, iako su predstavnici ovog ogranka islamskih nauka poznati kao učenjaci ne tako skloni imaginaciji, već posvećeni isključivo pronalaženju najispravnijih pravnih rješenja, temeljenih u prvom redu na Kur'anu i Hadisu Božijeg Poslanika, a. s., a potom i na ostalim poznatim izvorima islamskog prava. Klasični muslimanski znanstvenici nerijetko su bili enciklopedijske ličnosti, pa otuda i ne treba da čudi da jedan al-Ġazālī ili al-Suyūṭī mogu, u isto vrijeme, pisati o najsuptilnijim vjerskim dogmama, pravnim rješenjima, historiji islama, ali i o kosmičkim fenomenima, jeziku, književnosti i poeziji.

ARAPSKA POEZIJA U ALI-DEDEOVOM DJELU MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀHIR

Ali-dede Bošnjak u svom višetematskom djelu *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāhir* mnogo pažnje poklanja kulturološkim kategorijama, u koje svakako spada i književnost, a samim time i poezija. Da je tako, ponajbolje svjedoči činjenica da je jedno posebno poglavlje posvetio isključivo poeziji i pjesnicima. On je ovaj odjeljak nazvao "O prvim stvarima i događajima vezanim za poeziju i pjesnike te umjetnost i tehniku poetskog izraza". Nije to obimno poglavlje, ali sadrži vrijedne informacije i autorove stavove o prvim stihovima ikada izrečenim na ovom svijetu, prvoj ikada sastavljenoj arapskoj kasidi i prvom pjesniku arablanske poezije, prvom elegičaru, pjesniku lažovu, i tome slično. Ne iscrpljuje se s ovim poglavljem ni izbliza Ali-dedeova posvećenost arapskoj poeziji; naprotiv, on veoma često, i to kroz većinu poglavlja, citira poeme i stihove iz arapske poezije. Teško bi bilo utvrditi specifičnu metodologiju prema kojoj Ali-dede navodi stihove u svom djelu, iz

prostog razloga što oni iz poglavlja u poglavlje iskrsavaju na određenim mjestima u tekstu i svojim prisustvom oplemenjuju i pojašnjavaju pojedine tvrdnje koje autor iznosi. Ipak, kada je u pitanju Ali-dedeovo navođenje stihova, neki se postupci mogu utvrditi i objasniti makar do određene mjere. Prvenstveno, u pitanju je tradicionalna metoda o kojoj smo govorili, a koju i Ali-dede slijedi. Naravno, on to ne radi isključivo radi poštivanja tradicije, ali vrijedi napomenuti da je to zasigurno jedan od početnih impulsa u ovom postupku. Ovo znači da autor pažljivo bira stihove koje će navesti i nastoji da oni u potpunosti odgovaraju temi o kojoj u određenom trenutku govori. Dakle, ne radi se o nasumičnom navođenju stihova niti citiranja pjesničkih djela koje bi bilo samo sebi cilj ili isključivo u službi ukrašavanja autorovog teksta. Iz mnogobrojnih primjera vidjet ćemo da Ali-dede navodi stihove kao neku vrstu dodatnog pojašnjenja ili čak argumentacije za ono o čemu govori, tako da se radi o promišljenom i znalačkom postupku. Kada su u pitanju autori čije stihove navodi, treba kazati da se radi o osobama koje potiču iz raznih perioda povijesti islama, predislamskog doba, pa čak i davnih vremena. Ovdje svjesno upotrebljavamo pojam autora, jer Ali-dede ne citira isključivo pjesnike, već i mnogobrojne islamske učenjake koji su pisali poeziju, kao i druge ljude. On najčešće uz stihove navodi ime njihovog autora, ali nije rijedak slučaj da ne navodi imena, već samo kaže: “Jedan pjesnik je ovako kazao...”, ili: “U stihovima je ovako zapisano...”. Koliko je poezija bila važna Ali-dedeu kazuje nam i to što on ponekad navodi stihove za koje tvrdi da ih je izreklo neko nevidljivo biće poput šejtana ili džina ili pak neka osoba koja pripada mitskim vremenima za koju ne možemo pouzdano kazati da li je uopće postojala. Dakle, postoji niz stvarnih osoba i imaginarnih likova čiju poeziju Ali-dede citira, a u nastavku ćemo se potruditi da ih predstavimo, protumačimo i analiziramo. U tom smislu, prema vlastitom razumijevanju smo kreirali nekoliko kategorija u okviru kojih Ali-dede citira arapsku poeziju, što bi trebalo da olakša njihovo predstavljanje i analizu. To su sljedeće kategorije: stihovi Ġalāl al-Dīna al-Suyūtīja, čije je djelo primarni uzor Ali-dedeovog djela, stihovi islamskih učenjaka, stihovi islamskih pjesnika i drugih osoba iz islamske historije i stihovi osoba iz islamske hijeropovijesti.

1. Stihovi *Ġalāl al-Dīna al-Suyūṭija*

Kao prve stihove koje će navesti u djelu Ali-dede je odabrao stihove svog velikog uzora, na čije se djelo i ugleda, *Ġalāl al-Dīna al-Suyūṭija*. Njegovo puno ime je ‘Abd al-Raḥmān ibn Abū Bakr ibn Muḥammad ibn Sābiq al-Dīn al-Ḥuḍayrī, poznat kao al-Ġalāl ili *Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī*. Njegov otac je bio porijeklom iz južnog egipatskog grada Asyuta, iz čega je izveden i nadimak al-Suyūṭī. Odrastao je kao siročić jer mu je otac umro kada je imao svega pet godina. Još kao dječak je pokazivao veliko zanimanje za nauku i učenje. U svom traganju za znanjem obišao je sve najveće islamske znanstvene centre i gradove, te je učio pred najvećim umovima tog doba. Počeo je podučavati šafijsku jurisprudenciju u dobi od osamnaest godina u istoj džamiji kao i njegov otac. Predavao je u mnogim visokim školama u tadašnjoj islamskoj državi. U četrdesetoj godini napušta sve funkcije i potpuno se posvećuje pisanju. Al-Suyūṭī se bavio različitim temama, uključujući sudsku praksu šafijskog i hanefijskog mezheba, tradiciju, kur’ansku egzegezu, teologiju, povijest, retoriku, filozofiju, filologiju, aritmetiku, mjerenje vremena, pa čak i medicinu. Svjedočenja njegovih biografa i historičara govore da je Suyuti nesumnjivo bio primjer nadarenog i svestranog učenjaka, prava enciklopedijska ličnost.³ Evo al-Suyūṭijevih stihova koji se nalaze u uvodu Ali-dedeovog djela i koji glase:

*Govor Odabranog, to najbolji govor je,
Po blagodati odmah iza svete Knjige je,*

*Darovan je nadahnućem iz Božanske Objave,
Pravom putu i Spoznaji, tome on upućuje.⁴*

Budući da u uvodnom dijelu svoga djela Ali-dede referira na al-Suyūṭijevo djelo *al-Ġāmi‘ al-ṣaġīr*, a potom navodi ove stihove kojima želi naglasiti al-Suyūṭijevo poštovanje prema govoru Božijeg Poslanika, a. s., za pretpostaviti je da se i oni nalaze upravo u spomenutom djelu.

³ Više vidjeti u: Enes Karić, *Ġalāluddīn as-Suyūṭī. Život i komentatorsko djelo*, El-Kalem, Sarajevo, 2009.

⁴ U radu navodimo stihove u vlastitom prijevodu, bez citiranja izvornog teksta. Stihovi u izvornom obliku mogu se pronaći u Ali-dedeovom djelu koje, osim u rukopisu, postoji i u štampanom obliku i na njega ćemo uredno referirati. Vidjeti: ‘Alā al-Dīn ‘Alī-dada al-Sikatwārī al-Busnawī, *Muḥāḍara al-‘awā’il wa musāmara al-‘awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba‘a al-‘āmira al-šarafīyya, al-Qāhira, 1894.

Ovo je još jedna u nizu potvrda kako i djela koja se bave analizom sakralnog teksta sadrže stihove, što svjedoči o snažnoj vezi ne samo proze i poezije već i susretu svetog i profanog te njihovoj nesmetanoj i harmoničnoj sinergiji. U sljedećem primjeru pronalazimo intertekstualni postupak koji se ostvaruje kroz nekoliko nivoa tekstualnog referiranja. Ali-dede navodi kako Imam al-Šuyūṭī u jednoj podužoj kasidi prenosi ideje Fahr al-Dīna al-Rāzija i ovako kazuje:

*Imam Fahr Razi cijelom svijetu obznanjuje,
Sasvim jasno slušaocima svojim on ukazuje.*

*Na početku poslanik Odabrani rođen je,
Sa čistim je tevhidom, s vjerom drevnom doš'o je.*

*Od Adema sve do Abdullaha, oca njegovoga,
Nije bilo neposlušnih niti idolopoklonika.*

*Kao što se u suri Pokajanje jasno i glasno kazuje,
Idolopoklonici su nečisti, dok rod njegov blistav je.*

*I u suri Pjesnici, geneza časti mu se spominje,
Među onim koji sedždu danonoćno, od srca, rado čine.*

*Ovo je kazivanje slavnog šejha Razija,
Koje kao kiša polako nam se izljujeva.*

*Neka njega nagradi Gospodar Velikoga Prijestolja,
Nagradom obilatih rajskih čari i naslada.*

*Neka Gospodar našeg odabranog poslanika blagoslovi
Onog koji vjeru čistu obnovi, i još je boljom učini.*

Prema navodu Ali-dedea, radi se o stihovima al-Suyūṭija, koji u poetiziranom obliku predstavlja ideje i učenje Imama al-Rāzija. Ali-dede kaže da ove stihove prenosi iz al-Suyūṭijevo djela *al-Ḥunafā*. Radi se o djelu *Masālik al-ḥunafā 'fī wāliday al-Muṣṭafā*, djelu koje tretira pitanje položaja roditelja Božijeg poslanika Muhammeda, a. s., u islamu. Nakon što smo konsultirali spomenuto djelo, uočili smo da Ali-dede navodi ovu kasidu u izvornom obliku, ali tek od devetog bejta.⁵ Dakle, u prvom

⁵ Ovo djelo smo pronašli u formi rukopisa, kao i u štampanom obliku priređenom i prilagođenom od strane dr. Muhammada Zunayhama, te smo locirali i

redu postoji eksplicitni citat Ali-dedea koji nikako ne intervenira u navedenim stihovima, koristeći ih kao dopunu, pojašnjenje i argument ideje koju predstavlja. Tu se ostvaruje direktna veza sa al-Suyūṭījevim spomenutim djelom i radi se o eksplicitnoj citatnosti. Al-Suyūṭī, s druge strane, privodeći kraju jedno od poglavlja u ovom djelu, kaže: “Zamoljen sam da na ovu temu sročim nekoliko stihova kojima bih zaključio poglavlje, pa sam kazao ovako...”⁶, nakon čega slijedi kasida. U njoj u devetom bejtu al-Suyūṭī jasno navodi konstrukciju *Imam Fahr Razi cijelom svijetu obznanjuje*, kojom najavljuje al-Rāzījevo mišljenje o Poslanikovom, a. s., svetom porijeklu i visokom položaju njegovih roditelja. Al-Suyūṭī, naime, u ovom dijelu svoje kaside navodi mišljenje i stav drugog autora, ne mijenjajući njegovu suštinu i ne intervenirajući u njemu ni na koji način izuzev u formi, budući da je al-Rāzījev stav u izvornom obliku iskazan u proznoj formi, formi tefsira, dok al-Suyūṭī ove ideje izlaže u stihovima. Na taj način ostaje vjeran tradiciji uvažavanja i poštivanja velikana, što je i karakteristika ilustrativnog tipa citatnosti, ali istovremeno inovativno djeluje na planu forme, što potvrđuje viševjekovnu posvećenost muslimanskog genija prikazivanju sadržaja kroz mnoštvo različitih oblika. Osim toga, kasida od početka do kraja direktno referira na kur’anske sure, stalno se pozivajući na ajete koji potvrđuju navedene ideje. Al-Suyūṭī je sigurno komunicirao sa poznatim al-Rāzījevim komentarom Kur’ana koji nosi naziv *al-Tafsīr al-kabīr* ili *Mafātiḥ al-ḡayb*. To bi mogao i biti razlog njegovog navođenja ajeta u kojima se kazuje o Poslanikovom, a. s., duhovnom porijeklu. Kada kaže da se u određenoj suri spominje određena ideja, al-Suyūṭī podsjeća na al-Rāzījev komentar ajeta koji o ovoj temi govore. Ova intertekstualna veza grana se još dalje. U izvornom obliku stihova, u petom po redu bejtu koji Ali-dede navodi, u prvom polustihu spominje se pojam *taqallub*, koji se potom veže za pojam *sāḡidīn* iz drugog polustiha. Prije svega, radi se o direktnoj povezanosti sa 219. ajetom sure *al-Šu‘arā’* koji u izvorniku ovako glasi: *Wa taqallubaka fī al-sāḡidīn*. Inače, navedeni stihovi govore o čistoj duhovnoj lozi poslanika Muhammeda, a. s., i statusu njegovih roditelja u islamu. Budući da je u tekstovima sufijskog i filozofskog karaktera, kao i u ovom Ali-dedeovom djelu, Poslanik, a. s., predstavljen kao prvostvoreno biće i svjetlosna esencija od koje je potom stvoren čitav kosmos, te da je na temelju toga on bio poslanik

spomenute stihove. Pogledati: Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Masālik al-ḥunafā’ fī wāliday al-Muṣṭafā*, priredio Muḥammad Zunayḥam, Dār al-amīn, al-Qāhira, 1993, 90-91.

⁶ Ibid., 89.

još u kičmi Ademovoj, muslimanski mislioci, sufije i filozofi razmatrali su pitanje statusa njegovih roditelja, Abdullaha i Amine. Naime, kao što je poznato, Poslanikovi, a. s., roditelji su rođeni u vrijeme prije islama i ni jedno ni drugo nisu doživjeli njegovo Poslanstvo, pa stoga pojedini komentatori, naročito tradicionalistički, dovode u pitanje njihovo ispravno vjerovanje i smatraju ih nevjernicima. Ovo je dakako u koliziji sa spomenutim idejama o preegzistentnom, čistom i nepatvorenom poslaničkom porijeklu, pa su muslimanski učenjaci i filozofi nastojali da nedvojbeno utvrde da su Poslanikovi, a. s., roditelji bili vjernici, odnosno da su pripadali takozvanim *hanifama*, predislamskim monoteistima koji su čuvali i baštinili iskonsku Ibrahimovu, a. s., vjeru. Uz historijske argumente, kao što se da vidjeti iz Ali-dedeovih navoda, učenjaci navode i ajet iz sure *Pjesnici* koji kazuje o Poslaniku, a. s., i njegovom *taqallubu*, odnosno prapovijesnom čistom svjetlosnom porijeklu koje se prenosi od poslanika do poslanika, neovisno o fizičkim kontaktima, i u konačnici dolazi do Abdullaha i Amine. U prijevodima na bosanski jezik ovaj ajet se najčešće prevodi na sličan način, odnosno:... *da sa ostalima molitvu obaviš*, što nam ne otkriva ništa što ima ikakve veze sa Poslanikovim, a. s., porijeklom. Međutim, komentatori Kur'ana navode da se pod pojmom *taqallub* podrazumijeva prenošenje Poslanikove, a. s., biti od poslanika do poslanika. U tom slučaju pojam *sāḡidīn* se odnosi na prijašnje poslanike.⁷

2. Stihovi drugih islamskih učenjaka

Već smo naglasili kako nije nimalo čudno da u djelima islamskih učenjaka nailazimo na njihove vlastite stihove, kao i na stihove muslimanskih pjesnika. Ova praksa predstavlja jedan poseban fenomen koji zaslužuje mnogo širu studiju nego što je ovaj rad, jer ona pokazuje kolika je moć poezije koja je uspjela ne samo preživjeti već svoj trag i utjecaj ostaviti i u proznim vrstama različite tematike. Ovo je također još jedan od pokazatelja širokog razumijevanja kur'anskih ajeta koji iznose stav u vezi sa poezijom, a koji glase: *A zavedeni slijede pjesnike. Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude i da govore ono što ne rade, tako ne govore*

⁷ Ovu tvrdnju komentatori temelje na jednoj od predaja koja se prenosi od Ibn 'Abbāsa, r. a., a u vezi sa tumačenjem upravo ovog ajeta, u kojoj se kaže: "Poslanik je bio u kičmi svakog od poslanika, sve dok ga njegova majka nije donijela na ovaj svijet."

*samo oni koji vjeruju i dobra djela čine, i koji često Allaha spominju, i koji uzvraćaju kad ih ismijavaju. A mnogobošci će, sigurno, saznati u kakvu će se muku uvaliti.*⁸ Jedan od najsvjetlijih primjera simbioze proznog i poetskog pronalazimo u djelu Ibn ‘Arabīja. On je jedan od islamskih učenjaka koji je postigao harmoniju između iskazivanja sufijske, filozofske i teološke misli s jedne strane, i poezije s druge. Zbog toga je bilo i za očekivati da će Ali-dede, osim referiranja na poznata djela ovog autora, citirati i njegovu poeziju. Tako u jednom od poglavlja u kojem govori o Poslanikovim, a. s., imenima, Ali-dede kaže: “Šayḥ al-’akbar u svojim stihovima na ovu temu ovako kazuje:

*Muhammedom il’ Ahmedom obrati se Vjerovjesniku,
Šta god da odabereš srest ćeš slavu veliku.*

*Ime jedno, ime drugo, svako svijet obuhvata,
Ako tako ga pozoveš, doći će ti uputa.*

*Oplemenit’ će zalutale, tajnu Njegovu nam otkriti,
Koja će se dobrima u svom svjetlu ukazati.*

*Svako savršenstvo Njemu pripada isključivo,
Njemu sličnog nema, to je sasvim sigurno.*

*Ko Ga jednim ne smatra, taj nevjernik postaje,
Neka svako dobro pazi da Ahmeda ne zakine.*

*Zanemari ono što o Mesihu i Merjemi kazuju,
Donesi pravi sud o tome, donesi čvrstu presudu.*

*Pazi se i jevrejskih izmišljotina o Uzejru,
A onda kaži sve najbolje o našem Muhammedu.*

Ali-dede inače jasno navodi iz kojeg djela preuzima određeni sadržaj, no u slučaju poezije ne slijedi uvijek isti metod, pa tako ovdje ne kaže iz kojeg Ibn ‘Arabījevog djela je preuzeo stihove. Zbog toga je teško utvrditi o kojem se djelu konkretno radi. Bilo kako bilo, za nas je važna činjenica da navedeni stihovi izvanredno nadopunjuju tekst koji im prethodi, a u kojem Ali-dede kazuje o broju i duhovnim aspektima

⁸ Kur’an, 26:224-227.

Poslanikovih, a. s., imena, navodeći različita mišljenja. U tom smislu Ali-dede ovako kaže:

Komentatori često govore o znakovitim i tajnovitim značenjima Poslanikovih, a. s., imena koja nije moguće pronaći u knjigama koje govore o njegovim osobinama. Neki smatraju kako su imena Ahmed i Muhammed stepenovana kao imena uzvišenosti i milosti. Pojedini učenjaci nabrojali su tristo devedeset Poslanikovih, a. s., imena, a neki čak i hiljadu, dok drugi smatraju da on ima devedeset i devet imena, kao i Uzvišeni Allah.

Nakon što je u svom izlaganju ukazao na tradicionalne i općepoznate karakteristike Poslanikovih, a. s., imena, Ali-dede odlazi korak dalje pa spominje posebne izvore koji tretiraju duhovne i transcendentne aspekte Poslanikovih, a. s., imena. U tom smislu, ima li bolje reference koju će navesti od jednog od najvećih muslimanskih umova, Ibn 'Arabīja? Ako pogledamo Ali-dedeove navode i Ibn 'Arabījeve stihove, vidjet ćemo da je u ovim stihovima ukazano upravo na najuzvišenije karakteristike Poslanikovih, a. s., imena Ahmed i Muhammed. Ibn 'Arabī čak u jednom trenutku, hvaleći Poslanika, a. s., navodi svojstva savršenstva koja Kur'an konkretno spominje isključivo u vezi s Allahom, dž. š., pa bi neupućeni čitalac mogao pomisliti da se radi o blasfemiji, naročito ako čita izvornik. U stihovima u kojima kaže: *Svako savršenstvo Njemu pripada isključivo / Njemu sličnog nema, to je sasvim sigurno*, postoji jasna aluzija na kur'anski ajet koji predstavlja jedan od temeljnih postulata islamske vjere: *Niko nije kao On! On sve čuje i sve vidi.*⁹ Zbog toga bismo mogli ostati zbunjeni i zapitati se o kome Ibn 'Arabī govori, o Uzvišenom Allahu ili Poslaniku, a. s.? Ovdje se, naime, radi o poznatom stilskom postupku koji se u klasičnoj arapskoj stilistici naziva *iltifāt*, odnosno retorički obrat. Sve do spomenutog bejta, jasno je da se govori o Poslaniku, a. s., ali nakon ovih stihova Ibn 'Arabī navodi bejt koji po svemu iskazanom može jedino da se odnosi na Uzvišenog Boga. Time se želi kazati kako se Poslanik, a. s., ugleda u sva svojstva Savršenstva Uzvišenog Allaha te da se jedino u njemu ona u svoj punini manifestiraju.

Osim Ibn 'Arabīja, Ali-dede citira i Hafiza Šams al-Dīna ibn Nāšir al-Dīna al-Dimašqīja, koji u svojim stihovima kazuje o Poslanikovoju, a. s., svjetlosti koja se prenosi kroz generacije ostalih poslanika:

*Prenosi se svjetlost Ahmedova veličanstvena,
Sija i blješti na poslaničkim čelima.*

⁹ Kur'an, 42:11.

*Vjekovima ona u njima obitava,
Sve do pojave najboljeg vjerovjesnika.*

Hafiz al-Dimašqī bio je poznati muslimanski historičar i muhaddis koji je živio i djelovao u 13. i 14. stoljeću u oblasti Šama. Porijeklom je iz ulemanske porodice i još kao dijete je, pod utjecajem svoga oca, razvio želju prema stjecanju znanja te je od malena učio Kur'an i hadise napamet. Njegovo znanje nije bilo ograničeno isključivo na Hadis, već je nastojao da se osposobi i u drugim oblastima, pa je stjecao znanje pred poznatim šejhovima svoga vremena, poput al-Banā'isīja, al-Sarrāga, al-Bulqīnīja i drugih. Iza njega je ostalo mnoštvo djela iz historije i Hadisa.¹⁰

Ali-dede također navodi stihove jednog od vodećih pravnika šafijskog mezheba, Abū al-Faḍla Zayn al-Dīna al-'Irāqīja:

*Bog je dostojanstvo za Muhammeda sačuvao,
S tim imenom roditelje njegove je proslavio.*

*Čista veza to bijaše, u njoj ne bi trunke srama,
Ona traje od iskona, od praoca, od Adema.*

Abū al-Faḍl Zayn al-Dīn al-'Irāqī bio je islamski učenjak kurdske porijekla koji je živio i djelovao u 14. stoljeću. Preselio se u Kairo gdje je postao jedan od vodećih stručnjaka za fikih šafijskog mezheba. Među njegovim učenicima bio je i poznati Ibn Ḥaḡar al-'Askalānī. Od njegovih djela izdvaja se svakako djelo *'Iḥbār al-'ahyā' bi 'ahbār al-'Ihyā'*, u kojem je komentirao hadise navedene u poznatom al-Ġazālījevom djelu *'Ihyā' 'ulūm al-Dīn*.¹¹ Za nas vjerovatno najzanimljiviji podatak jest da je upravo ovaj autor "pretočio" Ibn al-Šalāḡovo fikhsko djelo *Muqaddima*¹² u hiljadu redova poezije poznatih pod nazivom *Alfiya*

¹⁰ O životu i djelu ovog autora više vidjeti: Hāfiz Šams al-Dīn al-Dimašqī, *Ittiḥāf al-sālik bi ruwāt al-Muwaṭṭa' 'an al-imām Mālik*, obradio dr. Ibrāhīm Ḥamūd Ibrāhīm, Dār al-muqtabis, Dimašq, 2018, tom 1, 98-148.

¹¹ Vidjeti: Zayn al-Dīn al-'Irāqī, *Iḥbār al-'ahyā' bi 'ahbār al-'Ihyā'*, priredio Hišām ibn al-Hāšimī Anwarī, Dār Ibn Ḥazm, Bayrūt, s. a.

¹² Radi se o djelu *Muqaddima fī 'ulūm al-ḥadīṭ* Abū 'Amra 'Uṭmāna ibn 'Abd al-Raḥmāna Šalāḡ al-Dīna al-Kurdīja, poznatog pod imenom Ibn al-Šalāḡ. To je djelo iz 13. stoljeća koje opisuje nauku o Hadisu, njenu terminologiju i principe biografske evaluacije. Ovo djelo je prevedeno na engleski jezik u okviru edicije "Great Books of Islamic Civilization", koju je pokrenuo The Center for Muslim Contribution to Civilization iz Dohe. Vidjeti: Ibn al-Salah al-Shahrazuri, *An*

al-'Irāqī. Stihovi koje Ali-dede citira nalaze se u al-'Irāqījevom djelu *al-Mawrid al-ḥaniyy fī al-mawlid al-saniyy*.¹³

3. Stihovi islamskih pjesnika i drugih autora iz islamske historije

Islamski pjesnici svakako zauzimaju svoje mjesto u Ali-dedeovom djelu, što je bilo i za očekivati, jer su njihova djela bila iznimno popularna i u njegovo vrijeme, a bila su i dostupna. Iz plejade najpoznatijih i najplodonosnijih pjesnika islamske tradicije Ali-dede s velikim pijetetom citira Hassāna ibn Ṭābita, Muḥammada al-Būṣrīja i Ibn al-Fāriḍa. Ibn al-Fāriḍa oslovljava titulom *suḷṭān al-'uṣṣāq*. Ali-dede navodi kasidu Imama al-Būṣrīja u kojoj ovaj znameniti pjesnik komentira jedan zanimljiv slučaj iz svog vremena, tačnije uspostavu sistema četvorice kadija, za svaki mezheb po jednog:

*Ibn 'Aṣova džamija za imame k'o da pećina postade,
Allah ima pećinu da u nju skupi sve učenjake odavde.*

*Raduje nas to što trojicu kadija imadosmo,
A eto s tobom, Tadžuddine, i do četvrtoga dođosmo.*

*Temelje islama ovi imami učvrstili su,
Kako i ne bi kad oni sami stubovi vjere su.*

*To su naši velikani i autoriteti koje slijedimo,
Kao svijetle zvijezde su, za njima mi hodimo.*

*Nemoj se žalostiti ako Allah donese odluku
Da preko njih svima nam poveća Svoju uputu.*

*Mišljenja se razlikuju, ali vjera jedna je,
Jer svi imami teže istini koja jasna je.*

Ova al-Būṣrījeva kraća kasida izuzetno je poznata, a nalazi se u njegovom *Divanu*. Osim toga, često je citirana, naročito u djelima koja tretiraju prve i posljednje događaje. Nije rijedak slučaj kada Ali-dede ne

Introduction to the Science of the Hadith, preveo dr. Eerik Dickinson, The Center for Muslim Contribution to Civilization, Garnet publishing, Reading, U.K., 2010.

¹³ Abū al-Faḍl Zayn al-Dīn al-'Irāqī, *al-Mawrid al-ḥaniyy fī al-mawlid al-saniyy*, komentar i obrada 'Umar ibn al-'Arabī, Dār al-salām, Ḥalab, 2020.

navodi ime pjesnika, već samo kaže: “O tome je pjesnik spjevao sljedeće stihove...”, “Jedan od pjesnika koji ovako veli...”, ili: “Na to je jedan pjesnik izrekao sljedeće stihove...”. Izostanak konkretnog imena osobe čije stihove citira navodi nas na pomisao kako ni Ali-dede u svojim izvorima nije mogao saznati o kome se radi, jer sumnjamo da bi svjesno izostavio ime bilo kojeg pjesnika, ma koliko poznat ili nepoznat ovaj bio. U čitavom djelu Ali-dede je vrlo precizan, pedantan i dosljedan, tako da ne možemo uzeti u obzir mogućnost svjesnog izbjegavanja nečijeg imena. U tom smislu nastojali smo otkriti ko su bili ti nepoznati autori čije stihove Ali-dede navodi. U kontekstu pritužbe na gužvu u Haremu, Ali-dede prenosi da je neki pjesnik kazao:

*Bože dragi, sačuvaj nam blagdane od ove gužve,
Od njih Ka'bu ne možemo vidjeti*

*A sačuvaj nas i od žena koje gužvu prave,
Od njih Crni kamen ne možemo poljubiti.*

Tragajući za autorom ovih stihova došli smo do podatka da je “nepoznati” autor izvjesni Salmān ibn ‘Abd Allāh al-Ḥalawānī. Njegovo ime navedeno uz ove stihove pronašli smo u djelu *al-Muntaḥab min mu‘ḡam šuyūḥ*¹⁴ čiji je autor Abū Sa’d al-Sam‘ānī, poznati islamski historičar i biograf koji je nosio titule *Tāğ al-islām* i *Qiwām al-Dīn*.¹⁵ O dotičnom pjesniku nešto više podataka saznajemo iz djela *Mu‘ḡam al-‘udabā’* autora Yāqūta al-Ḥamawīja u kojem se navodi da je al-Ḥalawānī došao u Bagdad u potrazi za znanjem te je tu učio arapsku gramatiku pred osamdeset učitelja, dok je jezik učio pred šejhom Ibn al-Dahhānom i drugima. Postao je veliki stručnjak u ovim oblastima i zaslužio titulu *imām al-luḡa*. Osim toga, napisao je i tefsir Kur’ana, knjigu iz oblasti kiraeta te višetomno djelo o zakonitostima jezika.¹⁶

Evo još nekoliko stihova čija imena autora Ali-dede na spominje:

¹⁴ Abū Sa’d ‘Abd al-Karīm ibn Abī Bakr Muḥammad al-Sam‘ānī, *al-Muntaḥab min mu‘gam šuyūḥ*, tom 4, obradio dr. Muwaffaq ibn ‘Abd Allāh, Dār ‘ālam al-kutub, al-Riyād, 1996, 635.

¹⁵ Više vidjeti u: Maya Yazigi, “A Claim of Tajdīd for the Sixth/Twelfth Century? al-Samānī, his Kitāb al-Ansāb and a Legacy Contested”, *Oriens*, 39 (2011), Leiden, 2011, 165-198.

¹⁶ Šihāb al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Yāqūt al-Ḥamawī, *Mu‘ḡam al-‘udabā’*, obradio Iḥsān ‘Abbās, Dār al-ḡarb al-islāmī, Bayrūt, 1993, tom 3, 381.

*Ako je u Andalusu bijela boja žalosti,
Onda dobro je, tako treba i ostati.*

*Zar ne vidiš mene kako bijelo oblačim,
Dok dijete oplakujem i dok se žalostim.*

Ove stihove napisao je 'Alī al-Ḥusarī al-Qayrawānī, pjesnik porijeklom iz Tunisa koji je živio u Španiji u 11. stoljeću. Prema podacima koje smo pronašli, al-Qayrawānī se smatra poznatim arapskim pjesnikom koji je iza sebe ostavio veliki broj kasida sakupljenih u četiri pjesničke zbirke i to: *Mustaḥsin al-'ašar* posvećenu al-Mu'tamidu ibn 'Abbādu (u. 1095), tadašnjem vladaru Sevilje iz dinastije Abadida, koji je i sam bio pjesnik, *al-Mu'ašširāt* u kojoj se nalazi njegova umjetnička poezija, odnosno gazeli, *Divan* poezije izrečene u različitim prilikama te zbirka pod nazivom *Iqtirāḥ al-qarīḥ wa iḡtirāḡ al-ḡarīḥ*. Najpoznatiji je po svojoj kasidi *Yā layla al-šabbi matā gaduhū...*, ljubavnoj pjesmi toliko snažnog senzibiliteta da se i dan-danas izvodi uz pratnju muzike.¹⁷

U vezi s naredbom jednog od muslimanskih vladara da Poslanikovi, a. s., potomci moraju nositi zelene turbane, Ali-dede navodi odgovor jednog pjesnika:

*Oni su djeci Poslanikovoj naredili da nose oznake,
A označava se samo ono što slavno i poznato nije.*

*Na njihovim licima sija svjetlost poslanstva,
Koja plemiće od ostalih jasno razlikuje.*

Ove stihove je kazao Abū 'Abd Allāh ibn Ġābir al-Andalusī al-A'mā, pjesnik koji se rodio krajem 13. stoljeća u Almeriji u Španiji. Nadimak mu je bio al-A'mā, tj. Slijepi, jer je još u ranom djetinjstvu obolio od velikih boginja koje su štetno djelovale na njegov vid. Inače je bio poznati jezikoslovac i pjesnik u svoje vrijeme. Iza njega je ostalo više zbirki poezije, a najpoznatiji je po svom komentaru Ibn Mālikove *'Alfiyye*.¹⁸

¹⁷ Više podataka o ovom pjesniku u: Abū Ishāq 'Alī al-Ḥusarī, *Zahr al-'ādāb wa tamar al-'albāb*, komentar i obrada 'Alī Muḥammad al-Baḡawī, al-Hay'a al-'amma li quṣūr al-ṭaqāfa, al-Qāhira, 2013.

¹⁸ Više vidjeti u: Ġalāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Buḡya al-wu'āt fī tabaqāt al-luḡawiyīn wa al-nuḥāt*, obradio Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, tom 1, 2. izdanje, Dār al-fikr, Dimašq, s. a., 34-35.

Veoma zanimljivo je pratiti koje sve autore iz islamske povijesti i njihove stihove citira Ali-dede u svom djelu. Radi se o osobama različitih zanimanja i preokupacija pa se doima kao da je skoro svaki pripadnik islamske kulture imao nešto svoje kazati baš u stihovima. Jedna od najpoznatijih ličnosti iz historije islama čije stihove navodi Ali-dede svakako je Ebu Bekr, r. a., vjerni drug Božijeg Poslanika, a. s., i prvi muslimanski halifa. Ovako to Ali-dede navodi: “Prvi Poslanikov, a. s., drug koji je stihovima iskazao tugu zbog njegovog preseljenja bio je Ebu Bekr. Evo kako je izrazio svoje saosjećanje:

*Kada sam vidio da se Poslaniku život kraju bliži,
I moj se život sav odjednom zgrčio.*

*Srce moje zbog toga se raspuklo,
A kosti su mi se od straha smrvile.*

*Kamo puste sreće da sam prije tebe otiš'o,
Pa da na me sada zemlju i stijene bacaju.*

Tradicija je zabilježila da je iza njega ostao cijeli jedan divan poezije.¹⁹ U istom poglavlju Ali-dede navodi stihove i Poslanikove, a. s., amidžince, Safije, r. a., izrečene u sličnom ozračju:

*I zemlja i brda danas Poslanika oplakuju,
Drveće i cvijeće tužni stih mu skladaju.*

*Visokog morala, plemenite vjere on je bio,
Ispravnome putu uspavane on je uputio.*

*Svjetiljka koja sija, tamu tjera i obasjava,
Arapskoga roda, poslanik lica crnkastoga.*

*Pametan i odlučan, plemenit i darežljiv je,
Blagodaran i dobar, duboko svjestan Boga je.*

*Danas, kada do kraja zemnog života stig'o si,
Odlaskom ti svojim sunce sjajno ugasi.*

*I zato sve na Zemlji danas pozdrav šalje ti,
Selam tebi, Poslaniče, odavde do vječnosti.*

¹⁹ Vidjeti: *Dīwān Abī Bakr*, priredio dr. Darwīš al-Ġuwaydī, al-Maktaba al-‘ašriyya, Bayrūt, 2009.

Osim njih, Ali-dede citira i stihove Omera, r. a., Poslanikovog amidže 'Abbāsa, r. a., kao i Abū Sufyāna, r. a. U ovu kategoriju spadaju i stihovi što poznatih što nepoznatih osoba koje su, kako to navodi Ali-dede, u određenim okolnostima izricali svoja mišljenja u stihovima. Tako u vezi s arapskom tradicijom bojenja kose i uzrokom njenog nastanka Ali-dede ovako kaže:

“Prvi čovjek koji je crnom bojom pravio tetovaže bio je 'Abd al-Muṭallib. Kada je jedne prilike došao u Jemen, tamošnji stanovnici su ga upitali: 'Da li bi mogao istom bojom da obojiš i sijedu kosu pa da izgledaš kao mladić?' I tako se 'Abd al-Muṭallib u Meku vratio ofarbane kose u crno, pa kada su ga mekanske žene ugledale, rekle su mu: 'Divno bi bilo kada bi to potrajalo.' On je potom izrekao sljedeće stihove:

*Kako zahvalan bih bio kad bi potrajalo crnilo,
Da mi bude zamjena za vrijeme što je prohujalo.*

*U mladosti uživah, al' život ovaj kratak je,
Valja starit', a i mrijeti, džaba sve.*

*Poslije svega šta će čovjek pamtiti,
Blagodati, vlast i snagu, sve će to izgubiti.*

I tako su stanovnici Mekke, slijedeći običaj 'Abd al-Muṭalliba, farbali kosu u crno.”

Ovo je još jedan od pokazatelja koliko je arapski duh i mentalitet bio sklon poetskom izražavanju misli i osjećaja, jer vidimo da jedan od prijeislamskih poglavara i mekanskih velikodostojnika, potaknut jednom običnom i bezazlenom provokacijom vezanom za nevažan običaj, u svojim stihovima izražava svojevrsnu filozofiju života. Očekivani odgovor bi bio ili neka vrsta opravdanja ili ljutito odbijanje bilo kakve komunikacije sa provokatorima, ali ne, Abdulmutallib sriče stihove na licu mjesta i u njih smješta kako vlastitu tugu zbog prolaznosti tako i vrhunsku filozofsku misao.

Osim poznatih ličnosti i njihovih stihova, Ali-dede nerijetko navodi i stihove nepoznatih ljudi, kao i pjesnika čija imena ne spominje. U tom smislu zanimljivo je izdvojiti slučaj jednog kradljivca koji je doveden pred halifu Mu'āwiju, r. a., pred kojim se ovaj pokušao opravdati u stihovima. Ali-dede ovako kaže: “Prvi put je otkazano izvršenje jedne od šerijatskih kazni za vrijeme vladavine Mu'āwije. Naime, jedne prilike pred Mu'āwiju je doveden kradljivac kojem je trebala biti odsječena ruka. Prije nego što će kazna biti izvršena, on je izrekao sljedeće stihove:

*O vladaru pravovjernih, ovu moju desnu ruku
Predajem tvom oprostui i milosti, odgodi mi ovu bruku.*

*Jer nema dobra na ovom svijetu, a ni blaga nikakvoga,
Ako moja lijeva ruka izgubi svog desnog druga.*

Prema predajama u kojima se spominje ovaj slučaj, Mu'āwija je nakon ovoga odgodio izvršenje kazne pomenutom čovjeku. Isti slučaj navodi i al-Māwardī u svom djelu *Kitāb al-'aḥkām al-sultāniyya*, gdje prenosi da je Mu'āwija već izvršio kaznu odsijecanja ruke nekolicini kradljivaca, te da je ovaj posljednji izrekao navedene stihove i dojmio vladara. Nakon što ga je Mu'āwija upitao kako da njega poštedi, a prije toga je izvršio kaznu nad ostalima, javila se optuženikova majka i kazala: "Neka to bude dio tvojih grijeha za koje se nadaš da će ti ih Uzvišeni Allah oprostiti i primiti tvoje pokajanje."²⁰ Vidimo da su stihovi imali moć i da odobrovolje vladara i tako nesretnika izvuku iz nevolje.

4. Stihovi osoba iz islamske hijeropovijesti

U Ali-dedeovom djelu hijeropovijest islama zauzima posebno mjesto. On se bavi islamskim pogledima na stvaranje svijeta, početak života na Zemlji, prve ljude, kao i početke civilizacijskih tekovina ljudskog roda. Mnoge predaje i kazivanja navedena u njegovom djelu vjerovatno nemaju realna uporišta u historijskoj nauci, pa čak ni u vjerodostojnim hadiskim predajama. Oni su utemeljeni na tradicionalnim kazivanjima, komentarima, izjavama mnogih islamskih učenjaka i duhovnih učitelja i israilijatima. Stoga, kada razmatramo ovu vrstu informacija iz Ali-dedeovog djela, ne pristupamo im kao potencijalnim historijskim činjenicama, što znači da nema potrebe analizirati ih u kontekstu vjerodostojnosti ili historijske utemeljenosti. To su događaji iz pradavnih vremena, za koje nauka možda nikada neće pronaći način kako utvrditi njihovu istinitost, kao ni metodu pomoću koje bi se precizno ustanovio hronološki slijed događaja. Kur'an se, dakako, često osvrće na prošle događaje, živote prijašnjih naroda i poslanika, i ne samo to, već ovu metodu smatra jednom od ključnih u nastojanju da ljude potakne na razmišljanje: *...zato kazuj događaje da bi oni razmislili.*²¹ Ali, Kur'an

²⁰ Abū al-Ḥasan 'Aliyy ibn Muḥammad al-Māwardī, *Kitāb al-aḥkām al-sultāniyya*, Dār al-ḥadīth, al-Qāhira, s. a., 333.

²¹ Kur'an, 7:176.

ne zalazi u detalje, ne prepričava naširoko, ne predstavlja događaje po nekoj strogoj linearnoj matrici, a posebice se ne bavi datiranjem. Nemoguće je uz pomoć kur'anskog teksta utvrditi precizne datume događaja koje on navodi. Islamska hijeropovijest je zbog toga dodatne informacije crpila prvenstveno iz Hadisa, kako onih vjerodostojnih tako i onih slabih, pa čak i izmišljenih, komentara i kazivanja muslimanskih duhovnih velikana i učenjaka te već spomenutih israilijata koji su do određene mjere i unijeli pometnju u muslimansku hijeropovijesnu naratologiju. U tom kontekstu, Ali-dedeove navode iz ovog područja ćemo posmatrati kao neku vrstu uslovno nazvane "islamske mitologije" te se nećemo orijentirati na strogo naučnu ili historiografsku valorizaciju. Budući da nastojimo predočiti jednu književno-teorijsku analizu, nije nam u tolikoj mjeri ni važna historijska utemeljenost i istinitost.

U skladu s navedenim, donosimo primjer iz Ali-dedeovog djela, u kojem on navodi mišljenje o prvim stihovima ikada izrečenim:

Prvi čovjek koji je izrekao stihove ikada bio je otac čovječanstva Adem, a. s. Ovu tvrdnju navodi al-Tabari u svom tefsiru, prenoseći je od Alije, r. a., koji je rekao: "Kada je Kabil ubio svoga brata Habila, Adem je zaplakao i od silne tuge za svojim ubijenim sinom izrekao je sljedeće stihove:

*Promijenilo se sve što postoji na svijetu,
Lice zemlje prekri prašina ružna,*

*Nema više ni boja ni ukusa,
Nestala je radost sa lijepoga lica.*

*Umjesto njih došla je gorčina,
I zamijenila ljepotu džennetskih vrtova.*

*Živimo sa neprijateljem koji ne zaboravlja,
Zašto prokletnik ne umrije, da mi odahnemo.*

*I ubi Kabil Habila na pravdi Boga,
I nesta svjetlosti sa lica lijepoga.*

*Suze ne prestaju da liju mi niz lice,
Dok Habila prekriva brdo zemlje crnice.*

*Do kraja života razočaran ću biti,
Od tuge se više nikada neću odmoriti."*

Dakle, Adem, a. s., je čovjek koji izriče prve stihove, i to u stanju tuge i žalosti zbog jednog od događaja koji će u potpunosti odrediti dalji tok čovječanstva sve do Sudnjeg dana, Kabilovog ubistva vlastitog brata Habila. Događaj kao takav potvrđuje Kur'an, stoga muslimani vjeruju da se on zaista i zbio, ali daleko od toga da se osvrće na sitne detalje ili širi kontekst ovoga ubistva. Ali-dede, kao i mnogi drugi islamski učenjaci i historičari, prenosi jednu od niza predaja koje ovaj događaj dodatno razrađuju. Ovdje se on poziva na al-Ṭabarīja, možda i najpoznatijeg muslimanskog historičara iz klasičnog doba, što bi trebalo ovom navodu priskrbiti epitet vjerodostojnosti. Prije nego krenemo u potragu za odgovorima i analizu ove predaje, dužni smo navesti i dio koji slijedi, jer u kombinaciji s njim iznenađenje nesumnjivo postaje veće. Ali-dede dalje nastavlja:

Al-Mas'ūdī kaže da se u mnogim hronikama i knjigama historije može naći predaja u kojoj se navodi: "Nakon što je Adem, a. s., izrekao ove stihove, Iblis mu je odgovorio također u stihovima:

*Napustio si Džennet i stanovnike njegove,
Za te je zemljica uska postala.*

*Ti i tvoja žena Havva u njemu ste živjeli,
A sudba vam sada tako zlorado uzvrati.*

*Moje će spletke i smicalice potrajati
Sve dok nestane i Sunca svjetlosti.*

*A da je Milostivi drugačije htio,
Kroz prste bi tvoje rajski vjetrić pirio.*

*Oče Habilov, oba sina sada ćeš izgubiti,
Jer i ovaj živi, zbog umrlog žrtva će postati.*

Kada je Adem, a. s., čuo stihove koje mu je uputio Iblis, još više se rasturio i sažalio se nad svojom sudbinom, shvativši da ubica treba da bude ubijen, pa mu je Uzvišeni Allah objavio sljedeće: "Ja ću iz tebe izvesti Svoju svjetlost pomoću koje ću doprijeti do ljudi čistih srca i plemenitih duša. Proslavit ću svjetlost s njim, učinit ću ga stjecištem tajni i ishodištem svjetlosti, on će biti posljednji poslanik, milost svim svjetovima, njegov ummet bit će najodabraniji, a najbolji od njegovog ummeta biće pravedne halife. S njima ću zapečatiti vrijeme, njihova misija proširiti će

se po cijeloj zemlji, njihova svjetlost zasjat će u punom sjaju. O Ademe, ustani i uspravi se, očisti se, uzvisuj i veličaj Me. Potom uputi i svoju ženu da se očisti. Povjerenje koje sam vama ukazao prenijet ću i na dijete koje se od vas dvoje rodi.” Adem, a. s., je potom imao odnos sa svojom ženom, pa je ona začela na vrijeme, a na njenom čelu je zasjala svjetlost.”

Svjedočimo nesumnjivo epskom događaju, svojevrsnom poetskom dvoboju koji se dešava u samo praskozorje čovječanstva – na Ademove stihove, ni manje ni više, odgovara Princ tame, sam Iblis, prokleti. Moramo još jednom naglasiti da ovaj događaj ne posmatramo kao potencijalno istinit i historijski utemeljen. Ono što jest važno je suštinski određujuća, identitarna i u arapsko-islamskom mentalitetu duboko ukorijenjena veza sa poetskim načinom izražavanja.

Tragom ovih navoda konsultirali smo al-Ṭabarījevo djelo kao prvi konkretno navedeni izvor i pronašli smo ove stihove u njegovom djelu *Tārīḥ al-Ṭabarī – tārīḥ al-rusul wa al-mulūk*, i to u vrlo sličnoj formi kao i kod Ali-dedea. I on navodi da ovu predaju prenosi Alija, r. a.²² Međutim, al-Ṭabarī ne razmatra pitanje porijekla stihova niti njihovu vjerodostojnost, jer je u datom poglavlju koncentriran na broj i imena Ademovih, a. s., sinova te različite predaje vezane za to.²³ Ḥasan Šurrāb u svom višetomnom djelu, u kojem analizira stihove prikupljene iz četiri hiljade izvora, govori o mogućem porijeklu ovih stihova. Tako on kaže: “Ovi stihovi se pripisuju našem ocu Ademu, a. s., i on ih je izrekao prilikom smrti svoga sina Habila. Međutim, on nije izrekao stihove baš u ovakvoj formi, već u ovom smislu i značenju, a onda je pjesnik to uobličio.”²⁴ Šurrāb utvrđuje da se radi o pjesniku iz prvih stoljeća po hidžri, on pretpostavlja da je u pitanju drugo stoljeće, preciznije rečeno njegova druga polovina, kada su došla do izražaja mnoga pitanja iz gramatike i sintakse, te da su stihovi izrečeni na jednom skupu koji se održao kod izvjesnog Ibn Durayda.²⁵ Abū Bakr Muḥammad ibn al-Ḥasan ibn Durayd bio je jedan od pionira Basranske škole arapske gramatike. Zbog svoje učenosti i poznavanja gramatičkih pravila prozvan je brilijantnim istraživačem, najsposobnijim pravnikom i prvakom pjesnika

²² Muḥammad ibn Ġarīr al-Ṭabarī, *Tārīḥ al-Ṭabarī – tārīḥ al-rusul wa al-mulūk*, obradio Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 2. izdanje, tom 1, 1967, 145.

²³ Ibid., 144-146.

²⁴ Muḥammad ibn Muḥammad Ḥasan Šurrāb, *Šarḥ al-šawāhid al-ši'riyya fī 'ummāt al-kitāb al-naḥwiyya*, Mu'assasa al-risāla, Bayrūt, 1. izdanje, 2007, tom 1, 255.

²⁵ Ibid., 255.

svoga vremena. Poznat je po svom rječniku arapskog jezika koji nosi naziv *al-Ġumhura fī al-luġa* i koji se smatra najboljim i najpoznatijim arapskim rječnikom nakon al-Farahīdijevog *Mu'ġam al-'ayna*. Osim rječnika, napisao je i mnoga druga djela iz oblasti arapskog jezika, ali i drugih islamskih nauka.²⁶

Iz navedenog se da zaključiti kako su se muslimanski jezikoslovci i književni kritičari bavili ovim stihovima te su neki od njih zaključili da su stihovi izrečeni na drugom jeziku, ali su nekako dospjeli u kulturno pamćenje Arapa koji su ih preveli na svoj jezik. Koliko je nevjerovatna navedena predaja, toliko je i teško utvrditi osobu koja je prva izrekla ove stihove, a nema ni potrebe za tim, jer ne nastojimo potvrditi historijsku utemeljenost bilo kojeg od ovih događaja. Bilo kako bilo, i u jednoj i u drugoj varijanti uočavamo snagu poezije i njenu dominaciju, kao i ozbiljan pristup nekadašnjih, ali i sadašnjih stručnjaka ovakvim pitanjima. Ali-dede prenosi i druge predaje, prema kojima su se ljudi iz daleke prošlosti ili pak iz nekih drugih dimenzija stihovima obraćali Ibn 'Arabiju dok je bio u tavafu, džini i kosmički duhovi ispjevali tužbalice povodom Husejinovog, r. a., pogubljenja, nepoznati glasovi pronosili stihove ulicama muslimanskih gradova i tome slično.

ZAKLJUČAK

Mnoštvo vrlo zanimljivih primjera iz Ali-dedeovog djela ostalo je nespomenuto u ovom radu, ali smatramo da je naveden dovoljan broj da pokaže ono što nam je bila namjera, a to je prezentirati snažnu vezu između muslimanskog mentaliteta i poetskog izražavanja u klasičnom razdoblju općenito te prisustvo poezije u proznom tekstu posebno. Pošto je Ali-dedeovo djelo višetematsko, mogli smo vidjeti da su stihovi prisutni u različitim temama koje ovaj autor tretira – to mogu biti religijske ili filozofske teme, pravne odredbe i njihova tumačenja, kazivanja o nekim važnijim ili manje važnim događajima iz islamske historije ili iz privatnog života pojedinaca, znanih ili nezvanih, pitanja iz kulture i civilizacije te priče o nevjerovatnim i fantastičnim zbivanjima iz

²⁶ Vidjeti: Pedersen, J., "Ibn Duraid", in: *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. Pristupljeno online 26. 01. 2023. http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei_SIM_2981 First published online: 2012.

praskozorja ljudskog roda. Poezija je pronašla svoje mjesto u svakoj od navedenih kategorija, bilo kao dodatni argument ili pojašnjenje, bilo kao ukras ili stilski postupak koji treba da privuče pažnju. Na planu forme i strukture, stihovi ovdje služe kao estetska argumentacija teksta, pa tako olakšavaju i prohodnost kroz tekst, dok suštinski predstavljaju određenu vrstu osvježenja, jer svojom ljepotom i sadržajem, koji djeluju u izvanrednoj simbiozi, recipijentu zasigurno olakšavaju razumijevanje, ali i pojačavaju užitak u tekstu. Prozni tekstovi, naročito u klasičnom periodu, nerijetko su opterećeni mnoštvom informacija, kao i redundantnim ponavljanjima koja umanjuju zanimanje kod čitaoca. Nijedan autor nije imun na ponavljanja i opširne monologe, pa tako ni Ali-dede kod koga smo nailazili na ponovljenje tvrdnje i više puta navedene iste događaje. Međutim, u njegovom djelu je to zaista rijetkost. Vidjeli smo da stihovi koje autor citira potiču iz mnoštva različitih izvora, što znači da je Ali-dede bio veoma dobro upoznat s njima i da je uložio veliki trud kako bi ih sve pregledao i konsultirao.

IZVOR

‘Alā al-Dīn ‘Alī-dada al-Sikatwārī al-Busnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba‘a al-‘āmira al-šarafīyya, al-Qāhira, 1894.

LITERATURA

- al-Dimašqī, Šams al-Dīn, *Ittiḥāf al-sālik bi ruwwāt al-Muwaṭṭa‘a ‘an al-imām Mālik*, obradio dr. Ibrāhīm Ḥamūd Ibrāhīm, Dār al-muqtabis, Dimašq, 2018, tom 1.
- Duraković, Esad, *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007.
- Duraković, Esad, “Univerzum *Hiljadu i jedne noći* – Priča kao vrhovni princip univerzuma”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43/1992-93, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995, 33-68.
- al-Ġuwaydī, Darwīš (ur.), *Dīwān Abī Bakr*, al-Maktaba al-‘ašriyya, Bayrūt, 2009.
- al-Ḥamawī, Šihāb al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Yāqūt, *Mu‘ġam al-'udabā‘*, obradio Iḥsān ‘Abbās, Dār al-ġarb al-islāmī, Bayrūt, 1993, tom 3.

- al-Ḥusarī, Abū Ishāq ‘Alī, *Zahr al-’ādāb wa tamar al-albāb*, komentar i obrada ‘Alī Muḥammad al-Bağawī, al-Hay’a al-’amma li quṣūr al-ṭaqāfa, al-Qāhira, 2013.
- al-’Irāqī, Abū al-Faḍl Zayn al-Dīn, *al-Mawrid al-ḥaniyy fī al-mawlid al-saniyy*, komentar i obrada ‘Umar ibn al-’Arabī, Dār al-salām, Ḥalab, 2020.
- al-’Irāqī, Zayn al-Dīn, *Iḥbār al-’ahyā’ bi aḥbār al-Iḥyā’*, priredio Hišām ibn al-Hāšim Anwarī, Dār Ibn Ḥazm, Bayrūt, s. a.
- al-Māwardī, Abū al-Ḥasan ‘Aliyy ibn Muḥammad, *Kitāb al-aḥkām al-sulṭāniyya*, Dār al-ḥadīṭ, al-Qāhira, s. a.
- al-Samānī, Abū Sa’d ‘Abd al-Karīm ibn Abī Bakr Muḥammad, *al-Muntaḥab min mu’ğam šuyūḥ*, tom 4, obradio dr. Muwaffaq ibn ‘Abd Allāh, Dār ‘ālam al-kutub, al-Riyāḍ, 1996.
- al-Shahrazuri, Ibn al-Salah, *An Introduction to the Science of the Hadith*, preveo dr. Eerik Dickinson, The Center for Muslim Contribution to Civilization, Garnet publishing, Reading, U. K., 2010.
- al-Suyūṭī, Ğalāl al-Dīn, *Buğya al-wu’āt fī tabaqāt al-luğawiyyīn wa al-nuḥāt*, obradio Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, tom 1, 2. izdanje, Dār al-fikr, Dimašq, s. a.
- al-Suyūṭī, Ğalāl al-Dīn, *Masālik al-ḥunafā’ fī wāliday al-Muṣṭafā*, priredio Muḥammad Zunayḥam, Dār al-amīn, al-Qāhira, 1993.
- Šurrāb, Muḥammad ibn Muḥammad Ḥasan, *Šarḥ al-šawāhid al-ši’riyya fī ummāt al-kitāb al-naḥwiyya*, Mu’assasa al-risāla, Bayrūt, 1. izdanje, tom 1, 2007.
- al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Ğarīr, *Tārīḥ al-Ṭabarī – tāriḥ al-rusul wa al-mulūk*, obradio Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-ma’arif, al-Qāhira, 2. izdanje, tom 1, 1967.
- Yazigi, Maya, “A Claim of Tajdīd for the Sixth/Twelfth Century? al-Samānī, his Kitāb al-Ansāb and a Legacy Contested”, *Oriens*, 39 (2011), Brill, Leiden, 2011, 165-198.

ARABIC POETRY IN THE WORK *MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀḤIR* BY ALI-DEDE BOSNIAK

Summary

The Arabic qasida represented the canonical form in Arabic literature until modern times, and its influence is still felt today. The power of poetry is also evident in its presence in the prose works of classical Arabic literature. This is confirmed by many works that abound with verses by various Arab poets as well as verses by authors who were not poets. There is almost no area of *adab*, as literature in the broader sense of the term, without poetry finding its place in it - we find it in imaginative literature, risalas, historical chronicles, philosophical works, and even in *fiqh*, Islamic jurisprudence characterized by its seriousness and precision. In the following paper, we will analyze the use of Arabic poetry in the work *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* by Ali-dede Bosniak, which treats the first and last events and deals with a large number of topics from different fields. Since this work is polythematic, we will see that the verses undoubtedly form a very important and effective segment of its structure.

Key words: Ali-dede, 'awā'il, Arabic poetry, cultural memory, intertextuality

ALADIN HUSIĆ*
(Sarajevo)

O SPAHIJSKOJ ORGANIZACIJI U BOSANSKOM EJALETU U 17. STOLJEĆU

Abstrakt

Kroz prizmu različitih izvora institucionalnog karaktera, popise timarskih posjeda, vijesti pojedinaca koji su bili dio administrativnog sistema ili su mu bili bliski, kao i izvore narativnog porijekla, u radu se prati kretanje broja timara u Bosanskom ejaletu kroz 17. stoljeće, rast i promjene u timarskom sistemu do njegovog kraja. U okviru navedenog također se vrši analiza vrijednosti timarskih posjeda definirana zakonskim propisima, u čemu se znatno više uočava poremećaj u kategorizaciji, izazvan slabljenjem timarskog sistema i gubljenjem vrijednosti zeameta. U značajnom broju slučajeva zeameti zadržavaju samo nominalno svoj naziv, dok im vrijednost pada ispod zakonskog minimuma (20.000 akči). Na temelju navedenih vrijednosti i obaveza spahija vrši se procjena broja spahijske vojske, uključujući i pratnju. Nakon toga analizira se distribucija timarskih posjeda prema regionalnim i administrativnim područjima Bosanskog ejaleta, opterećenost pojedinih regija i participacija u finansiranju spahijskog korpusa te materijalni status spahija koji su crpili iz timarskog sistema. Kompariranjem različitih podataka zaključuje se da nije bilo ekstremnih promjena barem kada je u pitanju broj i ukupni kapacitet spahijske vojske u 17. stoljeću. Nasuprot brojnim zaključcima da je dolazilo do znatnog povećanja timara i samih spahija, vidljiva je tendencija pada i u onim krajevima koji su u cijelosti ostali u sastavu Bosanskog ejaleta nakon Karlovačkog mira (1699). Ta se tendencija prati kroz sandžake Bosna, Hercegovina, Klis i Zvornik, u kojima je broj timara početkom 18. stoljeća manji za 173 u odnosu na početak 17. stoljeća.

Ključne riječi: timarski sistem, timar, zeamet, Bosna, ejalet, spahije

* Dr. Aladin Husić, naučni savjetnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: aladin.husic@ois.unsa.ba; husica@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0003-2000-1222

UVOD

Sedamnaesto stoljeće smatra se stoljećem krize spahijskog timarskog sistema u Osmanskom Carstvu općenito. Ona se osjećala i u Bosni uslijed stalne izloženosti zemljama suparnicama Osmanskog Carstva i sve prisutnije korupcije prilikom dodjele timara. Prema brojnim mišljenjima ključni udarac spahijskoj organizaciji u Bosni zadao je poraz pod Siskom 22. juna 1593. godine. Izvori i literatura operiraju neracionalnim brojkama stradale spahijske vojske, koja jest doživjela poraz, ali se iz različitih izvještaja stječe dojam da je tek neznatan broj spahijskih snaga preživio. To se smatra glavnim uzrokom poremećaja u timarskom sistemu u Ejaletu te uvođenja posebnog načina dodjele timarskih posjeda u Bosni – naslijeđem ili stvaranjem posebnog statusa, “odžakluk-timara”. Kako se ističe da su spahijska vojska i sistem u Bosni bitkom kod Siska u potpunosti uništeni, mi ćemo se u ovom radu pozabaviti upravo propitivanjem spahijskog timarskog sistema i kapaciteta spahijske vojske u Bosanskom ejaletu. Pri tome se želimo fokusirati na neka ključna pitanja, od kojih na prvom mjestu dolazi pitanje valorizacije dosadašnjih rezultata historiografije, potencijalni broj spahija i kapacitet spahijskog korpusa. Rezultate dosadašnje historiografije komparirat ćemo s rezultatima do kojih smo došli kroz nova istraživanja i propitivati s onim što susrećemo u različitim kontekstima u historiografskoj literaturi. U daljem razmatranju, kroz rad ćemo pratiti distribuciju spahijskih vojnih potencijala prema regijama (sandžacima) Bosanskog ejaleta u 17. stoljeću te definirati glavne regionalne centre spahijskih snaga. Nakon tih rezultata, pokušat ćemo ustanoviti finansijsko opterećenje pokrajine neophodno za izdržavanje lenške konjice, iz čega će proisteći stepen opterećenja pojedinih regija Ejaleta i participacije u finansiranju te vojne komponente, ali i socijalni status bosanskih spahija.

U bosanskohercegovačkoj historijskoj literaturi postoje različiti pogledi na pitanje spahijske organizacije tokom 17. stoljeća u Bosanskom ejaletu. U nekim se slučajevima navodi da je uz Hasan-pašu Predojevića, koji je predvodio bosanske trupe u pohodu na Sisak, ta vojna komponenta u potpunosti uništena. U literaturi se ističe da je kod Siska “sudjelovalo

10.000 vojnika”.¹ Na što god se mislilo u tom slučaju, taj se broj ne može odnositi samo na spahijske snage. Čak i ako bi se pod tim pojmom podrazumijevale i druge komponente, tj. aktivni sastav ostalih snaga Ejaleta, on se ne čini realnim. Toliki broj vojnika podrazumijevao je najmanje polovinu cjelokupne pokrajinske vojske. Vjerovatno su tome doprinijeli i strani izvještaji koji su plasirani u pojedine zapadne centre kako bi se uvećao uspjeh te podigao moral zapadnih snaga u borbi protiv Osmanskog Carstva.

Strani su izvještaji plasirali još dramatičnije brojke koje se odnose na vojsku Ejaleta. Ovisno o tome kako je pojedina zapadna štampa prenosila vijesti o stradanju, vidljivo je da su ti izvještaji namijenjeni za dnevno-političku upotrebu. Što su centri u koje su dolazile vijesti udaljeniji, to su brojke stradale bosanske vojske bile veće. U Lionu je izviješteno da je u boju poginulo “više od 20.000 Turaka”. Beč je bio još rigorozniji u procjeni i štampa je izvijestila da je “Hasan-pašina vojska brojala 38.200 ljudi”. Na sličnom su tragu bile i vijesti u Kelnu, koje govore o “10.000 konjanika” i “20.000 pješaka”. Praške vijesti kao da su u nekim segmentima umjerenije te navode “1600 konjanika i nekoliko hiljada pješaka”, ali se u rekapitulaciji vijesti referiraju na gubitak od “18.000 ljudi” u taboru “Turaka”. Prema vijestima koje su dopirale do Londona radilo se o 14.200 vojnika koje su predvodili Ramazan-beg (1000), Mustafa-paša Rustembegović, sandžakbeg Klisa (3000), Memi-beg (1500), Sefer-beg, sandžakbeg Zvornika (700), Ahmet-paša Hercegovine (3000), Kurd-beg, sin Ferhad-paše, (1500), Rustem-beg iz Petrinje (500), Ibrahim-beg iz Like (2000), kapetan Gradiške (1000). Ovom se broju dodaje još 20.000 “drugih spahija”, vjerovatno iz drugih pokrajina. To bi značilo da se kod Siska našlo preko 34.000 osmanskih vojnika, među kojima i znatan dio s područja Bosanskog ejaleta. Vijesti u Ptujju (Slovenija) objavile su pogibiju “12.000 Turaka, među kojima 7 begova”. Izvještaj iz “neposrednije blizine”, vojnog logora Otoke, upućuje na stradanje “4000 ljudi na konjima i pješice”. I ovaj izvještaj spominje sudjelovanje 14.200 vojnika, prema određenim područjima.² Pod utjecajem naprijed istaknutih izvještaja u bosanskohercegovačkoj se historiografiji navodi gubitak “7000 najboljih oficira i vojnika ejaleta i znatan broj spahija”, među kojima sandžakbezi Hasan-paša Predojević (*Bosanski sandžak*),

¹ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, 684–685.

² *Sisak u obrani od Turaka 1544–1597*, Izbor građe 1543–1597 (ur. Josip Kolanović), Povijesni arhiv Sisak, Matica Hrvatska Sisak, Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993, 676, 678, 692.

Mehmed-beg (*Hercegovачki sandžak*), Mustafa-paša (*Kliški sandžak*), Sinan-beg (*Zvornički sandžak*).³ Neka domaća historijska literatura govori da je stradalo “8.000 islamskih boraca nakon što se ‘ćuprija prolomila””.⁴ Na sličan, istina nešto umjereniji i logičniji način te je događaje opisao Pečevija ukazujući na “gužvu ispred mosta” uslijed koje je vojska morala pokušati pobjeći preko rijeke, pri čemu se “mnogo begova i bezbroj vojnika” utopilo u rijeci.⁵ Sve naprijed navedene vijesti, bez obzira na njihovo porijeklo, nedvojbeno liče na neke nepouzdana narativne izvještaje. Što god da su bile stvarne vijesti, proistječe da je glavina bosanske spahijske komponente u potpunosti uništena, čak i više od toga. Stoga se postavlja pitanje s kakvim je potencijalom spahijske vojske Bosanski ejalet ušao u 17. stoljeće nakon stradanja tolikih razmjera? Da li je i u kojoj mjeri moguće revitalizirati spahijski korpus i u kojem vremenu? Ne sporeći da je znatan broj tih snaga “progutao” jedan neuspjeli pohod, ostaje pitanje kako se navedeni korpus uspio oporaviti za samo jednu deceniju? Čak i uvođenje odžakluk-timara⁶ nije bilo dostatno da nadoknadi gubitke takvih razmjera. Neki smatraju da je nakon toga uslijedio ogroman “priliv stranih spahija” u Bosnu, posebno zaima. Stoga se ističe da su u tri sandžaka Bosanskog ejaleta strancima čaušima i muteferikama dodijeljena čak 74 zeameta u Bosni (1.511.368) i to: u Bosanskom sandžaku 23 (405.856 akči), Klisu 15 (339.831 akča), Zvorniku 46 (765.672 akče).⁷ Sve naprijed navedeno nameće i mnoga druga pitanja koja se tiču bosanskih spahija i vojske koju je mogao činiti

³ Enes Pelidija, “Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine”, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (2. izdanje), Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 135-136.

⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 183.

⁵ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 2, 1576–1640*, prijevod, uvod i bilješke, Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo, 2000, 109.

⁶ Nedim Filipović, “Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V/1954-55, Sarajevo, 1955, 251–274; Avdo Sućeska, “O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XV, Sarajevo, 1967, 503–516; Avdo Sućeska, “Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX/1970–71, Sarajevo, 1973, 31–43.

⁷ *Historija naroda Jugoslavije*, 584; *Koçi Bey Risâlesi: günümüz Türkçesi ile çeviri yazı, eski harfli metin*, hazırlayan Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Dizi, Akçağ yayınları, Ankara, 1988, 23–27, 47–50.

spahijski korpus, o čemu nemamo niti približnu procjenu koja bi se mogla zasnivati na realnim arhivskim pretpostavkama.

Bosanskohercegovačka historiografija uglavnom je bila ograničena na pojedine regije, i to najčešće na 16. stoljeće, dok se za 17. stoljeće samo paušalno procjenjivalo. Tek je nekoliko rezultata koji su se odnosili na Bosanski sandžak. Ukazujući na kontinuirano povećanje spahija tokom 15. i 16. stoljeća, procijenjeno je da je početkom 17. stoljeća u Bosni “bilo oko 3000 spahija”.⁸ Šabanović se oslanjao na vijesti Ajni Alija⁹ koji, čini se, i nije baš tako precizan. S druge strane, podaci za Zvornički sandžak govore da je (1585) taj sandžak raspolagao sa 37 zaima i 150 spahija, koji su prema procjeni mogli dati jedan puk od 760 vojnika.¹⁰ To je približan broj vojnih snaga za područje Zvornika iz reda spahija tokom 16. stoljeća. U tome svakako treba računati na izvjesne promjene, povećanje broja timara, time i spahija. Međutim, navedeni podaci nedostatni su da bi se moglo prosuđivati o kapacitetu i potencijalu bosanske spahijske vojske tokom 17. stoljeća. Postoje i mišljenja koja ukazuju na to da je pod utjecajem “odžakluk-sistema”, fragmentacije i porodičnog nasljeđivanja broj spahija enormno rastao, odnosno da je bio dva puta veći od stvarnih vojnih potreba.¹¹ Tek u 18. stoljeću imamo nešto cjelovitije podatke koji nakon Karlovačkog mira obuhvataju četiri sandžaka (Bosna, Hercegovina, Klis, Zvornik) sa 198 zeameta i 1371 timarom nakon smotre (*yoklama*) 1711. godine na Prutu.¹² Kada tome pridodamo još 10% spahija koji ostanu braniti Bosnu, proistječe da bi to moglo biti 1725 timara i zeameta, i to sa rezervnim sastavom (19) zaima i (137) timarnika. Ovi podaci s početka 18. stoljeća su jedini cjelovitiji i sigurniji podaci objavljeni u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a koji se tiču pregleda timarskih spahijskih snaga u Bosni. Navedeno

⁸ Hazim Šabanović, “Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god XI/1960, Sarajevo, 1961, 206.

⁹ Ayni Ali, *Kavanin-i Ali Osman, der hülasa-i mezamini defter-i divân*, izdao Mehmed Vefik-paša, Istanbul, 1280/1864, 37–38; *İslam Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

¹⁰ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 65–71.

¹¹ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983, 145.

¹² Vladislav Skarić, “Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLII (1930), sv. 2, Sarajevo, 1930, 8.

pitanje nastojat ćemo sagledati i iz jedne druge (polu)zvanične perspektive koja nam donosi tu vrstu vijesti.

Na početku treba istaći da ni poznati izvori osmanske provenijencije nisu jedinstveni u pogledu broja spahija u pojedinim razdobljima 17. stoljeća. Promjene jesu moguće, ali su vijesti ponekad neočekivane u odnosu na trendove o kojima se govori, umnožavanje i veliko povećanje broja spahija. Osvrćući se na to pitanje, Ajni Ali ističe da se na području Bosne krajem 16. stoljeća nalazilo 1389 timara (*kiliča*) koji su s pratnjom činili potencijal od 3000 vojnika.¹³ Ovaj je podatak uključivao osam sandžaka Bosanskog ejaleta, što znači da je u ovo uračunata i Požega. Ako su vijesti Ajni Alija pouzdane, svaki bi timarnik trebao imati tek nešto više od jednog pratioca (1,15). To dodatno baca sumnju na preciznost Ajni Alija, posebno u pogledu broja pratilaca, tako da nismo sigurni da su ti podaci posve pouzdani. Ali, pravdat ćemo to pogibijom jednog dijela bosanskih spahija (1593) koji nisu ušli u njegove procjene. S druge strane, s pravom treba očekivati nešto veći broj timara, posebno što su još u prvoj polovini 16. stoljeća na području samo tri sandžaka (Hercegovina, Bosna i Zvornik) dokumentirana 1324 timarska posjeda (23 zeameta i 1301 timar).¹⁴ Nekoliko decenija kasnije (1632) navodi se da se na području Bosanskog ejaleta nalazilo 150 zeameta i 1793 timara,¹⁵ dakle ukupno 1943. Budući da je riječ o službenim podacima, broj bi se spahijskih trupa, uključujući i pratnju, mogao kretati do maksimalnih 6000 (5829). Sudeći po informiranosti Ali Čauša, sredinom 17. stoljeća (1653) broj zaima i spahija u Bosni dostigao je broj od 1980 timarnika na što su dolazila približno 2,5 pratioca po jednom timaru ili zeametu.¹⁶ Uz spahije, Ali Čauš procjenjuje pratnju na 5020 džebelija. To bi značilo da su spahijske snage mogle brojati maksimalnih 7000 vojnika, zaima,

¹³ *İslâm Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defteri (TT.d.)* 734, *TT.d.* 174, *TT.d.* 157, *TT.d.* 164; Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Građa, Knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, (ur. Milorad Ekmečić), Sarajevo, 1986.

¹⁵ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9665.

¹⁶ Hamid Hadžibegić, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću", *GZM II*, Sarajevo, 1947, 178; Vera P. Mutafčieva and Strašimir A. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.*, Sofia: Academie Bulgare des Sciences, Sofia, 1968, 13–14.

spahija i njihovih pratilaca u sandžacima Bosna, Hercegovina, Zvornik, Klis, Začazma, Krka, Pakrac. Budući da daje samo sumarne podatke, ne znamo koliko koja pokrajina (sandžak) Ejaleta ima spahija i pratilaca. Premda je malo konfuzan, Evlija Čelebija (1661), približno u isto vrijeme kada to čini i Ali Čauš, na jednom mjestu ističe da je bilo 59 zaima i 1792 timarnika (ukupno 1851), dok na drugom mjestu navodi 150 zeameta i 1792 timara (1942).¹⁷ Ovaj podatak u potpunosti odgovara onome što smo imali 1632. godine i on vjerovatno potječe iz službenih izvora.

Nećemo se šire osvrtni na druge Čelebijine nepreciznosti prema kojima je na području četiri sandžaka donio vijest o 144 zeameta i 3617 timara. Očigledno je pretjerao kada je u pitanju Bosanski ejalet. Kada se sumiraju njegovi podaci, za cjelokupni Ejalet dobijemo nestvarni broj zaima i timarnika, kao i njihovih pratilaca. Prema tome, na području Ejaleta sa sedam sandžaka (Bosna, Klis, Krka, Cernik, Požega, Orahovica, Hercegovina i Zvornik) dobijemo 255 zaima, 4322 timarnika (ukupno 4577), koje prati još preko 30.000 džebelija!? Prema tim navodima proizlazi da je na svaki timarski posjed dolazilo u prosjeku šest pratilaca. To bi značilo da su timari iznimno visoki, jer je broj pratilaca ovisio o visini timara koji je spahija uživao. Sve su prilike da je Čelebija pomiješao “sandžak Bosna” sa “ejaletom Bosna”. Za “ejalet Bosna”, premda se očigledno radi o sandžaku, donosi podatke da je raspolagao kapacitetom od 59 zeameta i 1792 timara (1851), koji su dužni povesti oko 10.000 pratilaca.

Poznati historičar Ömer Lütfi Barkan smatra da nije moguće ustanoviti stvarni broj spahija uslijed stalnih ratova, pogibija i nemogućnosti da se podaci uravnoteže sa stanjem na terenu.¹⁸ Koliko god to bio objektivni problem i odnosio se na cijelo Carstvo, ipak je moguće u nekim približnim okvirima raspravljati i procjenjivati kapacitete spahijskog korpusa na nivou pokrajine, ako ništa drugo barem u jednom kraćem mirnodopskom vremenskom periodu.

Kako se rijetko u ovim procjenama oslanjalo na ono što jest stvarno stanje na području Ejaleta, to ćemo pokušati ustanoviti kapacitet prema službenim podacima Carstva sačinjenim na osnovu popisa spahija na terenu. To će nam pomoći da, u približnoj mjeri, provjerimo stepen (ne) pouzdanosti nekih narativa koji se tiču događaja s kraja 16. stoljeća, ali

¹⁷ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996, 104, 138, 158, 232.

¹⁸ *İslam Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

i da procijenimo stepen usklađenosti drugih izvora iz 17. stoljeća, poput hronika, putopisa ili drugih koji su na bilo koji način donosili vijesti o spahijskom korpusu u Bosni. Prema zvaničnom popisu s početka 17. stoljeća (1604), Bosanski ejalet raspolagao je sa 1709 zeametsko-timarskih posjeda, raspoređenih prema sandžacima:¹⁹

Bosna	66 zeameta	668 timara	= 734	43%
Hercegovina	20 zeameta	384 timara	= 404	24%
Klis	59 zeameta	180 timara	= 239	14%
Krka	4 zeameta	15 timara	= 19	1%
Zvornik	76 zeameta	203 timara	= 279	16%
Pakrac	6 zeameta	28 timara	= 34	2%
	231 zeamet	1478 timara	= 1709	

Ako promatramo kroz područja za koja smo još u prvoj polovini 16. stoljeća ustanovili broj timara (Hercegovina, Bosna i Zvornik), vidimo da je na tim područjima broj timarnika povećan za 93 uživaoca. S obzirom na prostor i protok vremena, ali i ukidanje velikog broja timarskih posada u Bosni tokom 16. stoljeća, to se povećanje ne doima veliko. Broj timara na godišnjem nivou bio je veći za dva, što je umjereno, a ne ekstremno povećanje.

Naprijed navedeni podaci o broju timara s početka 17. stoljeća ne odražavaju stvarni odnos broja zaima i timarnika jer je došlo do očiglednog usitnjavanja, posebno zeameta. Početkom 17. stoljeća manje od polovine posjeda upisanih kao “zeamet” ispod su granice iznosa zeameta (19.999 akči), tako da suštinski dobijamo svega 112 stvarnih zeameta koji ispunjavaju zakonski minimum da se zovu zeametima. To je očigledna posljedica erozije timarskog sistema koja se najočitije manifestirala na “krupnim timarskim posjedima”, tj. zeametima. Kada bismo te posjede promatrali kroz propisani zakonski okvir, onda bismo dobili potpuno drugačiju strukturu, odnosno omjer zeameta i timara u Bosni.

Bosna	22 zeameta	712 timara	= 734
Hercegovina	17 zeameta	387 timara	= 404
Klis	31 zeamet	208 timara	= 239
Krka	2 zeameta	17 timara	= 19
Zvornik	39 zeameta	240 timara	= 279
Pakrac	1 zeamet	33 timara	= 34
	112 zeameta	1597 timara	1709

¹⁹ BOA, *TT.d*, 728.

Osnovno pitanje koje se postavlja je s kolikim vojnim potencijalom je mogao raspolagati spahijski korpus početkom i tokom 17. stoljeća, barem u nekom razdoblju? Kako izvori ne bilježe koliko je svaki zaim ili timarnik obavezan imati pratilaca, to se mora promatrati fleksibilno, od mogućeg minimuma do maksimuma koji bi se mogao angažirati u slučaju potrebe. Budući da je prosjek timarskih posjeda na nivou Ejaleta iznosio 6000 akči, to je svaki timarnik trebao imati minimalno 2 do 3 pratioca. Time bismo dobili da spahijski korpus u Bosni može mobilizirati kroz timarski sistem najmanje 5127 timarnika i pratilaca ili, u nekoj boljoj varijanti, maksimalno 6836 zaima, timarnika i pratilaca. Budući da i sandžakbezi imaju obavezu odgovarajuće pratnje prema visini svojih hasova, to bi dalo novih 546 pratilaca (*cebelle*). Najviše ih je iz Bosne (135), potom Klisa (123), Požege (123), Hercegovine (82), Zvornika (49) i Začazme (34).²⁰ Sve u svemu, s pratećom sandžakbegova, Bosanski ejalet bi početkom 17. stoljeća, kroz timarski sistem, mogao mobilizirati između 5673 i 7382 vojnika.

Važno pitanje timarskog spahijskog sistema jest njegovo izdržavanje: koliko je bilo neophodno za izdržavanje spahija u Bosni, kakav im je materijalni položaj, visina njihovih timara? Slijedom onoga što nam se nudi kroz izvore, dolazimo do rezultata koji govori da je na zaimu dolazilo 4.218.129 akči, a na spahije 6.537.799 akči, ili ukupno 10.755.928 akči. Kada bismo to promatrali samo kroz zakonske okvire, zeameti bi iznosili 3.072.966 akči, dok bi ostatak pripadao klasičnim timarima (7.682.962).

Na temelju naprijed istaknutog rezultata neophodno je razmotriti opterećenje pojedinih regija Ejaleta za izdržavanje bosanskog spahijskog korpusa. Najveći je teret padao na tri sandžaka: Bosnu, zatim Hercegovinu, Zvornik, potom Klis, tj. zapadnu Bosnu, dok su Krka i Pakrac gotovo simbolično participirali u finansiranju bosanskih spahija. Ti su sandžaci nosili teret izdržavanja ove vojne komponente, dok su neka područja u tome participirala tek simbolično u odnosu na navedene dijelove Ejaleta. Kada sumiramo naprijed navedeno prema regijama (*sandžacima*) Ejaleta, dobijemo sljedeći redoslijed participacije izdržavanja spahijskih snaga u Bosni.

²⁰ H. Šabanović, "Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća", 192.

	Iznos	Proc. učešća
Sandžak		
Bosna	3.746.748	35%
Hercegovina	2.457.059	23%
Klis	1.898.404	18%
Krka	144.033	1%
Zvornik	2.293.002	21%
Pakrac	221.138	2%

Materijalni status spahija nije bio ujednačen i u tom se pogledu pokazuju određene razlike i regionalne specifičnosti. Vjerojatno pod utjecajem fragmentacije i usitnjavanja timarskih posjeda u nekim regijama Ejaleta, timari su uslijed svoje brojnosti, brojnosti samih spahija, bili nešto niži. To se primjećuje posebno u onim oblastima u kojima je timarski sistem uspostavljen ranije, pa je bilo više vremena za njegovu fragmentaciju. Kada prema regionalnom principu promatramo materijalni status spahija, dobijemo sljedeći rezultat:

	Pros. iznos tim.
Sandžak	
Bosna	4319
Hercegovina	5106
Klis	4902
Krka	5880
Zvornik	5541
Pakrac	5635

Koliko god potjecali iz različitih izvora, neki se podaci doimaju umjerenim ili ne previše pretjeranim, poput podataka Ajni Alija ili Ali Čauša. Ajni Ali se čini manje vjerodostojnim jer spominje (1)389 “kiliča”, koliko nalazimo na području tri sandžaka (1324), doduše nekoliko decenija ranije (1533). Ali Čauš je prilično precizan u broju timara i spahija te se njegova procjena o pet do sedam hiljada s pratnjom doima realnim i umjerenim brojem sveukupnih snaga spahijskog korpusa. Evlija Čelebija je očigledno pretjerao i ko zna šta je sve ubrajao u spahijske snage kada je donosio podatke o spahijama prema pojedinim područjima, posebno o broju pratilaca koji je iznosio oko 30.000.

Kada pogledamo podatke s početka 17. i početkom 18. stoljeća, vidimo da se, iako sa velikom vremenskom distancom, nisu događale neke krupne promjene u pogledu (re)organizacije timarskog spahijskog sistema u Bosni, bez obzira na teritorijalne gubitke Osmanskog Carstva koji su bili na štetu Bosanskog ejaleta. Usporedbe radi, navest ćemo ona područja koja je moguće komparirati, posebno imajući na umu da su izgubljena ona područja na kojima timarski sistem i nije bio snažnije

razvijen. Kompariranjem timarskih posjeda u razmaku od gotovo jednog stoljeća dobijemo sljedeći rezultat:

	1604. god.	1711. god.	razlika
Bosna	734	669	-65
Hercegovina	404	377	-27
Klis	239	221	-18
Zvornik	279	216	-63
Dio koji ostaje (10%)	?	156	
Divanski ljudi:		86	
	1656	1725	-173

Naravno da u naprijed navedenom treba računati da se dio spahija povukao s izgubljenih teritorija u unutrašnjost Bosne. Međutim, kako se vidi, na istom prostoru 1604. nalazimo 1656 timarnika, a 1711. godine 1483 koji su se pojavili na smotri na rijeci Prut. Na kraju se može kazati da timarski sistem u Bosni nije doživio fragmentaciju, kako se to ponekad pretpostavljalo, kao i to da su u različitim, posebno nekim nedovoljno pouzdanim narativnim izvorima precjenjivane snage i brojnost bosanskih spahija. Očigledno da su u pohodima učestvovala i druge snage koje su pripisivane spahijama.

ZAKLJUČAK

Spahije u Bosni tokom 17. stoljeća nisu predstavljale tako efikasnu vojnu silu kakva su bile tokom 15. ili 16. stoljeća i pored toga što im se broj kontinuirano povećavao. Na to su utjecali brojni faktori, kao što je sve veće uvođenje vatrenog oružja, ali i druge okolnosti koje su pratile slabljenje osmanskog društvenog sistema. I pored toga, spahije su i dalje ostale vrlo važna vojna komponenta Ejaleta. Na prostoru Bosne tokom 17. stoljeća broj timarskih posjeda kretao se između 1700 i 1980. U mirnodopskim uslovima spahije bez pratnje predstavljale su 10% aktivnog vojnog potencijala, bez dodatno mobiliziranih pratilaca u slučaju ratnog stanja.

U pola stoljeća u Bosni je broj timarskih posjeda uvećan za 271 novi posjed, što je utjecaj primjene “odžakluka” i smanjenja timarskih posada, kao i posadnika u tvrđavama. Može se kazati da je i nakon teritorijalnih gubitaka Osmanskog Carstva na račun Bosanskog ejaleta lenska konjica zadržala svoju ulogu i da nije doživjela ekstremno velike gubitke (-255 timara i zeameta). U ovom broju treba tražiti i dio onih timara čiji su

uživaoci propali, a njihov dio došao u ruke drugih spahija ili na neki drugi način dobio novi status. Pokrajinska lenska konjica se vratila na stanje koje je imala početkom 17. stoljeća, ali na manjem teritoriju. Prema tome, tokom 17. stoljeća u spahijskom je korpusu s pratnjom bilo moguće mobilizirati između pet i sedam hiljada vojnika. U nekim sandžacima Bosanskog ejaleta timarski spahijski sistem nije bio značajnije razvijen (Krka i Pakrac), kao i u dijelu Klisa u Jadranskom zaleđu, jer je većina spahija Klisa svoje timare imala na području zapadne Bosne. Glavnina snaga nalazila se na prostoru Bosanskog sandžaka i, prema tome, teret finansiranja početkom 17. stoljeća padao je na taj sandžak. Kada pogledamo regionalni raspored tih snaga, dobijemo sljedeći rezultat: Bosna (43%), Hercegovina (24%), Zvornik (16%), Klis (14%), dok su sandžaci Krka i Pakrac simbolično participirali (3%) u spahijskom korpusu. Takav poredak opterećenja je ostao i nakon Karlovačkog mira u onim krajevima koji su ostali u sastavu Ejaleta. Različiti narativni izvori su precjenjivali brojnost spahijske vojske, u čemu je, očigledno pod pogrešnim dojmovima, prednjačio Evlija Čelebija.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Tapu Tahrir Defterleri (*TT.d.*): 157, 164, 174, 728, 734.

Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9665.

Enciklopedije

Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 286–333.

Knjige

Handžić, Adem, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22 (ur. Milorad Ekmečić), Sarajevo, 1986.

Alajbegović, Ibrahim Pečevija, *Historija 2, 1576–1640*, prijevod, uvod i bilješke Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo, 2000.

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983.

- Ayni Ali, *Kavanin-i Ali Osman, der hülasa-i mezamini defter-i divân*, izdao Mehmed Vefik-paša, Istanbul 1280/1864.
- Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Historija naroda Jugoslavije II*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- Koçi Bey Risâlesi: günümüz Türkçesi ile, çeviriyazi, eski harfli metin*, hazırlayan Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Dizi, Akçağ yayınları, Ankara, 1988.
- Mutafchieva, Vera P. and Strašimir A. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.*, Sofia: Academie Bulgare des Sciences, Sofia, 1968.
- Pelidija, Enes, "Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (2. izdanje), Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 133-172.
- Sisak u obrani od Turaka, 1544–1597*, Izbor građe 1543–1597. (ur. Josip Kolanović), Povijesni arhiv Sisak, Matica Hrvatska Sisak, Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993.

Članci

- Filipović, Nedim, "Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V/1954-55, Sarajevo, 1955, 251–274.
- Hadžibegić, Hamid, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću", *Glasnik Zemaljskog muzeja, II*, Sarajevo, 1947, 149–205.
- Skarić, Vladislav, "Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine", *Glasnik Zemaljskog muzeja, XLII* (1930), sv. 2, Državna štamparija, Sarajevo, 1930, 1–99.
- Sučeska, Avdo, "Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX/1970–71, Sarajevo, 1973, 31–43.
- Sučeska, Avdo, "O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XV, Sarajevo, 1967, 503–516.
- Šabanović, Hazim, "Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god XI/1960, Sarajevo, 1961, 173–224.

ON SIPAHI ORGANIZATION IN THE EYALAT OF BOSNIA DURING THE 17TH CENTURY

Summary

Through the prism of various sources of institutional character, lists of timar estates, news of individuals who were part of the administrative system or were close to it, and sources of narrative origin, the paper traces the movement of the number of timariots throughout the 17th century, growth and changes in the Timar system until its end. Within the framework of the above, an analysis of the value of timar estates defined by legal regulations is also carried out, in which the disruption in categorization, caused by the weakening of the timar system and the loss of the value of the zeamet, is much more noticeable. In a significant number of cases, zeamets retain their name only nominally, while their value falls below the legal minimum (20,000 akchas). Based on the stated values and obligations of the Sipahi, an estimate of the number of the Sipahi army is made, including the escort. After that, the distribution of timar estates according to regional and administrative areas of the Bosnian Eyalet, the burden of certain regions and participation in the financing of the Sipahi corps, and the material status of the Sipahi that drew from the timar system are analyzed. By comparing different data, it is concluded that there were no extreme changes, at least when it comes to the number and overall capacity of the Sipahi army in the 17th century. Contrary to the numerous conclusions that there was a significant increase in the timariots and the Sipahi themselves, there is a visible tendency of decline in those regions that remained entirely part of the Bosnian Eyalet after the Peace of Karlovac (1699). This tendency is followed through the Sanjaks of Bosnia, Herzegovina, Klis and Zvornik, where the number of timariots at the beginning of the 18th century was 173 less than at the beginning of the 17th century.

Key words: Timar system, timar, zeamet, Bosnia, Eyalet, sipahis

HATİCE ORUÇ*
(Ankara, Türkiye Cumhuriyeti)

SARAYBOSNA'DA İSA BEY ZAVİYESİ HAKKINDA BAZI BELGELER (II)

Abstrakt

U arhivskim dokumentima do kraja 18. stoljeća ne susreće se niti jedan podatak o tome da je zavija koju je 1462. godine osnovao Gazi Isa-beg pripadala nekom tarikatu. Međutim, od kraja 18. stoljeća, od kada se pojavljuje i Šejh Osman-dede, Isa-begova zavija u Sarajevu počinje se spominjati kao mevlevijska. Šejh Osman-dede bio je jedan od derviša Hadži Sinanove kadirijske tekije, da bi kasnije postao šejh Hadži Mahmudove mevlevijske tekije te u narednom periodu počeo tvrditi da je mevlevijska tekija u kojoj je on bio šejh ustvari Isa-begova zavija. Prvo je u to ubijedio nadležne instance, potom osigurao da se tekija u kojoj je bio šejh popravi iz sredstava vakufa Isa-begove zavije, a nakon toga, u nastojanju da dokaže da je pozicija mutevelije ovoga vakufa neotuđivo pravo šejha ove tekije, posegnuo i za pozicijom mutevelije spomenutog vakufa i vakufskom imovinom. Time je pokrenut dugogodišnji spor oko pozicije mutevelije između novog mutevelije Šejh Osman-dedeta i mutevelije Isa-begovog vakufa Osmana sina Mustafinog, koji je živio u Skoplju i bio Isa-begov potomak. Iz dokumenata o ovoj veoma osjetljivoj temi saznajemo da li je Isa-begova zavija zaista bila mevlevijska tekija, ko je imao pravo da bude mutevelija vakufa navedene zavije, koji su bili uslovi funkcionisanja vakufa i slično.

Ranije su objavljeni neki dokumenti koje smo pronašli u Osmanskom arhivu u Istanbulu i Arhivu Generalne direkcije vakufa u Ankari, a koji su bili vezani za dešavanja oko Isa-begove zavije i vakufa, koja su počela proglašenjem Šejh Osman-dedeta mevlevijskim šejhom. U ovom radu korišteni su dokumenti iz siđžila Sarajevskog šerijatskog suda koji se čuvaju među građom Gazi Husrev-

* Prof. Dr. Hatice Oruç, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, e-mail: horuc@ankara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-2185-1640

begove biblioteke u Sarajevu. Ovi dokumenti upotpunjuju dokumente koje smo ranije objavili. Navedeni dokumenti, koji preispituju do sada uvriježeno mišljenje da je Isa-begova zavija osnovana kao mevlevijska tekija te iznose na vidjelo ime Hadži Mahmuda kao osnivača mevlevijske tekije, izmijenit će pisanje o tarikatima u ovom gradu. Dokumenti su važni i za istraživanje institucije vakufa, kao i pravne historije kroz djelovanje ustanove šerijatskog kadije i njegove sudnice.

Ključne riječi: Gazi Isa-beg, Sarajevo, Skoplje, Šejh Osman-dede, mevlevijska tekija Hadži Mahmuda, Isa-begova tekija, mevlevizam, vakuf, tevljet

Saraybosna şehrinin kurucusu Gazi İsa Bey'in, şehrin bizzat kuruluşuna işaret eden ve sembolü olan zaviyesinin bir tarikata mensubiyetiyle ilgili arşivlerde rastladığımız ilk kayıtlar 18. yüzyılın sonlarından gelmektedir. 1462'de kurulduğu andan bu ana kadar üç asırdan ziyade kaynaklar İsa Bey Zaviyesi'nin tarikat hüviyeti konusunda suskundur. Saraybosna'da tarikat tarihi sahnesinde Şeyh Osman Dede'nin belirmesiyle İsa Bey Zaviyesi birden Mevlevî olarak zikredilmeye başlar.

Şeyh Osman Dede, Saraybosna'da Hacı Sinan Kadirî Tekkesi dervişlerinden biriyken Hacı Mahmud Mevlevî Tekkesi'ne şeyh olur ve sonraki süreçte şeyhliğini yaptığı Mevlevî tekkesinin aslında İsa Bey Zaviyesi olduğu iddiasıyla ortaya çıkar. Önce iki tekkenin aynılığı konusunda yetkili mercileri ikna eder, şeyhi olduğu tekkenin İsa Bey Zaviyesi vakfı gelirleriyle onarımını temin eder. Ardından bu vakfın tevliyetinin tekke şeyhlerine meşruta olduğunu ileri sürerek vakfın tevliyetini üzerine ve mal varlığını eline alır. Böylece zaviye vakfının Üsküb'de ikamet eden İsa Bey neslinden mütevellisi ile vakfın yeni mütevellisi Şeyh Osman Dede arasında uzun yıllar devam edecek bir tevliyet davası zuhur eder. Bu konuda ki belgelerden İsa Bey zaviyesinin gerçekten Mevlevî olup olmadığı, zaviye vakfının tevliyetine kimin hakkı olduğu, vakfiyede vakfın işleyişine dair şartlar vs. hususlarının tetkik konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Osman Dede'nin Mevlevî şeyhi olmasıyla başlayan İsa Bey Zaviyesi ve Vakfı etrafında gelişen hadiselerin konu olduğu farklı tür ve nitelikte belgelerden İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde ve Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde tespit edebildiklerimiz daha önce yayınlanmıştır¹. Bu çalışmada ise Saraybosna'da Gazi Hüsrev

¹ Hatice Oruç, "Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (I)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022, 195-252.

Bey Kütüphanesi (Gazi Husrev-begova biblioteka) bünyesinde muhafaza edilen Saraybosna şer'iyeye sicillerindeki belgeler ele alınmaktadır. Sicillerde konuyla ilgili Osman Dede'nin zamanında ve O'nun ölümüyle Mevlevî şeyhliğini devr alan oğlu Lütfullah Efendi'nin zamanında meydana gelen kayıtlar bulunmaktadır. Belge sayısının fazla olması sebebiyle bu çalışmada Osman Dede ile ilgili belgeler ele alınmıştır. Şeyh Lütfullah ile ilgili olanlar başka bir çalışmada değerlendirilecektir. Şer'iyeye sicilleri mahkemede yürütülen işlemler sonucu kadılar tarafından üretilen hüccet, i'lâm, ma'rûz, mürasele gibi belge ve kayıtlar yanında, kadılara hitaben gönderilen ferman, berat, buyuruldu, tezkere vb. diğer belgelerin kayıtlarını da içermektedir. Dolayısıyla Saraybosna şer'iyeye sicillerinde konumuzla ilgili belgeler de çeşitlilik arz etmektedir. Saraybosna şer'iyeye sicillerinde yer alan ve burada yayına konu olan belgeler, Muhammed Enverî Kadić (d.1855-ö.1931) tarafından yazılan ve bir nüshası yine Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunan 28 ciltlik *Târîh-i Enverî* başlıklı el yazması eserde de aynıyla istinsah edilmiş olarak yer almaktadır.

BELGELERİN NİTELİK VE MUHTEVALARI

BELGE I: Sicillerde konuyla ilgili en erken tarihli belge Şeyh Osman Dede'nin Saraybosna Mevlevî tekkesi şeyhliğinin onaylandığı bir icâzetnâme/meşihatnâmedir.² Mevlevîlikte, Konya Mevlevî Dergâhının merkez-âsitâne olarak kabul edildiği, diğer şehir ve memleketlerdeki mevlevîhânelerin onun tarafından idare edildiği malumdur. İdarenin başında Mevlânâ neslinden bir postnişin bulunur ve diğer mevlevîhânelerin başındaki şeyhler ise bu postnişinin verdiği meşihatnâme veya icâzetnâme ile göreve başlardı.³ Saraybosna Mevlevî tekkesi meşihati de Şeyh Osman Dede'ye dönemin Konya Mevlevî Dergâhı postnişini bulunan Seyyid el-Hâcc Ebûbekir⁴ tarafından 7 Ekim 1778 (15 Ramazan 1192) tarihli icâzetnâme/meşihatnâme ile tefviz edilmiştir. Şeyh Osman Dede'ye hitaben hazırlanan bu meşihatnâmede “medîne-i Bosna'da

² Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Saraybosna Şer'iyeye Sicili (*Sidžil Sarajevskog šerijatskog suda*) 20, 89.

³ Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Mevleviyye”, *DİA (TDV İslâm Ansiklopedisi)*, 29. cilt, Ankara, 2004, 471.

⁴ 1740-1785 yılları arasında Konya Mevlevî Asitânesi postnişini II. Hacı Ebubekir Çelebi'dir. Tanrıkorur, “Mevleviyye”, 72.

vâkı‘ Mevlevîhâne'nin meşihat ve mesnevi-hânlığı tarafımızdan sana tefvîz olunmuştur” denilmekte, Mevlevîhânenin İsa Bey zaviyesi ile ilgisine dair herhangi bir ifade yer almamaktadır. Ancak bu durum Osman Dede'nin kendisini İsa Bey Zaviyesi'nin Mevlevî şeyhi olarak tanımlamasına engel teşkil etmemiştir.

BELGE II: Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 21 numaralı Saraybosna şer‘iyye sicilinde Osman Dede'nin şeyhi olduğu tekkenin onarım masraflarının karşılanmasına dair bir hüccet kaydı bulunmaktadır.⁵ Bu hüccet, Saraybosna kadısı Debbağzâde Numan Efendi tarafından 30 Nisan 1782 (17 Cumadelula 1196) tarihinde hazırlanmıştır. Hüccet içeriğinde, zaman içerisinde tamamen harap olmuş olan İsa Bey Zaviyesi'nin, vakfî malından yeniden inşa edilmesine dair tekrar eden fermanlardan ve Bosna Valisi Abdullah Paşa'nın buyuruldusundan bahisle, zaviyenin inşasının başlanması gerektiği ancak vakfın mevcut gelirinin bunun için yeterli olmadığı belirtilmektedir. Bu sebeple vakfın akarından Kolobara Han, bir sonraki yılın hesabına mahsuben bir yıllığına Serdengeçti Mustafa Ağa'ya kiralanmış ve kira bedeli olan 450 guruş mahkeme huzurunda vakfa teslim edilmiş ve bu hüccetle durum kayıt altına alınmıştır.

BELGE III: Aynı sicilde 14 Mayıs 1782 (1 Cumadelahir 1196) tarihli bir hüccet yine zaviyenin inşa masrafları için o ana kadar hâsıl olan vakıf gelirinin yeterli olmayacağı gerekçesiyle vakıf akarından çifte hamamın bir sonraki yıl için kiralanması hususunu bildirmektedir⁶. Buna göre Mustafa Beşe hamamı 7 Aralık 1782-25 Kasım 1783 (1 Muharrem-29 Zilhicce 1196) tarih aralığı için bir yıllığına kiralamış ve kira bedeli olarak 350 guruşu nakit olarak mahkeme huzurunda ilgililere teslim etmiştir.

BELGE IV: 21 numaralı Saraybosna şer‘iyye sicilinde diğer bir kayıt 30 Eylül 1782 (22 Şevval 1196) tarihli bir ilamdır.⁷ Bu ilama göre Gazi İsa Bey Zaviyesi'nin inşasına başlanılmış, vakfın cabisi olan Abdullah Ağa bina emini olarak tayin edilmiş, vakfa ait han, hamam ve değirmenlerin bir sonraki seneye (1197) mahsuben toplanan kira gelirleri bina yapımına kullanılmıştır. Ancak belirlenen miktar Abdullah Ağa'nın dört aylık ücreti ve inşaat masraflarının tamamının karşılanmasına yetmemiştir. Bu belge ile bir önceki seneye (1195) ve içinde bulunulan seneye (1196) ait zemin mukataasından vakfın alacağı olan 400 guruşun

⁵ GHB, *Sicil* 21, 118.

⁶ GHB, *Sicil* 21, 155.

⁷ GHB, *Sicil* 21, 155.

Abdullah Ağa'nın ücreti ve geri kalan bina yapım masrafları için tahsiline mahkemenin izninin olduğu ilam edilmektedir.

Kaydın üst kısmında Bosna Valisi Silahdar Abdullah Paşa'nın ilamda belirtildiği şekilde, borçlulardan belirtilen meblağın tahsiline dair 3 Ekim 1782 (25 Şevval 1196) tarihli buyuruldusu yer almaktadır.

BELGE V: Yukarıdaki ilam yazıldığında zaviyenin binası bitmiştir. Bu durum 8 Ekim 1782 (1 Zilkade 1196) tarihli inşaat masraflarının kaydedildiği icmal defterinden de anlaşılmaktadır. Bu icmâl defterinin sureti Saraybosna'nın 21 numaralı şer'iyeye sicil defterinde yer almaktadır.⁸

BELGE VI: 39 numaralı Saraybosna şer'iyeye sicilinde 31 Ekim-9 Kasım 1799 (Evail-i Cumadelevvel 1214) tarihli İsa Bey evkafına dair bir ferman sureti yer almaktadır.⁹ Ferman Bosna valisi ve Saraybosna kadısına hitaben yazılmıştır. Fermandan anlaşıldığı üzere Mevlevî Şeyh Osman Dede, sadece İsa Bey Zaviyesi'nin şeyhliğini almakla kalmamış, söz konusu zaviyeye vakfedilmiş hamam ve sair akaratin tevliyetini de üzerine almayı başarmıştır. Ancak hamam ve diğer vakıf mallarının gelirini tahsil etmek istediğinde İsa Bey Zaviyesi'nin Üsküb'de ikamet etmekte olan, Saraybosna'da İsa Bey zaviyesinin mütevellisi olduğunu söyleyen Osman Bey'in müdahalesi ile karşılaşmıştır. Şeyh Osman Dede, İsa Bey'in Üsküb'de bulunan imaret ve medresesine Kalivişte/Kaliçavişte¹⁰ köyünün vakf edildiğini, ancak o vakfın mütevellileri olan Feyzullah ve Osman'ın Kalivişte/Kaliçavişte köyü ile yetinmeyecek, kendisinin mütevellisi olduğu Saraybosna'da İsa Bey'in zaviyesi vakfı olan hamam ve diğer akaratina müdahale ve taarruz ettiklerini ileri sürmüştür. Üsküb imaret ve medresesi vakfı mütevellilerinin, Saraybosna zaviyesi vakfına müdahalelerinin men edilmesi konusunda padişahтан hüküm-i hümayûn talep etmiştir. Bu talep üzerine İsa Bey'in Üsküb ve Saraybosna'da bulunan evkafı için Defterhane'deki evkaf defteri kayıtlarına müracaat edilmiş, ilgili kayıtlar çıkarılmıştır. Bu kayıtlarda İsa Bey'in Saraybosna'daki hamam ve diğer evkafının buradaki zaviyesine; Kalivişte/Kaliçavişte köyü mahsulatının Üsküb'deki

⁸ GHB, *Sicil* 21, 153.

⁹ GHB, *Sicil* 39, 134-135.

¹⁰ Sicillerde köyün ismi Kalivişte şeklinde okumaya müsait kaydedilmiştir. (*Sicil* 39, s.127-128; 134-135; 137-138, *Sicil* 41, s.113 ve *Sicil* 50, s.43). Tahrir defterlerine bakıldığında ise daha farklı ve harfleri daha açık bir yazım görülmektedir. İsim 1455 tarihli mufassal tahrir defterinde Kaliçevište (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), *TT.d.4*, s.841) ve 1544 tarihli başka bir mufassal tahrir defterinde de Kaliçavište şeklinde okunacak şekilde yazılmıştır (BOA, *TT.d.232*, s.833, 836, 837, 839).

imaret ve medresesine meşruta olduğu yazılıdır. Nitekim söz konusu kayıtların defter emini tarafından arzedilmesi üzerine 6 Nisan-15 Nisan 1799 (Evail-i Zilkade 1213) tarihli unvanına “mûcebince ‘amel oluna” şeklinde hatt-ı hümâyûn keşide kılınmış olan bir ferman verilmiştir. Bu fermanla Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Vakfı'nın hasılatının, zaviye misafirlerinin yemeğine harcanmak üzere Saraybosna Zaviyesi Vakfı tarafından tahsil edilmesi, Üsküb'den Osman Bey'in tahsil ettiği miktarın ise ondan geri alınması emredilmiştir. 31 Ekim-9 Kasım 1799 (Evail-i Cumadelevvel 1214) tarihli sureti şer'iyeye siciline kaydedilen ferman ise, Şeyh Osman Dede'nin yeniden müracaatı ile daha önce gönderilmiş olan fermana uygun hareket edilmesi hususunda tekiden gönderilmiştir.

BELGE VII: 39 numaralı Saraybosna şer'iyeye sicilinde 23 Aralık 1799 (25 Receb 1214) tarihli Şeyh Osman Dede'ye İsa Bey Zaviyesi şeyhliği ve vakfının tevliyetinin müceddeden tevcih edildiğine dair Divan-ı Hümâyûndan verilmiş beratın sureti yer almaktadır.¹¹ Kaydın üstüne bu beratın aynen aslından nakl olunduğu ve beratın üzerinde “mûcebince ‘amel oluna” şeklinde bir hatt-ı hümâyûn keşide kılındığı belirtilmiştir. Belge Şeyh Osman Dede'nin, vâkıfın evladından Üsküb'de ikamet eden Osman bin Mustafa'nın tevliyet kaydını iptal ettirerek, vakfın tevliyetini kendi üzerine tevcih edişiyile ilgili detaylar içermektedir.

BELGE VIII: Saraybosna'nın aynı şer'iyeye sicilinde İsa Bey'in Saraybosna Zaviye Vakfı gelirlerinin kimin tarafından tahsil edileceğine dair 17-26 Mart 1800 (Evahir-i Şevval 1214) tarihli Saraybosna kadısına hitaben yazılmış bir ferman sureti yer almaktadır.¹² Ferman Şeyh Osman Dede'nin arzuhali üzere meydana gelmiştir. Üzerinde “mûcebince ‘amel oluna” şeklinde hatt-ı hümâyûn bulunmaktadır. Bu fermanla Defter-i Hakani kayıtları gereğince İsa Bey'in Saraybosna'da zaviyesine vakf edilmiş olan hamam ve sair akaratin gelirinin zaviyenin şeyhi olan Osman Dede tarafından ve Üsküb'de imaret ve medresesine vakf edilmiş olan Kalivişte/Kaliçavişte köyünün gelirinin Üsküb'de bulunan mütevellileri tarafından tahsili hususu belirtilmektedir. Ayrıca Üsküb'deki mütevellilerin Saraybosna zaviyesi vakfına müdahalelerinin engellenmesi, o zamana kadar bu vakıfdan aldıkları bir şey var ise iadesinin sağlanması istenmektedir.

BELGE IX: 39 numaralı Saraybosna şer'iyeye sicilinde 17-26 Mart 1800 (Evahir-i Şevval 1214) tarihli Bosna valisi ve Saraybosna kadısına

¹¹ GHB, *Sicil* 39, 128-129.

¹² GHB, *Sicil* 39, 135-136.

hitaben yazılmış bir ferman sureti daha kayıtlıdır.¹³ Bu ferman yukarıda da zikirleri geçen biri 6-15 Nisan 1799 (Evail-i Zilkade 1213) tarihli ve diğeri 31 Ekim - 9 Kasım 1799 (Evail-i Cumadelevvel 1214) tarihli iki fermanla ilgilidir. Üsküb'de İsa Bey İmaret ve Medresesi Vakfı'nın mütevellisi olan Osman'ın, Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Vakfı'na müdahalesinin men edilmesi ve zaviye vakfına ait olup şimdiye kadar O'nun tarafından tahsil edilen miktarın tamamının elinden alınarak Şeyh Osman'a teslim edilmesi emredilmektedir. Bu mesele mahallinde çözülemez ise İstanbul'a sevk edilmesi de bildirilmektedir.

BELGE X: Saraybosna şer'iyeye sicil kayıtları arasında bir berat sureti, İsa Bey Zaviyesi Vakfı'nın tevliyeti konusunda Şeyh Osman Dede'ye bundan önce verilmiş ferman ve beratların iptalini haber vermektedir. Saraybosna ahalisinin mazbatası ve Saraybosna kadısı Seyyid Mehmed Efendi'nin arzı üzerine meydana gelen 16 Ocak 1801 (Gurre-i Ramazan 1215) tarihli bu berat¹⁴ ile Üsküb'de İsa Bey evladından Osman bin Mustafa'ya Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Vakfı'nın tevliyeti yeniden tevcih edilmiştir.

Bu berat içeriğinden anlaşıldığı üzere Saraybosna sakinlerinin ileri gelenleri mahkemeye gelerek, Gazi İsa Bey'in Saraybosna'daki evkafı için 1462 (866) yılında düzenlemiş olduğu vakfiyeden bahisle, İsa Bey'in bu vakfiye ile vakfın tevliyetini hayatta iken kendisine, ölümünden sonra oğlu Mehmed'e ve onun çocuklarına, soyunun tükenmesi halinde azadlı kölelerine ve onların çocuklarına şart koştuğunu beyan etmişlerdir. Bu şarta göre vakfın tevliyeti Üsküb'de sakin vâkıfın evladından Safizâdeler üzerindeyken Saraybosna'nın istilası (1697) sırasında zaviye yanmış ve binasından eser kalmamıştır. Ancak, Hacı Mahmud'un İsa Bey'in evkafı arazisinden mukataa ile kiraladığı arazi üzerine inşa ettiği Mevlevî zaviyesine şeyh olan Osman, bu zaviyeye meşruta Kuru Bahçesi ile yetinmeyerek, Hacı Mahmud Zaviyesi "İsa Bey Zaviyesi'dir" demek suretiyle vakfiyesinde İsa Bey'in zaviyesine tayin ettiği mahsulü almak istemiştir. Bu şekilde vakfın gelirine birkaç sene el koymuş ve bu esnada vakfın tevliyeti de zaviyenin şeyhlerine meşrutadır diyerek söz konusu tevliyeti berat ile kendi üzerine geçirmiştir. Müteveli olan Safizâde Osman ise, Şeyh Osman'ın girişimleri sonucu padişah fermanı ile vakıftan el çektirilmiştir.

Saraybosna ileri gelenleri bu vakfın Bosna'nın fethinden beri mevcut olduğunu, vâkıfın Üsküb'de bulunan evladının müteveli olageldiklerini, Şeyh Osman'a tevliyet verilmekle vâkıfın şartlarına mugayir hareket

¹³ GHB, *Sicil* 39, 137-139.

¹⁴ GHB, *Sicil* 40, 108-110.

edildiğini, üç yüz yıl sonra vâkıfın evladının mahrumiyetine padişahın da rızasının olmayacağı konusundaki inançlarını dile getirerek vakfiye ve vâkıfın şartlarının merkeze iletilmesini Saraybosna kadısına bildirmişlerdir. Berat içeriğinde konuyla ilgili süreç başından itibaren, ilgili birimlerdeki kayıtlara müracaat edilerek anlatılmaktadır. Şeyh Osman Dede'nin İsa Bey vakfını sahiplenmek için ne tür işlemler gerçekleştirdiği, nerelere başvurduğu ve ne tür belgeler aldığına dair bu belgede de önemli detaylar yer almaktadır. Nihayet vakfiyesi incelenerek Şeyh Osman Dede'nin İsa Bey Zaviyesi veya zaviyenin vakfiyle bir ilgisinin olmadığına karar verilmiş ve 16 Ocak 1801 (Gurre-i Ramazan 1215) tarihli bu beratla Şeyh Osman Dede'nin daha önce almış olduğu tüm beratlar iptal edilmiştir.

BELGE XI: Şeyh Osman Dede'nin yukarıda bahsi geçen, kendisine vakıftan el çektiren kararı sükûnetle karşılamadığı, bunu iptal ettirmek ve vakfın tevliyetini yeniden elde etmek için faaliyete geçtiği Saraybosna şer'iyeye sicillerine yansıyan sonraki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Saraybosna kadılığına 18 Ocak 1802 (14 Ramazan 1216) tarihinde ulaşan ve üzerinde "mûcebince amel oluna" şeklinde hatt-ı hümayûn bulunan 4 Kasım 1801 (27 Cemaziyelahir 1216) tarihli berat, Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Vakfının tevliyetine yeniden Şeyh Osman Dede'nin atandığını haber vermektedir.¹⁵

Şeyh Osman Dede, İsa Bey Zaviyesi Vakfı tevliyetinin kendi üzerinden alınıp Osman bin Mustafa'ya tevcih ve berat edilmesinin gerçeği yansıtmayan ilam ve mahzar temelinde yapıldığı iddiasıyla, tevliyetin tekrar kendisine verilmesini talep etmiştir. Şeyh Osman Dede'nin iddiasına göre, İmam Nureddin kendisinin gıyabında ve Saraybosna ileri gelenlerinden habersiz olarak onların adına mahzar düzenlemiş ve sabık Saraybosna kadısı Şeyhzade Mehmed Said Efendi'yi de rüşvet yoluyla ikna ederek ilam almıştır. Böylece İsa Bey Zaviyesi Vakfının tevliyeti Şeyh Osman Dede'nin üzerinden alınarak, İsa Bey'in Üsküb'de bulunan evkafının mütevellisi olan Osman bin Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Defterhane kayıtları tevliyetin söz konusu Saraybosna ahalsinin mahzarı ve kadısının ilamı üzerine Osman bin Mustafa verildiğini doğrulamaktadır. Bu defa da Şeyh Osman Dede, dönemin Saraybosna kadısından yukarıda adı geçen mahzardan Saraybosna ileri gelenlerinin haberlerinin olmadığına dair bir ilam almıştır. Nihayet İsa Bey Zaviyesi Vakfının tevliyeti, Osman bin Mustafa'dan alınarak 4 Kasım 1801 (27 Cemaziyelahir 1216) tarihli bu berat ile yeniden Mevlevî zaviyesi şeyhi Osman Dede'ye tevcih edilmiştir.

¹⁵ GHB, *Sicil* 41, 112-115.

BELGE XII: 41 numaralı şer‘iyye sicilinde ayrıca Şeyh Osman Dede’ye hitaben yukarıda bahsi geçen beratın şer‘iyye siciline kaydedildiğinin ve zaviyeye gelip-giden yolcular için pişirilecek yemeğe sarf edilmek üzere vakfın hamam ve diğer gelirlerinin kendisi tarafından toplanacağıının bildirildiği bir mürâsele kaydı bulunmaktadır.¹⁶ 18 Ocak 1802 (14 Ramazan 1216) tarihli bu mürâselenin altında dönemin Saraybosna kadısı Hasan Esad’ın ismi bulunmaktadır.

BELGE XIII: Yukarıda bahsi geçen mürâsele kaydının bulunduğu varakta 27 Ocak 1802 (23 Ramazan 1216) tarihli Bosna Eyalet Divanı’ndan çıkmış, dönemin Bosna valisi Ebu Bekir Paşa’nın mührünü taşıyan iki ayrı buyuruldu yer almaktadır.¹⁷ Bu buyuruldu Bosna şeyhülislamı, bölge müftüsü, eşraf, ulema ve yeniçeri ağalarına, İsa Bey’in Saraybosna’daki zaviyesinin şeyhliği ve vakfının tevliyetinin üzerinde hatt-ı hümayûn bulunan bir beratla Mevlevî Şeyh Osman Dede’ye tevcih edildiği, vakfın akarı gelirlerinin O’nun tarafından tahsil edilmesinin sağlanması ve vakfın işlerine başka birinin karıştırılmaması konuları bildirilmektedir.

BELGE XIV: Saraybosna kadılığına 23 Şubat 1803 (1 Zilkade 1217) tarihinde konuyla ilgili yeni bir tevcih beratı daha ulaşmıştır¹⁸. Bu beratın muhatabı İsa Bey’in evladından Osman bin Mustafa’dır. Saraybosna ahalisinin mahzarı ve buna istinaden kadının hazırladığı ilam üzerine yeniden yapılan bir inceleme ile bu berat meydana getirilmiştir:

“... İsa Beğ vakfından bir mikdâr arsayı Hâcî Mahmud’un mukâta‘a-i zemîn olarak isticâr itdiği mahalle Mevlevîhâne binâ ve Koru Bağçesini vakf idüb İsa Beğ vakfının alâkası olmayub mezbûr Osman Dede hîlekar ve müzevver ve bir dürlü ‘alâkası olmadığını bi’l-cümle ahâlî-i serhad müvâcehesinde ihbâr ve müdâhalesi men‘ ve keff-i yedine Bosna kâdısı ‘arz ve âhâlî-i serhad mahâzır birle i‘lâm ve Der-‘âliyyemde kuyûda ba‘de’l-mürâca‘a ...”.

17 Eylül 1802 (19 Cumadelula 1217) tarihli bu berat ile Saraybosna’da İsa Bey Zaviyesi Vakfı’nın tevliyetinin Şeyh Osman Dede’den alınarak önceki mütevellisi Osman bin Mustafa’ya tevcih edildiği, bu konuda Şeyh Osman Dede’ye daha evvel verilen tevcih beratlarının da iptali ve kayıtlardan silinmesi bildirilmektedir. Bu geniş içerikli belgede de hadiseler en baştan özetlenmekte ve bu beratın verilmesine sebep olan son gelişmeler ilave edilmektedir.

¹⁶ GHB, *Sicil* 41, 111.

¹⁷ GHB, *Sicil* 41, 111.

¹⁸ GHB, *Sicil* 42, 66-67.

BELGE XV: 42 numaralı Saraybosna şer'iyeye sicilinde bulunan diğer bir kayıt yeniden mütevellî atanmış olan Osman bin Mustafa'nın bir arz-ı hâlidir.¹⁹ Bu arz-ı hâlin mahkemeye ulaşma tarihi belge altına dü-şülen açıklamada 31 Mart 1803 (7 Zilhicce 1217) olarak görülmektedir. Padişaha hitaben kaleme alınan belgede Osman Bey, padişah ferman ve beratıyla kendisine tevcih edilmiş olan tevliyeti alabilmesi ve Osman Dede'nin müdahalesinin men edilmesi için kendisine bir mürasele-i şer'iyeye verilmesi hususunda Saraybosna kadısına bir buyuruldu gönderilmesini talep etmektedir.

BELGE XVI: Saraybosna kadılığına 10 Ekim 1810 (11 Ramazan 1225) tarihinde İsa Bey Zaviyesi Vakfı ile alakalı yeni bir ferman ulaşmıştır.²⁰ 24 Temmuz-1 Ağustos 1810 (Evahir-i Cumadelula 1225) tarihli bu ferman Bosna Valisi İbrahim Hilmi Paşa ve Saraybosna kadısına hitaben yazılmıştır. Ferman, Şeyh Osman Dede'nin Ordu Divanı'na vermiş olduğu bir arz-ı hal üzerine çıkarılmıştır. Şeyh Osman Dede bu arz-ı hal ile yine zaviye vakfının Üsküb'de bulunan mütevellisini şikâyet etmekte, onun bu tevliyeti sonradan bir yolunu bularak kayıtlara geçirdiği vakfiyeye istinaden elde ettiğini söylemektedir. Bundan dolayı tevliyetin Defter-i Hakani kayıtları, defaten çıkarılan üzeri hatt-ı hümayûnlu fermanlar ve kadim uygulama üzere tekrar kendisine tevcihini talep etmektedir. Fermanda şeyhin elinde üzerinde hatt-ı hümayûn bulunan çok sayıda berat ve ferman bulunduğu, söz konusu mütevellî ile aralarında uzun zamandır çokça münazaa olduğu belirtilerek, zaviye vakfı mahsullerinin kadimden nasıl tahsil edildiğinin araştırılması, hakikat ne ise ortaya çıkarılması ve münazaanın sonlandırılması hususunda gerekenin yapılması bildirilmektedir.

1810 tarihli bu ferman, konuyla alakalı Şeyh Osman Dede hayattayken meydana gelen ve Saraybosna şer'iyeye sicillerinde tespit ettiğimiz son belgedir. Fermanda da belirtildiği üzere İsa Bey Zaviyesi Vakfı etrafında gelişen tevliyet kavgası-davası çok uzamıştır. 1778 yılında Konya Mevlevî asitanesinden verilen icazetname ile Saraybosna'da Mevlevî tekkesine şeyh atanan Osman Dede, bundan birkaç yıl sonra 1782 yılında şeyhi olduğu Hacı Mahmud Mevlevî tekkesini, artık mevcut olmayan İsa Bey zaviyesi olarak göstermek suretiyle zaviye vakfından tamir ettirmiştir. 1799 yılında da vakfın mütevellisi yoktur diyerek tevliyeti kendi üzerine berat ettirmeyi başarmıştır. Böylece Osman Dede ile zaviyenin o zamana kadar mütevellisi olan İsa Bey neslinden Safizade

¹⁹ GHB, *Sicil* 42, 83.

²⁰ GHB, *Sicil* 50, 43.

Osman bin Mustafa arasında bir tevliyet davası zuhur etmiştir. Karşılıklı iddiaların ispatı hususunda hem bölge yetkililerine hem defterhane kayıtlarına başvurulmuş, zaman zaman bir taraf lehine verilen berat kayıtları iptal edilmiş, konuyla ilgili yeni hükümler içeren fermanlar ya da yeni tevliyet tevcihlerini bildiren beratlar düzenlenmiştir. Nihayet Osman Dede'nin şeyhi olduğu Mevlevî tekkesinin İsa Bey'in zaviyesi olmadığına karar verilmiş ve tevliyet eski sahibi Osman bin Mustafa'ya iade edilmiştir. Ancak son belgeden anlaşıldığı üzere Osman Dede hala tevliyetin kendisine verilmesi konusunda ısrarla girişimlerine devam etmektedir. Elimizdeki on altı belgeden anlaşıldığı üzere Şeyh Osman Dede zamanında otuz yılı aşkın süre devam eden çekişme/dava sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1815 (1229) yılında ölümünden²¹ sonra Osman Dede'nin yerine Mevlevî şeyhi olan oğlu Lütfullah Efendi de babasının izinden giderek söz konusu davayı yeniden gündeme getirecektir. Bununla ilgili Saraybosna şer'iyeye sicillerine kaydedilen belgeler başka bir çalışmada değerlendirilecektir. İsa Bey zaviyesinin Mevlevî olarak kurulduğu genel kabulünü sorgulatan, Saraybosna'da Mevlevî tekkesi kurucusu olarak Hacı Mahmud'un ismini açığa çıkaran bu belgeler şehrin tarikat tarihi yazımını değiştirecek nitelikte belgelerdir. Bunlarda Gazi İsa Bey'in gerek Saraybosna ve gerek Üsküb'deki vakfı hakkında da detay bilgileri bulmak mümkündür. Hatta bu belgelerde Saraybosna'da Hünkar (Careva) camii ile ilgili kayıtlar da yer almaktadır.

Belgeler Osmanlı vakıf müessesesi ve hukuk sisteminin işleyişiyle ilgili de önemli detaylar içermektedir. Şeyh Osman Dede'nin İsa Bey Vakfı'nın tevliyetini ele geçirme süreci özelde Osmanlı vakıf hukuku genelde de Osmanlı hukuk sistemi içerisinde değerlendirilmelidir. Vakıf hukuku açısından İsa Bey Vakfı'ndan "mukataalı" surette kiraladığı arazi üzerinde Hacı Mahmûd tarafından yaptırılan Mevlevî-hanenin zaman içerisinde İsa Bey Vakfı'nın bir parçası gibi addedilmesi ve hemen ardından da bu tekkenin şeyhinin vakfın gelirlerini tasarruf etme yetkisini elde etmesi söz konusudur. Burada vakıf kiracısının vakf-ı asliyeye yani vakfın kendisine bürünmesi hikayesi bulunmaktadır ki bu da genelde Osmanlı hukuk sisteminin ya da bürokratik işleyişin aksaklıklarını göstermesi açısından önemlidir. Osman Dede'nin vakfın tevliyetini kimi yerel ve merkezi unsurların "kayırmacı" yaklaşımıyla ele geçirmesi, dolayısıyla memurların suistimali olayın başka bir boyutunu oluşturmaktadır.

²¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, 58-59.

BELGELERİN TRANSKRİPSİYONU

BELGE I: GHB, *Sicil* 20, 89.

Eûzu billahi mineş-şeytâni'r-racîm bismillahi'r-rahmani'r-rahîm. Elhamdulillâhi Rabbi'l-âlemîn. Ve's-salâtü ve's-selâmu 'alâ Seyyidînâ Muhammedin ve 'alâ [âlihi] ve sahbihi ve sellim selîmen fahrü's-sülehâ'i's-sâlikîn izzetlü eş-şeyh Osman Dede zîde salahuhu ve takva tuhfeti't-tahiyât ithâfiyle inhâ olunur ki medîne-i Bosna'da vâkı' Mevlevîhâne'nin meşihat ve mesnevi-hânlığı tarafımızdan sana tefvîz olunmuşdur. Gerekdir ki tekve-i mezbûrede evkât-ı hamsede fukarâ-yı bâbullah ile zillullah-ı 'âlem-penâh ve hallede Allahu hilâfetehu ilâ yevmi'l-intibâh hazretlerinin devâm-ı ömr ü devlet ve kıyâm-ı hiyâm²²-ı 'izz ü şevketleri da'vâtından sonra ve makbûl-ı bârgâh-ı kayyûmu Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî kuddise sırruhu'l-'azîzin megaz-ı Kur'ân-ı celilî's-şân ve âb-ı zülâl-i teşnegân bâdiye-i 'irfân olan kitâb-ı müstetâbların fukarâ ve ehîbbâya kırâ'et ve âyîn-i evliyâ-yı zevî'l-ihtirâmı icrâ ve ri'âyet idüb fukarâ-yı bâbullah kessere hümullahu ta'âlâ ila yevmi'l-intibahu âdâb-ı şerî'ât ve tarîkatı ta'lim ve tefhîm eyledikden sonra ayende ve revende fukarâ ve dervîşân ile hüsn-i zindegânî üzere olub ve fukarâ-yı bâbullah dahî seni kendülere şeyh ve mesnevihân bilüb umûr-ı şerî'at ve tarîkatinde kemâl-i itâ'at ve inkiyâd üzere olalar ve sen dahî umûr-ı şerî'at ve tarîkatî dakîka fevt eylemeyüb evliyâ-yı kerâmetin güzeşte ve bâkîlerin du'â-ı hayr ile yâd itmeden hâlî olmayasın bâkî es'adekü'm'llahu fi'd-dâreyn. Hurrire el-yevmü'l-hâmîs 'aşere min Ramazani's-şerîf li-seneti isnâ ve tis'in ve mi'e ve elf.

Hâdimü'l-fukarâ eş-Şeyh es-Seyyid

El-hâcc Ebu Bekir min sülâle-i Hazreti Mevlânâ kuddise sırruhu'l-'azîz

*Tubika aslıhtı l-hatır
Nemekahu el-fakîru ileyhi 'azze şânehu
El-Hâcc Mahmud ve l-me'mûr
bi-istimâ'ı l-umûri's-şer'iyi'l-askeriye
Gufira lehu*

²² Belgede "hitâm" yazılmış.

BELGE II: GHB, Sicil 21, 118.

Medîne-i Saraybosna'da sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât merhûm ve mağfûrun leh Gâzî İsa Beğ nâm sâhibü'l-hayrın medîne-i mezbûrede binâ ve ihyâ eylediği zâviyesi mürûr-ı ezmine ile bi'l-küllîye harâb olmağın işbu sâl-ı meymenet iştimalde bâ-fermân-ı 'âli cânib-i vakfdan müceddeden binâ ve ihyâ olunması bâbında mü'ekked sudûr iden evâmîr-i 'aliyye ve hâlen Bosna vâlisi 'inâyetlü Abdullah Paşa hazretleri tarafından buyuruldu-i hatîr vürûd itmeleriyle binâ-i mezkûra şürû' olunması lâzım ve mühimm olmağın lakin vakf-ı mezkûrun bu âna değin vukû' bulan îrâdından masârif-i ta'mîrât ve vezâ'if ber-müceb-i defâtîr-i muhâsebât fazlasından binâ-i mezkûr vücûda gelmediği zâhir-i mütekarrir olmağın istidânesi dahi münâfi olduğundan vakf-ı mezkûrun 'akârâtından sene-i âtiye mahsûb ber mu'tâd îcâr olunagelen hân-ı Kolobara dimekle ma'rûf 'akârî îcâr olunması meblağ-ı istidânesinden evlâ ve âhrâ idüğü murtezîkîn-i vakf-ı mezkûr ve vücûh-ı ahâlden cem-i gafîr ve cem'-i kesîr meclîs-i şer'e gelüb ihbâr itmeleriyle hasbe'l-iktizâ vakf-ı mezkûr müstegallâtından hân-ı merkûm sene-i âtiyye bin yüz doksan yedi senesi Muharremü'l-harâmın guresinden kâmil bir sene zabt olunmak üzere ma'rîfet-i şer' ve vücûh-ı ahâli ve murtezîkîn ma'rîfetleriyle îcâr olunmasını savâb ve re'y olunmağın hâlen medîne-i mezbûrede ser-münâdî Ahmed Ağa ma'rîfetiyle hân-ı merkûmun senevî kıstı bey'a arz olundukda ol dahi müddet-i medîde esvâkda ve sâ'ir mecma'-i nâs olan yerlerde bâ-beyne't-tâlibîn ve'r-râgibîn nidâ idüb ba'de inkitâi'r-rağabât işbu râfî'-i kitâb-ı müstetâb hâlen hân-ı mezkûrun müste'cîri Serdengeçdi Mustafa Ağa ibn Ali Beşe nâm kimesne üzerinde dört yüz elli guruşda karâr-dâde ve ziyâde ile tâlib-i âharı zuhûr itmediğinden mezbûr Mustafa Ağa'ya vech-i meşrûh üzere îcâr olunub ol dahi istîcâr ve kabul ve îcâre-i mersûme olan meblağ-ı merkûm dört yüz elli guruş'a an nakd huzûr-ı şer'-i enverde binâ-i mezkûra sarf olunmak üzere murtezîkîne def' ve teslîm anlar dahi temâmen âhz ü kabz ve istîfâ idüb inşa Allahu ta'âla sene-i atîde bin yüz doksan yedi senesinin Muharremü'l-harâmın guresinden Zi'l-hicce'ti's-şerîfe gâyetine değin kâmil bir sene zabt itmek üzere merkûm Mustafa Ağa hân-ı mezkûrun müste'cîri olub keyfe mâ yeşâ ve hasbe mâ yürîd zabt ve tasarrufuna izn birle mâ-haze'l-vesîka alâ mahvi'l-hakîka bi'l-kitâb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâbi' 'aşere min Cumâde'l-ülâ li-seneti sitte ve tis'in ve mi'e ve elf.

Şühûdü'l-hâl

Fahrü'l-kuzât Refdi Ömer Efendi

Fahrü'l-kuzât Çukacızâde Mehmed Efendi

Fahrü'l-kuzât Hayrizâde Mehmed Efendi

Nakîbü'l-eşrâf es-seyyid Feyzullah Efendi

Fahrü'l-kuzât Lubinli Ahmed Efendi

Fahrü'l-emsâl Dervîş Mustafa Beğ mütesellim-i Saray hâlen

Fahrü'l-akrân ser-turnaî Mustafa Ağa

Ve gayrum.

BELGE III: GHB, Sicil 21, 155.

Medîne-i Saraybosna'da sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât merhûm ve mağfûr Gâzî İsa Beğ nâm sâhibü'l-hayrın medîne-i mezbûrede binâ ve ihyâ eylediği zâviyesi mürûr-ı ezmine ile bi'l-küllîye harâb olmağın işbu sâl-ı meymenet-iştimâlde bâ-fermân-ı celîli'ş-şân cânib-i vakfdan müceddeden binâ ve ihyâ olunması bâbında sudûr iden mü'ekked evâmîr-i 'aliyye ve hâlen eyâlet-i Bosna Vâlisi 'inâyetlü Abdullah Paşa hazretleri tarafından buyuruldı-i hatîr vürûd itmeleriyle binâ-i mezkûre şürû' olunması lâzım ve mühimm olmağın lakin vakf-ı mezkûrun bu âna değin vukû' bulan îrâdından mesârif-i ta'mîrât ve vezâ'if ber-müceb-i defâtir-i muhâsebât fazlasından binâ-i mezkûr vücûda gelmediği zâhir ve mütekarrir olmağın istidânesi dahi münâfî olduğundan vakf-ı mezkûrun 'akârâtından olub beher sene îcâr oluna gelen çiftelü hamâm sene-i âtiye mahsûb îcâr olunması meblâğ-ı istidânesinden evlâ ve âhrâ idüğü mürtezîkîn-i vakf-ı mezkûr ve vücûh-ı ahâliden cemm-i gafîr ve cem'-i kesîr meclis-i şer'a gelüb ihbâr itmeleriyle hasbe'l-iktizâ vakf-ı mezkûrun müstegallâtından hamâm-ı mezkûr sene-i âtiye bin yüz doksan yedi senesinin Muharremi guresinden kâmil bir sene zabt olunmak üzere ma'rîfet-i şer' ve mürtezîkîn ve vücûh-ı ahâlî ma'rîfetleriyle îcâr olunmasını re'y ve savâb gördükleri üzere medîne-i mezbûrede münâdi Ahmed Ağa ma'rîfetleriyle hamâm-ı mezkûrun senevi kıstı bey'a arz olundukda ol dahi müddet-i medîde esvâkda ve sâ'ir mecma'-i nâs olan mahallerde beyne't-tâlibîn ve'r-râğibîn nidâ idüb ba'de inkıtâi'r-ragabât medîne-i Saray'da Balı Beğ cemâ'ati ahâlisinden işbu râfi'ü'l-kitâb Hasan Beşe ibn Ahmed nâm kimesne üzerinde râyici fi'l-vakt olan yalnız üç yüz elli guruş üzerinde karârdâde ve ziyâde ile tâlib-i âhar zuhûr itmediğinden vech-i meşrûh üzere Hasan Beşe'ye îcâr olundukda ol dahi isticâr ve kabûl ve icâre-i mezkûreden berây-ı ta'mîrât yirmi beş guruş yanında tevkîf ve üç yüz yirmi beş guruş an nakdîn huzûr-ı şer'-i enverde binâ-i mezkûra sarf olunmak üzere mürtezîkîn-i merkûmün def' ve teslîm anlar dahi temâmen âhz ü kabz ve istifâ idüb inşâe Allahu ta'âlâ sene-i âtiye bin yüz doksan yedi senesinin Muharremü'l-harâmın guresi gününden Zi'l-hiccetü'ş-şerife gâyetine değin kâmil bir sene zabt itmek üzere hamâm-ı mezbûrun merkûm Hasan Beşe müste'cîri olub keyfe mâ yeşâ ve hasbe mâ yürîd zabt ve tasarrufuna izn birle haze'l-vesîka 'alâ mâ-hüve'l-hakîka bi't-taleb ketb olundu. Fî gurrei Cumâde'l-âhir li-seneti sitte ve tis'in ve mi'e ve elf.

Şühûdü'l-hâl

Fahrü'l-kuzât Refdi Ömer Efendi

Fahrü'l-kuzât Çukacızâde Mehmed Efendi

Fahrü'l-kuzât Hayrizâde Mehmed Sa'îd Efendi

Nakîbü'l-eşrâf fahrü'l-kuzât es-Seyyid Feyzullah Efendi

Fahrü'l-kuzât Lubinli Ahmed Efendi

Fahrü'l-eşbâh Saray mütesellimi Dervîş Mustafa Beğ

Fahrü'l-akrân Turnacıbaşı Mustafa Ağa

Fahrü'l-emsâl Serdengeçdi İbrahim Ağa

Fahrü'l-akrân Haseki Cino el-Hâcc Mehmed Ağa

Nişli el-Hâcc Mustafa

BELGE IV: GHB, Sicil 21, 152.

Bâ-mühr-i kebîr Silahdâr Abdullah Paşa

Saraybosna mollası izzetlü faziletlü efendi ve yeniçeri zâbıtı izzetlü ağa i'lâmda zikr ve istidâ' olduğu üzere zimem-i nâsda olan meblağ-ı mezbûr ma'rifet-i şer'le tahsil ve ağa-yı merkûmun mesârif ve ücret-i ma'lûmesine cümle ittifâkıyla havâle olunduğu üzere mahsûb olunmak deyu buyuruldu

Fi 25 L sene 196

Ma'rûz-ı dâ'î-i devletleridir ki

Zîr-i nezâret-i asafânelerinde âsûde olan evkâfdan olub medîne-i Saraybosna'da hayrâtı vâkı' merhûm Gâzî İsa Beğ zâviyesi binâsıçün şerefyâfte-i sudûr olan emr-i celîli'ş-şân ve buyuruldu-ı 'âlîlerine imtisâlen mukaddemâ binâsına mübâşeret ve vakf-ı mezkûrun bâ-berât-ı 'âlî câbîsi olan bâ'isü'l-'ilâm Abdullah Ağa kulları cümle vücûh-ı ahâli ittifâklarıyla binâ emîni nasb ve ta'yîn ve vakf-ı mezkûr müsakkafâtından olan hân ve hamâm ve asiyâbhâ doksan yedi senesine mahsûben ma'rifet-i şer' ve mürtezika-ı vakf ve vücûh-ı ahâli ma'rifetleriyle icâr ve icâre-i makbûze emr buyurulduğu üzere zâviye-i mezkûre binâsına sarf olunub ancak tekâmiline kifâyet itmemele mezbûr Abdullah Ağa kulları izn-i şer'le be-şart-ı ihrâc-ı meblağ-ı ma'lûmî'l-mikdâr istidâne ve binâ-yı mezkûre sarf ve kendinin kadar-ı ma'rûf dört aylık ücret-i mi'mâriyesi dahi i'tâ olunmak lâzım gelmeğın doksan beş ve altı senelerinden mukâta'ât-ı zemînhâ-yı vakf-ı mezkûr dört yüz gurusı mikdârı zimem-i nâsda olmakla meblağ-ı mezkûr mezbûr Abdullah Ağa kullarının mesârif-i ma'lûmesiyle ücret-i vukûfesine ma'rifet-i şer'le ve cümle ittifâklarıyla havâle ve hîn-i muhâsebesinde ber minvâl-i meşrûh mahsûb olunmak üzere zimem-i nâsdan tahsiline cânib-i şer'den izn virilüb tenfizi ricâsıyla bi'l-iltimâs huzûr-ı asafânelerine i'lâm olundu. Bâki fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi'l-yevmi's-sânî ve'l-'ısrîn min Şevvâli'l-mükerrerrem sene sitte ve tis'in ve mi'e ve elf. El-abdü'd-dâ'î li-devâmı devletikümü'l-'âlî

Nu'mân el-kâdî bi-Saraybosna

BELGE V: GHB, Sicil 21, 153.

Medîne-i Saraybosna'da vâkı' merhûm Gâzî İsa Beğ Mevlevî zâviyesi sinîn-i kesîreden berû harâb olmakdan nâşî bâ-emr-i 'âlişân ve bâ-buyuruldı-i vâli-i zî-şân binâ ve ihyâsı irâde buyurulmakla ma'rifet-i şer'-i şerîf ve vücûh-ı ahâli ittifâklarıyla binâyâ mübâşeret kılınmakla vakf-ı mezkûrun câbisi zahrü'l-eşbâh Abdullah Çavuş Ağa cümle ittifâkıyla emîn-i binâ nasb ve ta'yîn olunub ol dahi kemâl-i sadâkat ve istikâmet üzere hareket birle bi-avni'llahi ta'âlâ itmâm-ı me'mûriyet itmekle ağa-yı merkûmun zâviye-i mezkûreye ber müceb-i defâtir-i müfredât harc eylediği mesârifin defter-i icmâlidir ki ber-vech-i âtî zikr ve beyân olunur. Hurrîre fî gurrei Zi'l-ka'deti'ş-şerîfe li-seneti sitte ve tis'in ve mi'e ve elf.

Kireç ma'a saman 117 guruş
 Mişe direk ma'a okkalık ekser 61 guruş
 Leğen tahtası 15 guruş
 Pencere timurları 32 guruş
 Mismârlar için 68 guruş
 Ketten tozu 15 guruş
 Etmek ve mesârif-i sâ'ire 33,5 guruş
 Yevmiye-i neccârân 455 guruş
 Yevmiye-i rencberân 236,5 guruş
 Cem'an yekûn

Guruş

Ağa-yı merkûma dört ayda ber-mu'tâd-ı kadîm bâ-re'y-i vücûh-ı ahâli ücret-i mi'mâriye	1038
Makbûzât-ı atiyü'z-zikr ba'de'l-ihrac bâkî	0120
	1158
Makbûzât-ı Ağa-yı merkûm	1070
	0088

Guruş

Hân ve hamâm icârelerinden bi'd-defa'ât makbûz	670
Doksan beş ve altı seneleri mukâta'âtından havâle	400
	1070

Bâlâda tahrîr olunduğu üzere ağa-yı merkûmun mesârif-i mezkûresinden makbûzâtı ba'de'l-ihrac hâlen seksen sekiz guruş alacağı kaldığı bu mahalle şerh virildi Hurrîre hâze'd-defter bi-ma'rifeti'ş-şer' ve ittifâk-ı vücûh-ı ahâli nemekahu el-fakîr ileyhî azze şa'nehu Debbâğ-zâde Numan el-kâdî bi-medîneti Saraybosna, gufire lehüma.

BELGE VI: GHB, Sicil 39, 134-135.

İsa Beğ Evkâfına dâ'ir şeref-vürüd iden fermân-ı 'âlî-şân bu mahalde aynıyla kayd şod. Düstûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem müdebbiru umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimu mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mûmehhidu bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidu erkâni's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûf-i avâtîfi'l-meliki'l-a'lâ Bosna vâlisi vezirim Paşa edâme Allâhü ta'âlâ iclâlehü ve akzâ kuzâtî'l-Müslimîn evlâ vülâtî'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn râfî'u a'lâmi-ş-şerî'ati ve'd-dîn vârisu 'ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtassû bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ Saraybosna kâdısı zîdet fezâ'iluhu tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki Tarikat-i Mevleviyyeden eş-Şeyh Osman zîde salâhuhu Rikâb-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hâl idüb Bosna sancağında Saray nâhiyesinde vâkı' zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında mukâta'a-i hamâm ve ma'a mevâdd-ı sâ'ire deyu Defter-i Hâkânî'de mukayyed ve mûmâ-ileyh Şeyh Osman zâviye-i mezbûrenin bâ-berât-ı 'âlîşân zâviyedâr ve vakfının mütevellisi olub zâviye-i mezbûreye tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'z-zikr mukâta'a-i hamâm ma'a mevâdd-ı sâ'iresini ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve 'â'idâtını kânûn ve defter mûcebince ahz ü kabz murâd eyledikte âhardan dahl olunmak îcâb itmez iken Üsküb sancağında ve nâhiyesinde evkâfda merhûm İsa Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında Kalivişte/Kaliçavişte karyesi Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfına tahrîr olunmağla mütevellileri olan Feyzullah ve Osman nâm kimesneler Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ vakfı olan mârru'z-zikr Kalivişte/Kaliçavişte karyesini 'imâret ve medresesi vakfı tarafından zabta kanâ'tat itmeyüb Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesi'ne tahrîr ve tahsîs kılınan sâlifü'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bizim mütevellisi olduğumuz Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfidır deyu hilâf-ı Defter-i Hâkânî fuzûlî müdâhale ve ta'arruzdan hâlî olmadıkları mukaddemâ bâ-'arz-ı hâl inhâ ve ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesi vakfına tahrîr ve tahsîs kılınan sâlifü'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bizim mütevellisi olduğumuz Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfı olan karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûl ve rûsûmu dahi mütevellileri tarafından kânûn ve defter mûcebince ahz ü kabz itdirilüb Üsküb'de vâkı' İsa Beğ vakfı mütevellileri Saray'da vâkı' İsa Beğ zâviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan mârrü'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bir dürlü dahl ve ta'arruz itdirilmeyüb men' [ve] def' olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum ricâ ve Defterhâne-i 'Âmiremde mahfûz defter-i evkâfa mürâca'ât olundukda Bosna sancâğında Saray nâhiyesine tâbi' vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında 'an mahsûl-i mezkûrîn kırk iki bin dokuz yüz yetmiş beş akçe ber-mûceb-i defter-i 'atîk fî sene altmış iki bin iki yüz otuz altı akçe mukâta'a-i hamâm fî sene dört bin dört yüz otuz altı akçe ma'a mevâdd-ı sâ'ire ve cihât-ı ihracât ber-mûceb-i vakfnâme mukayyed der defter-i 'atîk tahtında tevliyet 'öşür 'ani'l-mahsûl ve be-cihet-i termîm rub'ü'l-mahsûl ma'a cihât-ı sâ'ire ve bunlardan gayrı müteveffâ-yı mezbûrun zâviyesi önünde su sıra vâkı' olan hâlî yerler zâviye-i mezbûre önünde olan köprüden aşağı köprüye varınca ve suyun öte cânibinde vâkı' olan merhûmun vakf itdiği bağçe önü su sıra bağçe nihâyet olduğu yere varınca hâlî yerler ve mezbûrun kârbânsarây önünde vâkı' arz-ı beyzâ hâlî yerler dahi temessükât mûcebince vakf yerleridir deyu defter-i 'atîkde mukayyed bulunmağın kemâkân defter-i cedîde kayd olundu ve defter-i kadîmden imâm ve mü'ezzin ve kayyum ve mu'allim deyu mukayyed olub

lâkin teftiş olundukda merhûm İsa Beğ Mescidi merhûm Mehmed Hân tâbe serâhuya hibe idüb câmi' olub cihetleri karyelerden timâra emr olunub vakfnâmesinde evkâf-ı mezbûre mahsûlü zâviyesine şürût olub ve cihet-i meşihat ve kâtib ve cibâyet re'y-i mütevellîye meşrûtdur deyu defter-i 'atıkde mukayyed bulunmağın vech-i meşrûh üzere defter-i cedîde kayd olundu deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr ve Üsküb nâhiyesine tâbi' evkâf-ı merhûm İsa Beğ bin İshak Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında üç yüz yetmiş yedi nefer re'âyâ ve iki mahallât ve bir baştine ile karye-i Kalivişte/Kaliçavişte mezkûr köyü sâbikan merhûm Sultân Murâd Hân İshak Beğ'e hibe idüb ispençe ve sâ'ire-i mahsûlât ve hudûd ve sınıruyla virmiş ve ba'dehu İshak Beğ müteveffâ olıcak karye-i mezbûre cihet-i irsle oğlu İsa Beğ'e intikâl idüb İsa Beğ dahi mezkûr karyeyi mahsûlâtıyla mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesine vakf idüb vakfiyesi dahi sebt olunduğu Defter-i Hâkânî ye kayd olundu ve hulâsa tahtında ispençe ve gendüm ve 'öşr-i kovan ve niyâbet ve resm-i 'arûsiyye ma'a deştânî ve tapu-yı zemîn yekûn ma'a gayrihi otuz altı bin sekiz yüz elli bir akçeye yazı ma'a mevâdd-ı sâ'ire deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr olunmağla bu takdirce ber-muktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ma'a mevâdd-ı sâ'iresini müteveccihâtı âyende ve revendeye ta'âm için sarf eylemek üzere müteveffâ İsa Beğ nefsi Saray'da olan zâviyesi vakfî tarafından ve karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi müteveffâ İsa Beğ bin İshak Beğ mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfî tarafından zabt olunmak iktizâ eyledikde defter emîni-i sabık 'arz itmekle 'arzi mücebinde 'amel olunmak bâbında iki yüz on üç senesi evâ'il-i Zi'l-ka'desinde emr-i şerîfim sâdır olmuşken mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'ireyi mezbûr Osman fuzûlî zabt ve 'â'idâtını ahz idüb hâlen zimmetinde kaldığından bir dürlü infâz ve icrâsı mümkün olmadığı inhâ ve ol bâbda inâyet istid'â ve Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda ber-vech-i meşrûh târih-i mezkûrda emr-i şerîfim virildiği ve mücebinde 'amel oluna deyu 'unvânına keşide kılınan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum bâfermân-ı 'âlî kaydı bâlâsına bend olunduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın siz ki Bosna Vâlisi vezîr-i müşâr ve Mevlânâ-yı mûmâ-ileyhümasız mukaddemâ sâdır olan emr-i 'âlî mücebinde husûs-ı mezbûr mahallinde şer'le rû'yet ve ihkâk-ı hakk mümkün olmaz ise Der-'aliyyeme ihzârı i'lâm olunmak bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdır olmuşdur buyurdum ki hükmi-i şerîfimle vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel dahi siz ki vezîr-i müşâr ve Mevlânâ-yı mûmâ-ileyhümasız Defter Emîni mûmâ-ileyhin 'arzi ve mukaddemâ sâdır olan emr-i 'âlî mücebinde nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresini ve müteveccihât ve âyende ve revendeye ta'âm için mesârifine sarf eylemek üzere müteveffâ İsa Beğ'in nefsi Saray'da olan zâviyesi vakfî tarafından zabt ve mezkûr Osman Beğ fuzulî ahz eylediği hâsilât-ı vakfdan makbûzı her ne ise ba'de's-sübût hükm idüb temâmen ve kâmilen tahsîl ve bî-kusûr alıvrüb ihkâk-ı hakk eyleyesiz şöyle bilesiz ihkâk-ı hakk mümkün olmaz ise ihzârını Der-'aliyyeme 'arz ve i'lâma müsâra'at eyleyüb mazmûn-ı 'âlî-şânımla 'âmil olasız şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılınız. Tahrîren fi evâ'il-i Cumâde'l-âhir li-senetî erba' 'aşere ve mi'eteyn ve elf.

Konstantiniyyetü'l-mahrûse.

BELGE VII: GHB, Sicil 39, 128-129.

Sûret-i berât-ı şerîf-i âlî-şândır aynı ile aslından nakl olundu.

Berâtı bâlâsına mücebince ‘amel oluna deyu mübârek hatt-ı hümâyûn-ı ‘inâyet-makrûn keşide buyurulmuşdur.

Nişân-ı şerîf-i ‘âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmi oldur ki

Eyâlet-i Bosna’da vâkı‘ nefsi-i medîne-i Sarây’da ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ İsa Beğ’in binâ eylediği zâviye-i Mevleviyye’nin bâ-meşihatnâme post-nişnliği râfî‘-i tevkî‘-i refî‘i’ş-şân-ı hâkânî kıldvetü’s-sülehâi’s-sâlikîn eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhu’nun Askerî berâtıyla üzerinde ve zâviye-i mezkûrede ikâmet iden fukarâ ve sâ’ir âyende ve revendeye it‘âm eylemek üzere zâviye-i mezkûreye vakf ve tahsis olunan nefsi-i medîne-i Sarây’da vâkı‘ hamâm ve sâ’ir müsakkafât evkâfı mahsulü kadimü’l-eyyâmdan berü ber-müceb-i Defter-i Hâkânî post-nişn olanlar tarafından ahz ü kabz olunub bir vechle dahl olunur hâli yoğiken mûmâ-ileyh İsa Beğ ibn İshak Beğ’in kasaba-i Üsküb’de dahi binâ eylediği câmi‘ ve ‘imâret ve medresesine vakf ve ta’yîn eylediği kurâ ve evkâf-ı sâ’iresi mahsulü dahi kadimden berü evkâfı mütevellisi tarafından tahsil ve ahz oluna gelüb ehadü-hümâ âharın vakfı mahsulüne ta‘arruz itmek iktizâ itmeyüb ve evkâf-ı mezkûrenin gayr-ı ez kuyûd-ı Defter-i Hâkânî bir mahalde vakfiyyesi ve şerâ‘it-i vakfa dâ’ir bir kaydı dahi olmayub ve zâviye-i mezkûreden gayri nefsi-i medîne-i Saray’da câmi‘ ve ‘imâret ve medrese yoğiken Üsküb sâkinlerinden Hâcı Mehmed nâm kimesne mukaddemâ Üsküb nâ’ibinden hilâf-ı vâkı‘ aldığı ‘arz ile ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfdan ve bi’l-meşrûta vâkıf-ı mûmâ-ileyhin Saray’da vâkı‘ câmi‘ ve ‘imâret ve medresesi vakfının mütevellisi olmak zu‘muyla ber-takrîb Küçük Evkâf Muhâsbesi’ne tevliyet kaydı düşürüb ba‘dehu mahlûlünden Nâzır-ı Vakf Bâbü’s-sa‘âdeti’ş-şerîfem ağası arzıyla el-hâletü hâzihi yine evlâd-ı vâkıfdan olarak Osman bin Mustafa üzerine berât olunduğda mezkûr Osman Üsküb’de olan evkâfa ‘adem-i kanâ‘at-birle nefsi-i medîne-i Saray’da vâkı‘ zâviye-i mezkûre vakfı mahsulünü dahi ahza tasaddî ve ol vechle gadr ve fi-mâ-ba’d Saray’da vâkı‘ zâviye-i mezkûre mahsulüne itâle-i dest ve ta‘arruz etmemesiçün bundan akdem bi’ d-defa‘ât emri-i ‘âlî-şânım i‘tâ olunmuşiken yine mücâb ve fâriğ olmayub ‘inâdında ısrâr eylediğini şeyh-i mûmâ-ileyh ‘arzi ile inhâ ve mezbûr Osman’ın ber-vech-i muharrer müdâhale ve ta‘arruzu kat’ ve men’ ve mugâyir-i Defter-i Hâkânî ber-takrîb muhâsebe-i mezkûreye sebt olunan tevliyet kaydı ref’ ve terkîn ve vâkıf-ı mûmâ-ileyhin nefsi-i Saray’da vâkı‘ zâviyesi vakfın tevliyeti ber-vech-i hasbî kendüye tevcihi bâbında istid‘â-yı inâyet ve ber-minvâl-i meşrûh tevcih için medîne-i Konya’da vâkı‘ Hazreti Mevlânâ Celâleddîn kuddise sirruhu’l-â‘lâ sülâlesinden es-Seyyîd eş-Şeyh el-Hâcc Muhammed dâme takvâhu dahi ‘arz ve muktezâsı ber-vech-i îzâh ‘arz olunmasıçün şeref-rîz-i sudûr iden fermân-ı ‘âlfî-şânlarıma imtisâlen kuyudât-ı Defter-i Hâkânî’ye ba‘de’t-tetebbu‘ ber-muktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi-i medîne-i Saray’da vâkı‘ mukâta‘a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ’irenin teveccühâtı âyende ve revendeye it‘âm için mesârifine sarf eylemek üzere müşârûn-ileyh İsa Beğ’in nefsi-i Saray’da olan zâviyesi vakfı tarafından ve mahrûse-i Üsküb’de dahi karye-i Kalivişte/Kaliçavişte’nin mahsulât ve rüsûmâtı

Tubika aslıhi’l-‘âlf
El-me’ mûr bi-istimâ‘i’l-umûri’ş-şer‘iyi’l-‘askeriye
Nemekahu el-fakîru ileyhi azze şânehu Ömer
Gufira lehu

dahi müşârün-ileyh İsa Beğ bin İshak Beğ'in Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfı tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğini Defterhâne-i 'Amirem Emîni iftihârü'l-emâcîd ve'l-ekârim Mîr Mehmed Emin dâme mecduhu 'arz ve ber-minvâl-i muharrer vâkıf-ı mûmâ-ileyhin medîne-i Saraybosna'da vâkı' zâviyesi vakfı başka ve Üsküb'de kâ'in medrese ve 'imâret ve câmi'i vakfı başka olduğundan gayri medîne-i Saraybosna'da câmi' ve medrese ve 'imâretin evlâd ve meşrûtiyetine dâ'ir bir kayd olmadığı aklâmdan tahrîr olduğuna binâ'en ehadü-hümânın ve âharın vakfı mahsûlüne ta'aruz itmek lâzım geldiği kuyûdât-ı Defter-i Hâkânî ve sâ'ir der-kenârlardan müstebân ve mukaddemâ Küçük Evkâf'a kayd olunan tevliyet-i vakf ve câmi' ve 'imâret ve medrese-i İsa Beğ der-Üsküb deyu kayd olunmalı iken der-Saraybosna deyu kayd olunması ya sehve veyahud hîleye mebnî olduğu nümâyân olmağla Küçük Evkâf Muhâsebesi'nde olan tevliyet kaydı mahalli der-kasaba-i Üsküb deyu tashîh olunmak ve şeyh-i mûmâ-ileyhin 'Askerî Rûznâmçesi'nden aldığı tevliyet berâtı kaydı bâlâsına şerh virilmek başka başka 'ilm u haberleri i'tâ ve Saraybosna'da vâkı' zikr olunan Mevlevî zâviyesinin vakfı tevliyeti ber-vech-i hasbî post-nişin olan mûmâ-ileyh eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhuya ba'd-ez-în dahi her kim post-nişin olur ise ana tevcih olunmak şartıyla müceddeden tevcih ve yedine Dîvân-ı Hümâyûnumdan nişân-ı 'âlfî-şânım virilmesiçün Rikâb-ı Hümâyûnumda Baş Defterdârım iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir es-Seyyid Muhammed Şerif dâme 'uluvvuhu dahi i'lâm etmeğin müceblerince müceddeden mûmâ-ileyhe tevcih olunub işbu berât-ı sa'âdet-âyât ve behcet-inâyâtı virdim ve buyurdum ki ba'de'l-yevm mûmâ-ileyh eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhu varub medîne-i Saraybosna'da vâkı' zikr olunan Mevlevî zâviyesi vakfın şürût-ı mezkûr ile ber-vech-i hasbî şeyh ve mütevellisi olub hıdmet-i lâzimesin bî-kusûr mer'î ve mü'eddî kıldıktan sonra ol bâbda efrâd-ı âferîdeden hiç ahad vechen mine'l-vücûh ve sebebin mine'l-esbâb ve nev'en mine'l-envâ' mâni' ve dâfi' ve râfi' ve müzâhim olmayub bir vechle dahl ü ta'aruz kılmaya. Şöyle bileler 'âlâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn min şehri Recebi'l-ferd li-seneti erba' aşere ve mi'eteyn ve elf.

Konstantiniyyetü'l-mahrûse.

Vasale ileynâ fi 5 min Zi'l-hicce.

BELGE VIII: GHB, *Sicil* 39, 136-137.*Mücebince 'amel oluna*

Akzâ kuzâtî'l-müslimîn evlâ vülâtî'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazlı ve'l-yakîn râfî'u a'lâmi'ş-şerî'ati ve'd-dîn vârisü ulûmî'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ Saray Kadısı zîdet fezâ'ilühü tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki tarikat-i Mevleviyeden eş-Şeyh Osman zîde salâhuhu Südde-i sa'âdetime 'arz-ı hâl idüb Bosna sancağında Saray nâhiyesinde vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında mukâta'a-i hamâm ve ma'a mevâdd-ı sâ'ire deyu Defter-i Hâkânî'de mukayyed ve mûmâ-ileyh Şeyh Osman zâviye-i mezbûrenin bâ-berât-ı 'âlîşân zâviyedârı olub zâviye-i mezbûreye tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresini ber-müceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve 'â'idâtını kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz murâd eyledikde âhardan dahl olunmak îcâb etmez iken Üsküb sancağında ve nâhiyesinde evkâf-ı merhûm İsa Beğ bin İshak Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında Kalivişte/Kaliçavişte karyesi Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfına tahrîr olunmağla mütevellileri olan Feyzullah ve Osman nâm kimesneler zuhur ve Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ vakfı olan mârru'z-zikr Kalivişte/Kaliçavişte karyesini 'imâret ve medresesi vakfı tarafından zabta kanâ'at etmeyüb Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesi'ne tahrîr ve tahsîs kılınan sâlifü'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bizim mütevellisi olduğumuz Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfidır deyu hilâf-ı Defter-i Hâkânî fuzûlî müdâhale ve ta'arruzdan hâli olmadıkların bildirüb ber-müceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesi vakfına tahrîr ve tahsîs kılınan sâbıkü'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi zâviye-i mezbûre vakfı tarafından ve Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medrese vakfı olan karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûl ve rüsûmı dahi mütevellileri taraflarından kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz itdirilüb Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ vakfı mütevellilerini Saray'da vâkı' İsa Beğ zâviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bir dürlü dahl ve ta'arruz itdirilmeyüb men' ve def' olunmak bâbında hükm-i hümayûnum ricâ ve Defterhâne-i 'Âmiremde mahfûz defter-i evkâfa mürâca'ât olundukda Bosna sancığında Saray nâhiyesine tâbî' vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında 'an mahsûl-i mezkûrîn kırk iki bin dokuz yüz yetmiş beş akçe ber-müceb-i defter-i 'atîk fî sene altmış iki bin iki yüz otuz altı akçe mukâta'a-i hamâm fî sene dört bin dört yüz otuz altı akçe ma'a mevâdd-ı sâ'ire aded ve minhâ-i ihracât ber-müceb-i vakfnâme mukayyed der defter-i 'atîk tahtında cihet-i tevliyet 'öşr 'ani'l-mahsûl ve be-cihet-i termîm rub'ü'l-mahsûl ma'a cihât-ı sâ'ire ve bunlardan gayrı müteveffâ-yı mezbûrun zâviyesi önünde su sıra vâkı' olan hâli yerler zâviye-i mezbûre önünde olan köprüden aşağı köprüye varınca ve suyun öte cânibinde vâkı' olan merhûmun vakf itdüğü bağçe önü su sıra bağçe nihâyet olduğu yere varınca hâli yerler ve mezbûrun kârbânsaray önünde vâkı' arz-ı beyzâ hâli yerler dahi temessükât mücebince vakf yerleridir deyu defter-i atîkde olmağın kemâ-kân defter-i cedîde kayd olundu defter-i kadîmden imâm ve mü'ezzin ve kayyûm ve mu'allim deyu mukayyed olub lâkin teftîş olundukda merhûm İsa Beğ Mescidi merhûm Mehmed Hân tâbe serâhuya hibe idüb câmi'-i şerîf olub cihetleri karyelerde timâr emr olunub vakfnâmesinde evkâf-ı mezbûre mahsûlü zâviyesine

meşrûta olub ve cihet-i meşihat ve kâtib ve cibâyet re'y-i mütevellîye meşrûtdur deyu defter-i 'atıkde mukayyed olmağın vech-i meşrûh üzere defter-i cedîde kayd olundu deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr ve Üsküb nâhiyesine tâbî' evkâf-ı merhûm İsa Beğ bin İshak Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında üç yüz yetmiş yedi nefer re'âyâ ve iki mahallât ve bir baştine ile karye-i Kalivişte/Kaliçavişte mezkûr köyü sâbıkan merhûm Sultân Murâd Hân İshak Beğ'e hibe idüb ispence ve sâ'ire-i mahsûlât ve hudûd ve sınıruyla virmiş ve ba'dehu İshak Beğ müteveffa olıcak karye-i mezbûr cihet-i irsle oğlu İsa Beğ'e intikâl idüb İsa Beğ dahi mezkûr karye mahsûlâtıyla mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesine vakf idüb vakfiyesi dahi sebt olunduğu defter-i cedîd-i hâkânîye kayd olundu deyu hâsılı tahtında ispence ve gendüm ve 'ösr-i kovan ve niyâbet ve resm-i 'arûs ma'a deştâni ve tapu-yı zemîn yekûn ma'a gayrihi otuz altı bin sekiz yüz elli bir akçe yazı ve ma'a kurâ ve mevâdd-ı sâ'ire deyu defter-i evkâfda ol dahi muharrir kalemiyle tahrîr olmağla bu takdirce bermuktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ma'a mevâdd-ı sâ'iresi müteveccihâtları âyende ve revendeye ta'âm için mesârifine sarf eylemek üzere müteveffa İsa Beğın nefsi Saray'da olan zâviyesi vakfı tarafından ve karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi müteveffa İsa Beğ bin İshak Beğın mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfı tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğın bi'l-fi'l defter emîni olan iftihârü'l-emâcîd ve'l-ekârim Mehmed Şerif dâme mecduhu 'arz itmeğın 'arzı mücebinde 'amel olunmak bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerifimle vüsûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel dahi ber-mücebi Defter-i Hâkânî zabt nefsi Saray'da vâkı' İsa Beğ zaviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan sâbıkü'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi zâviye-i mezbûre vakfı tarafından zâviyedârı mûmâ-ileyh Şeyh Osmân Halife'ye ve Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfı olan karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsul ve rûsûmu dahi mütevellileri taraflarından kânûn ve defter mücebinde ahz ü kabz itdirüb Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak vakfı mütevellileri merkûmânı nefsi Saray'da İsa Beğ zaviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan mârrü'l-beyân hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine hilâf-ı Defter-i Hâkânî ve mugâyir-i kânûn bir dürlü dahl ü ta'aruz itdirmeyüb men' ve def' eylesin ve dahl olunub Saray'da vâkı' zâviye-i mezbûre 'â'idâtından şimdiye değin bir nesne almışlar ise hükm idüb alıvrüb min-ba'd Defter-i Hâkânî'ye ve emîni mûmâ-ileyhin 'arzına ve emr-i 'âlî-şânıma muhâlîf kimesneye iş itdirmeyüb husûs-ı mezbûr için bir dahi emr-i şerifim ısdâr ve irsâline muhtâc eylemeyesin şöyle bilesin 'âlâmet-i şerife i'timâd kılâsin. Tahrîren fî evâhiri şehri Şevvâli'l-mükerrrem li-seneti erba' 'aşere ve mi'eteyn ve elf.

Be-makâm-ı Konstantiniyyetü'l-mahrûse.

BELGE IX: GHB, Sicil 39, 137-139.

Düstûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem müdebbiru umûri'l-cumhur bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimu mehâmî'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib mûmehhidu bünyânü'd-devleti ve'l-ıkbâl müşeyyidu erkânî's-sa'adeti ve'l-ıclâl el-mahfûf bi-sunûfi 'avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ Bosna vâlisi vezîrim Paşa edâme Allâhu ta'âla ıclâlehu ve akzâ kuzâtı'l-müslimîn evlâ vulâti'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazlı ve'l-yakîn râfî'u a'lâmi's-şerî'ati ve'd-dîn vârisü ulûmî'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ Bosna Kādısı zîdet fezâ'ilühü tevkî-i refi-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki meşâyih-i Mevleviyeden kıdvetü's-sülehâi's-sâlikîn eş-Seyyid Osman zîde salâhuhu Rikâb-ı Hümâyûnuma arz-ı hâl idüb Bosna sancağında Saray nâhiyesinde vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında mukâta'a-i hamâm ve ma'a mevâdd-ı sâ'ire deyu Defter-i Hâkânî'de mukayyed ve mûmâ-ileyh Şeyh Osman zâviye-i mezbûrenin hâlen bâ-berât-ı 'âlîşân zâviyedâr ve vakfının mütevellisi olub zâviye-i mezbûreye tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresin ber-müceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve 'â'idâtını kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz murâd eyledikde âhardan dahl olunmak îcâb itmez iken Üsküb sancağında ve nâhiyesinde evkâf-ı merhûm İsa Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında Kalivîşte/Kaliçavişte karyesi Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfına tahrîr olduğundan mütevellileri olan Feyzullah ve Osman nâm kimesneler mârru'z-zikr Kalivîşte/Kaliçavişte karyesini 'imâret ve medrese-i mezkûre vakfı tarafından zabta kanâ't atmeyüb Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan sâbıku'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bizim müteveli olduğumuz Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfidır deyu bin iki yüz senesinden berü hilâf-ı Defter-i Hâkânî fuzûlî müdâhale ve ahz ü kabzına mûmâna'at ve tağallüben ahz ü kabz ve gadra cesâret eylediklerin mukaddemâ bâ-'arz-ı hâl inhâ ve ber-müceb-i Defter-i Hâkânî Saray'da vâkı' İsa Beğ Zâviyesi vakfına tahrîr ve tahsîs kılınan sâlifü'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve sâ'ire zâviye-i mezbûre tarafından ve Üsküb'de vâkı' İsa Beğ bin İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfı olan karye-i Kalivîşte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûl ve rüsûmı dahi mütevellileri tarafından kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz itdirilüb Üsküb'de vâkı' İsa Beğ vakfı mütevellilerini Saray'da vâkı' İsa Beğ zâviyesine tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresine bir dürlü dahl ü ta'arruz itdirilmeyüb men' ve def' olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum ricâ ve Defterhâne-i 'Âmiremde mahfûz defter-i evkâfa mürâca'ât olundukda Bosna sancâğında Saray nâhiyesine tâbi' vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında 'an mahsûl-i mezkûrîn kırk iki bin dokuz yüz yetmiş beş akçe ber-müceb-i defter-i 'atık fi sene altmış iki bin iki yüz otuz altı akçe mukâta'a-i hamâm fi sene dört bin dört yüz otuz altı akçe ma'a mevâdd-ı sâ'ire ve cihât-ı ihracât ber-müceb-i vakfnâme mukayyed der defter-i 'atık tahtında tevliyet 'öşür 'ani'l-mahsûl ve be-cihet-i termîm rub'ü'l-mahsûl ma'a cihât-ı sâ'ire ve bunlardan gayrı müteveffâ-yı mezbûrun zâviyesi önünde su sıra vâkı' olan hâlî yerler zâviye-i mezbûre önünde olan köprüden aşağı köprüye varınca ve suyun öte cânibinden olan merhûmun vakf eylediği bağçe önü su sıra bağçe nihâyet olduğu yere varınca hâlî yerler ve mezbûrun kârbânsaray önünde vâkı' arz-ı beyzâ hâlî yerler dahi temessükât mücebince vakf yerleridir deyu defter-i atıkde mukayyed olunmağın kemâ-kân defter-i cedîde kayd olundu defter-i kadîmden imâm ve mü'ezzin ve kayyum ve mu'allim deyu mukayyed olub lâkin teftîş olundukda merhûm İsa Beğ

Mescidi merhûm Mehmed Hân tâbe serâhuya hibe idüb câmi' olub cihetleri karyelerde timâra emr olunub vakfnâmesinde evkâf-ı mezbûre mahsûlü zâviyesine meşrûta olub ve cihet-i meşihat ve kâtib ve cibâyet re'y-i mütevellîye meşrûtdur deyu defter-i 'atfîkde mukayyed bulunmağın vech-i meşrûh üzere defter-i cedîde kayd olundu deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr ve Üsküb nâhiyesine tâbi' evkâf-ı merhûm İsa Beğ bin İshak Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında üç yüz yetmiş yedi nefer re'âyâ ve iki mahallât ve bir baştine ile karye-i Kalivişte/Kaliçavişte mezkûr köyü sâbikan merhûm Sultân Murâd Hân İshak Beğ'e hibe idüb ispence ve sâ'ir mahsûlât ve hudûd ve sınıruyla virmiş ve ba'dehu İshak Beğ müteveffa olıcak karye-i mezbûre cihet-i irsle oğlu İsa Beğ'e intikâl idüb İsa Beğ dahi mezkûr karyeyi mahsûlâtıyla mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesine vakf idüb vakfiyesi dahi sebt olduğu Defter-i Hâkânî'ye kayd olundu ve hâsılı tahtında ispence ve gendüm ve 'öşri kovan ve niyâbet ve resm-i 'arûs ma'a deştânî ve tapu-yı zemîn yekûn ma'a gayrihi otuz altı bin elli bir akçe yazı ve ma'a kurâ ve mevâdd-ı sâ'ire deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr olub bu takdirce ber-muktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ma'a mevâdd-ı sâ'iresini müteveccihâtı âyende ve revendeye ta'âm için sarf eylemek üzere müteveffa İsa Beğ nefsi Saray'da olan zâviyesi vakfî tarafından ve karye-i [Kali/ça]vişte el-mezbûrenin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi müteveffa İsa Beğ bin İshak Beğ mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfî tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğın defter emîni-i esbak 'arz eyledikde 'arız mücebinde 'amel olunmak bâbında bin iki yüz on üç senesi evâ'il-i Zi'l-ka'desinde emr-i şerîfim sâdır olub ve mücebince 'amel oluna deyu 'unvânına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum keşide kılınmışiken yine mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'ireyi mezbûr Osman fuzûlî zabt ve 'â'idâtını ahz ü kabz idüb hâlen zimmetinde kaldığından bir dürlü infâz ve icrâsı mümkün olmadığın tekrâr inhâ ve ol bâbda inâyet istid'â eyledikde siz ki vezîr-i müşâr ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhümasız mukaddemâ sâdır olan emr-i münîfim mücebince husus-ı mezbûr mahallinde şer'le rü'yet ve ihkâk-ı hakk mümkün olmaz ise Der-'aliyyeme ihzârı [i'lâm] olunmak bâbında işbu sene-i mübâreke evâ'il-i Cumâde'l-âhîrinde sâdır olan emr-i şerîfimin dahi infâz ve icrâsı müte'assir olduğun inhâ ve gedüklü mübaşeretiyle mukaddemâ sâdır olan emr-i celîli'l-kadrım mücebince te'kîdi hâvî bu def'a dahi emr-i şerîfim sudûrünü istid'â ve Dîvân-ı Hümâyûnumda mahfûz nişâna ve ahkâm defterlerine mürâca'at olundukda medîne-i Sarayda kâ'in müteveffa İsa Beğ binâ eylediği zâviye-i Mevleviyenin ber-vech-i hasbi tevliyeti bâ-meşihatnâme hâlen post-nişîn olan mûmâ-ileyh eş-şeyh Osman Dede zîde salâhununun berât-ı şerîfimle üzerinde olduğu ve ber-minvâl-i muharrer târîh-i merkûmda emr-i şerîfim virildiği mastûr ve mukayyed olduğuna binâ'en dergâh-ı mu'allâm gedüklülerinden kıdvetül-emâcid ve'l-â'yân es-Seyyid el-Hâcc Abdullatif zîde mecduhu mübaşeretiyle mukaddemâ sâdır olan emr-i münîfim mücebince 'amel olmak fermânım olmağın imdi zâviye-i mezbûre vakfî hâsîlâtın tahsîli matlûb ve şeyh-i mûmâ-ileyh müstecâbü'd-da'va olmağla siz ki vezîr-i müşâr ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhümasız bâlâda beyân olduğun üzere nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'ireden müteveccihâtını âyende ve revendeye it'âm etmek üzere müteveffa İsa Beğ nefsi Saray'da kâ'in zâviye-i merkûmenin zâviyedâr ve mütevellisi olan şeyh-i mûmâ-ileyh tarafından ber-müceb-i defter-i hâkânî zabt ve 'â'idâtını ahz ü kabz idüb müteveffa-yı mûmâ-ileyhin Üsküb'de olan sâlifü'l-beyân 'imâret ve medresesi vakfî mütevellisi mezkûr Osman tarafından hilâf-ı Defter-i Hâkânî ve muğayir-i berât fuzûlî müdâhale ve zabtına ve 'â'idâtının ahz ü kabzına mûmâna'at ve te'addî

itdirmeyüb zâhir olan müdâhale ve te‘addisin men‘ ve def‘ eylesiz ve dahl olunub şimdiye değin mezkûr Osman’ın zâviye-i merkûme vakfı tarafına tahrîr ve tahsîs kılınan ‘â‘idâtından fuzûlî ve tagalluben makbûzu ve mevcûdu her ne ise ba‘de’s-sübût hükm idüb bilâ ta‘allül min gayr-i tereddüd temâmen ve kâmilen tahsîl ve şeyh-i mûmâ-ileyhe redd ve teslîm birle îfâ-i hakk ve infâz-ı emr-i münîfime ihtimâm ve dikkat eylesiz şöyle ki ol cânibde icrâ-i hak mümkün olmaz ise Der-‘âliyyeme ihzârı ‘arz ve i‘lâma müsâra‘at ve hilâfından ittikâ ve mübâ‘adet olunmak bâbında fermân-ı ‘âli-şânım sâdır olmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yafte-i sūdûr olan fermân-ı vâcibi’l-ittibâ‘ ve lâzımı’l-imtisâlimin mazmun-ı itâ‘at-makrûnuyla ‘amel ve hareket ve hilâfından hazer eylesiz şöyle bilesiz ‘alâmet-i şerîfe i‘timâd kılınız. Tahrîren fî evâhiri şehri Şevvâli’l-mükerrem li-seneti erba‘ ‘aşere ve mi’eteyn ve elf.
Konstantiniyyetü’l-mahrûse.

Vasale ileynâ fî 23 Zî’l-hicce sene 1214.

Mûcebince Dîvân-ı Bosna’dan ekîd ve şedîd buyuruldu-i hatîr sâdır olduđu işbu mahalle kayd şod.

BELGE X: GHB, *Sicil* 40, 108-110.

Mevlevî Zâviyesini binâ el-Hâcc Mahmud Mevlevîhâneye râci'

Nişân-ı şerîf-i 'âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki

Medîne-i Saraybosna'da sâkin eşrâf kuzât ve ulemâ ve sülehâ ve yeniçeri ocağının hasekîlerinden ve keşidegân ve serdengeçdi ve ağavât ve 'alemdârân ve ehl-i sûkdan müsinn ü ihtiyârlarından cemm-i gafir meclis-i şer'â varub medîne-i Saraybosna'da hayrâtı vâkı' müteveffâ Gâzî İsa Beğ nâm sâhibü'l-hayrın âsâr-ı hayriyelerinden Saray'da vâkı' hamâm ve evkâf-ı sâ'ire hâsılâtı medîne-i Saray'da olan zâviyesi mesâlihine Saray'da olan evkâfiçün tertib itdiği vakfiye-i ma'mûlün-bihâsında şart ve ta'yîn eylediği vech üzere derc ve tastîr ve tevliyetini ibtidâ kendü nefisine ve ba'd-ı vefât veled-i es'adları Mîr Mehmed'e ve Mîr Mehmed'in evlâd-ı evlâdına batnenba'de-batnin ve karnen-ba'de-karnin zükûr ve inâsından aslah ve erşedine ve ba'de'l-inkırâz-ı evlâd 'utekânın zükûr ve inâsından aslah ve erşedine karnen-ba'de-karnin şart ve ta'yîn ve sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah vakfiyye-i ma'mûlün-bihâ mantûkınca medîne-i Üsküb'de sâkin evlâddan Sâfizâdeler ber-müceb-i şurût-ı vakfiyye müteveli iken vakt-i istilâda İsa Beğ Zâviyesi muhterik olub eser-i binâ yoğiken ashâb-ı hayrâtdan el-Hâcc Mahmûd nâm kimesnenin müşârün-ileyh İsa Beğ evkâfi arsarlarından mukâta'a ile isticâr itdiği arsa-i mevkûfede binâ eylediği Mevlevîhâne zâviyesinde poşt-nişîn olan Şeyh Osman zâviye-i el-Hâcc Mahmud'a meşrûta ve merbûta Koru Bağçesi ile sâ'ir arâzi-i mevkûfesine kanâ'at itmeyub mutasarrıf olduğu el-Hâcc Mahmud Zâviyesi İsa Beğ Zâviyesi' dir deyu İsa Beğ Zâviyesi'ne ber-mantûk-ı vakfiyye şart ve ta'yîn olunan mahsûle birkaç sene ta'arruz ve bu hilâlde tevliyeti dahi poşt-nişîn olanlara meşrûtadır deyu berât-ı celilü's-şân ısdâr ve el-hâletü-hâzihi Sâfizâdelerden müteveli bulunan Osman'ı ihzâr ve iki yüz bir senesinden on dört senesi hitâmına değin vakf-ı mezbûrun hesabını ma'rifet-i şer' ve bâ-fermân-ı 'âlî mübâşir ta'yîn olunan zu'amâdan el-Hâcc Abdüllatif ve Bosna vâlisi tarafından ta'yîn olunan Hasan ma'rifetiyle rü'yet ve bâ-fermân-ı 'âlî-şân İsa Beğ evkâfını cümleten şeyh-i mûmâ-ileyh zabt ve hâsılâtını kabz ve Sâfizâde Osman emr-i celilü's-şâna imtisâlen keff-i yed idüb lâkin vakf-ı mezbûr Bosna'nın fethinden bir sene mürûrunda ve âbâ ü ecdâdımızın zamânlarından bu âna gelince Üsküb'den evlâd-ı vâkıf müteveli olagelüb bu vakf-ı mebrûr diyârımızın temeli ve mücib-i 'izz ü şerefi olduğundan gayrı şartü'l-vâkıf ke-nassı's-şâri' buyurulmağla üç yüz seneden sonra evlâd-ı vâkıfın mahrûmiyetine rızâ-yı 'aliyye olmayacağı cezmen ma'lûmumuz olmağla şurût-ı vakfiye ve şurût-ı vâkıfı bir def'a alâ vechi's-sihha Der-'aliyyeye ifâde ve istirhâma mücib-i diyânet ve vâcibe-i zimmetimiz olduğundan işbu takrîr ve istirhâmımızı hasbeten li'llâhi'l-müte'âl i'lâm eylemeniz matlûbumuzdur deyu ilhâh u ibrâm itmeleriyle ve istid'â ve takrîrleri yedlerinde olub mazmûnu sâbit ve vakfiyyeye muvâfik olmağla vâkı'-ı hâli 'alâ vukû'ihî Saraybosna kâdısı Şeyhzâde Mevlânâ es-Seyyid Mehmed Said zîdet fezâ'iluhu 'arz ve ahâlisi mahzar birle inhâ itmeleriyle Bâbü's-sa'âdetim Ağası nezâretinde olan evkâfdan Bosnasarayında vâkı' müteveffâ Gâzî İsa Beğ câmi'-i şerîfi vakfının bâ-'öşr-i mahsûl tevliyeti ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfdan Hacı Mehmed Beğ ve evlâdından Osman bin Mustafa Beğ iştirâken ber-vech-i meşrûta üzerlerinde iken mezbûr Mehmed Beğ'in hissesi mahlûlünden bin yüz seksen dört senesinde Nâzır-ı Vakf Bâbü's-sa'âdetim Ağası 'arzıyla müştereki işbu râfi'-i tevkî'-i refi'i's-şân-ı şehriyârî kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân Osman bin Mustafa zîde

mecduhuya tevcîh ve seksen yedi senesinde vâkı‘ cülûs-ı hümâyûnda tecdid-i berât eyleyüb hâlen üzerinde olduğu Küçük Evkâf Muhâsebesi’nde ve Saraybosna’da kâ’in ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ İsa Beğ nâm sâhibü’l-hayrın binâ eylediği Mevlevîhâne fukarâsına meşrûta evkâfın mütevellisi lâzımdır deyu bin iki yüz on üç senesi Şevvâlinde ber-vech-i hasbî Mevlevîhânedeki post-nişîn olan Şeyh Osman Dede’ye bâ-‘arz-ı hâl tevcîh olunduktan sonra Mevlevîhâne-i mezbûrenin post-nişînlîğine ‘Askerî berâtıyla mutasarrıf ve zâviye-i mezkûrede ikâmet iden fukarâ ve sâ’irlere it’âm-ı ta’âm eylemek üzere zâviye-i mezbûreye vakf ve tahsis olunan nefsi-i Saray’da vâkı‘ hamâm ve sâ’ir müsakkafât ve evkâfı mahsülû ber-müceb-i Defter-i Hâkânî post-nişîn olanlar tarafından ahz olunagelmîşiken vâkıf-ı mûmâ-ileyh İsa Beğ’in kasaba-i Üsküb’de binâ eylediği câmi’ ve ‘imâret ve medresesine vakf ve ta’yîn eylediği kurâ ve evkâf-ı sâ’iresi mahsülû dahi kadîmden berü evkâfı mütevellisi tarafından ahz ve ehadü-hümâ âharın vakfı mahsülüne ta’arruz itmeyüb ve evkâf-ı mezkûrenin gayri-ez-kuyûd-ı Defter-i Hâkânî bir mahalde vakfiyesi ve şerâ’it-i vakfa dâ’ir bir kayd dahi olmayub ve zâviye-i mezbûreden gayri nefsi-i kasaba-i Saray’da câmi’ ve ‘imâret ve medresesi yoğiken Üsküb sâkinlerinden Hacı Mehmed nam kimesne Üsküb’de olan evkâfına ‘adem-i kanâ’at-birle nefsi-i medîne-i Saraybosna’da vâkı‘ zâviye-i mezkûr mahsülünü dahi ahza tasaddî ve ba’dehu tevliyet-i merkûme yine evlad-ı vâkıfdan Osman bin Mustafa’ya tevcîh olunub ol dahi Bosna’da vâkı‘ zâviye-i mezkûre mahsülüne itâle-i dest ve müdâhalesi men’içün emri alî-şân sâdır olmuşiken yine mücâb olmayub müdâhaleden hâlî olmamağla müdâhalesi men’ olunmak bâbında mûmâ-ileyh Osman zîde mecduhu bâ-‘arz-ı hâl istid’â ve Konya’da hazret-i Mevlânâ sülâlesinden seccâde-nişîn es-Seyyid eş-Şeyh el-Hâcc Mehmed dâme takvâhu ‘arz itmekle Küçük Evkâf Muhâsebesi’nde mukayyed olan kaydı der kasaba-yı Üsküb deyu tasrîh olunub ve şeyh-i mûmâ-ileyhin ‘Askerî Rûznâmçesi’nden aldığı berâtı kaydı bâlâsına dahi şerh virilmek için başka başka ‘ilm u haberleri itâ ve Saraybosna’da vâkı‘ zikr olunan Mevlevî zâviyesinin vakfı tevliyeti ber-vech-i hasbî post-nişîn olan mûmâ-ileyh eş-Şeyh Osman Dede’ye ba’d-ez-în her kim post-nişîn olur ise âna tevcîh olunmak şartıyla bin iki yüz on dört senesi târihinde Rikâb-ı Hümâyûnum Defterdârı iftihârü’l-emâcîd ve’l-ekârim es-Seyyid Mehmed Şerif dâme mecduhu i’lâmiyle müceddeden Nişân-ı Hümâyûnum tarafından berât-ı ‘âlî-şânım itâ ve ‘unvânına mücebince ‘amel oluna deyu mübârek hatt-ı hümâyûnum keşide kılındığı Dîvân-ı Hümâyûnumda Nişân Defterinden derkenâr olunmağın Defter-i hâkân-ı ‘Âmiremde müteveffâ İsa Beğ Zâviyesi vakfnâmesinde evkâf-ı mezkûr mahsülû zâviyesine meşrûta olub cihet-i meşihat ve kitâbet ve cibâyet re’y-i mütevellîye meşrûtadır âyende ve revendeye it’âm-ı ta’âm için mesârifine sarf itmek üzere defter-i evkâfda muharrir kalemiyle ve Mevlevîye zâviyesine dâ’ir bir nesne tahrîr olunmayub Mevlevîhâne zâviyeleri seccâde-nişîn olanların icâzetnâmeleriyle zabt olunub işbu İsa Beğ’in zâviyesi mütevellî re’yine ihâle olunduğuna binâ’en Mevlevîhâne zâviyesi olmadığı zâhir ve Mevlevîhâne zâviyesi olmak üzere merkûm Osman Dede’nin ibtidâ ‘Askerî’den berât ve ba’dehu mütevellisi olmayub lâzımdır deyu iki yüz on üç senesinde müceddeden yine ‘Askerî Rûznâmçesi’nden tevliyet berâtı ihdâs ve ba’dehu Nişân-ı Hümâyûnuma nakl ile seksen dört senesinden berü evlad-ı vâkıfdan ber-vech-i meşrûta mütevellisi Osman bin Mustafa’nın tevliyeti vakfına müdâhale eylemesi hilâf-ı Defter-i Hâkânî ve mugâyir-i kuyûdât ve kadîme olub ancak merkûm Osman Dede berâtı ‘unvânına hatt-ı hümâyûn keşide itdirmiş olmağın ‘arz olunduğu üzere tevliyet-i mezkûre hâlen üzerinde olan merkûma kemâ fi’l-evvel ibkâ ve muhdes

berâtların kaydları terkîni mübârek Rikâb-ı müstetâbıma bâ-takrîr 'arz olunduka sâdır olan hatt-ı hümâyûnum mücebince tevliyet-i mezkûre meşrûtiyyet üzere hâlen üzerinde olan Osman bin Mustafa'ya kemâ fi'l-evvel ibkâ ve yedine berât-ı 'âlîşânım i'tâ ve hilâf-ı Defter-i Hâkânî muhdes berâtların kaydları terkîniçün başka başka 'ilm u haberleri virilmek ricâsına Nâzır-ı Vakf Bâbüs's-sa'âdetim Ağası iftihârü'l-havâss ve'l-mukarribîn Osman Ağa dâme üluvvuhu 'arz itmekle şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mücebince hilâf-ı Defter-i Hâkânî 'Askerî Rûznâmçesi'nden ihdâs ve ba'dehu Nişân'dan virilen berât kaydları terkîniçün başka başka 'ilm u haberleri virilmekle tevliyet-i merkûme meşrûtiyyet üzere hâlen üzerinde olan Osman zîde mecduhuya kemâ fi'l-evvel ibkâ ve berâtı i'tâ olunmak fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb bin iki yüz beş senesi Şa'bâni'l-mu'azzamın yirminci günü târihiyle müverrah virilen ru'ûs-ı hümâyûnum mücebince bu berât-ı sa'âdet-makrûnu virdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh Osman bin Mustafa zîde mecduhu varub sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum mücebince tevliyet-i mezkûre bâ 'öşr-i mahsûl kemâ-kân meşrûtiyyet üzere mutasarrıf olub hıdmet-i lâzimesin mer'î ve mü'eddî kıldıkdan sonra bundan evvel tevliyet-i mezkûre mutasarrıf olanlar 'öşr-i mahsûlüne ne vechle mutasarrıf olagelmişler ise mûmâ-ileyh dahi ol vechle mutasarrıf olub zabt tasarrufuna ve tevliyeti umûruna merkûm Osman Dede tarafından ve taraf-ı âhardan hiç ferd mâni' ve müzâhim olmayub dahl u ta'arruz kılmayalar şöyle bileler 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar.

Tahrîren fi gurre-i Ramazân li-seneti hams 'aşere ve mi'eteyn ve elf.

Konstantiniyyetü'l-mahrûse.

Vasale ileynâ fi 27 min ZA sene 215.

BELGE XI: GHB, Sicil 41, 112-115.

Mûcebince ‘amel oluna.

Nişân-ı şerîf-i ‘âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü olur ki

Eyâlet-i Bosna’da vâkı‘ nefsi-i medîne-i Saray’da ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ İsa Beğ’in binâ eylediği zâviye-i Mevleviyye’nin bâ-meşihatnâme post-nişinliği râfi‘-i tevkî‘-i refi‘i‘ş-şân-ı hâkânî kıldetü’s-sülehâi’s-sâlikîn eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhununun ‘Askerî berâtıyla üzerinde ve zâviye-i mezbûrede ikâmet iden fukarâ ve sâ‘ir âyende ve revendeye it‘âm eylemek üzere zâviye-i mezkûreye vakf ve tahsîs olunan nefsi-i medîne-i Saray’da vâkı‘ hamâm ve sâ‘ir müsakkafât ve evkâfi mahsûlâtı kadimü‘l-eyyâmdan berü ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî post-nişin olanlar tarafından ahz ü kabz ve İsa Beğ ibn-i İshak Beğ’in nefsi-i kasaba-i Üsküb’de binâ eylediği câmi‘ ve imâret ve medresesine vakf ve ta‘yîn eylediği kurâ ve evkâf-ı sâ‘iresi mahsûlü dahi kadimden beru evkâfi mütevellisi tarafından tahsîl ve ahz olunageldiği ve evkâf-ı mezkûrenin gayri ez-kuyûd-ı Defter-i Hâkânî bir mahalde vakfiyesi ve şerâ‘it-i vakfa dâ‘ir bir kaydı dahi bulunmayub zâviye-i mezkûreden gayri nefsi-i kasaba-yı Saray’da câmi‘ ve imâret ve medresesi yoğiken Üsküb sâkinlerinden Hâcî Mehmed nâm kimesne mukaddemâ Üsküb nâ‘ibinden hilâf-ı vâkı‘ aldığı ‘arz ile ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfdan ve bi‘l-meşrûta vâkıf-ı mûmâ-ileyhin Üsküb’de vâkı‘ câmi‘ ve imâret ve medresesi vakfının mütevellisi olmak zu‘muyla ber-takrîb Küçük Evkâf Muhâsesi’ne tevliyet kaydı düşürüb ba‘dehu mahlûlünden Nâzır-ı Vakf Bâbü’s-sa‘âdetü‘ş-şerifem ağası ‘arziyle yine evlâd-ı vâkıfdan olarak Osman bin Mustafa üzerine berât olundukda mezkûr Osman Üsküb’de olan evkâfa ‘adem-i kanâ‘at-birle nefsi-i medîne-i Saray’da vâkı‘ zâviye-i mezkûre vakfi mahsûlünü dahi ahza tasaddî ve ol-vechile gadr ve fi-mâ-ba‘d Saray’da vâkı‘ zâviye-i mezkûre mahsûlüne itâle-i dest-i ta‘arruz itmemesiçün bundan mukaddem bi‘d-defa‘ât emri-i ‘âlî-şân i‘tâ olmuşiken yine mucâb ve fâriğ olmayub ‘inâdında isrâr eyledikde şeyh-i mûmâ-ileyhin inhasına binâ‘en mezkûr Osman’ın ber-vech-i muharrer müdâhale ve ta‘arruzu kat‘ ve men‘ ve mugâyir-i Defter-i Hâkânî ber-takrîb muhâsebe-i mezkûreye sebt olunan tevliyet kaydı ref‘ ve terkîn ve vâkıf-ı mûmâ-ileyhin nefsi-i Saray’da vâkı‘ zâviyesi vakfının tevliyeti ber-vech-i hasbî mûmâ-ileyhe tevcihiçün medîne-i Konya’da vâkı‘ Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî kuddise sirruhu‘l-‘azîzin sülâlesinden ve hâlen post-nişin olan es-Seyyid el-Hâcc Mehmed dâme takvâhu dahi ‘arz ve muktezâsı ber-vech-i îzâh ‘arz olunmasıçün şeref-rîz-i sudûr iden fermân-ı ‘âlî-şânıma imtisâlen kuyûdât-ı Defter-i Hâkânî ba‘de‘t-tetebbu‘ ber-muktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi-i medîne-i Saray’da vâkı‘ mukâta‘a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ‘irenin müteveccihâtı âyende ve revendeye it‘âm için mesârifine sarf eylemek üzere İsa Beğ’in nefsi-i Saray’da olan zâviyesi vakfi tarafından ve mahrûse-i Üsküb’de dahi karye-i Kalivîşte/Kaliçavîşte’nin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi İsa Beğ ibn İshak Beğ’in medîne-i Üsküb’de binâ eylediği ‘imâret ve medresesi vakfi tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğini sâbık Defterhâne-i ‘Âmirem Emîni olan Mîr Mehmed Emin dâme mecduhu ‘arz ve ber-minvâ-i muharrer vâkıf-ı mûmâ-ileyhin medîne-i Saraybosna’da vâkı‘ zâviyesi vakfi başka ve Üsküb’de kâ‘in medrese ve ‘imâret ve câmi‘ vakfi başka olduğundan gayri medîne-i Saraybosna’da câmi‘ ve medrese ve ‘imâretin evlâd ve meşrûtiyetine dâ‘ir kaydı olmadığından ehadühümânın âharın vakfi mahsûlüne ta‘arruz itmek lâzım geldiği ve mukaddemâ Küçük Evkâf’a kayd olunan tevliyet-i vakf ve câmi‘ ve ‘imâret ve medrese-i İsa Beğ

der-Üsküb deyu kayd olunmalu iken der-Saraybosna deyu kayd olunması ya sehve veyahud hîleye mebnî olduğundan Saraybosna'da vâkı' zikr olunan Mevlevî zaviyesinin vakfı tevliyeti ber-vech-i hasbî post-nişîn olan mûmâ-ileyh eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhuya ba'd-ez-in her kim post-nişîn olur ise ana tevcîh olunmak şartıyla sâbıkan Rikâb-ı Hümâyûnum Defterdârı es-Seyyid Mehmed Şerif Efendi dâme 'uluvvuhunun i'lâmı ve şeref-yâfte-i sūdûr olan hatt-ı hümâyûn-ı 'inâyet-makrûnumla müceddeden tevcîh ve bin iki yüz on dört senesi Recebinin yirmi üçüncü gününde i'tâ olunan berât-ı şerif-i 'âli-şânım bâlâsına mücebince 'amel oluna deyu hatt-ı hümâyûn-ı 'inâyet-makrûnum keşide buyurulduğunu hâvi kaydı bâlâsına dahi şerh virilüb bir dürlü dahl ü ta'aruz îcâb itmez iken bu def'a şeyh-i mûmâ-ileyhin gıyâbında Saraybosna'nın vücûh-ı beldesi olan eşrâf, kuzât ve hasekiyân ve serdengeçdi ağavât ve 'alemdârân ve ehl-i sükdan haber ü agâhları olmaksızın ashâb-ı ağrâzdan imâm Nureddin ve ba'zı hevâ-hâhların iğrâsıyla esbak Bosna kadısı olan Şeyhzâde Mehmed Sa'îd Efendiyi kuvvet-i irtişâ ile itmâ' ve hilâf-ı vâkı' aldığı i'lâm ve mahzar ile tevliyet-i merkûmeyi ber-takrîb üzerinden ref' ve Üsküb'de olan İsa Beğ bin İshak Beğ'in evkâfı mütevellisi olan mezkûr Osman bin Mustafa'ya tevcîh ve berât itdirüb gadr-ı küllî eylediği şeyh-i mûmâ-ileyh 'arz-ı hâliyle inhâ ve tevliyet-i mezbûr mezkûr Osman bin Mustafa'nın ref'inden kendüye tevcîh olunması bâbında istid'â-yı 'inâyet eyledikde istid'âya ve kuyûdâta nazar ve muktezâ-yı Defter-i Hâkânî 'alâ vechi'l-ihitimâm i'lâm olunmasıçün sâdır olan fermân-ı 'âli-şânıma imtisâlen bâlâda tahrîr ve beyân olduğu vechile nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi müteveccihâtı âyende ve revendeye ta'âm için mesârifine sarf eylemek üzere İsa Beğ'in nefsi Saray'da olan zâviyesi vakfı tarafından ve karye-i Kalıvîşte/Kalıçavîşte el-mezbûrenin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi İsa Beğ bin İshak Beğ'in mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfı tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğini hâlen Defterhâne-i 'Âmirem emîni olan iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Emin Firdevsî dâme mecduhu dahi i'lâm itmeğın vâkıf-ı mûmâ-ileyh İsa Beğ'in zâviyesi vakfı Saraybosna'da ve fi'l-asl Defterhâne kaydından mâ'adâ bir mahalde bir güne kayd yoğiken bundan akdem fakat Üsküb kadısı 'arziyle Küçük Evkâf Kalemi'ne tevliyet kaydı düşürülmüş olduğundan kayd-ı mezkûr mukaddem tashîh ve vakf-ı merkûmun tevliyeti dahi hâlen zâviye-i mezkûrede post-nişîn olan Mevlevî şeyhi mûmâ-ileyh Şeyh Osman zîde salâhuhunun berât-ı şerifimle üzerinde ve ber müceb-i Defter-i Hâkânî müceddeden şeyh-i mûmâ-ileyhe ber-minvâl-i meşrûh Dîvân-ı Hümâyûnumdan tevliyet berâtı i'tâ ve bâlâsı dahi hatt-ı hümâyûn-ı şâhânem ile tevşîh buyurulmuşiken Saraybosna tarafından alınan mahzar ve i'lâma mebnî tevliyet-i merkûme şeyh-i mûmâ-ileyh üzerinden ref' itdirilmiş idüğü der-kenârlardan müstebân olub mahzar-ı mezkûr ise ahâlinin haberi olmadığı bu def'a Saraybosna kadısı tarafından vârid olan i'lâmdan aşikâr ve Defterhâne-i 'Âmirem emîni mûmâ-ileyhin sarîhen ve kat'iyen i'lâmına nazaran vâkıf-ı mûmâ-ileyhin Saraybosna'da olan zâviyesi vakfı başka ve Üsküb'de olan 'imâret ve medresesi vakfı başka olub Saraybosna'da vâkı' vakf-ı mezkûr zikr olunan Mevlevihâne tarafından ve Üsküb'de olan vakf-ı merkum dahi ol cânibde kâ'in 'imâret ve medresesi tarafından bilâ müzâhim zabt olunub ehadühümâ âharın müdâhale itmemek lâzım geldiği bedîdâr ve bu makûle mevâdda i'lâm ve mahzar-ı mu'teber olmayub fakat Defterhâne-i 'Âmirem kaydı mer'î idüğü nümûdâr olduğuna binâ'en der-kenârlı 'arz-ı hâl ile i'lâm-ı mezkûr Rikâb-ı Hümâyûnuma 'arz ve takdîm ve keyfiyeti inhâ ve terkîm olundukda Saraybosna'da sâlifü'l-beyân Mevlevî zâviyesine ber muktezâ-yı Defter-i Hâkânî merbût olan vakf-ı mezkûr tevliyetinin

hatt-ı hümâyûnum ile müveşşeh mârrü'l-beyân berât-ı 'âli-şânım mücebince kemâ-kân şeyh-i mûmâ-ileyhe ibkâsı ve Küçük Evkâf Kalemî'nde olan kayd-ı muhaddesin terkîni ile berât-ı şerîf-i mezkûrun tecdîdi ve fi-mâ-ba'd hilâfına hareket olunmamak üzere kaydı bâlâsına şerh virilmesi bâbında hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şerefyâfte-i sūdûr olmağla şeref-yâfte-i sūdûr olan hatt-ı hümâyûn-ı 'inâyet-makrûnum mücebince Küçük Evkâf'da olan kayd-ı muhaddes terkîn ve ilgâ ve fimâ-ba'd hilâfına hareket olunmamak üzere kaydı bâlâsına dahi şerh virilmesiçün 'ilm u haberi i'tâ ve tevliyet-i merkûm mu'ârız olan mezkûr Osman bin Mustafa'nın ref'inden şeyh-i mûmâ-ileyh müceddeden tevcih ve ibkâ olunub işbu berât-ı sa'âdet-âyât ve behcet-gâyâtı virdim ve buyurdum ki ba'de'l-yevm mûmâ-ileyh eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhu varub Saraybosna'da vâkı' hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi müteveccihâtı âyende ve revendeye ta'âm için mesârifine sarf eylemek üzere İsa Beğ'in nefsi-i Saray'da olan zâviyesi vakfının mütevellisi olub hıdmet-i lâzimesin bî-kusûr mer'î ve mü'eddî kıldıktan sonra ol bâbda efrâd-ı âferideden hiç ahad vechen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb mâni' ve râfi' ve müzâhim olmayub bir vechle dahl ü ta'arruz kılmaya şöyle bileler 'alâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi' ve'l-'ısrîn min Cemâziye'l-âhire li seneti sitte 'aşere ve mi'eteyn ve elf. Konstantiniyyetü'l-mahrûse.

Vasale ileynâ fi 14 N sene 216.

BELGE XII: GHB, Sicil 41, 111.

Medîne-i Saraybosna'da vâkı' ashâb-ı hayrâtdan merhûm Gâzî İsa Beğ binâ eylediği Mevlevî zâviyesi vakfının berât-ı şerîf-i 'âlî-şân zâviyedârı ve mütevellisi olan kıdvetü's-sülehâi's-sâlikîn eş-Şeyh Osman Dede ba'de't-tahiyyeti'l-vaffiye inhâ olunur ki bâlâsı mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile mu'anven berât-ı şerîf-i 'âlî-şân ile mutasarrıf ve bâ-meşihatnâme nişîn olduğun zâviye-i Mevleviyeye vâkıf-ı mûmâ-ileyhin vakf ve tahsîs eylediği medîne-i mezbûrede vâkı' hamâm ve mevâdd-ı sâ'ire müteveccihâtı âyende ve revendeye it'âm için mahsûlâtı kadîmü'l-eyyâmıdan berü ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî post-nişîn olan meşâyih tarafından zabt oluna gelmişiken Üsküb evkâfının mütevellisi Sâfîzâde Osman hilâf-ı şart-ı vâkıf medîne-i Saray'da vâkı' evkâfa itâle-i dest-i ta'arruz ve üzerine berât itdirmekle berât-ı mezkûrenin kaydı terkîn ve ilgâ olunub ber-mûceb-i şart-ı vâkıf medîne-i Saray'da vâkı' evkâf-ı mezkûrenin mahsûlâtını zâviye-i mezkûrede âyende ve revendeye it'âm için tevliyet-i mezkûre bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn berât-ı şerîf-i 'âlî-şân ile sana ibkâ ve 'inâyet ve ihsân olunmağla berât-ı mezkûre sicill-i mahfûza sebt ve kayd olunub mûcebince zâviye-i mezkûreyi ve hamâm ve müsakkafât-ı sâ'iresini ber-mûceb-i Defter-i Hâkânî bi't-tevliye zabt eylemeniz bâbında bi'l-iltimâs işbu mürâsele tahrîr ve irsâl ve yedinize itâ olundu vüsûlünde gerekdir ki yedinde olan mübârek hatt-ı hümâyûn ile mu'anven berât-ı şerîf-i 'âlî-şân ve Defter-i Hâkânî mûceblerince medîne-i mezbûrede vâkı' vâkıf-ı mûmâ-ileyhin zâviyesine merbût olan evkâfın mahsûlâtını âyende ve revendeye it'âm için şart-ı vâkıf üzere ahz ü kabz eyleyüb vakf-ı mezkûrun umûrunda ve tasarrufât-ı sâ'iresinde bir ferdi müdâhale itdirmeyüb mûceb-i mürâsele ile 'âmil olasız ve's-selâm.

Hurrîre fi 14 Ramazânü'l-mübârek sene 1216.

Erselehu el-fakûr Hasan Es'ad el-kâdi be-medîne-i Saraybosna

BELGE XIII: GHB, *Sicil* 41, 111.

Bâ-hatm-i kebîr

devletlü Ebu Bekir Paşa Vâlî-i Bosna-i hâlen

Medîne-i Saraybosna'da mesned-nişîn-i şer'î-i mübîn izzetlü faziletlü efendi hazretleri ve mefâhirü'l-ulemâi'l-muhakkıkîn faziletlü müftî-i belde ve sâ'ir eşrâf-ı kirâm ve ulemâ-i zevî'l-ihtirâm efendiler zîdet fezâ'ilihum ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân mütesellimi ve dergâh-ı 'âlî yeniçerileri zâbiti izzetlü ağalar zîde mecdühümâ ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân vücûh-ı ahâlî ve zâbitân-ı sâ'ire zîde kadruhüm inhâ olunur ki ashâb-ı hayrâtdan medîne-i Saraybosna'da vâkı' merhûm Gâzî İsa Beğ vakfının tevliyet ve zâviyedârlığına dârende-i buyuruldu Mevlevî eş-Şeyh Osman Dede bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mutasarıf iken ecâ nibden Osman nâm kimesne ber-takrîb ref' ve kendüsüne tevcîh itirdiğini şeyh-i mezkûr der-bâr-ı 'adâlet-karâra bâ-'arz-ı hâl inhâ ve istid'â-yı 'inâyet eylediğine binâ'en tevliyet ve zâviyedârlık-ı merkûm kemâ-kân şeyh-i mezkûra ibkâ ve ihsân buyurulmağla ol bâbda bâlâsı mübârek ve şerîf hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile müzeyyen ve müveşşah şeref-yâfte-i sūdûr olan berât-ı şerîf-i 'âlî-şân mücebince vakf-ı mezkûr tevliyetini ve zâviyedârlığı ve hamâm ve müsakkafât-ı sâ'iresi şeyh-i mezkûr zabt ve âyende ve revendeye şart-ı vâkıf üzere it'âm için mahsûlâtını ahz ü kabz ve âharın bî-vech müdâhalesi men' ve def' itdirilüb sâdır olan berât-ı şerîf-i 'âlî-şân mücebince 'amel ve hareket eylemeniz bâbında Dîvân-ı Bosna'dan işbu buyuruldu tahrîr ve ısdâr ve [boşluk] ile irsâl olunmuşdur. Bimennihi ta'âlâ vüsûlünde gerekir ki tevliyet ve zâviyedârlık-ı mezkûru şeyh-i mûmâ-ileyhe zabt itdirilüb vakf-ı mezkûrun umûrunda ve tasarrufât-ı sâ'iresinde âharın vâkı' olan müdâhalesini men' ve def' birle berât-ı 'âlî-şân ve buyuruldu mücebince 'amel ve hareket eyleyeler deyu buyuruldu.

Fî 23 N sene 216.

Bâ hatm-i kebîr

müşârûn-ileyh vâlî-i Bosna

Kıdvetü's-sülehâi'l-sâlikîn medîne-i Saraybosna'da vâkı' ashâb-ı hayrâtdan merhûm Gâzî İsa Beğ evkâfının mütevellisi ve zâviyedârı eş-Şeyh Osman Dede zîde salâhuhu işbu mürâsele-i şer'î nâtik olduğu vechle yedinde olan bâlâsı mübârek ve şerîf hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile müzeyyen ve müveşşah berât-ı şerîf-i 'âlî-şân mücebince vakf-ı mezkûr ve zâviyeyi zabt ve mahsûlât-ı evkâfi âyende ve revendeye it'âm için şart-ı vâkıf üzere ahz ü kabz idüb berât-ı şerîf-i 'âlî-şân mücebince 'amel ve hareket eylesiz deyu buyuruldu.

Fî 23 N sene 216.

BELGE XIV: GHB, Sicil 42, 66-67.

Nişân-ı şerîf-i 'âlî-şân-ı sami-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-mutâ'-i sultânî oldur ki

Saraybosna'da vâkı' müteveffâ Gâzî İsa Beğ câmi'-i şerîf vakfından hamâm ve evkâf-ı sâ'ire hâsılâtı Saray'da olan zâviyesi mesâlihine evkâfiçün tertîb eylediği vakfiye-i ma'mûlün-bihâsında şart ve ta'yîn eylediği vech üzere bâ 'öşr-i mahsûl tevliyetini ibtidâ kendi nefisine ve ba'd-ı vefât oğlu Mehmed'e ve evlâd-ı evlâdına batnen-ba'de-batnin zükûr ve inâsdan aslah ve erşedine ve ba'de'l-inkirâz-ı evlâd 'utekânın zükûr ve inâsından aslah ve erşedine karnen-ba'de-karnin şart ve sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah vakfiye-i ma'mûlün-bihâ mantûkınca medîne-i Üsküb'de sâkin olan Sâfizâde ber-mûceb-i şart-ı vâkıf mütevellî iken vakt-i istilâda İsa Beğ Zâviyesi muhterik oldukda ashâb-ı hayrâtdan el-Hâcc Mahmud nâm kimesne müşârün-ileyhin evkâfi 'arsalarından mukâta'a ile isticâr itdiği 'arsa-i merkümede binâ eylediği Mevlevihâne zâviyesine müteveffâ el-Hâcc Mahmud'un vakf eylediği Koru Bağçesiyle sâ'ir arâzi-i mevküfesine poşt-nişîn olan Şeyh Osman kanâ'at itmeyüb İsa Beğ zâviyesi Hâcî Mahmud zâviyesidir deyu İsa Beğin evkâfi mahsûlüne birkaç seneden berü müdâhale ve Mevlevihâne tevliyeti kimsenin üzerinde değildir deyu iki sene mukaddem on üç senesinde 'Askerî'den hasbî üzerine berât ve Nişân Kalemî'ne nakl ve İsa Beğ zâviyesi vakfidır diyerek emr-i şerîf isdâr ve mübâşir ta'yîn ve mahalline vürûdunda Saraybosna'da sâkin eşraf kuzât ve 'ulemâ ve sülehâ ve yeniçeri ocağının hasekîlerinden ve keşidegân ve serdengeçdi ve ağavât ve 'alemdârânı ve ehl-i sükun müsinn ü ihtiyârlarından cemm-i gafîr meclis-i şer'a varub İsa Beğ vakfı evkâf-ı kadîmden ve sekiz yüz altmış altı târihinden berü evlâd-ı vâkıfdan olanlar Mâliye berâtıyla mutasarrıf ve Bâbü's-sa'âdetim ağası nezâretinde ve bu âna gelince bir taraftan müdâhale olunduğu olmayub ve evlâd-ı vâkıfdan mütevellî olan Osman bin Mustafa âyende ve revendeye it'âm-ı ta'âm ve şart-ı vâkıfı icrâda kusûru olmayub vakf 'âle'l-vakf-ı meşrû'a olmadığından başka ancak İsa Beğ vakfından bir mikdâr arsayı Hâcî Mahmud'un mukâta'a-i zemîn olarak isticâr itdiği mahalle Mevlevihâne binâ ve Koru Bağçesini vakf idüb İsa Beğ vakfının alâkası olmayub mezbûr Osman Dede hilekâr ve müzevver ve bir dürlü 'alâkası olmadığını bi'l-cümle ahâlî-i serhad müvâcehesinde ihbâr ve müdâhalesi men' ve keff-i yedine Bosna kâdısı 'arz ve âhâlî-i serhad mahâzır birle i'lâm ve Der-'âliyyemde kuyûda ba'de'l-mürâca'a Defterhâne-i Âmiremde Mevlevihâneye dâ'ir bir nesne olmadığından başka İsa Beğ evkâfi feth-i hâkâniden berü nezâretinde olarak Küçük Evkâf Muhâsbesi'nde mukayyed ve tevliyeti evlâdına meşrûta ve zâviyesi mütevellî re'yine ihâle olunduğu vakfiyesinde musarrâh ve Mevlevihâne olmadığı zâhir ve 'amel-i kadîm dahi bu vechle olub Mevlevihâne zâviyeleri icâzetnâme ile tasarruf olunub mezbûr Osman'ın Mevlevihâne tevliyeti diyerek ber-vech-i hasbî ibtidâ iki sene zarfında 'Askerî'den berât ve ba'de-hu Nişân Kalemî'ne nakl birle Gâzî İsa Beğ evkâfına müdâhale eylesmesi vakfiye-i ma'mûlün-bihâ ve Defter-i Hâkânî ve kuyûdât ve 'amel-i kadîme mugâyir olduğundan mezbûr Osman Dede'nin bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ihdâs eylediği kaydı terkîn ve İsa Beğ vakfı mütevellisi evlâd-ı vâkıfdan Osman bin Mustafa'ya meşrûtiyyet üzere ibkâ ve cümle ahâlî-i serhad mesrûr olub âsûde hâl iken bu sene-i mübâreke mezbûr Osman Dede asitâneye firâr ve devr-i ebvâb iderek üç yüz elli senelik evkâfi muhdes ve Defterhânede kaydı yokdur deyu hilâf-ı inhâ şefi'atcılar ile tekrâr ref' itdirüb eylediği hileyi âhara destâd? ile bu vechle evlâd-ı vâkıfdan merkûm Osman bin Mustafa'ya gadr eylediğini 'arz ve ahâlî-i serhad bi'l-cümle mahâzır birle i'lâm itmeleriyle mezbûr

Osman Dede'nin üç sene zarfında hilâf-i Defter-i Hâkânî ve mugâyir-i kuyûdât ve vakfiye-i ma'mûlûn-bihâ Mevlevîhâne mütevellisi olmak üzere 'Askerî'den ihdâs ve Nişân-ı Hümâyûna nakl ile üç yüz elli seneden mütecâviz Defter-i Hâkânî kuyûdâtı mücebine evkâf-ı kadîmeden olan tevliyeti terkîn itdirmesi şer'-i şerîfe ve kânûn-ı tevcîhâta mugâyir olmağla muhdes nişân kaydı ref' ve terkîn ve kayd-ı kadîmi üzere tevliyet-i mezbûre evlâd-ı vâkıfdan Osman bin Mustafa'ya ibkâ ve yedine berât-ı 'âlî-şânım virilmek ricâsına Nâzır-ı Vakf bi'l-fi'l Bâbü's-sa'âdeti'ş-şerîfem ağası iftihârü'l-havâs ve'l-mukarribîn mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn es-Seyyid Sâlih Ağa dâme ulüv-vuhu 'arz itmekle zikr olunan tevliyet evlâd-ı vâkıfdan Hâcî Mehmed Beğ mahlûlünden seksen dört senesinde evlâd-ı vâkıfdan Osman bin Mustafa'ya tevcîh ve iki yüz on dört senesine gelince otuz sene bilâ nizâ' üzerinde iken Saraybosna'da Hâcî Mahmud Mevlevîhânesi şeyhi Gâzî İsa Beğ Mevlevîhânesine meşrûta vakfının mütevellisi olmayub lâzımdır deyu bin iki yüz on üç senesinde Mevlevîhâne şeyhi Osman Dede'ye müceddeden 'Askerî'den ve ba'dehu Nişân'a nakl ile berât virildikten sonra merhûm Gâzî İsa Beğ vakfının ber-vech-i meşrûta mütevellisi Osman'ın tevliyetine müdâhale eyledikde mahallinden vürûd iden 'arz ve mahâzir ve Nâzır-ı Vakf Bâbü's-sa'âde ağası 'arzıyla ref'inden sâhib olan evlâd-ı vâkıfdan Osman'a iki yüz on beş senesinde bâ hatt-ı hümâyûn ibkâ olunmuşiken Mevlevîhâne şeyhi Osman Dede Üsküb'de olan Gâzî İsa Beğ vakfı başka Saraybosna'da Gâzî İsa Beğ vakfı başka diyerek iki yüz on altı senesinde tekrâr Bosna kâdısı 'arzıyla bâ hatt-ı hümâyûn ref' olunub Saraybosna'da Mevlevîhâne zâviyesine dâ'ir Defterhâne-i Âmiremde kayd bulunmayub zâviye meşihati re'y-i mütevelliyeye meşrûta ola deyu Defterhânedeki mukayyed ve vâkıf-ı mezbûrun sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah vakfiye-i ma'mûlûn bihâsında Saraybosna'da olan zâviyenin mesârîfinden fazlası dârü'l-guzât Üsküb'de binâ eylediği 'imârete sarf oluna deyu musarrah ve bu sûretde Gâzî İsa Beğ'in Bosna'da olan zâviyesi Üsküb'de olan 'imâreti vakf-ı vâhid olduğu zâhir ve Mevlevîhâne meşihatının başka başka vakıfdır deyu üç sene mukaddem 'Askerî'den ihdâs ve Nişân Kalemi'ne nakl eylediği berât ve ba'dehu ref'i Defter-i Hâkânî ve kuyûdât ve 'amel-i kadîm ve vakfiye-i ma'mûlûn-bihâyâ mugâyir ve sâhib-i evveli ve meşrûtiyet üzere mutasarıfı Osman bin Mustafa'nın mağdûriyeti âşikâr olub ancak tarafına ibkâ ve tevcîhi bâ-hatt-ı hümâyûn olduğuna binâ'en mahallinden vürûd iden 'arz ve mahzar ve Nâzır-ı Vakf Bâbü's-sa'âdeti'ş-şerîfe Ağası dâme ulüv-vuhunun 'arzu mücebine sâhib-i evveline ibkâsı rikâb-ı müstetâb-ı cihândârâneme 'arz olundukda şer'an hakk kimin ise ana tevcîh oluna deyu hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum şeref-yâfte-i sudûr olmağla vakfiyeye nazar ve şurûtuna tevfiğ ve tatbîk ile hakk kangı tarafda idüğünü tahkîk ve muktezâsı i'lâm olunmak bâbında sâdir olan fermân-ı 'âlî-şânıma imtisâlen vakf-ı mezbûrun vâkıfı merhûm Gâzî İsa Beğ'in sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah 'Arabiyyü'l-'ibâre bir kıt'a vakfiye-i ma'mûlûn-bihâsına nazar olundukda Bâbü's-sa'âdetim Ağası nezâretinde olan evkâfdan Saraybosna'da vâkı' merhûm Gâzî İsa Beğ'in câmi'-i şerîf ve müsakkafât ve müstegallâtı ve medîne-i Üsküb'de vâkı' 'imâret ve hamâm ve 'akârât-ı sâ'iresi vakfı vakf-ı vâhid olmak üzere bâ-öşr-i mahsûl tevliyeti ber-mücebe-i vakfiyeye-i ma'mûlûn-bihâ ve bâ-şart-ı vâkıf ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfdan Osman Beğ ibn Mustafa'nın ber-vech-i meşrûta mâliye berâtıyla üzerinde iken Saraybosna'da vâkı' Hâcî Mahmud Mevlevîhânesinin şeyhi olan Osman Dede mârrü'z-zikr Hâcî Mahmud Mevlevîhânesi merhûm Gâzî İsa Beğ Mevlevîhânesi'ne meşrûta olub vakfının mütevellisi olmamağla bir mütevellî lâzımdır deyu bin iki yüz on üç senesinde 'Askerîden ve ba'dehu Nişân-ı Hümâyûn'a nakl ile ısdâr itirdiği bir kıt'a berât-ı 'âlî-şân ile merhûm Gâzî İsa Beğ vakfının ber-vech-i

meşrûta mütevellisi mezbûr Osman Beğ'in tevliyetine müdâhale eyledikte mahallinden vürûd iden 'arz u mahzar [ve] nâzır-ı vakfın 'arzıyla bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum bin iki yüz on beş senesinde tevliyet-i mezkûre mezbûr Osman Dede üzerinden ref' ve tevliyet-i mezkûre yine evlâd-ı vâkıfdan mezbûr Osman Beğ'in üzerinde ibkâ olunmuşiken mezbûr Osman Dede Bosna Kādısı 'arzıyla bin iki yüz on altı senesinde tekrâr mezbûr Osman Beğ üzerinden ber-takrîb tevliyet-i mezkûreyi ref' ve Saraybosna'da İsa Beğ vakfı başka ve Üsküb'de olan Gâzî İsa Beğ vakfı başkadır deyü kendü üzerine berât itirdüb lâkin kuyûdât mantûklarınca Defterhâne-i 'Âmiremde Saraybosna'da Mevlevîhâne zâviyesine dâ'ir kayd bulunmayub vâkıf-ı mûmâ-ileyh vakfiye-i ma'mûlün bihâsında Saraybosna'da olan zâviyenin mesârifinden fazlası Üsküb'de binâ eylediği 'imârete sarf oluna deyu musarrah olmağla bu sûrette merhûm Gâzî İsa Beğ'in Bosna'da olan zâviyesi ve Üsküb'de olan 'imâreti vakf-ı vâhid olub mezbûr Osman Dede'nin 'Askerî'den ihdâs ve Nişân-ı Hümayûn Kalemî'ne nakl eylediği berât ve ba'dehu tevliyet-i mezkûreyi yine mezbûr Osman Beğ'in üzerinden ref'i Defterhâne-i 'Âmirem ve kuyûdât-ı sâ'ire ve vâkıf-ı mûmâ-ileyhin vakfiye-i ma'mûlün-bihâsına mugâyir ve 'amel-i kadîmin hilâfı olduğu vakfiye ve der-kenârlardan müstefâd olmağın ber-müceb-i vakfiye-i ma'mûlün-bihâ vâkıf-ı mûmâ-ileyh Gâzî İsa Beğ'in gerek Saraybosna'da vâkı' zâviyesi vakfı ve gerek Üsküb'de olan 'imâreti vakfı vakf-ı vâhid olmağla tevliyeti ber-müceb-i şart-ı vâkıf evlâd-ı vâkıfdan mezbûr Osman Beğ'in mâliye berâtıyla üzerinde iken mezbûr Osman Dede'nin hilâf-ı inhâ ile tevliyet-i mezkûreyi başka başka vakıfdır deyü merkûm Osman Beğ'in üzerinden ref' ve kendü üzerine tevcîh ve berât itdirmesi hilâf-ı şart-ı vâkıf ve mugâyir şer'-i şerîf olmağın mücebince tevliyet-i mezkûre vakf-ı vâhid olmak üzere evlâd-ı vâkıfdan mütevellî-i mûmâ-ileyh Osman Beğ'in üzerinde meşrûtiyet üzere ibkâ ve mezbûr Osman Dede'nin ber-vech-i muharrer hilâf-ı inhâ ile ısdâr itirdiği berâtının kaydı ref' ü terkîn olunub mezbûr Osman Dede fi-mâ-ba'd tevliyet-i mezkûreye kat'an bî-vech-i şer'î müdâhale eylememesi iktizâ eylediğın Haremeyn-i şerîfeyn müfettişi Mevlânâ Mehmed Ataullah zîde 'ilmuhu i'lâm itmekle şeref-yâfte-i sūdûr olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum ve i'lâmı mücebince mezbûr Osman Dede'nin ibtidâ 'Askerî'den ve ba'dehu Nişân Kalemî'ne nakl eylediği muhdes kaydı ref' ve terkîn olunmak için 'ilm u haberi virilmekle tevliyet-i mezkûre Osman Dede'nin ref'inden sâhib-i evveli işbu râfi'-i tevkî'-i refi'-i ş-şân-ı hâkânî kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân Osman Beğ bin Mustafa zîde mecduhuya ibkâ ve tevcîh olunmak fermânım olmağın hakkında mezîd-i 'inâyet-i pâdişâhânem zühûra getürüb bin iki yüz on yedi senesi Cumâde'l-ülâsının yirmi dokuzuncu günü târihiyle müverrah virilen ru'ûs-ı hümayûnum mücebince bu berât-ı hümayûn-ı meymenet-makrûnu virdim ve buyurdum ki mûmâ-ileyh Osman Beğ bin Mustafa zîde mecduhu varub müfettiş-i mûmâ-ileyhin i'lâmı ve şerefyâfte-i sūdûr olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum mücebince mezbûr Osman Dede'nin ref'inden tevliyet-i mezkûre evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere ber müceb-i vakfiye-i ma'mûlün-bihâ ve bâ õşr-i mahsûl kemâ-kân mutasarrif olub hıdmet-i lâzimesin mer'î ve mü'eddî kıldıktan sonra bundan evvel tevliyet-i mezkûre ne vechle mutasarrif olagelmış ise yine ol vechle kemâ fi's-sâbık mutasarrif olub işbu berât-ı 'âlî-şânıma mugâyir merkûm Osman Dede tarafından ve taraf-ı âhardan hiç ferd ve ref' ve müzâhim olmayub dahl ü ta'arruz kılmayalar şöyle bileler 'âlâmeti şerife i'timâd kı-lalar. Fi'l-yevmi't-tâsi' 'aşere min Cumâde'l-ülâ li-seneti seb'a 'aşere ve mi'eteyn ve elf. Vasale²³ ileynâ fi gurre-i Zi'l-ka'deti 'ş-şerife.

²³ Belgede "vasîle" şeklinde yazılmıştır.

BELGE XV: GHB, *Sicil* 42, 83.

Devletlü ‘inâyetlü merhametlü Sultânım hazretleri sağ olsun
‘Arz-ı hâl-ı kullarıdır ki Saraybosna’da vâkı‘ müteveffâ Gâzî İsa Beğ câmi‘-i şerîfin vakfından hamâm ve evkâf-ı sâ‘ire hâsılâtı medîne-i Saray’da olan zâviyesi mesâlihine ve mürtezikasına tertîb ve vakfiye-i ma‘mûlün-bihâsında şart ve ta‘yîn eylediği vech üzere bâ-öşr-i mahsûl tevliyeti batnen ba‘de batnin ve karnen ba‘de karnin zükûr ve inâsına geçüb ba‘dehu bu kullarına intikâl birle bu kulları tevliyet-i mezkûreyi idâre ve rü‘yet idüb ve vakfiye-i ma‘mûlün bihâ mücebince Saraybosna’da vâkı‘ merhûm Gâzî İsa Beğ’in müsekkafât ve müstekallâtı ve medîne-i Üsküb’de vâkı‘ ‘imâret ve hamâm ve ‘akârât-ı sâ‘iresi vakf-ı vâhid olub âhardan dahl ü ta‘arruz îcâb itmez iken Osman Dede ber takrîb üzerine ‘Askerî’den ve ba‘dehu Nişân’a nakl ile muhdes berât ile üzerine tevcih itirdiğinden bu kullarına gadr olduğu ecilden tevliyet-i mezkûre bâ hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn bu kullarına tevcih ve ibkâ buyurulub yedime berât-ı şerîf-i ‘âlî-şân ve fermân-ı celîlü’ş-şân ihsân ve mücebinde tevliyet-i mezkûreyi zabt eylemem için mürâsele-i şer‘iyye yedime i‘tâ olunması merâhim-i ‘aliyyelerinden mercûdur ki şeref-yafte-i sūdûr olan hatt-i hümâyûn-ı şevketmakrûn mücebince yed-i ‘âcizânemize ihsân buyurulan berât-ı şerîf-ı ‘âlî-şân ve fermân-ı celîlü’ş-şân mücebince Saray’da vâkı‘ tevliyet-i mezkûreyi ve müsekkafât ve müstekallâtını ve zâviyeyi bu kullarına zabt itdirilüb merkûm Osman Dede’nin ve âhar kimesnelerin vâkı‘ olan müdâhalelerini men‘ ve def‘ birle îcâr iden mahsûlâtın istirdâdı için Saraybosna monlası efendi hazretlerine hitâben bir kıt‘a buyuruldu-i şerîfleri niyâzıyla hâk-pâ-yı devletlerine ‘arz-ı hâle cesâret kılındı. Ol bâbda emr ü fermân devletlü ‘inâyetlü hamiyetlü sultânım hazretlerindir.

Bende-i Osman el-mütevelli-i vakf-ı mezbûr

*Vasale*²⁴ ileynâ fi 7 min Zi’l-hiceti’ş-şerîfe sene 1217.

²⁴ Belgede “vasîle” şeklinde yazılmıştır.

BELGE XVI: GHB, Sicil 50, 43.

Düstûr-ı mükerrerem ve mu'azzam müşîr-i mufahham ve muhterem nizâmü'l-'âlem müdebbiru umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkib mütemmimu mehâmî'l-enâm bi'r-re'yi's-sâ'ib mümehhidu bünyânî'd-devle ve'l-ikbâl müşeyyidu erkânî's-sa'âde ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûfî 'avâtîfî'l-meliki'l-a'lâ hâlen bi'l-istiklâl Bosna vâlisi vezîrim İbrahim Hilmi Paşa edâme Allâhu te'âla iclâlehu ve akzâ kuzâtî'l-müslimîn evlâ vülâtî'l-muvahhidîn ma'deni'l-fazli ve'l-yakîn râfî'u a'lâmi's-şerî'ati ve'd-dîn vârisu 'ulûmî'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezid-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în mevlânâ Saraybosna Kâdısı zîdet fezâ'iluhu tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olcâk ma'lûm ola ki Bosna sancağında Saraybosna nâhiyesinde vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der nefsi Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'ire deyu Defter-i Hâkânî 'de mukayyed ve tarikat-ı Mevleviyeden kıdvetü's-sulehâi's-sâlikîn eş-Şeyh es-Seyyid Osman zîde salâhuhu zâviye-i mezbûrenin hâlen bâ-berât-ı 'âlî-şân zâviyedârı olmağla zâviye-i merkûmeye tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresini ber-müceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve 'â'idâtını kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz murâd eyledikde Üsküb sancağında ve nâhiyesinde evkâf-ı merhûm İsa Beğ ibn İshak Beğ deyu yazıldığı mahallin tahtında Kalivişte/Kaliçavişte karyesi Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfına tahrîr olunmağla mütevellileri olan Feyzullah ve Osman nâm kimesneler zuhûruyla müdâhale ve ta'arruzdan hâlî olmadıkların mukaddemâ 'arz-ı hâliyle inhâ ve ber-müceb-i Defter-i Hâkânî zabt ve Saray'da vâkı' İsa Beğ zâviyesi vakfına tahrîr ve tahsîs kılınan mârru'z-zikr mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi zâviye-i mezbûre vakfı tarafından ve Üsküb'de vâkı' İsa Beğ ibn İshak Beğ 'imâret ve medresesi vakfı olan karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûl ve rûsûmu dahi mütevellileri taraflarından kânûn ve defter mücebince ahz ü kabz itdirilüb bir dürlü dahl ve ta'arruz itdirilmemek bâbında hükm-i hümâyûnum ricâ ve Defterhâne-i 'Âmiremde mahfûz defter-i evkâfa mürâca'ât olundukda Bosna sancâğında Saray nâhiyesine tâbî' vakf-ı zâviye-i İsa Beğ der-nefs-i Saray deyu yazıldığı mahallin tahtında 'an mahsûl-i mezkûrîn kırk iki bin dokuz yüz yetmiş beş akçe ber-müceb-i defter-i 'atîk fî sene altmış iki bin iki yüz otuz akçe mukâta'a-i hamâm fî sene dört bin dört yüz otuz altı akçe ma'a mevâdd-ı sâ'ire 'aded ve minhâ ihrâcât ber-müceb-i vakfnâme mukayyed der defter-i 'atîk tahtında cihet-i tevliyet 'öşür 'ani'l-mahsûl ve be-cihet-i termîm rub'ü'l-mahsûl ma'a cihât-ı sâ'ire ve bunlardan gayrı müteveffâ-yı mezbûrun zâviyesi önünde su sıra vâkı' olan hâlî yerler zâviye-i mezkûre önünde olan köprüden başka köprüye varınca ve suyun orta cânibinde vâkı' olan merhûmun vakf eylediği bağçe önü su sıra bağçe nihâyet olduğu yere varınca hâlî yerler ve mezkûrun kârbânsaray önünde vâkı' arz-ı beyzâ-yı hâlî yerler dahi temessükât mücebince vakf yerlerdir deyu defter-i atîkde mukayyed olmağın kemâkân defter-i cedîde nakl olundu kadîmden imâm ve mü'ezzin ve kayyûm ve mu'allim deyu mukayyed olub lâkin tefîş olundukda merhûm İsa Beğ Mescidi merhûm Mehmed tâbe serâhuya hibe idüb câmi'-i şerîf olub cihetleri karyelerde timâr emr olunub vakfnâmesinde evkâf-ı mezkûre mahsûlü zâviyesine meşrûta olmağla cihet-i meşihat ve kâtib ve cibâyet re'y-i mütevellîye meşrûtdur deyu defter-i 'atîkde mukayyed olmağın vech-i meşrûh üzere defter-i cedîde kayd olundu deyu defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr ve Üsküb nâhiyesine tâbî' evkâf-ı merhûm İsa Beğ ibn İshak deyu yazıldığı mahallin tahtında üç yüz yetmiş yedi nefer re'âyâ ve iki mahallât ve bir baştine ile karye-i Kalivişte/Kaliçavişte mezbûr köyü sâbikan merhûm Sultân Murâd İshak Beğ'e hibe idüb ispençe

ve sâ'ire-i mahsûlât ve hudûd ve sınıruyla virmiş ve ba'dehu İshak Beğ fevt olub karye-i mezbûre cihet-i irsle oğlu İsa Beğ'e intikâl idüb İsa Beğ dahi mezbûr karyeyi mahsûlâtıyla binâ eylediği 'imâret ve medresesine vakf idüb vakfiyesine dahi sebt olunduğu defter-i cedîd-i hâkânîye kayd olundu ve hâsılı tahtında ispence ve gendüm ve 'öşr-i kovan ve bennâk ve resm-i 'arûs ma'a deştâni ve tapu-yı zemîn yekûn ma'a gayrihi otuz altı bin sekiz yüz elli bir akçe bazar ve ma'a kurâ-i sâ'ire defter-i evkâfda muharrir kalemiyle tahrîr olunmağla bu takdirce ber-muktezâ-yı Defter-i Hâkânî nefsi Saray'da vâkı' mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi müteveccihâtı âyende ve revendeye it'âm için mesârifine sarf eylemek üzere müteveffâ İsa Beğ'in nefsi Saray'da vâkı' zâviyesi vakfi tarafından ve karye-i Kalivişte/Kaliçavişte el-mezbûrenin mahsûlât ve rûsûmâtı dahi müteveffâ İsa Beğ ibn İshak Beğ'in mahrûse-i Üsküb'de binâ eylediği 'imâret ve medresesi vakfi tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğin defter emîni-i esbak 'arz ve 'arzı mücebinde 'amel olunmak bâbında iki yüz on üç senesi Zi'l-ka'desinde sâdır olan emr-i şerîfim mücebinde 'amel oluna deyu 'unvânına keşîde kılınan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn bâ-fermân-ı 'âlî kaydın bâlâsına sebt ve ba'dehu te'kidi havî emr-i celîlî'l-kadım sâdır ve mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi hîn-i tahrîrden berü zâviye-i mezkûre vakfi tarafından zabt ve müteveccihâtı post-nişîn olanlar ahz ve âyende ve revende ta'âmiyesine sarf ve el-kadîmu yetruku 'alâ kâdemihî mazmûnuna ri'âyet oluna gelmişken mütevellî-i merkûmân kâni' ve mundefî' olmayub hilâf-ı Defter-i Hâkânî ve mugâyir-i emr-i 'âlî ve kadîme muhâlif ber-takrîb kayd itirdikleri vakfiyeye mebni mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'ireyi fuzûlî zabt ve müteveccihâtını ahz ve ol vechile zâviye-i mezkûre vakfına gadr ve âyende ve revendenin zarûret ve muzâyakalarına bâdî oldukları beyânı ol bâbda Defter-i Hâkânî ve kadîmisi üzere 'amel ve hareket olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûrunu şeyh-i mûmâ-ileyh bu def'a ordu-yı hümâyûnuma takdîm eylediği 'arz-ı hâliyle istid'â itmekle şeyh-i mûmâ-ileyhin yedinde bâlâsı hutût-ı hümâyûnla müveşşah müte'addid berât ve emr-i 'âlî mevcûd iken müddet-i kesîreden berü mütevellî-i merkûm ile beynlerinde münâza'ât-ı vafire vâkı' olub kuyûd ve defter-i hâkânîye nazaran zikr olunan mukâta'a-i hamâm ve kârbânsaray ve mevâdd-ı sâ'iresi nefsi Saray'da İsa Beğ zâviyesi vakfi tarafından zabt olunmak iktizâ eylediğin defter emîni-i esbak 'arz itmiş olmak hasebiyle kadîmden berü ne vechle zabt ve müteveccihâtı ahz ü kabz olagelmiş ise kadîmisi vechle 'amel ve hareket olunmak fermânım olmağın imdî siz ki vezîr-i müşâr ve mevlânâ-yı mûmâ-ileyhümasız husûs-ı mezbûru ma'rifet-i şer'le rü'yet ve bî-garaz erbâb-ı vukûfdan tahkîk ile ber muktezâ-yı Defter-i Hâkânî mârrü'l-beyân mukâta'a-i hamâm ve kârbânsaray ve mevâdd-ı sâ'iresi kadîmden berü zabt olunduğu vechle âyende ve revendeye it'âm zımnında kabz itirilüb kat'-ı münâza'aya dikkat ve keyfiyet-i hakîkati i'lâm ve inhâya mübâderet ve hilâf-ı Defter-i Hâkânî ve kadîme mugâyir hâlet vukû'a gelmemesine ihtimâm ve irâ'et ve ruhsatdan hazer ve mücânebet eylemeniz bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdır olmuştur buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sūdûr olan fermân-ı vâcibi'l-ittibâ' ve lâzımü'l-imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnuyla 'amel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücânebet eylesiz şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılınız. Tahrîren fî evâhiri şehri Cumâde'l-âhir li-sene hams ve 'ısrîn ve mi'eteyn ve elf. Be-yurd-ı sahrâ-yı Şumnu

Vasale ileynâ fî 11 N sene 1225.

Mücebinde Dîvân-ı Bosna'dan buyuruldu-i emr-i hatîr dahi sâdır olduğu bu mahalde kayd şod.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Istanbul:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.): 4, 232

Sarajevo:

Gazi Husrev-begova biblioteka:

Saraybosna Şer'iyye Sicili (*Sidžil Sarajevskog šerijatskog suda*): 20, 21, 39, 40, 41, 42, 50.

Kitap ve makaleler

Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

Oruç, Hatice, "Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (I)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2022, 195-252.

Tanrıkorur, Ş. Barihüda, "Mevleviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2004, 468-475.

EK 4: GHB, Sicil 42, 83.

مدخله او عمارت
 سلطانم
 حضرتي صانع اولون
 حمله غنايتلو مرتحلون
 عرض حال قوللر بديره بيري بوسنه واقعه متوقفا غازی عیسی بک جامع شریفک و قفقاز
 حاتم و اوقاف ساژه حاصلک مدينه بيري اولان زاووبه معاصک و زرقة
 ترتيب و وقفه معمول بکنده شرط و تعيين ایلدیکه وجه اوزره باعنه محمول
 تولیتی بطناً بعد بطن و فرنا بعد اول ذکر و اناسنه تجویب بعد بقوللاينه
 انتقال برله بقوللري تولیت مذکور ای اراده و درویش ایدوب و وقفه
 معمول بکامو جیفه بيري بوسنه واقعه مرحوم غازی عیسه بک مسقات و مستقلات
 و مدينه او سکوبده واضع عمارت و حاتم و عقارات ساره بوقف واحد
 اولوب آخر دن دخل و تعرض ایجاب الیمز ایکن عثمانی بک بر تقرب اوزرینه
 عکریده و بعد نشان نقل ایلد عیث برات ایلد اوزرینه توجیم ایلد بکنده
 بقوللرینه غدر اولدیغی اجلده تولیت مذکوره باخط هالیون شوقموز
 بقوللرینه توجیه و ایفا بیوریلوب بیری برات شریف عالیشان و رفاه جلیل الشان
 احسان و جیفه تولیت مذکوره بی ضبط ایلم اجوز مرامله شریف بیری
 اعطا اولمیش مراحم علیله رنده موجودرک شریفه صدور اولان خط
 هالیون شوقموز جیفه بید عاجزانه مزه احکام بیوریلان برات
 شریف عالیشان و رفاه جلیل الشان جیفه بیلده واقع تولیت مذکوره
 و مسقات و مستقلاتی و زاووبه بقوللرینه ضبط ایلد بیوریلوب مرحوم
 عثمانی بک و آخر کمنه کنه واقع اولان مدخله برینی منع و دفع برله
 ایجار ایلد محمولاتک استه داین اجوز بیری بوسنه منلک افندی حضرتینه
 خط با بر قطع بیورلری شریفلری نیاز ایلد حالکای قوللرینه عرض حال
 جسارت قلیدی اولباید امر و فرمان قوللر غنايتلو مرتحلون
 سلطانم حضرت بکندر
 رسید اینها فردی بک المدينه
 عمارت
 المستوفی
 و سرور

SEVERAL DOCUMENTS ON ISA BEY'S TEKKE IN SARAJEVO (II)

Summary

There is no archival record connecting the zawiya founded by Gazi Isa Bey in Sarajevo (1462) to a dervish order (tariqat) till the end of the 18th century. Then, suddenly, with the appearance of Sheikh Osman Dede, Isa Bey's zawiya began to be mentioned alongside the Mevlevi tariqat. This change took place when Sheikh Osman Dede, one of the dervishes of the Hacı Sinan Kadirî tekke in Sarajevo, became the sheikh of the Hacı Mahmud Mevlevi tekke and claimed that it was actually Isa Bey's zawiya. At first, he convinced the authorities that the two lodges were one and the same, and even repaired the Mevlevi tekke with the income of the waqf of Isa Bey's zawiya. He then further claimed that the waqf's tawliyat (the right to manage the waqf) belonged to the sheikhs of the zawiya based on the waqf's regulations, and took over the tawliyat of the waqf and appropriated the waqf's property. Thus, a tawliyat lawsuit that would last for many years arose between the trustee of the zawiya foundation represented by Osman bin Mustafa residing in Skopje, from the lineage of İsa bey, and the new trustee of the foundation represented by Sheikh Osman Dede. The documents presented in this case reveal that certain aspects such as whether or not Isa Bey's zawiya is really Mevlevi, which side has the right to the tawliyat of the zawiya's waqf, and the conditions of endowment in the foundation charter (waqfiya) etc., have been questioned. Various types of documents found in the Ottoman Archive (Ottoman Archive of the Presidency of the Government - *BOA*) and in the Archives of the General Directorate of Waqfs in Ankara that shed light on the claims and events related to Isa Bey's zawiya and its waqf starting from the time Sheikh Osman Dede became a Mevlevi sheikh, constituting the first part of this study, have already been published under the title "Several Documents About Isa Bey's Tekke in Sarajevo (I)". In this study, the documents from the Sarajevo court registers (sharia sijjils) held at Gazi Husrev's Bey Library in Sarajevo, will be discussed. In a way, this study implements the documents already discussed in the earlier publication. These new documents that question the generally accepted claim that Isa Bey founded the zawiya as a Mevlevi and reveal the name of Hacı Mahmud as the founder of the Mevlevi tekke are of extreme importance and may completely alter the history of the tariqats in Sarajevo all together. These documents are also of great importance not only for the research of the waqf institutions, but also for the research of legal history through the prism of the institution of the qadi and the functioning of the court.

Keywords: Gazi Isa bey, Sarajevo, Skopje, Sheikh Osman Dede, Mevlevi zawiya of Hacı Mahmud, Isa Bey's zawiya, waqf, tawliyat

ALMA OMANOVIĆ-VELADŽIĆ*
(Sarajevo)

SARAJEVSKI GUREBA-DEFTER IZ 1261/1845. GODINE

Abstrakt

U ovom radu bit će predstavljen gureba-defter iz 1261/1845. godine koji svjedoči o jednom običaju koji se prakticirao za vrijeme mjeseca ramazana. Radi se o spisku novčanih priloga koji su se prikupljali od imućnijih porodica i dobročinitelja u Sarajevu mjeseca ramazana 1845. godine za istoimeni vjersko-humanitarni fond poznat kao pomoć strancima i ugroženima. Njegov osnovni cilj je bio obezbijediti novčanu naknadu ulemi (učenicima ljudima), softama (učenicima medrese), musafirima (putnicima namjernicima) iz naših i drugih krajeva islamskog svijeta za njihov angažman u mjesecu ramazanu, kao što su učenje mukabela (javno učenje Kur'ana), klanjanje teravih-namaza (teravija), i'tikafa (stalnog boravka u džamiji deset zadnjih dana ramazana radi molitve), održavanje prigodnih predavanja, kao i pomoć siromašnima.

Ključne riječi: Sarajevo, XIX stoljeće, ramazan, gureba-defter, dobrovoljni priloz

I

U islamskoj tradiciji mjesec ramazan ima posebno mjesto. To je najodabraniji mjesec, koji obiluje različitim vrijednostima u odnosu na druge mjesece u godini. Pored uobičajenih, redovnih vjerskih aktivnosti: namaza, učenja Kur'ana, prigodnih predavanja, ovaj mjesec je i u znaku posta, dobročinstva i solidarnosti među muslimanima širom svijeta.

O tome koliko se vodilo računa i poklanjalo pažnje ovom posebnom mjesecu koji podstiče na činjenje dobročinstva prema onima koji su u nekoj potrebi svjedoče sadržaji brojnih vakufnama, isprava o zavještanju nekog dobra. U vakufnami su jasno precizirani razlozi, svrha, predmet

* Dr. Alma Omanović-Veladžić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: almav37@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-7567-2886

uvakufljenja, uslovi i način korištenja te način upravljanja zadužbinom. U sadržajima nekih je navedeno da se dio sredstava uvakufљуje isključivo za vrijeme ramazana (za platu vjerskim i prosvjetnim službenicima, za učenje Kur'ana, podučavanje djece, održavanje prigodnih predavanja, pomoć u hrani, odjeći i sl.).

Također je za tu svrhu u Sarajevu, kao i u nekim drugim bosansko-hercegovačkim mjestima, osnovan fond poznat kao "pomoć strancima i ugroženima" za koji su se prikupljali dobrovoljni prilozi u vidu novčane naknade za ulemu (hafize, muderrise, profesore, muallime, učitelje, ders-i ame¹, imame, šejhove, dervise), softe, musafire, koji su bili angažovani za vrijeme ramazana. Iz ovog fonda novčano se pomagalo i siromašnima, među kojima je bilo i žena, od kojih su većina udovice. Više su to bili simbolični novčani iznosi koji su, uz musafirhane i imareta, institucije humanitarnog karaktera, puno značili za one kojima je ta pomoć bila potrebna. Jedan dio prikupljenih novčanih sredstava izdvajao se i za knjigovodstvene troškove. O aktivnostima ovog fonda uredno se vodila evidencija u bilježnicama za tu svrhu², po kojima su i dobile naziv – *gureba-defteri*³. U ovom radu ćemo predstaviti sadržaj jednog sarajevskog *gureba-deftera* iz 1845. godine.

II

Istražujući rukopisnu građu Kadićeve *Hronike* za oko nam je zapao jedan *sarajevski gureba-defter* – spisak novčanih priloga, na osmanskome jeziku.⁴ Ovi novčani prilozi su se sakupljali od imućnijih porodica i

¹ *Ders-i amm* – naziv koji se koristi za predavača koji ima ovlasti da drži predavanja učenicima i javnosti u džamijama ili drugim vakufskim objektima.

² O ovoj temi je pisao Nijaz Šukrić u radu "Ramazansko gostoprimstvo šehar Sarajeva", *Takvim* 1982, Sarajevo, 1982, 39-44.

³ *Gurabā'* – stranci (sing. *garīb*). *Gureba-defter* – spisak po kome se kupe dobrovoljni prilozi mjesnog građanstva za potrebite strance – prolaznike. Tako se naziva i spisak za kupljenje dobrovoljnih priloga uz ramazan za hafize koji uče mukabelu. Usp. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, 293.

⁴ Sarajevo, GHB, Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥ-i Enverī* (TE), R-7324 (TE:XXIV:45-48); OIS, Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥi Enverī* (TE), R-29/24 (TE:XXIV:45-48). O Kadiću iscrpnu bibliografiju donose: Mehmed Mujezinović, "Muhamed Enveri-Efendi Kadić kao epigrafičar (17 I 1855 – 21 II 1931)", *Glasnik VIS u FNRJ*, god. X/1959, br. 1-3, 175-176; god. XI/1960, br. 4-6, 12-19; br. 7-9, 316-326; br. 10-12, 466-481; Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda*

dobročinitelja u Sarajevu mjeseca ramazana 1845. godine za istoimeni vjersko-humanitarni fond poznat kao “pomoć strancima i ugroženima”. U ovom slučaju Kadić je izostavio izvor odakle ga je prepisao, ali pretpostavljamo da je to učinio iz Arhiva dokumenata koji Gazi Husrevbegova biblioteka posjeduje u svom vlasništvu. U *Zbirci dokumenata na osmanskom jeziku* ove Biblioteke, pronašli smo evidentirana dva sarajevska gureba-deftera iz 1845. godine, koji sadrže spiskove imena istih osoba koje su primale novčanu naknadu ili pomoć iz ovog fonda, uz istu visinu iznosa.⁵ Uvidom u njihov sadržaj utvrdili smo da kod ovih popisa ima i određenih razlika. Radi se o tome da jedan od popisa posjeduje i podatke o tome na koji način su prikupljena novčana sredstva isplaćena određenom licu, da li putem posrednika ili im je lično u ruke predato, a zapažaju se i razlike u samom pisanju određenih imena, prezimena, mjesta porijekla i pojedinih odrednica. Na osnovu toga pretpostavljamo da je jedan popis sastavljen prije podjele prikupljenih novčanih sredstava, a drugi popis, sa detaljnim podacima, nakon što je podjela novčanih sredstava realizirana za vrijeme ramazana 1845. godine u Sarajevu. U nastavku rada, radi lakšeg razumijevanja, naznačili smo ih kao *zbirni gureba-defter* (GHB, FAG, A-2469-TO) i *detaljni gureba-defter* (GHB, FAG, A-319/TO-1).

Upoređujući Kadićev prijepis sa navedenim popisima, zapažamo određene razlike u redoslijedu navođenja imena i samom načinu pisanja, kao i to da Kadić na jednom mjestu u dokumentu određeno ime dopunjuje podacima koji se odnose na tu ličnost, a na drugom mjestu dopisuje u zagradi i drugi naziv jedne sarajevske medrese, po kojem je bila poznatija u narodu. U radu ćemo u podnožnim napomenama, na mjestima gdje to bude neophodno, te razlike i navesti.

Navedeni dokument iz Kadićeve *Hronike* počinje bilješkom koja glasi:

Po starom običaju u Sarajevu, za ramazan 1261. h.g. (IX/X 1845) za gureba-defter – “pomoć strancima i ugroženima” sakupljeno je 1.885 groša, od čega je izuzeto 188,5 groša za knjigovodstvene troškove, a 1.696,5 groša, sa znanjem Suda i narodnih prvaka, podijeljeno je ulemi, strancima i ugroženima, mutekifima⁶ i drugim

Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja LXV, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021, 27-44 (dalje: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*).

⁵ GHB, Fond arhivske građe: *Zbirka dokumenata na osmanskom jeziku*, A-2469-TO i A-319/TO-1 (dalje: GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1).

⁶ *Mutekif* – čovjek koji se zatvori u džamiju zadnjih deset dana ramazana radi ibadeta i intenzivnijeg učenja u Kur'anu. *Itikaf* – pobožna praksa koja se posebno preporučuje,

*dobrim ljudima te šejhovima, dervišima, siromašnima i ženama udovicama*⁷.

Iz ovog *Sarajevskog gureba-deftera* vidi se da je u mjesecu ramazanu bio običaj da se od imućnijih porodica i dobročinitelja sakuplja određena suma novca, od čega se jedan dio izdvajao za knjigovodstvene troškove, a ostatak dijelio pripadnicima ulemanskog staleža u vidu novčane naknade za njihov angažman za vrijeme ramazana. Među ulemom se spominju muderrisi, muallimi sibjan-mekteba⁸, ders-i ami, imami, šejhovi i derviši te hafizi – učači mukabela. Zatim slijede mutekifi iz više sarajevskih džamija, muhziri⁹ Suda, musafiri iz drugih krajeva islamskog svijeta te siromašni muškarci i žene.

U mjesecu ramazanu 1261. hidžretske godine (septembar / oktobar 1845) iz spomenutog fonda podijeljeno je ukupno 1.696 groša i 20 para, od čega je pripadnicima ulemanskog staleža izdvojeno 745 groša: od toga 535 groša muderrisima, muallimima, dersi-amima, imamima, šejhovima i dervišima te 210 groša hafizima – učačima mukabela u više sarajevskih džamija. Potom je za mutekife Gazi Husrev-begove, Careve (Hunkar) i Čekrekči Muslihudinove džamije izdvojeno 312 groša, za njih dvadeset i šest po 12 groša; za tri muhzira Suda 15 groša, od čega na svakog ide po 5 groša. Iza njih dolaze musafiri, koji su za vrijeme ramazana boravili u Sarajevu. Za njih je predviđena suma novca od 320 groša, od čega je slijepom učaču mukabele iz Bagdada (Bagdadeli) dodijeljeno 80 groša, a vaizu iz Vodine¹⁰ (Vodeneli) 50 groša. Ostatak novčanih sredstava od 190 groša otpada na preostalu sedmoricu, jednom 40 groša, a šestorici po 25 groša. Zatim, dio prikupljenih novčanih sredstava podijelio se siromašnim muškarcima i ženama. Naime, za njih trideset i trojicu izdvojeno je po 5 groša, što ukupno iznosi 165 groša, a za dvadeset i tri žene je predviđena suma novca od 119 groša, od čega njih dvadeset

a sastoji se u povlačenju u džamiju, čiji se zavjet formulira za određen broj dana, po volji vjernika. Ovaj ne smije izlaziti, osim zbog prirodnih potreba i obrednih pranja. Više vidi: Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 291.

⁷ TE:XXIV:45. U oba popisa u uvodnoj bilješci izostavljeni su navedeni iznosi, a navedeni su uz objašnjenje na kraju dokumenta. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸ *Sibjan-mekteb* – početna škola u kojoj su muška i ženska djeca od 5 do 10 godina učila čitati i pisati i sticati osnovna znanja o vjeri i moralu.

⁹ *Muhzir* – sudski pozivar; službenik koji poziva optužena lica sudu i sprovodi osuđena lica izvršnim organima.

¹⁰ *Vodina* – Edesa (Edessa), glavni grad pokrajine Pella na sjeverozapadu periferije Središnje Makedonije u Grčkoj.

i jedna dobija po 4 groša, dok od ostale dvije jedna dobija 20, a druga 15 groša. Na samom kraju je zabilježeno da je za vaiza Husejn-efendiju i Čekinu ženu izdvojeno 20 groša i 20 para, tako da ukupan zbir ovog *Sarajevskog gureba-deftera* iznosi 1.696 groša i 20 para.

Od muderrisa se spominju: Muhamed-efendija¹¹ iz Gazi Husrev-begove medrese; hadži Muhamed Tahir-efendija¹² iz Sim-zade medrese¹³;

¹¹ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru ispred njegovog imena stoji “faziletlü” – *častan, pošten* i da je *muderris Husrevije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 75 groša *predato rukom Hulusi Derviš-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. U narodu je Gazi Husrev-begova medresa bila poznata po nazivu “Husrevija”. Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1983, 130 (dalje: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo...*).

¹² TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru ispred njegovog imena stoji “faziletlü”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 75 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da je riječ o hafizu Tahir-efendiji, sinu hadži Muhameda Hilmi-efendije Gore (Telalagića), kojeg Mestvica zajedno sa njegovim ocem i braćom bilježi među stanovnicima sarajevske mahale Vekil-harča. U godini popisa spomenuti hafiz Tahir-efendija imao je 29 godina, bio srednjeg rasta i crne brade, dok mu je šezdesetogodišnji otac bio muderris, srednjeg rasta, crne brade. Mula Muhamed Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, [preveo s turskog: Derviš Korkut], knjiga 1, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970, 30-31 (dalje: Mestvica, *Popis...*). U jednoj bujurulđiji bosanskog valije Osmana Nuri-paše iz 1845. godine navodi se i njegovo ime među uvažanim osobama iz Sarajeva za koje spomenuti bosanski valija smatra da zaslužuju da im se isplaćuje mjesečno određena suma novca iz državne blagajne. U vezi s tim, spomenutom muderrisu hadži Mehmedu Tahir-efendiji mjesečno će se isplaćivati po 40 groša. Više vidi: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knjiga II, [s turskog preveli Abdulah Polimac et al.], El-Kalem, Sarajevo, 1999, 1012 (dalje: Muvekkit, *Povijest Bosne*). Zajedno sa ocem, kao učesnik Glodine bune i opstruiranja vlasti oko uvođenja reformi, zatvoren je 1848. godine, a zatim protjeran na otok Krit. Isto, 1024. Nešto kasnije, tačnije 1849. godine, njegovo ime se spominje u vakufnami sarajevske dobrotvorke Fatime Kanita-hanume Babić (djev. Hajrić), koja je, između ostalog, u korist Sim-zade medrese uvakufila *jednu svoju vodenicu sa četiri okna na rijeci Zujevini u selu Osijek butmirskog džemata koji se nalazi u sastavu nahije Sarajevo*. Među uslovima koji su navedeni u njoj vakufnami je i taj da će se od stečenih prihoda izdvajati mjesečno po 25 groša glavnom muderrisu i serdžuzhanu Hadži Mehmedu Tahiru. Vidi: TE:XXIV:349-352; GHB, Prijepis iz SSK br. 85, 15. Vakufnama je napisana 5. zulhidždžeta 1265/22. X 1849. Prijevod vakufname nalazi se u radu: Sejfudin Kemura, “Sarajevske džamije i druge javne zgrade”, I dio, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1908, 99-100 (dalje: S. Kemura, “Sarajevske džamije...”, I).

¹³ Ova medresa, koja se nalazila u Hadži Isaovoj mahali (Dugi sokak), podignuta je 1189/1775-76. godine i nosila je naziv po svom osnivaču Abdulkерim-efendiji

Muhamed Isam-efendija Pandža (Pandža-zade)¹⁴ iz Bendbaša medrese¹⁵ i hadži Ibrahim-efendija Korkut¹⁶. Od ders-i-ama – profesora medrese koji drže javna predavanja spominju se: Lutfi Mustafa-efendija Gačanin (Gačkali)¹⁷ i Ahmed-efendija Softić (Softa-zade)¹⁸. Od muallima

Sim-zade (Đumišiću). U narodu je bila poznata po imenu Drvenija medresa. Medresa je radila sve do početka XX stoljeća, kada je porušena prilikom regulacije Miljacke. Više vidi: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo...*, 88; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999, 180 (dalje: I. Kasumović, *Školstvo...*).

¹⁴ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je izostavljeno ime “Muhamed”, kao i naziv medrese. Naveden je samo oblik imena Isamudin-efendija. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je naveden oblik imena *Muhamed Isamudin-efendija*, kao i to da mu je 25 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Riječ je o šejhu Muhamedu Isamudin-efendiji (1813–1868), koji je od 1853. godine obavljao dužnost bibliotekara u Osman Šehdijinoj biblioteci. Kasnije je postavljen za muderrisa i vaiza Gazi Husrev-begove džamije. Više o njemu vidi: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018, 414 (dalje: A. Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*).

¹⁵ Ova medresa, koja je sagrađena 1766/67. godine, zvala se još i “Nova medresa” ili “Inadijja”, a nalazila se u sarajevskoj mahali Kučuk Katiba, poznatoj kao *Mlini* ili *Nadmlini*. Ćurić navodi da je njen osnivač Emir-ef. iz Amasije, a Kasumović da su je podigli ugledni građani Sarajeva. H. Ćurić, *Muslimansko školstvo...*, 88; I. Kasumović, *Školstvo...*, 183.

¹⁶ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je naveden oblik prezimena “Korkut-zade”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 25 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Iz Mestvičinog popisa se vidi da je bio pedesetpetogodišnjak, visokog rasta, plave brade i da je stanovao u sarajevskoj Nedžar hadži Ibrahimovoj mahali, poznatijoj kao *Mjedenica*. Mestvica, *Popis...*, 229; Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1973, 16 i 258 (dalje: A. Bejtić, *Ulice...*).

¹⁷ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je izostavljeno ime “Lutfi”, kao i njegovo zanimanje, ali je u nastavku dopisano da mu je 30 groša *predato rukom Kutijara (Kutijar-zade)*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 30 groša *predato rukom Kutijara Muhamed-age*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Napomena: Redoslijed u navođenju ovog imena u oba popisa se razlikuje od redoslijeda u Kadićevom prijepisu u kojem je spomenuti ders-i am naveden na samom početku kao treći, dok je u oba popisa naveden u trećoj skupini, kao šesnaesti po redu. Pretpostavljamo da se ovdje radi o Mustafa-efendiji Gačaninu koji je zajedno sa još nekoliko iskusnih i uglednih Sarajlija, među kojima je i spomenuti Muhamed-aga Kutijar, imenovan članom medžlisa – savjetodavnog vijeća 1841. godine od strane tadašnjeg bosanskog valije Mehmeda Husrev-paše Samakovlije. Opširnije vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 992.

¹⁸ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru ispred njegovog imena stoji “semahatlü” – *plemenit*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom

sibjan-mekteba spominju se: Ali-efendija Čančarević¹⁹ iz Višegrada (Višegradli)²⁰; hadži Ahmed-efendija Bjelimić²¹; hadži Osman-beg-efendija²² i hadži Mula Paralija (Parali)²³. Od imama spominju se: muallim sibjan-mekteba Mustafa-efendija Čolak, imam Kebkebir džamije²⁴; muallim sibjan-mekteba hadži Ibrahim-efendija, imam mesdžida

gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 30 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. U Kadićevoj *Hronici* zabilježeno je njegovo vjenčanje sa Atijom, kćeri hadži Abdulaha, iz sarajevske mahale Čekrekči Muslihudina 1261/1845-46. godine. Iz bilješke se vidi da mu je otac bio Ali-beg i da je stanovao u Vekil-Harčovoj mahali. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 475. Također se spominje kao jedan od svjedoka u vakufnami gore spomenute sarajevske vakife. TE:XXIV:352; GHB, Prijepis iz SSK br. 85, 15.

¹⁹ Hamdija Kreševljaković navodi oblik prezimena “Čamčarević” i da je spomenuti bio muallim Gazi Husrev-begovog mekteba prije 1845, a i kasnije. Više vidi: H. Kreševljaković, *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice*, Sarajevo, 1932, 44.

²⁰ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je izostavljeno prezime “Čančarević” te je naveden oblik mjesta porijekla “Višegradli” – iz *Višegrada*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je također izostavljeno navedeno prezime te je naveden oblik mjesta porijekla “Višegradli”, kao i to da mu je 25 groša *predato rukom Tefterdarije / Defterdarije / Defterdarevića (Defterdari-zade) Abdulkerim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da se ovdje radi o sarajevskom kadiji i pjesniku Abdulkerimu Zuhdi-efendiji, sinu Mehmeda Emin-efendije. O Zuhdiji vidjeti: M. Handžić, “Sarajevo u turskoj pjesmi”, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske*, god. XI/1943, br. 11 i 12, Sarajevo, 1943, 277-278; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Biobibliografija)*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1973, 584.

²¹ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je navedeno da je spomenuti “iz Bjelimića (Bjelimikli)”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 25 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Njegovo ime se nalazi zabilježeno u Kadićevoj *Hronici* među umrlima iz 1271/1854-55. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 497.

²² TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru iza imena spomenutog muallima izostavljena je titula “beg”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru u kojem je još navedeno da mu je 25 groša *predato rukom Abdulkerim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

²³ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je naveden oblik prezimena “Parali-zade”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 10 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

²⁴ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru navedeno je: *imam u Kebkebir mahali*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru u kojem je još navedeno da mu je 10 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Šejha Muslihudina²⁵; Salih-efendija Salata, imam mesdžida Gerdeni²⁶; hafiz Mehmed-efendija Musakadić,²⁷ koji klanja teravih-namaz u džamiji Duradžik hadži Ahmeda; Mehmed Šefik, mula, sin umrlog muderrisa Osman-efendije²⁸ i nemoćni Topal Mustafa-hodža²⁹. Pored njih, određeni iznos dobivali su i sljedeći šejhovi: Lutfulah-efendija, mevlevijski šejh³⁰;

²⁵ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru iza imena spomenutog muallima i imama je izostavljena titula “efendija”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 10 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

²⁶ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je navedeno da je spomenuti bio *imam u Gerdeni mahali*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. I u detaljnom gureba-defteru je isto navedeno, kao i da mu je 10 groša *predato rukom Mule Hidetija (Hiddeti) / Hudetija (Huddeti)*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da je hadži Salih Salata, imam mesdžida Gerdeni, isti hadži Salih Salata koji je otišao u svojstvu bedela na hadž 1855. godine. Vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 494. Vjerovatno se ovdje radi o mesdžidu Gerdeni hadži Huseina koji se nalazio u istoimenoj mahali, poznatoj kao *Strošići*. A. Bejtović, *Ulice...*, 16 i 91.

²⁷ TE:XXIV:45. U oba popisa je naveden oblik imena “Mehmed hafiz-efendija” te oblik prezimena “Musakadi-zade”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO, s tim da je kod detaljnog gureba-deftera navedeno i da je spomenutom 10 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Muhamed Ždralović ga navodi kao prepisivača jednog sufijskog djela o plesu na arapskom jeziku iz 1834. godine, navodeći oblik imena “Muhamed” te da je sin hadži Ibrahima Musakadića. Usp. Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, “Svjetlost”, Sarajevo, 1988, 276; Također, zabilježen je među umrlima iz 1265/1848-49. godine u Kadićevoj *Hronici*. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 484. Spomenuta džamija se nalazila u istoimenoj mahali, koja je bila poznata kao *Sagrđžije*. A. Bejtović, *Ulice...*, 17.

²⁸ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru se navodi: *Šefik, mula, sin muderrisa Osman-efendije*, s tim da je u odnosu na Kadićev prijepis, gdje je za riječ “sin” upotrebljen izraz “ogli”, u oba popisa naveden izraz “mahdum”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 10 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

²⁹ TE:XXIV:45. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno i da je spomenutom 10 groša *predato rukom Hulusi Derviš-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

³⁰ TE:XXIV:45. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno i da je spomenutom 20 groša *predato rukom Abdulkerima*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Spomenuti šejh Lutfulah rođen je u Sarajevu 1787. godine i bio je dugogodišnji šejh mevlevijske tekije na Bendbaši u Sarajevu, a 1836. godine postavljen je za imama i hatiba džamije koju je uz tekiju podigao bosanski valija Mehmed Salih Vedžihi-paša. Više vidi: A. Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, 327. O bilješci njegove smrti i tarihu koji mu je spjevao u povodu smrti Fadil-paša

kadirijski šejhovi Mehmed Bigum-efendija³¹, Ibrahim Topal-efendija³² i Mustafa-efendija³³, te Abdulah-dede, nakšibendijski šejh³⁴. Zatim nekoliko derviša, i to: derviš Sabit-baba iz tekije Kaimi-dede koja se nalazila u Sabljarskoj (u vrijeme 1295/1878. godine u Kulukčijama³⁵ ili u ulici Ćumurija)³⁶; derviš Abdulkadir, turbedar Jediler turbeta³⁷; derviš

Šerifović vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 498 i 504.

- ³¹ TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je izostavljeno ime "Bigum". Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 20 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.
- ³² TE:XXIV:45. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *kadirijski šejh Ibrahim-efendija*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru se navodi *kadirijski šejh Ibrahim Tavit-efendija*, kao i da je spomenutom šejhu 20 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.
- ³³ TE:XXIV:45. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 20 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. I ime ovog šejha tekije kadirijskog tarikata u ranije spomenutoj bujuruldiji iz 1845. godine navedeno je među nekoliko imena uglednih Sarajlija koji su zaslužili pažnju tadašnjeg bosanskog valije Osmana Nuri-paše. U njoj je navedeno da mu se na raniju plaću od pedeset groša doda isto toliko. Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1012.
- ³⁴ TE:XXIV:45. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 20 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.
- ³⁵ U središtu Ajas-pašine mahale, poznate kao *Klkčije*, razvila se istoimena ulica *Kulukčije*, po kulukčijama – sabljarima, koji su radili u čaršiji oko Ajas-pašine džamije. Više vidi: A. Bejtić, *Ulice...*, 393.
- ³⁶ TE:XXIV:46. U oba popisa je samo navedeno ime *derviš Sabit-babe*, a cijelu bilješku iza imena u prijepisu je dopisao lično Kadić. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno i da mu je 10 groša *predato rukom gore spomenutog Abdulkerima*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.
- ³⁷ TE:XXIV:46. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Jediler turbe u narodu je poznato kao *Turbe sedam braće*. Prvi čuvar ovog turbeta koji se spominje u literaturi je šejh Sejfulah Iblizović, postavljen za turbedara 1865. godine. Više vidi: Fejzulah Hadžibajrić, "Riječ dvije o Jedilerskom turbetu u Sarajevu", *Glasnik VIS u SFRJ*, god. XXX, br. 7-8, Sarajevo, 1967, 337; Napomena: Spomenuti turbedar se također našao među osobama koje su navedene u ranije spomenutoj bujuruldiji bosanskog valije Osmana Nuri-paše, a kojem će se, kao nagrada, isplaćivati mjesečno po 15 groša. Više vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1012.

Salih Turabija (Turabi)³⁸; derviš Sulejman Begović³⁹ i medžzub⁴⁰ derviš Mehmed, kujundžija⁴¹.

Kao što se vidi, većina ove uleme je bila porijeklom iz Sarajeva, dok je jedan iz Gacka, a jedan iz Višegrada. Poznato je da su derviši i pročelnici pojedinih tekija (šejhovi) odigrali značajnu ulogu u prvim danima islama u Bosni i Hercegovini. Na osnovu ove bilješke se da zaključiti da su tesavvuf i derviški redovi – tarikati (mevlevije, kadiriye, nakšibendije i drugi) bili aktivno prisutni u vjersko-prosvjetnom životu Sarajeva i u navedenom periodu.

Među hafizima koji su učili mukabelu za vrijeme mjeseca ramazana spominju se: hafiz Osman-efendija Majdanlija (Ma‘danlī)⁴², imam Careve džamije; hadži Abdulah-efendija Kaučija (Kaučī-zade), kurra hafiz⁴³; Sabri hafiz Mehmed-efendija Muzaferija (Muzaferi-zade)⁴⁴; derviš

³⁸ TE:XXIV:46. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Medžzub* – onaj koji je posvećen Bogu.

⁴¹ TE:XXIV:46. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Hulusi Derviš-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁴² TE:XXIV:46. U oba popisa je izostavljeno mjesto porijekla, s tim da je u detaljnom gureba-defteru navedeno i da je spomenutom hafizu 35 groša *predato rukom Abdulkerim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1. Riječ je o hafizu Osman-efendiji Pašaliću, porijeklom iz (Starog) Majdana u Krajini, pa je u Sarajevu bio poznat kao Majdanlija (Ma‘danlī). Bio je dugogodišnji imam Careve džamije. Opširnije vidi: A. Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, 415; Također, iz Mestvičinog popisa se vidi da je bio šezdesetogodišnji imam, srednjeg rasta, prosijede brade i stanovnik Džami-i atik mahale, poznatije kao *Careva mahala*. Mestvica, *Popis...*, 12.

⁴³ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je naveden oblik prezimena “Kaučī”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 35 groša *predato rukom gore spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Spomenuti kurra hafiz je rođen u Sarajevu oko 1815. godine. Nakon što je neko vrijeme boravio u Medini, u Sarajevo se vratio prije 1844. godine, a kasnije je postavljen za muallima Gazi Husrev-begova mekteba, dok je povremeno predavao i u Kuršumli medresi. Više o njegovom radu vidi: A. Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, 295-296.

⁴⁴ TE:XXIV:46. U oba popisa je izostavljeno prezime “Muzaferija (Muzaferi-zade)”, s tim da je u zbirnom gureba-defteru navedeno: *hafiz Sabri-efendija*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno: *Sabri Mehmed Hafiz-efendija*, kao i da mu je 35 groša *predato rukom gore spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Spomenuti hafiz je sin učenog Muhamed Emin-efendije,

hafiz Vejsil-efendija, sin šejha Lutfulah-efedije⁴⁵; hafiz hadži Mehmed-efendija Paralija⁴⁶ i hafiz Mehmed-efendija Tokić (Toka-ogli)⁴⁷.

Među mutekifima, osobama koje su se zadnjih deset dana mjeseca ramazana povlačili u itikaf isključivo radi ibadeta (namaza i učenja Kur'ana) u nekoliko sarajevskih džamija, spominju se imena njih dvadeset i šest. Iz ovog deftera se vidi da su za itikaf uglavnom bili angažovani softe – učenici više sarajevskih medresa, za koje je bilo izdvojeno ukupno 312 groša, od kojih je svakom ponaosob dodijeljeno po 12 groša.⁴⁸

U Gazi Husrev-begovoj džamiji u itikaf se povuklo trinaest učenika koji su svoje obrazovanje sticali u hanikahu Gazi Husrev-bega⁴⁹, Misrijinoj⁵⁰, Kuršumli⁵¹ i Bendbaša medresi u Sarajevu. Pored učenika

a rođen je 1796. godine u Sarajevu. Hafiz Sabri Muhamed-efendija je bio imam i hatib Begove džamije te odličan karija i kurra hafiz. Njegovi potomci su prozvani Sabrihafizovići. O njemu više vidi: Ahmed Mehmedović, "Alimske porodice: Muzaferije-Sabrihafizovići", *Novi Muallim*, god. VII, br. 28, Sarajevo, 2006, 58-59.

⁴⁵ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *hafiz Vejsil-efendija, sin šejha Lutfulaha*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno: *derviš, hafiz Vejsil-efendija, sin šejha Lutfulaha*, kao i da je spomenutom hafizu 35 groša *predato rukom gore spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁴⁶ TE:XXIV:46. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno i da je spomenutom hafizu 35 groša *predato rukom gore spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Njegovo ime smo pronašli i u Kadićevoj *Hronici* među umrlima iz 1270/1853-54. Vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 496.

⁴⁷ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je naveden oblik prezimena "Toka-zade". Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da je spomenutom hafizu 35 groša *predato rukom spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. O ovom hafizu nismo pronašli nikakve podatke.

⁴⁸ Ova dva popisa se razlikuju po redoslijedu navođenja džamija u kojima se njih dvadeset i šest povuklo u itikaf radi ibadeta, kao i po tome što je u detaljnom gureba-defteru navedeno da je spomenutim mutekifima određena suma od po 12 groša i svakom pojedinačno *predata rukom Mule Hidetija / Hudetija*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁴⁹ Gazi Husrev-begov hanikah je bio poseban tip medrese gdje se izučavao tesavvuf, a sagrađen je 1531. godine. Više vidi: H. Čurić, *Muslimansko školstvo...*, 127-130; Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Posebna izdanja XXXII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 129-130.

⁵⁰ Ova medresa je dobila ime po svom osnivaču Misri hadži Ismail-agi, a podignuta je nešto prije 1715. godine. Nalazila se u Bakr-babinoj mahali, poznatoj kao *Atmejdan*, te se naziva i *Atmejdan medresa*. H. Čurić, *Muslimansko školstvo...*, 90.

⁵¹ U narodu je Gazi Husrev-begova medresa bila poznata po nazivu "Kuršumlija", po olovnom krovu kojim je bila prekrivena. Ona je podignuta u slavu Husrev-begove

iz Sarajeva, bilo ih je porijeklom iz Zagorja, Krive Rijeke [tur. Eğri dere]⁵², Srebrenice, Zenice, Konjica i Bijelog Polja. Oni su: Mula Mehmed iz Zagorja, softa iz Gazijinog Hanikaha⁵³; njegov brat, Mula Omer, softa iz Gazijinog hanikaha⁵⁴; Mula Dženan Korjenić, softa iz Gazijinog hanikaha⁵⁵; Mula Mustafa iz Krive Rijeke, softa iz Gazijinog hanikaha⁵⁶; Mula Muharem Korjenić, softa iz Gazijinog hanikaha⁵⁷; Mula Abdurahman iz Srebrenice (Srebrenčali), softa iz Misrijine medrese⁵⁸; Mula Ibrahim iz Konjica, softa iz Kuršumli medrese⁵⁹; Mula Sulejman Bjelopoljak, softa iz Kuršumli medrese⁶⁰; Mula Muharem iz Zenice, softa iz Misrijine medrese⁶¹; Mula Ahmed iz Konjica, softa, sin Muharem-hodže⁶²; Mula Mustafa Turunija (Turuni) iz Sarajeva,

majke, sultanije Seldžuke, po kojoj se nekada zvala i "Seldžukija". Ova medresa je dovršena 1537. godine, poslije izgradnje hanikaha i Begove džamije, u čijoj se neposrednoj blizini nalazi. Opširnije vidi: H. Čurić, *Muslimansko školstvo...*, 130.

⁵² Danas naselje Krivaja kod Zavidovića.

⁵³ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Hanikaha*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Hanikah medrese*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁵⁴ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz spomenutog*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Hanikaha*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁵⁵ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Hanikaha*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Hanikaha*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Misrijine*, te oblik mjesta porijekla "Isrepreščeli" – *iz Srebrenice*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Misrijine medrese*, te isti oblik mjesta porijekla. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁵⁹ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Kuršumli medrese*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Kuršumlije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁰ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Kuršumlije*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Kuršumlije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶¹ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz Misrijine*, dok u detaljnom gureba-defteru stoji: *softa iz Misrijine medrese*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1. Napomena: U Kadićevom prijepisu, od ovog imena do posljednjeg, trinaestog, redosljed u navođenju razlikuje se u odnosu na oba popisa.

⁶² TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru izostavljena je riječ "softa", a u detaljnom gureba-defteru iza imena je dopisana riječ "šağır", *Mula Ahmed, maloljetni (mlađi)*

muderris⁶³; Mula Hasan Tale (Tale-ogli) iz Sarajeva⁶⁴ i Mula Bekir⁶⁵ iz Bendbaša medrese.

U itikaf u Carevoj džamiji povukla su se osmorica učenika koji su svoje obrazovanje sticali u sarajevskoj Bendbaša, Sim-zade i Misrijinoj (Atmejdan) medresi. Pored učenika iz Sarajeva i okolnog sela Hadžići, bilo ih je porijeklom iz Prače, Višegrada i Stoca. Oni su: Mula Abdulah iz Sarajeva, sin hadži Abdurahman-hodže efendije, softa iz Bendbaša medrese⁶⁶; Mula Šakir Džumhur (Džumhur-zade) iz Višegrada, softa iz Sim-zade medrese⁶⁷; Mula Fejzulah iz Žunovice (Žujnoviča)⁶⁸, softa iz Bendbaša medrese⁶⁹; Dede Mustafa iz Višegrada, softa iz Sim-zade medrese⁷⁰; Mula Ismail iz Stoca, softa iz Misrijine (Atmejdan) medrese⁷¹; Mula Ibrahim iz Prače, softa iz Bendbaša medrese⁷²; Mula Ahmed

sin..., dok je u oba popisa izostavljen naziv sarajevske medrese iz koje dolazi spomenuti učenik. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶³ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *Muderizović (Muderris-zade) Mula Mustafa, sin Ibrahima, iz Sarajeva*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁴ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru iza imena je dopisana riječ “bećar” – *neženja, samac: Mula Hasan, bećar...*, te je izostavljeno njegovo mjesto porijekla “Sarajli” – *iz Sarajeva*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁵ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru iza imena je navedeno prezime: “Šenoja (?)”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁶ TE:XXIV:46. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “softa”, potom titula “beg efendija” iza imena njegovog oca te mjesto porijekla ovog učenika: “Sarajli” – *iz Sarajeva*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁷ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “softa” i naveden je oblik prezimena “Džumhur”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁶⁸ Današnja Žunovnica, naseljeno mjesto u sastavu općine Hadžići.

⁶⁹ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “softa”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “softa” i navedeno je: *iz Misrijine*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, s tim da je drugi naziv ove sarajevske medrese “(Atmejdan)” dopisao lično Kadić. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷² TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “softa”, kao i mjesto porijekla, ali ispred njegovog imena stoji: “min Serhatli” – *od Serhatlija (?)*. Usp.

iz sela Hadžići, softa iz Bendbaša medrese⁷³ i Mula Mustafa Džumhur, softa iz Sim-zade medrese⁷⁴.

U Čekrekči Muslihudinovoj džamiji povukli su se u itikaf petorica učenika koji su svoje obrazovanje sticali u sarajevskoj Sim-zade i Misrijinoj mesdresi. Pored učenika iz Sarajeva, bilo ih je porijeklom iz Užica i Jeleča⁷⁵. Oni su: Mula Mustafa Krkić, softa iz Sim-zade medrese⁷⁶; Mula Ibrahim Džogaz iz Užica (Užičali), softa iz Misrijine medrese⁷⁷; Mula Osman iz Jeleča (Jelečeli), softa iz Misrijine medrese⁷⁸; Mula Ibrahim iz Jeleča, softa iz Misrijine medrese⁷⁹ i Mula Sulejman, sin Husejna, iz Sarajeva⁸⁰.

Nakon spomenutih mutekifa, iz ovog fonda predviđeno je i 15 groša za trojicu muhzira Suda, čija imena ovdje nisu navedena, od kojih je svaki dobio po 5 groša.⁸¹

Također, među osobama kojima je dodijeljena određena novčana suma (320 groša) u vrijeme mjeseca ramazana bilo je i devet musafira iz drugih

GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷³ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je da je spomenuti iz *Hadžića*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷⁴ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i izostavljen je naziv medrese koju je pohađao. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷⁵ Danas istoimeno naselje u okolini Foče.

⁷⁶ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *Mula Mustafa Krkić iz kaze Srebrenica (Srebreniča), iz Sim-zade medrese*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷⁷ TE:XXIV:47. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa". Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁷⁸ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ "softa" i navedeno je: *iz spomenute medrese*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸¹ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno da je spomenutim muhzirima određena suma od po 5 groša svakom pojedinačno *lično u ruke predata*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

krajeva islamskog svijeta.⁸² Uglavnom su to bili predstavnici vjerske uleme (hafizi, vaizi, šejhovi i derviši), koji su preko ramazana boravili u Sarajevu. Na osnovu ovog *Sarajevskog gureba-deftera iz 1845. godine* vidi se da su spomenuti došli iz Vodine, Medine, Bagdada, Dijarbekira i Damaska (Šam). U ovom defteru je samo kod dvojice musafira naznačeno u kojem svojstvu su bili angažovani, dok je kod ostalih to izostavljeno. S obzirom na to da se radi o vjerskoj ulemi, prepostavljamo da su i ostali navedeni bili angažovani kao imami po sarajevskim džamijama, mesdžidima i tekijama, te su učili mukabele. Među njima se spominju: Husejn-efendija iz Vodine, vaiz⁸³; Abdulkadir-efendija iz Medine (Medineli)⁸⁴; hafiz Abdulkadir-efendija iz Bagdada, slijepi učač mukabele⁸⁵; hafiz Ali-efendija iz Bagdada⁸⁶; derviš Isa iz Bagdada⁸⁷; šejh Halil-efendija iz Dijarbekira (Dijarbekirli)⁸⁸; šejh Abdulmelik-efendija iz Damaska (Šamli)⁸⁹; jedan derviš visokog rasta koji nosi zeleni saruk⁹⁰ i jedan derviš u zelenom ćulahu⁹¹.

Među osobama kojima su bila predviđena novčana sredstva iz navedenog fonda bili su i siromašni muškarci i žene. Najprije se spominju siromašni muškarci, kojima je pojedinačno svakom od njih dato po 5 groša, što ukupno iznosi 165. Oni su: Roda Mula Ibrahim⁹²; Šišić Mula

⁸² TE:XXIV:47. U oba popisa ovi musafiri dolaze na samom kraju popisa. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸³ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 50 groša *predato rukom Hulusi Derviš-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸⁴ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 40 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸⁵ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 80 groša *predato rukom Abdulkerim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸⁶ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 25 groša *predato rukom Abdulkerim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ TE:XXIV:47. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 25 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁰ Isto. *Saruk* – omotano platno oko kape, čalma.

⁹¹ Isto. *Ćulah* – kapa od valjane vune, obično bijela.

⁹² TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Salih⁹³; Havdžić Ali-baba⁹⁴; Kalfić Mula Salih⁹⁵; nalbant Ali-baba⁹⁶; Luledžić Mula Ibrahim⁹⁷; oduzeti Mula Alija⁹⁸; slijepi Mula Halil⁹⁹; šepavi Bajro¹⁰⁰; Lepir Mula Ibrahim¹⁰¹; sarač Mujezin Mula Abdija¹⁰²; bičakčija Ali-baba¹⁰³; bičakčija Mula Bektaš¹⁰⁴; bostandžija Kundur¹⁰⁵; preo-

⁹³ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁴ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom muhзира Havdžića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁵ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁶ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom muhзира Havdžića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁷ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

⁹⁸ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Garibića, hafiza*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da se ovdje radi o hafizu Ahmed-ef. Garibiću iz Sarajeva. Vidi: Fadil Fazlić, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina*, Fakultet islamskih nauka: El-Kalem, Sarajevo, 2006, 30.

⁹⁹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Hasiba Efendića (Efendi-zade)*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰² TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom gore spo-*
menutog. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰³ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Muhji-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁴ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁵ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Garibića, hafiza*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

braćenik Mula Alija, starac¹⁰⁶; Jusić Mehmed, obnemogli (đuturum)¹⁰⁷; Jorgo Mula Abdija¹⁰⁸; Dračo, hromi¹⁰⁹; Šehić Mula Mehmed, starac¹¹⁰; Šakota Mula Ibrahim¹¹¹; Čemo starac Mustafa; kahvedžija starac Hasan-čauš; slijepi handžija Ismail¹¹²; Drinjak Mula Ibrahim, starac¹¹³; terzija nemoćni Begum¹¹⁴; Ješili Mula Alija¹¹⁵; hadži Abdija Šljivo (Išlivo)¹¹⁶;

¹⁰⁶ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “starac” iza imena. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom muhzira Čadže*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁷ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Ajni-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁸ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom muhzira Havdžića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁰⁹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹⁰ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je izostavljena riječ “starac” iza imena. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Hasiba Efendića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹¹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Bećirović Alije, mule*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹² TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *slijepi Smajo (Ismajo), handžija*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. *Handžija* – upravitelj ili zakupac hana.

¹¹³ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *starac Drinjak Mula Ibrahim*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Imamovića (Imam-zade) Mule Bege*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹⁴ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru se navodi oblik imena “Begim”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Ajni-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹⁵ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹⁶ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru se navodi oblik imena “Abdulah”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Garibića, hafiza*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Užičanin, hromi starac¹¹⁷; tarakčija, slijepi Mula Ibrahim¹¹⁸; Ali-dede, bakal Bradić¹¹⁹; sumanuti (ćulanija) Mula Mehmed, starac¹²⁰; nježni starac Mehmed¹²¹ i hamal Derviš Sulejman¹²².

Iza gore spomenutih, na samom kraju navedenog deftera, popisane su i siromašne žene kojima su dodijeljena novčana sredstva iz ovog fonda. Među njih dvadeset i tri, najviše je bilo udovica.¹²³ Njih dvadeset i jedna su dobile po 4 groša, dok je žena umrlog hadži Halil-efendije dobila 20, a žena Aščerije 15 groša. Tako ukupan iznos koji je izdvojen za njih iznosi 119 groša. Njihova imena su: žena umrlog hadži Halil-efendije¹²⁴; žena

¹¹⁷ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹¹⁸ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom Čabrić Mule Omera*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da se ovdje radi o istom tarakčiji Mula Ibrahimu, koji je obolio i ostario, čije ime je navedeno u ranije spomenutoj bujuruldiji bosanskog valije Osmana Nuri-paše iz 1845. godine. U njoj se između ostalog navodi da će spomenuti biti nagrađen mjesečnim iznosom od po 10 groša. Više vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1012. Ime navedenog posrednika u isplati novca pronašli smo zabilježeno među umrlima iz 1271/1854-55. u Kadićevoj *Hronici*. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 497.

¹¹⁹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom muhзира Havdžića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁰ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da mu je 5 groša *predato rukom hadži Garibića, hafiza*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²¹ Isto.

¹²² TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru se ovo ime ne spominje. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je precrtan posljednji sa spiska, *hamal Husejn*, i umjesto njega dopisan: *nedžar, hamal Derviš Sulejman* te da mu je 5 groša *lično u ruke predato*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Napomena: Ime *hamala Husejna* se navodi u zbirnom gureba-defteru kao dvadeset i prvi po redu, dok je ime *Skoke (Iskoko) Mustafe* ispred njega precrtano i nema ga navedenog ni u detaljnom gureba-defteru ni u Kadićevom prijepisu.

¹²³ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru, u dijelu gdje se navode siromašne žene, navedeno je i: *žena Žero Mehmeda*, koje je precrtano i dopisano da je spomenuta umrla, dok je u detaljnom gureba-defteru izostavljeno. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO i GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁴ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru, umjesto riječi “supruga (zevce)” upotrebljena je riječ “draga (ħalile)”. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je isto korištena ova riječ, ali i da joj je 20 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Ašćerije¹²⁵; žena nalbanta¹²⁶; unuka hadži Mahmud-efendije¹²⁷; majka umrlog Tokić Hafiz-efendije¹²⁸; neudata kći umrlog Hafiza¹²⁹, mudželita; žena Jorgovan (Orgovin ?) umrlog hadži Saliha¹³⁰; žena Kantara, mujezina¹³¹; žena kalupdžije¹³²; Ferhad-begova razvedena žena¹³³; žena tabaka

¹²⁵ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *žena Ašćerije / Ašćerića (Askeri-ogli)*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 15 groša *predato rukama Hulusija i Hidetija / Hudetija, mule*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁶ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Gacinog sina*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁷ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Imamovića Mule Bege*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁸ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *majka hafiza Tokića*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno: *majka Tokića umrlog hafiz-efendije*, kao i da joj je 4 groša *predato rukom Abdulhamid-alemdara*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹²⁹ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *neudata kći mudželita hafiza Ibrahim-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru je navedeno: *neudata kći umrlog mudželita Hafiz-efendije*, kao i da joj je 4 groša *predato rukom Uzunije (Uzuni-zade) Abdulah-efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da se ovdje radi o Rašidu Abdulah-efendiji Uzuniću, koji je sa još nekoliko sarajevskih uglednika uhvaćen i vezan prognan u tuđinu od strane Omer-paše Latasa 1851. godine. Više vidi: Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1047.

¹³⁰ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *žena Jorgovan hadži Saliha*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hidetija / Hudetija, mule*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹³¹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hasiba Efendića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹³² TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *žena kalupdžije Kiptije (?)*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hasiba Efendića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. *Kalupdžija* – onaj koji kalupi fesove.

¹³³ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hasiba Efendića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Skoke (Iskoka)¹³⁴; žena Mule Alije¹³⁵; žena Kazaza, mujezina¹³⁶; žena Tušila¹³⁷; Dudija, kći kečedžije¹³⁸; Stambolka (Istanbulka) hatun¹³⁹; žena Hevešlije (Hevešli) Saliha¹⁴⁰; žena pekara hadži Abdi-age¹⁴¹; žena Miras Mustafe¹⁴²; žena muhzira Softe (Sohta)¹⁴³; žena Ali-dede iz mahale Berkuša¹⁴⁴; žena terzije Ismaila¹⁴⁵; žena umrlog Mule Abdije

¹³⁴ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom gore spomenutog*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Uzunije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹³⁷ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hasiba Efendića*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Uzunije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴⁰ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom gore spomenutog efendije*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴¹ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴² TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Hulusija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴³ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Mule Hidetija / Hudetija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴⁴ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Rašid-efendije Ćesrije (Kesri-zade)*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1. Pretpostavljamo da se ovdje radi o Abdulahu Rašid-efendiji, sinu Mehmeda Sadik-efendije Ćesrije, iz sarajevske Džami-i atik mahale. Više vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 414, 508-509 i 516; Ista, "Sarajevske vakufname u Kadićevoj *Hronici* (1844-1877)", *POF* 58/2008, Sarajevo, 2009, 193-194. Drugi naziv spomenute mahale je *Mahala hadži Turhana*. A. Bejtić, *Ulice...*, 16.

¹⁴⁵ TE:XXIV:48. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Abdulhamid-alemdara*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

Senefije (Senefi),¹⁴⁶ uz 20 groša i 20 para za vaiza Husejn-efendiju i Čekinu ženu¹⁴⁷.

Među siromašnim muškarcima, pored slabašnih staraca, bilo je i onih koji su imali određeni hendikep, kao što je sljepilo, šepavost, paraliza i sl., a većinom su bili zanatlije različitih djelatnosti.

Kada su u pitanju žene, uglavnom se radi o udovicama koje su ostale same bez svog "hranitelja", a u ovom popisu se nalazi i jedna razvedena žena, neudata kći, majka i unuka.

Također želimo napomenuti da u navedenom detaljnom gureba-defteru postoji spisak imena stranaca koji su posjetili Sarajevo tokom ramazana, među kojima se spominju studenti islamskih nauka (*talebe-i ilm*), derviši i drugi stranci iz raznih krajeva islamskog svijeta.¹⁴⁸ Njima je početkom mjeseca ramazana lično u ruke predata određena novčana pomoć, među kojima su: Mustafa iz Hadima¹⁴⁹ (Hadimli), 100 groša; hadži Omer iz Horasana (Horosanli), 80 groša; hadži Mahmud iz Medine, 80 groša; Hasan-efendija iz Karačeva (Karačevoli), 80 groša; Sejjid Mehmed-efendija iz Alanje (Alaiyeli), 100 groša; Sejjid Mustafa-efendija iz Alanje, 100 groša; Hasan-efendija iz Vodine, 100 groša; Tahir-efendija iz Dijarbekira, 100 groša; Osman-efendija iz Pazardžika (Pazardžikli), 100 groša; derviš Teraši (Terašija) iz Serendiba (Serendibli), 50 groša; Ahmed-efendija iz Tetova (Kalkandelenli), 100 groša; Derviš-efendija iz Plovdiva (Filibeli), 100 groša; Hasan Fazli-efendija iz Tetova, 100 groša; Selim-efendija iz Kočana (Kočanali), 100 groša; Sejjid, mula, sin slijepog Hafiz-efendije iz Prištine (Peristinel), 50 groša; Šejh Mustafa iz Horasana, 70 groša; Mustafa iz Koče / Kočevja (Kočevi), 50 groša; Ali-efendija iz Edirne (Edirneli), 100 groša; Mehmed-efendija iz Edirne,

¹⁴⁶ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru je navedeno: *žena Mule Abdije Senefije*. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. Kadićev prijepis odgovara detaljnom gureba-defteru, u kojem je još navedeno da joj je 4 groša *predato rukom Mule Hidetija / Hudetija*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴⁷ TE:XXIV:48. U zbirnom gureba-defteru navedenih osoba nema na spisku. Usp. GHB, FAG, A-2469-TO. U detaljnom gureba-defteru, u dijelu dokumenta gdje se navodi ukupan iznos prikupljenih novčanih sredstava koji je podijeljen među gore navedenim kategorijama, toj sumi je dodato i 18 groša od kojih je dato 5 groša *vaizu Husejn-efendiji da se upotpuni ono što mu nedostaje i 4 groša Čekinoj ženi iz mahale Mufti Sulejmana* te da im je novac predat *rukom Harbić Mule Ibrahima*. Usp. GHB, FAG, A-319/TO-1.

¹⁴⁸ GHB, FAG, A-319/TO-2.

¹⁴⁹ *Hadim* – Konja u ejaletu Karaman. Vidi: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları: (Alfabetik Sırayla)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara, 2006, 215.

100 groša; hadži Ali iz Jerusalima (Kudusli), 20 groša; Šejh Ali iz Urfe (Urfali), 20 groša; Sejjid Hasan-efendija iz Sofije (Sofijevi), 50 groša; Hasan-efendija iz Bitolja (Manastirli), 80 groša; Redžeb-efendija iz Plovdiva (Filibevi), 70 groša; derviš Davud iz Bagdada, 20 groša; muderris Šerif Mehmed-efendija iz Karahisara (Karahisari), 80 groša; od studenata, Hasan-efendija iz Stambola (Islambuli), 20 groša; od studenata, Sulejman-efendija iz Kumanova (Kumanovali), 20 groša i hadži Ahmed-efendija iz Sereza (Serezli), 20 groša.¹⁵⁰

Nemjerljiv doprinos u razvoju i unapređenju vjerskog života, obrazovanju i širenju nauke dali su pripadnici ulemanskog staleža (hafizi, muderrisi, muallimi, imami i drugi). Ulema je predstavljala najobrazovaniji sloj naroda islamske vjere, a u ranijim vremenima to su često bili i jedini obrazovani ljudi u jednoj zajednici. Neki od njih su svoje školovanje nastavili u Istanbulu i, po povratku u rodni kraj, uz znanje donosili i različita životna iskustva koja su stekli u središtu velikog Carstva. Bili su veoma cijenjeni u narodu i na razne načine im se ukazivala počast. To nam potvrđuje i ovaj *Sarajevski gureba-defter iz 1845. godine*, iz kojeg se vidi da su se ulemi najprije isplaćivala novčana sredstva kao naknada za njihov angažman u vrijeme ramazana. Primjetno je da su dobijali i najveće iznose. Čini nam se posebno interesantnim izdvojiti primjer učača mukabele porijeklom iz Bagdada, hfz. Abdulkadir-efendije koji je, iako slijep, nekako dospio čak do Sarajeva i svojim učenjem dao doprinos ramazanskim aktivnostima te godine. Tom prilikom mu je dodijeljeno 80 groša. Isto tako, novčanim priložima iz ovog fonda pomagalo se i onima slabijeg materijalnog statusa, među kojima je bilo i žena, najviše udovica, o čemu smo već ranije govorili. U ovom defteru su navedena samo imena osoba kojima su ta novčana sredstva dodijeljena, dok su imena dobročinitelja izostavljena. Što se tiče posrednika preko kojih su im se uručivala sredstva, osim ako im nisu lično u ruke

¹⁵⁰ Usp. GHB, FAG, A-319/TO-2. Napomena: Suma ovih dodijeljenih novčanih sredstava iznosi 2.060 groša. S obzirom na to da je posljednji red slabo vidljiv, moguće je samo neke riječi pročitati, tako da ne znamo koliki je ukupan iznos dodijeljenih novčanih sredstava navedenim strancima (*hadži Hasan-efendija iz ...? (30 groša), lično u ruke predato, i njegov brat, Hafiz-efendija iz ...? (...? groša), lično u ruke predato*).

predata, uglavnom je to bila ulema i ugledni ljudi od povjerenja i iskustva, nastanjeni u Sarajevu.

Podaci iz ovog deftera ukazuju na raznolikost društvenih slojeva i gradskog društva koje je bilo zastupljeno u Sarajevu u prvoj polovini XIX stoljeća. Defter može poslužiti i za proučavanje socijalne strukture gradskog stanovništva, ekonomskih i socijalnih zbivanja u periodu na koji se odnosi, kao i za praćenje kulturnih kretanja, stanja školstva i sl. Donosi nam dragocjene podatke o ličnostima i porodicama koje su živjele, radile ili dolazile u Sarajevo u navedenom periodu.

I danas, kada više ne postoji fond pod ovim nazivom, njegovi primarni vjersko-humanitarni ciljevi u vrijeme ramazana nastavljaju se realizirati kroz različite programe i projekte institucija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, uz nesebičnu pomoć njenih članova.

Podaci iz Sarajevskog gureba-deftera iz 1845. godine prema Kadićevom prijepisu

a) pripadnici ulemanskog staleža:

<u>muderrisi, muallimi, ders-i ami, imami, šejhovi i derviši</u>	groš
Muhamed-efendija, muderris Gazi Husrev-begove medrese	75
hadži Muhamed Tahir-efendija, muderris Sim-zade medrese	75
Lutfi Mustafa-efendija Gačanin, ders-i am	30
Ahmed-efendija Softić	30
Muhamed Isam-efendija Pandža, muderris Bendbaša medrese	25
hadži Ibrahim-efendija Korkut, muderris	25
Ali-efendija Čančarević iz Višegrada, muallim-i sibjan	25
hadži Ahmed-efendija Bjelimić, muallim-i sibjan	25
hadži Osman-begefendija, muallim-i sibjan	25
hadži Mula Paralija, muallim-i sibjan	10
Mustafa-efendija Čolak, muallim-i sibjan i imam Kebkebir džamije	10
hadži Ibrahim-efendija, muallim-i sibjan i imam mesdžida Šejha Muslihudina	10
Salih-efendija Salata, imam mesdžida Gerdeni	10
hafiz Mehmed-efendija Musakadić, koji klanja teravih-namaz u džamiji	
Duradžik hadži Ahmeda	10
Mehmed Šefik, mula, sin umrlog muderrisa Osman-efendije	10
nemoćni Topal Mustafa-hodža	10
Lutfulah-efendija, mevlevijski šejh	20
Mehmed Bigum-efendija, kadirijski šejh	20
Ibrahim Topal-efendija, kadirijski šejh	20
Mustafa-efendija, kadirijski šejh	20

Abdulah-dede, nakšibendijski šejh	20
Ukupno	505
derviš Sabit-baba iz tekije Kaimi-dede koja se nalazila u Sabljarskoj (u vrijeme 1295/1878. godine u Kulukčijama ili u ulici Ćumurija).	10
derviš Abdulkadir, turbedar Jediler turbeta	5
derviš Salih Turabija	5
derviš Sulejman Begović	5
medžzub derviš Mehmed, kujundžija	5
Ukupno	535
<u>hafizi – učači mukabela</u>	groš
hafiz Osman-efendija Majdanlija, imam Careve džamije	35
hadži Abdulah-efendija Kaukčija, kurra hafiz	35
Sabri hafiz Mehmed-efendija Muzaferija	35
derviš hafiz Vejsil-efendija, sin šejha Lutfulah-efendije	35
hafiz hadži Mehmed-efendija Paralija	35
hafiz Mehmed-efendija Tokić	35
Ukupno	745
b) mutekifi	
<u>mutekifi u Gazi Husrev-begovoj džamiji (ukupno 13 osoba)</u>	groš
Mula Mehmed iz Zagorja, softa iz Gazijinog hanikaha	12
Njegov brat Mula Omer, softa iz Gazijinog hanikaha	12
Mula Dženan Korjenić, softa iz Gazijinog hanikaha	12
Mula Mustafa iz Krive Rijeke (Krivaje), softa iz Gazijinog hanikaha	12
Mula Muharem Korjenić, softa iz Gazijinog hanikaha	12
Mula Abdurahman iz Srebrenice, softa iz Misrijine medrese	12
Mula Ibrahim iz Konjica, softa iz Kuršumli medrese	12
Mula Sulejman Bjelopoljak, softa iz Kuršumli medrese	12
Mula Muharem iz Zenice, softa iz Misrijine medrese	12
Mula Ahmed iz Konjica, softa, sin Muharem-hodže	12
Mula Mustafa Turunija iz Sarajeva, muderris	12
Mula Hasan Tale iz Sarajeva	12
Mula Bekir iz Bendbaša medrese	12
<u>mutekifi u Carevoj džamiji (ukupno 8 osoba)</u>	
Mula Abdulah iz Sarajeva, sin hadži Abdurahman-hodže efendije, softa iz Bendbaša medrese	12
Mula Šakir Džumhur iz Višegrada, softa iz Sim-zade medrese	12
Mula Fejzulah iz Žunovice (Žunovnice), softa iz Bendbaša medrese	12
Dede Mustafa iz Višegrada, softa iz Sim-zade medrese	12

Mula Ismail iz Stoca, softa iz Misrijine (Atmejdan) medrese	12
Mula Ibrahim iz Prače, softa iz Bendbaša medrese	12
Mula Ahmed iz sela Hadžići, softa iz Bendbaša medrese	12
Mula Mustafa Džumhur, softa iz Sim-zade medrese	12
<u>mutekifi u Čekrekči Muslihudinovoj džamiji (ukupno 5 osoba)</u>	
Mula Mustafa Krkić, softa iz Sim-zade medrese	12
Mula Ibrahim Džogaz iz Užica, softa iz Misrijine medrese	12
Mula Osman iz Jeleča, softa iz Misrijine medrese	12
Mula Ibrahim iz Jeleča, softa iz Misrijine medrese	12
Mula Sulejman, sin Husejna iz Sarajeva	12
Ukupno mutekifa (26 osoba po 12 groša)	312

c) muhziri Suda

Ukupno muhzira (3 osobe po 5 groša) 15

d) musafiri iz drugih krajeva islamskog svijeta	groš
Husejn-efendija iz Vodine, vaiz	50
Abdulkadir-efendija iz Medine	40
hafiz Abdulkadir-efendija iz Bagdada, slijepi učaj mukabele	80
hafiz Ali-efendija iz Bagdada	25
derviš Isa iz Bagdada	25
šejh Halil-efendija iz Dijarbekira	25
šejh Abdulmelik-efendija iz Damaska	25
jedan derviš visokog rasta koji nosi zeleni saruk	25
jedan derviš u zelenom ćulahu	25

Ukupno 320

UKUPNO (745 + 312+15+320) 1.392

e) siromašni muškarci

groš

Roda Mula Ibrahim	5
Šišić Mula Salih	5
Havdžić Ali-baba	5
Kalfić Mula Salih	5
nalbant Ali-baba	5
Luledžić Mula Ibrahim	5
oduzeti Mula Alija	5
slijepi Mula Halil	5
šepavi Bajro	5
Lepir Mula Ibrahim	5
sarač Mujezin Mula Abdija	5
bičakčija Ali-baba	5

bičakčija Mula Bektaš	5
bostandžija Kundur	5
preobraćenik Mula Alija, starac	5
Jusić Mehmed, obnemogli	5
Jorgo Mula Abdija	5
Dračo, hromi	5
Šehić Mula Mehmed, starac	5
Šakota Mula Ibrahim	5
Čemo starac Mustafa	5
kahvedžija, starac Hasan-čajuš	5
slijepi handžija Ismail	5
Drinjak Mula Ibrahim, starac	5
terzija, nemoćni Begum	5
Ješilli Mula Alija	5
hadži Abdija Šljivo	5
Užičanin, hromi starac	5
tarakčija, slijepi Mula Ibrahim	5
Ali-dede, bakal Bradić	5
sumanuti Mula Mehmed, starac	5
nježni starac Mehmed	5
hamal Derviš Sulejman	5

Ukupno 165

f) siromašne žene

groš

žena umrlog hadži Halil-efendije	20
žena Aščerije	15
žena nalbanta	4
unuka hadži Mahmud-efendije	4
majka umrlog Tokić Hafiz-efendije	4
neudata kći umrlog hafiza, mudželita	4
žena Jorgovan umrlog hadži Saliha	4
žena Kantara, mujezina	4
žena kalupdžije	4
Ferhad-begova razvedena žena	4
žena tabaka Skoke	4
žena Mule Alije	4
žena Kazaza, mujezina	4
žena Tušila	4

Dudija, kći kečedžije	4
Stambolka hatun	4
žena Hevešlije Saliha	4
žena pekara hadži Abdi-age	4
žena Miras Mustafe	4
žena muhzira Softe	4
žena Ali-dede iz mahale Berkuša	4
žena terzije Ismaila	4
žena umrlog Mula Abdije Senefije	4
	Ukupno 119
	UKUPNO (1.392+165+119) 1.676
vaiz Husejn-efendija i Čekina žena	20 groša i 20 para
	UKUPNO: 1.696 groša i 20 para

IZVORI

a) neobjavljeni izvori

Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥ-i Enverī* (TE), R-7324.

Sarajevo, GHB, Fond arhivske građe: *Zbirka dokumenata na osmanskom jeziku*, A-2469-TO; A-319/TO-1 i A-319/TO-2.

Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu (OIS), Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥ-i Enverī* (TE), R-29/24.

b) objavljeni izvori

Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkīt, *Povijest Bosne*, knjiga II [s turskog preveli Abdulah Polimac et al.], El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Mestvica, Mula Muhamed, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, [preveo s turskog: Derviš Korkut], knjiga 1, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970.

LITERATURA

Bejtić, Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1973.

Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1983.

- Fazlić, Fadil, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina*, Fakultet islamskih nauka: El-Kalem, Sarajevo, 2006.
- Hadžibajrić, Fejzulah, "Riječ dvije o Jedilerskom turbetu u Sarajevu", *Glasnik VIS u SFRJ*, god. XXX, br. 7-8, Sarajevo, 1967, 336-337.
- Handžić, Mehmed, "Sarajevo u turskoj pjesmi", *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske*, god. XI/1943, br. 11 i 12, Sarajevo, 1943, 269-281.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.
- Kemura, Sejfidin, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade", I dio, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1908, 1-208 (48-51).
- Kreševljaković, Hamdija, *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1932.
- Mehmedović, Ahmed, "Alimske porodice: Muzaferije-Sabrihafizovići", *Novi Muallim*, god. VII, br. 28, Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2006, 54-62.
- Mehmedović, Ahmed, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018.
- Mujezinović, Mehmed, "Muhamed Enveri-Efendi Kadić kao epigrafičar (17 I 1855 – 21 II 1931)", *Glasnik VIS u FNRJ*, god. X/1959, br. 1-3, 175-176; god. XI/1960, br. 4-6, 12-19; br. 7-9, 316-326; br. 10-12, 466-481.
- Omanović-Veladžić, Alma, "Sarajevske vakufname u Kadićevoj Hronici (1844-1877)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 58/2008, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2009, 179-203.
- Omanović-Veladžić, Alma, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları: (Alfabetik Sırayla)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara, 2006.
- Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Biobibliografija)*, "Svjetlost", Sarajevo, 1973.
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd., "Svjetlost", Sarajevo, 1989.
- Šukrić, Nijaz, "Ramazansko gostoprimstvo šehar Sarajeva", *Takvim* 1982, Predsedništvo udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo, 1982, 39-44.

Zlata, Behija, *Gazi Husrev-beg*, Posebna izdanja XXXII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, "Svjetlost", Sarajevo, 1988.

SARAJEVO GUREBA-DEFTER FROM 1261/1845

Summary

In this paper, the Gureba-defter from 1261/1845 which testifies to a custom that was practiced during the month of Ramadan will be presented. It is a list of financial contributions that were collected from wealthy families and benefactors in Sarajevo in the month of Ramadan in 1845 for the religious-humanitarian fund of the same name known as “Aid to foreigners and the vulnerable ones”. Its main goal was to provide financial compensation to ulama (learned people), softas (students of the madrasa), musafirs (intentional travelers) from our and other parts of the Islamic world for their engagement in the month of Ramadan, such as reciting muḳābele (public recitation of the Qur’an), offering tārāviḥ-namāz (terawiya), i’tikāf (permanent stay in the mosque during the last ten days of Ramadan for prayer), delivering appropriate lectures, as well as helping the poor.

Keywords: Sarajevo, XIX century, Ramadan, Gureba-defter, voluntary contributions

AYLA EFE*
(Eskişehir, Türkiye Cumhuriyeti)

SARAYBOSNA'NIN DÖRT YILI: MASRAFLARIN ÇİZDİĞİ “SARAY” RESMİ

Abstrakt

Ovaj članak govori o rashodima Sarajevskog sandžaka u periodu od 1861. do 1865. godine, kao centralnog sandžaka Bosanskog ejaleta. Troškovi predstavljaju izvode iz finansijskih i deftera rashoda, koji se čuvaju u osmanskome arhivu u Istanbulu, u fondu Masârîfât Muhasebeciliği Defterleri (ML.MSF. d). Spomenuti fond sadrži bogatu arhivsku građu i važne izvore za razumijevanje troškova i finansiranja administrativnih jedinica, institucionalne strukture i njihove aktivnosti te pruža podatke o platama zaposlenih u administraciji i vojsci, lokalnim rashodima (materijalna pomoć, gradnja i sl.). U članku su korištena četiri deftera rashoda Sarajevskog sandžaka koji se odnose na period od 1277. do 1280. godine po Rumi kalendaru (1861.-1865.). Članak ima dva cilja: prvi je da sagleda opseg finansijske i administrativne organiziranosti i drugi, da utvrdi „kapacitet države“ u Sarajevskom sandžaku. U članku se najprije govori o redoslijedu evidentiranja deftera rashoda, te se analizom podataka o rashodima predstavljaju skupovi podataka. U konačnici, rad se fokusira na sliku Sarajevskog sandžaka koju konstruiraju navedeni skupovi podataka. Uz sve to, pokazuje se vidljivost „države“ u Sarajevskom sandžaku u razmatranom periodu. U zaključnom dijelu članka utvrđuju se opće osobitosti pokrajinskog računovodstvenog sistema, u kontekstu tanzimatskog stava o finansijskoj centralizaciji, naročito u Sarajevskom sandžaku.

Ključne riječi: Bosna, Sarajevo, defteri rashoda, lokalni troškovi

* Prof. dr. Ayla EFE, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aefe@anadolu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-2490-7593

Bu yazı, Saray Sancağı Mal Sandığından Rumi 1277, 1278, 1279 ve 1280 tarihinde yapılan harcamalar odağında hazırlanmıştır. Miladi 1861-65 yıllarına ait bu harcamalar, Osmanlı Devlet Arşivinin Maliye Masraf Defteri (BOA.ML.MSF. d.) tasnifindeki Saray Masraf Defterlerinden elde edilmiştir.¹

Harcama kayıtlarının ait olduğu bu yıllar; toplumsal tepkinin eksik olmadığı, sancılı ve bir düzenin yerleştirmeye çalışıldığı senelerdir. Nitekim Bosna’da Tanzimat’ın uygulanmaya başlanmasından 10 yıl geçse de 1857’de başlayan isyanın izleri hala sürmektedir. İstanbul, teftiş heyetlerini, birbiri arkasına bölgeye göndermekte komisyonlar oluşturmaktadır. Gönderilenler arasında devrin başrol oyuncularından olan ünlü devlet adamı tarihçi Cevdet Paşa dahi vardır. Literatür bu süreci farklı yönler ile ele alır. O nedenle kıymetli bilgileri içerir. Ama bu bilgiler konu odaklı (Tanzimat uygulamaları, teftişler, nizamiye alaylarının kurulması vb.) monografik çalışmalardan elde edilmiştir.² Bu yazı ise, masrafın penceresinden Saray’ın 4 yılına bakmayı ve anlamlandırmayı hedeflemektedir. Birbirine bağlı iki amacı vardır: bir, Saray’daki mali/ idari örgütlenmenin boyutunu çözümlmek, iki, Saray’daki “devlet kapasitesini” tespit etmektir.

Yazı da önce masraf defterlerinin kayıt düzeninin ele alınacaktır. Sonra her bir defterin harcama kalemleri “niteliksel” tasnife tutularak masraf bileşenlerini gösteren veri setleri elde edilecektir. Bu sayede hem her bir

¹ Bu 4 defterden birincisi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA. ML.MSF.d 15733, ikincisi, BOA.ML.MSF.d 16845, üçüncüsü, BOA.ML.MSF.d 16883, dördüncüsü, BOA.ML.MSF.d 17258 koduyla kaydedilmiştir.

² Tanzimat Dönemi Bosna Hersek çalışmalarıyla ilgili Türkiye’de iki önemli doktora tezi bir tane de yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bunlar; Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.; Emine Ak, *Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması ve Neticeleleri (1839-1875)*, Yayınlanmamış Dok. Tezi, İstanbul, 2010; Fatma Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Borsası’nda Rüştüye Mektepleri (1851-1878)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021. Cevdet Paşanın Bosna müfettişliği ile ilgili ise, Hatice Akın, *Ahmet Cevdet Paşanın Bosna Müfettişliği*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Antalya, 2004 ile Ahmet Zeki İzgöer, “Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı”, *Divan Dergisi*, 6 (1991/1), 211-213. Nizamiye Alayları için de bkz. Uğur Ünal, “Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)”, *Belleten*, 81/2290, Nisan 2017, 227-242. Bu çalışmanın hazırlama sürecinde istifade ettiğim diğer iki önemli çalışmada şunlardır: Hatice Oruç, “15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, 18, 2006, 249-271 ile Kadir Arslanboğa, “İskender Paşa’nın Saraybosna’daki Zaviye Vakfı’nın Finansal Durum Tablosu (1807-1821)”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16/56, Temmuz 2021, 498-521.

masraf defteri hem de 4 masraf defterini birbirleri ile kıyaslayabilecek “nicel” veriler elde edilecektir. Daha sonra da bu veri setlerinin ortaya çıkardığı Saray Resmine odaklanılacaktır. 1861-65 yıllarının Saray’ına ait bir kesit çıkarılacaktır. Akabinde de Saray’da ki “devletin” görünürlüğü tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonuç kısmında ise, Tanzimat’ın mali merkezleşme iddiası ekseninde taşra muhasebe sisteminin genel özellikleri, Saray özelinde saptanmaya çalışılacaktır.

MASRAF DEFTERLERİNİN KAYIT DÜZENİ

Rumi 1277, 1278, 1279 ve 1280 tarihli Saray Masraf Defterleri, mali yıl esasına göre Saray Meclisi tarafından tutulan birer senelik harcama kayıtlarıdır. Defterlerde bu süre, “*Mart iptidasından Şubat gayetine kadar bir sene zarfında mahalli memurları maaşlarıyla havalatı askeriye ve masarifatı vs. ita olan akçenin kemiyeti ve keyfiyetine mübeyyin defterdir*” şeklinde ifade edilmiştir. Harcamaların, vali ve muhasebeciden başlayarak belirli bir sistematik içinde kaydedildiği görülmektedir. Bu sistematığın öne çıkan hususları şunlardır:

- 1) Harcamalar aşağıda örneklendirildiği şekilde gruplandırılmıştır:
 - Vali ve memur ve katiplerin maaşları,
 - Özel görevli personelin maaş ve harcamaları (komisyon/ teftiş vb.)
 - Asakir-i şahane emeklilerin maaşları,
 - Fukara-yı muhtaciyan maaşları ve ilgili masraflar,
 - Özel görevli bazı memurun menzil ücretleri ve harcırahları,
 - Kirahane masrafları,
 - Postahane masrafları,
 - Telgrafhane masrafları,
 - Özel günlerde yapılan harcamalar,
 - Zaptiye ve derbent harcamaları,
 - Kaza masrafları,
 - Kazalarda görevli personel ödemeleri gibi.
- 2) Bu masraf grupları içinde:
 - 12 ay sabit/düzenli harcama kalemleri: masraf adı/görevlinin ismi, aylık maaş miktarı alt alta yazılıp aylık toplamların 12 ile çarpılması ile elde edilen toplam tutar,
 - 12 aydan daha kısa süreli harcamalar: görevli kişi/masrafın türü, görev süresi (ay ve gün) maaş miktarı ve toplam tutarın ayrı ayrı öbekler halinde kaydı,

- Sabit maaşlarda herhangi bir zam ve indirim söz konusu olduğunda; görevlinin adı, zamlı ve indirimli maaş miktarının dahil olduğu süre (ay ve gün) maaş miktarları ayrı ayrı kaydedilip sonra toplam tutar kaydedilmiştir.
- 3) Henüz ödemesi tamamlanmayan harcama kalemleri söz konusu ise:
 - İlgili meblağın kaçta kaçının ödendiği,³
 - Veya ilgili harcamanın belirli bir kısmı bir başka yıla (geçmiş veya gelecek) ait ise hangi yıla ait olduğu,⁴
 - Ve eğer ilgili harcama Saray dışında bir başka sancağa ait veya ortak bir harcama ise, hangi sandıktan ne kadar ödeme yapıldığı kaydedilmiştir.⁵
- 4) Masrafın ait olduğu ilgili takvim içinde merkeze veya diğer kazalara Saray Mal Sandığından bir “havale” yapıldı ise, miktarı ve tarihi kaydedilmektedir.
- 5) Harcama kaydı sona erdikten sonra:
 - Masraf toplamları kaydedilip altına ilgili toplamdan her ay yapılan harcama miktarları merdiven sistemine göre kaydedilmiştir,
 - Daha sonrada tüm masrafların niteliğini miktarını ne kadarının ödendiği vb. konular yazılıp bir çeşit rapora dönüştürülüp meclis üyelerinin mührü basılmıştır.

VERİ SETLERİ

Birbirini takip eden 4 yıla ait Saray Masraf Defterlerinden 3 farklı veri seti tablosu oluşturulmuştur.

³ Bu bilgi hem defter içinde ödemesi yapılmayan harcama kayıtları için düşülmüştür. Mesela 1278 tarihli defterde; “Meclis Kebir Baş Kâtibi İzzetlü Kemal Beyin 78 Mart iptidasından Teşrinisaniye kadar maaşı 5000x12:60000’nin 45 bini ödenmiş 15 bini henüz ita olunmamıştır” şeklinde olduğu gibi hem de toplam hesap kaydı tamamlandıktan sonra yine 12 aylık ödemelerin ayrı ayrı kayıtlarının yanına “bermutad balada meblağı mezbureden henüz ita olmayıp 79 senesi içinde verilmesi lazım gelenler 15000” şeklinde düşüldüğü görülür.

⁴ Mesela 1277 defterinde idari personel maaşları içinde 13 ve 14 aylık maaşları görev süresi belirtilerek kaydedilmiştir.

⁵ Örneğin ilgili memuriyet görevi, ilgili süre içinde başka sancak içinde gerçekleşmiş ise, toplam bedelden o sancak ta görev yaptığı süreye denk gelen meblağ düşülerek bu meblağın ilgili diğer sancak sandığından ödendiği notu düşülmüştür.

Birinci Grup Veri Seti: Masraf defterindeki harcamaların, “türlerine” göre tasnif edilmesiyle oluşturulmuştur. Böylece masraf defterinin her biri, döküm niteliğinde 6 farklı harcama kalemine dönüştürülmüştür.⁶

Bu tasniflemede yer alan harcama kalemleri ve harcama kalemlerinin içine dahil edilen masraflar şunlardır:

- 1) **İdari/Kamu Harcamaları:** memur maaşları: vali, muhasebeci, Saray merkezde meclis, muhasebe ahkam, tahkikat kâtip vb. görevliler, kaza müdür, kâtip, mukayyit, ashab-ı alaka memur ve tercümanları, özel görevli personel; komisyon ve teftiş memurları, aşar, taşir, rüsumat memurları, kamuya ait diğer harcama kalemleri; kira, tamirat, mefruşat, kırtasiye, odun kömür masrafları bu grup içine dahil edilmiştir;
- 2) **Güvenlik/Askeri Harcamaları:** personel maaşları; zaptiye, derbentçi, emekli askerlerin maaşları, özel yetkili askerlerin maaş tayinat menzil ücretleri, Bosna'daki askeri birliklerin elbise, konak, menzil ve eşya nakil masrafları, nakliye hayvanları zahire bahası, cephanе nakil ücreti, Bihke, Vişegrad meseleleri nedeniyle çeşitli harcamalar, kale, karakol/ hapishane tamir-inşaa veya kira ücretleri bu gruba dahil edilmiştir;
- 3) **Ulaşım/ İletişim Harcamaları:** kirahane masrafları; Saray ve tevabi kirahaneleri, menzilci ve iane harcamaları, telgrafhane masrafları; Türkçe Fransızca muhabere memurları, telgraf hattı muvasala ve muhaberat personeli maaşları, Saray ve kazalar arasında akçe ve evrak-ı sahihe nakil ücretleri, tamirat masrafları; Saray ve kazalar arasındaki yol-köprü tamir harcamaları, posta ücretleri; Saray'dan İstanbul'a kazalara ve diğer sancaklara gönderilen posta ücretleri, Saray'dan diğer bölgelere gönderilen memurların menzil ücretleri dahil edilmiştir.
- 4) **Sosyoekonomik Yardım Harcamaları:** yoksullara yardım; fukara-yı muhtaciyan maaşları, taamiye bedelleri, vakıf/dergâh/cami harcamaları; vazife ücretleri, kandil mum masrafları, Ramazan ve özel günlerde atılan top için yapılan harcamalar, cenaze masrafları, göçmenlere yapılan harcamalar, ziraat ve ticaret erbabının kredi faizi için yapılan harcamalar ve tereke işlemlerinde gerçekleşen masraflar dahil edilmiştir;
- 5) **Eğitim Harcamaları:** Rüştüye mektebi masrafları; müdür, hoca ve kapıcı maaşları, odun-kömür masrafları, sıbyan ve baş mektep ile yeni okul inşası için yapılan harcamalar dahil edilmiştir;

⁶ 6 grup harcamanın her bir deftere ait döküm listeleri, Ekte verilmiştir.

6) **Transfer Harcamaları:** hazineye gönderilenler; evrak-ı sahihe bedelinden, tapu, iane vb. defterhane gelirleri, diğer sancakların mal sandığında gerçekleşen açık nedeniyle gönderilen meblağlar dahil edilmiştir.

İkinci Grup Veri Seti: Döküm listelerdeki harcama kalemlerinin “toplamlarının” bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.⁷ Aynı zamanda da her bir harcama kaleminin toplam içindeki payı hesaplanarak aşağıdaki Tablo 1 düzenlenmiştir. Bu sayede 4 masraf defteri birbiri ile kıyaslanabilecek bulgulara dönüştürülmüştür.

Tablo 1: Harcama Kalemlerinin Toplam ve Toplam İçindeki Payları

	1277	%	1278	%	1279	%	1280	%
İdari/kamu harcamaları	1550443	27,5	1366248	17,4	2322539,39	27,4	1392504	21,7
Güvenlik-askeri harcamaları	3391559	60,2	5849087	74,5	3567491	42,2	2917707	45,5
Ulaşım/iletişim harcamaları	273906,2	4,86	388874,1	4,95	350715,2	4,15	587147,9	9,16
Sosyoekonomik harcamalar	398634,7	7,08	217231,3	2,76	351282,9	4,15	297120,3	4,63
Eğitim harcamaları	14454,41	0,02	11603	0,14	4533	0,53	50250	0,78
Transfer harcamaları	-	-	12445	0,15	1854166	21,9	1164845,31	18,1
Toplam	5628997,31		7845488,4		8450727,49		6409574,51	

Üçüncü Grup Veri Seti: harcama kalemlerinin “masraf bileşenlerine” ayrılmasıyla düzenlenen 6 tablodan oluşur. Bu sayede de ikinci veri setinde sayısal olarak ifade edilen masraf toplamlarının dağılımındaki değişimin hangi masrafın hangi alt bileşenden kaynaklandığına yönelik

⁷ Tablodaki toplamlar, defterlerin niteliksel tasnifleme sonucuna göre excel ile yapılan toplamlardır. Defterlerin kendi toplamaları; 1277 tarihli defterin 5737697,17 kuruş, 1278 tarihli ikinci defter toplamı 7954417,33 kuruş, 1279 tarihli üçüncü defterin 7885476,22 kuruş, 1280 tarihli dördüncü defterin ise, 6243106,32 kuruştur. Excel toplamlarının tercih edilmesi, defterlerin her bir kaydının olduğu gibi değil 6'lı grup içinde tasnif edilerek yeniden hesaplanarak tablolara geçirilmesinden kaynaklanmıştır. Defter toplamları ile excel toplamlar arasındaki fark arşivin nicel veri içeren diğer arşiv kayıtlarında da karşımıza çıkabilmektedir. Mesela temettuat defter kayıtlarındaki toplamlardaki fark bunun en bariz örneğidir. Ama defterde bazı kayıtların silik çıkması de bilhassa 1 ve 4, 2 ile 3 rakamı bazen de 0 ve 5 rakamlarının yazılışının birbirine karıştırılması etkili olabiliyor.

veriler elde edilmiştir. Masraf bileşenlerini gösteren bu tablolar aşağıda verilmiştir.⁸

Tablo 2: Saray'ın İdari/Kamu Masraf Bileşenleri

1277			
1550443,44 kuruluşluk İdari kamu harcamaları toplamının 1277 masrafı içinde payı yüzde 27,5			
1	Personel Maaşları	Kuruş	%
	12 ay sabit maaş alan personel	792941,21	53,5
	Görev süresi ya da maaşı değişen personel	303571,4	20,4
	Özel görevli personel	384955,6	25,9
	Personel maaşlarının toplam idari harcamalar içindeki oranı	1481468	95,5
2	Kamu diğer harcamalar		
	Kira	4800	6,95
	Tamirat/döşeme	48575,44	70,4
	Kırtasiye	15600	22,6
	Kamu diğer Toplam ve idari harcamalar içindeki oranı	68975,44	4,44
1278			
1366248 kuruluşluk İdari kamu harcamaları toplamının 1278 masrafı içinde payı yüzde 17,4			
1	Personel Maaşları		
	12 ay düzenli maaş alan personel	899040	79,1
	Görev süresi ya da maaşı değişen personel	236271,1	20,8
	Özel görevli personel	-	-
	Personel maaşlarının toplam idari harcamalar içindeki oranı	1135311	83,0
2	Kamu diğer harcamalar		
	Kira	-	
	Tamirat/döşeme	17992,66	7,79
	Kırtasiye	15600	6,75
	Diğer	197344,7	85,4
	Kamu diğer Toplam ve idari harcamalar içindeki oranı	230937,36	16,9
1279			
2322539,39 kuruluşluk İdari kamu harcamaları toplamının 1279 masrafı içinde payı yüzde 27,4			
1	Personel Maaşları		
	12 ay düzenli maaş alan personel	262560	22,1
	Görev süresi ya da maaşı değişen personel	762394,2	64,2
	Özel görevli personel	161998,3	13,6
	Personel maaşlarının toplam idari harcamalar içindeki oranı	1186953	51,1

⁸ Defter kayıtlarının her birinde masraf bileşenin “alt bileşenlerinin” kaydı standart değildi. İdari/kamu ve güvenlik /askeri harcama kalemlerinin alt bileşenlerinin kayıt düzeni dışındaki masraf bileşenlerinden aynı nitelikte veri elde edilmediğinden dolayı tabloların düzenlenme şekli farklı olmuştur. Ancak analiz ve içerik değerlendirmesi esnasında alt bileşenlerin neler olduğundan söz edilmiştir.

2	Kamu diğer harcamalar		
	Kira	2060	0,18
	Tamirat/döşeme	202283,6	17,8
	Kırtasiye	15819	1,39
	Diğer	915423,79	80,6
	Kamu diğer Toplam ve idari harcamalar içindeki oranı	1135586,39	48,8
1280 1392504 kuruluşluk İdari kamu harcamaları toplamının 1280 masrafı içinde payı yüzde 21,7			
1	Personel Maaşları		
	12 ay düzenli maaş alan personel	754800	55,3
	Görev süresi ya da maaşı değişen personel	331366,4	24,3
	Özel görevli personel	276750	20,3
	Personel maaşlarının toplam idari harcamalar içindeki oranı	1362916	97,8
2	Kamu diğer harcamalar		
	Kira	2160	7,30
	Tamirat/döşeme	10679,25	36,0
	Kırtasiye	16749	56,6
	Kamu diğer Toplam ve idari harcamalar içindeki oranı	29588,25	2,12

Tablo 3: Güvenlik/Askeri Harcama Bileşenleri

1277 3391559 kuruluşluk Güvenlik Harcamaları toplamının 1277 masrafı içinde payı yüzde 60,2			
1	Personel maaşları	Kuruş	%
	Zaptiye	481059,7	31,4
	Derbentçi	62925,4	4,10
	Özel görevli askerler	970346,6	63,3
	Emekli askerler	17580	1,14
	Personel maaşlarının toplamı ve güvenlik harcamaları içindeki oranı	1531912	45,1
2	Hapishane masrafları	158003,6	4,65
3	Diğer harcamalar	1701643	50,1
1278 5849087 kuruluşluk Güvenlik Harcamaları toplamının 1278 masrafı içinde payı yüzde 74,5			
1	Personel maaşları		
	Zaptiye	415897,5	10,5
	Derbentçi	58996,36	1,49
	Özel görevli askerler	3454192	87,4
	Emekli askerler	18812,19	0,47
	Personel Maaşlarının toplamı ve güvenlik harcamaları içindeki oranı	3947898	67,4
2	Hapishane masrafları	42056,83	0,71
3	Diğer harcamalar	1859132	31,7

1279			
3567491 kuruşluk Güvenlik Harcamaları toplamının 1279 masrafı içinde payı yüzde 42,2			
1	Personel maaşları		
	Zaptiye	981890	76,5
	Derbentçi	41174,22	3,21
	Özel görevli askerler	236987,7	18,4
	Emekli askerler	22023,3	1,71
	Personel Maaşlarının toplamı ve güvenlik harcamaları içindeki oranı	1282075	35,9
2	Hapishane masrafları	32112,74	0,90
3	Diğer harcamalar	2253303	63,1
1280			
2917707 kuruşluk Güvenlik Harcamaları toplamının 1280 masrafı içinde payı yüzde 45,5			
1	Personel maaşları		
	Zaptiye	1004928,36	48,5
	Derbentçi	-	
	Özel görevli askerler	1044727	50,4
	Emekli askerler	20580	0,99
	Personel Maaşlarının toplamı ve güvenlik harcamaları içindeki oranı	2070235	70,9
2	Hapishane masrafları	264708	9,07
3	Diğer harcamalar	582763,8	19,9

Tablo 4: Ulaşım/ İletişim Masraf Bileşenleri

Ulaşım/iletişim Masraf bileşenleri	1277		1278		1279		1280	
	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%
Kirahane	120000	43,8	138000	35,4	138000	39,3	169200	28,8
Telgraf	56450	20,6	199562,7	51,3	105151,3	29,9	246503,4	41,9
Nakil ücreti (Akçe/evrakı sahihe)	149,5		612	0,15	1704,5	0,48	8442,5	1,43
Tamirat (Yol/köprü)	46600,44	17,0	13422,77	34,5	28921,5	8,24	96821,57	16,4
Posta ücreti	15156	5,53	16438,15	4,22	11229	3,20	11041	1,88
"Diğer"	35550,5	12,9	20838,5	5,35	65708,9	18,7	55139,4	9,39
Toplam	273906,4		388874,12		350715,2		587147,9	

Tablo 5: Sosyoekonomik Yardım Masraf Bileşenleri

Sosyoekonomik Yardım Masraf Bileşenleri	1277		1278		1279		1280	
	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%
Fukaraya yardım	15870	3,98	22330	10,2	20730	5,90	12450	4,19
Vakıf/tekke/cami yardımları	28831,31	7,23	2500	1,15	2400	0,68	9276	3,12
Vefat edenlere yardım	1645	0,41	1055	0,48	855	0,24	1770	0,59
Top masrafı	446	0,11	781,5	0,35	1105	0,31	1290	0,43
Göçmenlere yardım	4078,2	1,02	36255,5	16,6	69091,7	19,6	204	
Kredi yardımı	347764,15	87,2	147844	68,0	257101,23	73,1	227010,16	76,4
Tereke işlemleri	-		6465,33	2,97	-	-	45120,11	15,1
Toplam	398634,66		217231,3		351282,9		297120,3	

Tablo 6: Eğitim Harcamaları Masraf Bileşenleri

Eğitim Harcamaları Masraf Bileşenleri	1277		1278		1279		1280	
	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%
Rüştiye mektebi	14351,31	99,2	11300	97,8	4533	100	3250	6,46
Sıbyan/ baş mektebi	103,1	0,71	103	0,88	-		47000	93,5
Toplam	14454,41		11603		4533		50250	

Tablo 7: Transfer Harcamaları Masraf Bileşenleri

Transfer Harcamaları Masraf Bileşenleri	1277		1278		1279		1280	
	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%	Miktar Kuruş	%
Hazineye/defterhaneye irsal	-		12445	100	182078,24	9,81	1164845,31	100
Diğer sancaklara irsal	-		-		1672088,12	90,1	-	
Toplam	-		12445		1854166		1164845,31	

Peki bu tablolar bize ne söyler? Daha doğrusu 3 grup halinde düzenlenen veri setlerini Saray'ın 1861-65 senelerindeki resmini çizmek için nasıl anlamlandırmak gerekir?

İşte bu soru yazının da kaleme alınmasının arkasındaki itici güç olmuştur. Zira cevabımız hem arşivin zengin veriler içeren masraf defterlerinin kaynak niteliğinin saptanmasına hem de Tanzimat'ın ileri bir aşamasında; sınırdaki toplumsal tepkilerin eksik olmadığı bir coğrafyada, devletin görünürlüğünün anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

SARAY'IN MASRAFIN DAN MASRAFIN SARAY'INA

Bu bölümde, her bir harcama kalemi özelinde önce Tablo 1 ve ilgili bileşen tablosundan ortaya çıkan nicel sonuçlar ele alınacaktır. Sonra da bu sonuçlar ekteki döküm listelerdeki harcama bilgileriyle birlikte değerlendirilerek nasıl bir Saray Resmini tarif ettiği saptanmaya çalışılacaktır.

Saray'ın İdari-Bürokratik Yapısı

Tablo 1 ve Tablo 2'ye göre, Saray'ın idari/kamu harcama kalemi büyüklük olarak 4 defterinde ikinci en büyük harcamasıdır. Ancak 4 yılın sonunda 189900 kuruşluk bir düşüş gerçekleşmiştir. Bununla birlikte düşüşün süreklilik gösteren bir seyir takip etmediği de görülür.⁹

İki bileşeni vardır. Personel maaş ödemeleri en büyük masraf bileşeni olmuştur. 12 ay düzenli maaş alanlar, görev süresi ya da maaş miktarı değişen personel ve özel görevli personelin maaşları olmak üzere üç alt bileşeni vardır.

İkinci bileşen “diğer” grubu masraflarıdır. Bu masrafların içinde; kira, tamirat/döşeme, kırtasiye ve diğer olmak üzere 4 farklı alt bileşen vardır. İdari harcamaların içindeki payı, 1278 ve 1279 seneleri haricinde yüzde 6'in altında olmuştur. 1278'de ise önce yüzde 16,9'a 1279'da da 48,8'e ulaşarak hızlı bir artış göstermiştir.

Kimdir bu maaş alanlar ve bilhassa 1278 ve 1279 defterinde hızlı artış izlenen “diğer” masraf grubu içinde hangi harcamalar vardır ve neden bu artış gerçekleşmiştir?

Veri setlerinin ortaya çıkardığı yanıtlar şunlardır:

Maaş alanlar:

1) Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa¹⁰ ve Muhasebeci Neşet Efendi¹¹ ile birlikte Meclis Kâtip/ Kalem Memurları, Tahrirat Kâtibi,

⁹ İdari kamu harcamaları 1277'den 1278'e 184195 kuruş düşmüş, 1278'den 1279'a 956291,39 kuruş artmış, 1279'dan 1280'ne yeniden 930035,39 kuruş düşmüştür.

¹⁰ Vali Şerif Osman Paşa'nın 1277 ve 1278 senelerindeki yıllık maaş tutarı, 582240 kuruştur. 1279'un altıncı ayında aylık maaşı 45000'den 41850 kuruşa düşmüştür. Toplam yıllık tutar 521100 kuruş olmuştur. 1280 senesinde yine 41850 kuruş aylık almaya devam etmiştir. Ve de, bu defterden itibaren artık ayrı harcama kalemi şeklinde değil 12 ay düzenli maaş alan personel ile birlikte kaydedilmeye başlamıştır.

¹¹ Masraf kayıtlarında ismi geçen ilk muhasebecisi, sadece 19 gün görev yapan Arif Efendi'dir. Halefi, Hacı Neşet Efendi olmuştur. Neşet Efendi görevini 4 yıl boyunca sürdürmüştür.

Nüfus Nazırı, Nüfus Mukayyiti, Tercüman, Hükümet Tercümanı, Sandık Sarrafı, Meclis ve Muhasebe Odacıları, Meclis ve Muhassebe Hamalları, Tapu Kâtibi, Beytülmal, Orman, Taşır Memurları, Mahkeme Kâtibi gibi mali/idari kadroların olduğu görülür. Bu kadrolar nefs-i Saray'da istihdam edilen ve masraf defterlerinde 12 ay düzenli maaş alan veya görev süresi 12 aydan daha kısa/uzun süreli ya da maaşında değişim (indirim/zam) olan personel şeklinde kaydedilenlerdir.¹²

2) Kazalarda görevli personel:

- 1277-79 masraf defterlerinde Visoka, Foyniçe, Çelebipazar, Trnovo kaza müdür, kâtip ve mukayyitleri ile taşır, rüsumat ve ashab-ı alaka kontrat memurları,
- 1280'de, Visoka, Foyniçe, Çelebipazar, Vişegrad, Kladne ve Çayniçe kaza müdür, kâtip ve mukayyitleri ile taşır ve kontrat memurları.

3) Özel görevli heyetler; geçici süre Saray'da istihdam edilen bu gruplar şunlardır:

- 1277 masraf defterinde 4 kişiden kurulu Bosna Hersek Komisyonu 1276 senesinden itibaren 7 ay görev yapar. Toplam harcama tutarı, 384955,6 kuruştur,
- 1279'da Bosna Hersek Teftiş Memurları toplamda 9 kişi kayıtlı ise de "sabık ve lahık" olarak 5 kişiden oluşmuştur. 161998,3 kuruşluk toplam harcama tutarı kaydedilmiştir,¹³
- 1280 Bosna Hersek Teftişi ünlü devlet adamı Cevdet Paşanın teftişidir. 1280 Mart-Eylül ayları arasında 7 aylık harcama kayıtlarını içerir. Kurulda, farklı sürelerde görev yapan tahrirat

¹² Nefs-i Saray'da maaş ödenen personel yazılırken 1280 defterindeki sıralama gözetilmiştir.

¹³ Bu teftiş heyetinin maaşlarının bir kısmı Hersek Mal Sandığından karşılanmıştır. Kayıtlara göre; Bosna ve Hersek Teftiş Memuru Ziya Bey'in 25295,26 kuruşluk maaş toplamının 19166 kuruşu ilk ay, 161129 kuruşu ikinci aya aittir. Sıddık Efendinin de Eylül'den Teşrinisani sonuna kadar olan maaşı Hersek Mal Sandığından ödenmiş. 100000 kuruşluk 4 aylık ücreti ise Saray Sandığından karşılanmıştır. Teftiş baş kâtib-i sabık Ethem'in 5416,25 kuruşluk maaş ödemesinin 1916,26 kuruşu Nisan, 2500'ü Mayıs, 999,39 kuruşu ise Haziran ayı için ödenmiş. Teftiş kâtib-i sani-i sabık Ragıp Bey'in maaşının 1522,12'si Nisan, 2000 kuruşu Mayıs, 800 kuruşu Haziran ayına aittir. Teftiş muhasebe katiplerinden Halil Bey'in 3 aylık maaşı 2950, diğer kâtibin 2500 kuruştur. Toplamda 16359 kuruş ödeme kaydı düşülmüştür. Teftiş kâtib-i sani-i lahık Süleyman'ın 7266,27 kuruşluk maaş ödemesi ile ilgili de birinci ay 3266,27, ikinci ve üçüncü aylar için 2000 kuruşluk kayıt düşülmüştür.

katipleri, muhasebe kâtibi ve tercümanın görev süreleri ve maaş miktarları ayrı ayrı kaydedilmiştir. Toplamda bu teftişe ait 276750 kuruşluk bir masraf kaydı vardır.¹⁴

Kamu diğer masraf grubu bileşenleri ise:

- 1) Kira; Meclis odaları, kaza müdür konaklarının (Çelebipazar, Vişegrad, Kladne, Çayniçe) 12 aylık kira ücretidir. En yüksek seviyeye 1277'de ulaşılmış 1279'da düşmüş 1280'de yeniden bir miktar artış göstermiştir.
- 2) Tamir/döşeme masrafları; meclis odaları, hükümet konağının tamirat döşeme ve odun masraflarını içerir. Miktar olarak en yüksek seviye, 1279 senesinde gerçekleşmiştir.¹⁵
- 3) Kırtasiye masrafı; Saray ve bağlı kazaların kırtasiye harcamalarıdır. İlk üç sene hemen hemen aynı seviyede gerçekleşmiş 1280'de bir miktar artış olmuştur.
- 4) "Diğer"; sadece 1278 ve 1279'da gerçekleşen benim "diğer" grubu olarak tanımladığım bu masraf alt bileşeninde, Sergi-yi Osmani nedeniyle oluşan menzil/harcırah ücreti, mahkeme masrafı Saray'da bulunan Fazıl Paşanın Nezaretinde yapılan harcama, yangın için alınan malzeme, teftiş esnasında ecnebi memurlara verilenler ile "Saray sancağında seneteyn atika emvalinden zirde muharrer esam-i zavaf mültezim zimmetinde olup hazineye bit-tahsil hıfz olmak üzere irad ve masraf cedveline idhal" şeklinde kaydedilen harcama vardır. Kamu diğer masraf bileşenin 1278 ve 1279'da en yüksek orana ulaşmasının nedeni de bu harcamalar olmuştur.

Peki bu sonuçlar ve bu harcamalar Saray'ın idari/mülki yapısına dair nasıl bir resim çizer?

- 1) İdari yapı: Saray, masraf defterlerinde "Bosna eyaletinde, bizzat idare olan sancak" şeklinde tarif edilir. Bu statü, harcama kalem-

¹⁴ Teftiş heyetinin aylık maaş miktarları şöyledir: Cevdet Efendinin 25000, muavini Raşit Efendinin 6000 ve Tercüman Damat Efendinin 10000 kuruştan toplam 7 ay görev yapmışlar., 6 ay görev yapan Tahrirat kâtib-i evvel Süleyman Mazhar aylık 2500 kuruş, kâtib-i sani Mehmet aylığı 1000 kuruş, Tahrirat kâtib-i sabık Mehmet'in 2500 kuruş, 5 ay görev yapan Teftiş muhasebe kâtibi Halil'in 2950, tercümanın 2500 kuruştur.

¹⁵ 1279'da oransal olarak yüzde 17,8 görünse de 202283,6 ile rekor bir miktara ulaşmış tamirat döşeme masraf alt bileşeni bu artış 1277'ye göre yüzde 24'lük bir artış demektir. Ama bu artış, alt bileşen tablosunda görüldüğü gibi, süreklilik gösteren bir masrafa işaret etmez.

lerinin çizdiği statüye göre, eyalet valisi, muhasebeci ve büyük meclisin yönettiği bir idari birimdir.

- 2) Mülki sınırlar: 1280'ne kadar Saray sancağı, Saray kazası dışında 4 kazadan oluşmaktadır. Bunlar: Foyniçe, Visoka, Çelebipazar'ı ve Trnovo'dur. 1280'den itibaren ise, sınırların değiştiği anlaşılmaktadır, Çayniçe, Vişegrad ve Kladne kazaları Saray sancağına dahil olmuştur. Trnovo ise, artık Saray'a bağlı bir kaza olarak görülmemektedir.
- 3) Bürokratik yapı: nefis ve kazalardaki memur sayısının çeşitliliği ve 12 ay düzenli maaş alanların 1279 dışında¹⁶ yüzde 50'nin üzerinde olması ve kırtasiye masraflarının belirli bir seviyede gerçekleşmesi nefis ve kazalarda istihdam edilen idari/mali kadroların standart bir hale geldiğine işaret eder.
- 4) İmarlaşma: kira ve tamirat ücretleri ile ilgili kayıtlar, resmi binaların Saray'da 1280'den itibaren inşa edildiğini, ilk üç yılda ise kiralama yoluyla hizmet verildiğini gösterir.

Saray'ın Güvenlik/Askeri Yapısı

Güvenlik/askeri harcamaları, 4 masraf defterinin de en büyük harcama kalemidir. Ama ilginçtir tıpkı idari/kamu harcamalarında olduğu gibi 4 yıl sonunda 473.852 kuruşluk bir düşüş göstermiştir. Lakin bu düşüş süreklilik içeren bir seyir takip etmemiştir.¹⁷

Personel maaşları, hapishane ve diğer masraflar olmak üzere üç bileşeni vardır. Bu masraf bileşenleri içinde personel maaşlarında 4 yıl sonunda 538323 kuruşluk bir artış görülmektedir.¹⁸

¹⁶ 1279' da 12 ay düzenli maaş alan personelin oranın düşmesi düzensiz maaş alan personelin oranındaki artış, personel sayısının azalmasından kaynaklanmamıştır. 1278 ve 1279 senelerinde maaş miktarı değişen dolayısıyla da düzensiz maaş alan listesindeki personelin sayısının artması ve bilhassa da 1279 diğer grubu içindeki 90 bin kuruşluk harcamadan kaynaklanmıştır.

¹⁷ Güvenlik/askeri harcamalarında önce 1277'den 1278'e 2457528 kuruşluk büyük bir artış gerçekleştiği görülmektedir. Sonrada 1278'den 1279'a 2281596 kuruşluk büyük bir düşüş yaşanmıştır. 1279'dan 1280'ne ise, düşüşün büyüklüğü 649784 kuruş olmuştur. Dolayısıyla güvenlik harcamalarında zirve 1278 senesidir.

¹⁸ Artışın büyüklüğü, 1277'den 1278'e 2415986 kuruş gerçekleşmişse de ertesi sene (1278'den 1279'a) 2665823 kuruşluk düşüş olmuştur. 1279'dan 1280'ne ise yeniden 788160 kuruşluk bir yükselme gerçekleşmiştir. Dolayısıyla personel maaş ödemelerinde ilk zirve 1278 ikinci zirve 1280 senesi olmuştur.

İkinci masraf bileşeni olan, hapishane masraflarında ise, 1277, 1278 ve 1279'da izlenen düşüş 1280'de hızlı bir yükseliş ile o yılın harcamaları içindeki yüzde 9,07'lik orana yükselmiştir.

Üçüncü masraf bileşeni olan “diğer” harcama grubunda ise, ilk üç yıl süreklilik gösteren artış eğiliminde 1280'de büyük bir düşüş gerçekleşmiştir.¹⁹

Peki bu durumda özellikle 1278 ve 1280 senelerinde zirveyi gören personel maaşları kime ödenmiştir? Hapishane masraflarında son yıl görülen hızlı artışın sebebi nedir? Diğer grubu harcamalarının da 1280'de izlenen büyük düşüşün sebebi nedir?

Soruların yanıtı döküm listelerdeki bilgilere dayanılarak aşağıda ayrı ayrı ele alınacaktır:

Personel Maaşları:

Saray Mal Sandığından maaş/harcırah/tayinat ödenen 4 farklı grup askeri/güvenlik personeli söz konusudur;

- 1) Özel görevli askerler; Saray'da sürekli istihdam edilen hudut memuru, askeri mühendis, muvazzaf askerler ile Vişegrad, Bihke gibi meseleler nedeniyle görevlendirilenlerdir. Bunlara 12 ay maaş, tayinat ve harcırah ödenmiştir. Bu ödemelerde 4 yılın sonunda toplam da 74380,4 kuruşluk bir artış gerçekleşir. En yüksek seviye 1278 ve 1280'de en düşük seviyede 1279'da gerçekleşmiştir.²⁰ Bu yükseliş ve düşüşün sebebinin ise, görevli asker sayısının önce 1277 ve 1278'de artması sonra 1279'da azalması ve 1280'de yeniden artması ile ilişkili olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu seyir personel maaş ödemelerinin toplam içindeki payını da doğrudan etkilemiştir.
- 2) Zaptiyeler; nefsi Saray ile kazalarda istihdam edilen zaptiye çavuşları ile süvari ve piyadelerin 12 aylık düzenli maaş tutarıdır. Zaptiye maaşlarında da 4 yıl sonunda 523868,66 kuruşluk bir artış gerçekleşir. Ancak tıpkı özel görevliler gibi artışın hızı, dalgalı bir seyir izlemiştir. 1280'de zaptiye maaşları özel görevli personelin maaş ödemelerine yakın seviyeye ulaşmıştır.²¹

¹⁹ Diğer grubu masraf bileşeni önce 1277'den 1278'e 157489 kuruş 1278'den 1279'a 394171 kuruş artmış sonrada 1279'dan 1280'ne 1670539,2 kuruşluk büyük bir düşüş göstermiştir.

²⁰ Özel görevli askerlerin maaş ödeme seyrinde 1277 ve 1278'de hızlı bir artış, 1279'da yüzde 18,4'e ile hızlı bir düşüş izlese de 1280 senesinde yeniden yükselerek 50,4'e ulaştığı görülür.

²¹ 1280'de, özel görevli askerlere ödenen maaş tutarı toplam 1044727 kuruş olmuştur. Bu, o yıl ki personel maaşları içinde yüzde 50,4 orana karşılık gelir. Zaptiyenin

- 3) Emekli askerler; Saray'da ikamet eden Rumeli ve Hassa ordusu mensupları ile Belgrad 'an göç eden asker emeklilerinin maaşlarıdır. Toplamda 4 yıl sonunda 3000 kuruşluk kısmi bir artış gerçekleşir. Bu artışın arkasında da emekli sayısının değişmesi vardır.²²
- 4) Derbentçiler; Saray derununda ve Foyniçe, Visoka, Çelebipazar, Trnovo kazalarında belirli sürelerde belirli sayıda istihdam edilen personeldir. 1277'den 1279'a sürekli bir düşüş eğilimi içinde olmuş. 1280'den itibaren artık bir harcama kalemi olarak yer almadığı görülür.

Hapishane Masrafları: karakolların kira ücretleri ve görevlilerin masrafları ile mahpusların masraflarını içerir. 1280'de hızlı bir yükselişin; 1280'de mülki sınırlara dahil edilen kazaların hapishane masraflarının eklenmesi ve de Saray'da inşa edilen yeni karakol/cephane masrafları ile tamirat masraflarından kaynaklandığı anlaşılır.

Diğer grubu masrafları: Bosna Hersek'teki askeri kıtaların tayinat, harcırah, konak, nakil ücretleri, elbise/giyisi ile ilgili harcamalar, nakil hayvanlarının zahire bahası, vali eliyle yapılan harcamalar, cephaner mühimmat masrafları, kışla/kale/cephane masrafları gibi çeşitli harcama kalemlerini kapsar. 1280'de ki düşüşün, Bosna'da görevlendirilen askeri birliklerin görevlerinin sona ermesi güvenlik ve asayiş işlerinin daha düzenli bir masrafa dönüşmesi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Bu sonuçların, Saray'daki güvenliğin organizasyonu adına anlamı nedir?

- 1) Saray'ın düzenli askeri kadroları içinde 4 defterde maaş kaydı olan hudut memuru veya mühendis sayılabilir. Bölgedeki askeri hareketliliğin devam ettiği de açıktır. Çeşitli meselelerde vali kanalıyla yapılan harcamalar sona ermiş görünmektedir. Ama 1280'den itibaren çeşitli askeri komisyon ya da fırka-yı askeriye gibi yeni harcama kalemlerinin kaydı, askeri düzenlemelerin devam ettiğini düşündürmektedir.
- 2) Bununla birlikte kırsalda geçici süre istihdam edilen derbentçilerin sona ermesi, Saray ve tabi kazaların tamamında 12 ay düzenli

payı ise, toplamda 1004928,36 kuruş ile yüzde 48,5 olarak gerçekleşmiştir. Hatta 1280 senesinde askeri/güvenlik personel maaşlarının neredeyse tamamı bu iki kalemin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

²² Osmanlı ülkesinde emekli askerlere maaş ödemesi 1842 Şubatın da başlamıştır. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları," *Türk Kültürü İncelemeleri*, 20, 2009, 66.

maaş alan zaptiye birliklerinin varlığı iç güvenlik ve asayişin organizasyonunda yeni bir düzenin tesis edilmeye başladığının işareti kabul edilebilir.

- 3) Hapishane masraflarının 1280'de artmış olması da asayişin organizasyonu ve toplumsal kontrolün görünür kılınması adına "imgesel" bir değeri vardır. Saray ve tabi kazaların tümünde karakol ve hapishaneler mevcuttur.

Saray'ın Ulaşım /İletişim İmkanları

Diğer iki harcama kalemine kıyasla, ulaşım/iletişim harcamaları 4 yılın sonunda, toplamda 313241,5 kuruşluk bir artış göstermiştir. 1277 senesi harcama miktarına göre yüzde 14,3 oranında gerçekleşen bu artışın masraf bileşenlerine yansımaları farklılık göstermiştir.

Peki masraf bileşeninde izlenen bu seyir ve bu seyirin sebepleri hakkında masraf defterleri bize ne söyler?

Bu sorunun cevabı, aşağıda her bir masraf bileşeni özelinde ayrı ayrı ele alınmıştır:

Kirahane Masrafları: Saray ve tevabi kazaların kirahanelerin menzilci ücretleri ile diğer masraflarını (ianeyi maktu) içeren 12 aylık düzenli masraflardır. Kirahane masraflarında 4 yıl boyunca izlenen küçük artışlarla toplamda 49200 kuruşluk bir artış gerçekleştirmiştir. Artışın sebebi; 1277'den 1278'e Saray ve tevabi kirahanelerinin iane ücretinin aylık 10000'den 11500 kuruşa yükselmesi, 1279'da Saray kirahane masrafına Bihke ve Kladne, 1280'de Vişegrad kirahane masraflarının eklenmesidir.

Telgraf masrafları: Saray telgraf memurlarının (Türkçe ve Fransızca muhabere, tahrirat, muvasala muhaberatı, telgraf hattı piyade ve süvari çavuşları) maaşları ile telgrafhane masraflarını içerir.²³ 4 yıl boyunca bu masraf kalemi harcamalarında inişli çıkışlı bir seyir izlenir. Ancak

²³ Telgraf, Bosna'ya 1858 yılında gelmiş, Bosna ile İstanbul arasında ilk telgraf hattı ise, 1860'da inşa edilmiştir. Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradiška, Vişegrad, Seniçe ve Yenipazar bölgelerinde telgrafhaneler 1866 yılından itibaren kurulmuş ve buralarda görev yapmak üzere Telgraf Müfettişi, Telgrafhane Müdürü, Müdür Muavini, Ser-Muhabere ve Muhabere memurları tayin edilmiştir. Turgut Subaşı, Bengü Bal, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2, 2015, 51. Bu bilgiler ile masraf defterlerindeki bulguların birbirini teyit ettiğini söyleyebiliriz.

toplamda 4 yılın sonunda 190053,4 kuruşluk bir artış gerçekleşmiştir. Bu artış miktarı 1277 senesi masraf toplamına göre yaklaşık 4 katlık bir artışa işaret eder. En yüksek artış 1278 senesinde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni; Saray telgrafhane çalışanlarının sayısındaki artış, Vişegrad, Mostar, Priştina telgraf memurlarının maaşları ve bazı harcamaları ile Vişegrad telgrafhanesinin masrafları ve Saraydan Priştina uzatılan hattın masraflarının eklenmesidir. 1279'da gerçekleşen düşüşün ise, masrafın azalması sadece Saray ve Vişegrad telgrafhane masraflarını içermesinden kaynaklandığı görülür. 1280'de yeniden artış gösteren masrafların nedeninin ise, bazı telgraf memur maaşlarının yükselmesi Saray ve Vişegrad telgrafhanelerinin masraflarının artması ve Priştina hattı ile ilgili kalemin yeniden eklenmesidir.

Nakil Ücreti (Akçe ve Evrak-ı sahihe): Saray ve kazalar ile Saray ve İstanbul arasındaki akçe ve evrak-ı sahihe'nin taşınma masrafını içerir. Ulaşım /iletişim harcamalarının en küçük masraf bileşenidir. Ancak dört yıl içinde özellikle 1279 ve 1280'de kayda değer bir artış izlenir.²⁴ 1279'da ki artışın nedeni ilk iki yıla kıyasla kazalardan (Visoka, Foyniçe, Çelebipazar ve Trnovo) hem Saray'a gönderilen akçe nakliyat ücretinin artması hem de ilk defa İstanbul'dan gönderilen evrak-ı sahihe nakil ücretinin eklenmesidir. 1280'de ki artışın gerekçesi ise; mülki sınırlara eklenen yeni kazaların nakil masrafı ile Saray ve kazalar arasında irsal olan evrak-ı sahihe nakil ücretidir.

Tamirat Masrafları: nefsi Saray ile kazalar arasındaki yolların tesviye, Saray'da ki köprülerin inşa ve tamir harcamaları, kaldırım ve yolların tamir masraflarını içermektedir. Ulaşım/ iletişim harcamaları içinde üçüncü en büyük masraf bileşenidir. 4 yıl içinde miktar olarak iki kattan fazla bir artış göstermiştir. Ancak 1278 ve 1279 senelerinde ilk yıla kıyasla ciddi düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşlerin ya da 4 yılın sonunda toplamda meydana gelen artışın nedeni nedir diye baktığımızda; 1277'de masraf toplamının nefsi Saray yol tesviyesi ve köprü masrafının oluşturduğunu, 1278'de ki düşüşün nedenin, yine Saray merkezli harcamaların 1277'ye nazaran daha düşük olduğu, 1279 senesinde 1278'e göre bir miktar artış olsa da 1277 senesi masraf tutarından düşük gerçekleşmiştir. Saray ve kazalar (Foyniçe ve Visoka) köprü tamiri ve Saray-Trnovo arası yol yapım masraflarını içerir. Asıl artışın yaşandığı 1280 senesi tamirat masrafları ise, Saray sancağı dahilindeki masrafların

²⁴ Nakil masraflarının ilgili yılda ki diğer masraf alt bileşenleri içindeki seyri; 1277 ve 1278'de oldukça küçük meblağlarda gerçekleşirken miktar olarak 1279'da iki kattan fazla artarken 1280'de neredeyse beş kat artış göstermiştir.

yanı sıra Vişegrad köprü tamiri, Saray merkezde resmi bina (hükümet, mahkeme, zaptiye) inşa ve kaza binalarının tamir masrafını içermesidir. Dolayısıyla masraf tutar ve içeriğinin seyri Saray'dan kazalara doğru yol, köprü tamir ve inşa masraflarının son iki yılda arttığı ve Saray merkezli resmi bina inşa ve tamir işlerinin bilhassa 1280 senesinde başladığını göstermektedir.²⁵

Posta/Postahane Masrafları: Saray, İstanbul ve diğer sancak ve kazalar arasında taşınan evrakların posta ücretini göstermektedir.²⁶ 4 yıl içinde toplamda (4115 kuruşluk) düşüş gösteren tek bileşendir. Ancak düşüş süreklilik takip eden bir seyirde gerçekleşmemiştir. Posta ücretlerinde önce 1277'den 1278'e toplamda 1282,15 artış yaşanmış sonra 1279 ve 1280 senelerinde bir miktar düşüş izlense de birbirine yakın meblağlarda gerçekleşmiştir. Ayrıca 1280'de ki masraf kaydının “posta ücreti” şeklinde değil “Saray Postahane mektup ücreti” şeklinde kaydedildiği görülür.

Diğer grubu masrafları: özel görevli memurların farklı sancak, kaza veya İstanbul'a görevlendirilmelerindeki menzil ücretleri, harcırahları ile 1277'de Londra sergisine Saray'dan gönderilen eşyanın masraflarını kapsar. Bu masraf grubu harcamaları, toplamda 4 yılın sonunda 19588,9 kuruşluk bir artış gerçekleşmiş olsa da dalgalı bir seyir izlemiştir.

Peki bu sonuçları Saray'ın ulaşım /iletişim imkanlarının 1861-65 senelerindeki durumu bağlamında nasıl okumak gerekir?

²⁵ Subaşı ve Bal'ın çalışması; 1864 yılında, bir taraftan Bosna'ya giden bazı yollar tamir edilirken, diğer taraftan bazı güzergâhlara da yeni yollar inşa edilerek, taşımacılığın daha da kolaylaştırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla Bosna'ya 92 saatlik mesafedeki Bihke, İzvornik, Timova, Mostar ve Zavelya bölgelerine 91 saatlik yeni yol inşa edildiğini yazar. Subaşı, Bal, “Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri”, 43. [Opaska urednika: Toponimi Timova i Zavelya najvjerovatnije su Trnovo i Zavalje.]

²⁶ Subaşı ve Bal'ın çalışmasına göre Bosna Hersek'te modern posta teşkilatı 1849 da kurulmuş. Eyalet dâhilinde Yenipazar-Travnik arasındaki 64 saatlik mesafeye dokuz postahane inşa edilmiştir. Ömer Lütfi Paşa, Saraybosna-Brod Hattının yanı sıra, Saraybosna-Tuzla-Raça (Sırbistan toprağı), Saraybosna-Travnik-Bihke-İhlevne-Split İskelesi (Avusturya toprağı) arasında açılması için girişimde bulunmuş. 1865 senesinde Saraybosna-Travnik hattına ilaveten Saraybosna-Banaluka ve Saraybosna-Bihke hatları işletmeye açılmıştır. Bosna'ya posta taşıma ile ilgili ücretlendirme, gönderilen merkezden ulaştırılan merkez arasındaki saat uzaklığına göre belirlenmiştir. Nitekim İstanbul-Saraybosna arası mektup gönderimi ücreti 6 kuruştur. İstanbul-Saraybosna arası mesafe ise, 217 saattir. bkz. Subaşı, Bal, “Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri”, 42.

- 1) Telgraf, nakil ücretleri, posta, tamir ve diğer grubu masrafları, Saray'ın kazalar, İstanbul, çevre sancaklarla ulaşım ve iletişim araçlarının çeşitlendiği, iletişimin yoğunlaştığı,
- 2) Saray merkezde ve mülki sınırları içindeki kazalarda imarlaşmanın (yol, köprü, resmi bina) hızlandığı,
- 3) Kirahane, telgrafhane ve postanelerin, “kurumsal yapı ve maliyet” açısından belirli bir standarda ulaştığını söylemek mümkündür. Ayrıca 1277 masraf defterinde Londra sergisine dair bir masraf kaydının yer alması, Londra sergisi için Saray'dan İstanbul'a elbise gönderildiği bilgisi kayda değerdir.
- 4) Ayrıca kirahane ve telgraf harcamalarında görüldüğü gibi Saray Mal Sandığından Saray Sancağı dışında sancakların masraflarının karşılanıyor olması, ulaşım iletişim harcamalarının, “sancak merkezli değil eyalet merkezli” olduğu anlamına gelir.

Saray'da ki Sosyoekonomik Yardım Faaliyetleri

Sosyoekonomik yardım harcamalarında 4 yıl sonunda 101514,36 kuruşluk bir düşüş izlenmektedir. Ancak düşüş, süreklilik gösteren bir eğilim içinde olmamış dalgalı bir seyir takip etmiştir. Nitekim harcamaların zirvede olduğu 1277 senesinden 1278'e 181403,4 kuruşluk bir düşüş yaşanmış, bunu 1279'da 134051,6 kuruşluk artış izlemiş, 1280'de de yeniden 54162,6 kuruşluk bir düşüş takip etmiştir. Peki ama neden? Daha doğrusu düşüşün seyri sosyoekonomik yardımların 4 yılın sonunda azaldığı anlamına mı gelir?

Sorunun yanıtı, her bir masraf bileşenine odaklanılarak aranacaktır:

Fukara Yardımları: Fukara yardımlarında 4 yıl sonunda toplamda 3420'lük düşüş gerçekleşse de bu 4 yılın her yılında periyodik bir düşüş anlamına gelmez. Önce 1277'den 1278'e 6460 kuruşluk bir artış gerçekleşmiş sonra bunu 1279'da 1600 kuruş büyüklüğünde bir düşüş izlemiş daha sonra da 1280'de yeniden 8280 kuruşluk bir düşüş daha gerçekleşmiştir. Hal böyle olunca 1278 senesinde fukara yardımlarının zirve yapıp sonra düşmesinin gerekçesi nedir diye baktığımızda, yardım yapılan kişilerin sayısı ile bağlantılı olduğu görülüyor. Şöyle ki, 1277'de Saray Sandığından yardım alan 17 kişiye, 1278'de 4 yeni kişi eklenmiş. 1279'da sayı, 20 kişiye düşmüş. Aynı zamanda bu yıl ki harcamalar, tekke taamiye bedeli ile birleştirilerek kaydedilmiştir. 1280'de ise, yardım alanların sayısı yeniden düşmüş (15 kişi) ancak masraf kaydı,

Kadiri şeyhine 5 ay yardım yapıldığı bilgisi ile birlikte kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu bilgiler ve bu kayıt şekli, fukara yardımlarının ya tekeler kaynanalıyla ya da tekke ve benzeri yerlerde kalanlara doğrudan yapıldığını düşündürmektedir.

Vakıf/Cami/Tekke Yardımları: Sosyal yardım bileşenleri içinde ikinci en büyük masraf grubunu oluşturur. Ancak 4 yıl sürecinde ciddi düşüşler izlenen bir harcamadır.²⁷ İçinde; camilerin mum/kandil masrafları ile hocaların vazife ücretleri, tekkelerin taamiye bedelleri, vakıfların mütevellilerine ödenenler gibi farklı kalemlerde masraflar yer alır. Ancak elimizdeki bulgular bu yardımlar içinde sadece Sultan Mehmet Han camisinin kandil, revgan-ı zeyt masrafının standart süreklilik gösteren bir harcama olduğunu gösteriyor. Diğerleri her sene farklılık göstermiştir. Mesela 1277'de, İskender Paşa Vakfı kurra aşarının güzeşte bedeli karşılığı köprü tamiri için mütevellisine ba-sened ödenen bedel, Kasım Baba Dergâhı taamiye bedeli ve Saray Müftü Süleyman Efendi Camii vazife ücreti, 1278'de Sultan Mehmet Han Camii vazife ücreti ve mevaliden dergâha yapılan(?) yardım kaydedilmiş. 1279'da sadece Sultan Mehmet Han caminin kandil mum masrafı, 1280'de de 4 farklı tekkeye verilen taamiye bedellerinin kaydedildiği görülür.

Cenaze Masrafı: vefat edenlerin cenaze masraflarında toplamda 125 kuruşluk artış gerçekleşse de 4 yıl boyunca inişli çıkışlı seyir izleyen bir masraf olmuştur.

Top Masrafı: bayram ve özel günlerde yapılan top atışı harcamalarına aittir. Toplamda 4 yıl sonunda 844 kuruşluk bir artış görünmektedir.

Göçmelere Yardım: Karadağ, Ujiçe, Belgrad göçmenlerinin Saray'da ki ikametleri sürecindeki masraf toplamlarını gösterir. 1277'de 4078,2 kuruşluk harcamanın 1278'de 36255,5 kuruş ve 1279'da 69091,7 kuruşa ulaşan hızlı artışı ve 1280'de sadece 204 kuruş gibi küçük bir miktara düşmesi, büyük bir olasılıkla göçmen sayısının azalmasından kaynaklanmıştır. Bu da Saray'ın göçmeler için "geçici bir ikamet alanı" olduğunu düşündürür.

Kredi Yardımları: Sosyoekonomik yardımlarının en büyük masraf bileşenidir. "Esbab-ı ticaret ve ziraata" güzeşte bedeli olarak verilen

²⁷ 1277'den 1278'e gerçekleşen düşüş Tablo 5'e göre, 26331,31 kuruştur. 1280 de bir artış söz konusu olsa da 4 yıl sonunda düşüş 1277'ye göre 19555,31 kuruş olmuştur. Bu fark, fukara yardım ve vakıf/tekke/cami yardım alt bileşenlerinin niteliğini göz önüne aldığımızda büyük bir olasılıkla, fukara yardımları ile tekke taamiye bedellerinin bazen ayrı ayrı bazen de birleştirilerek kaydedilmesinden kaynaklanmış olabilir.

kredi yardımlarını içerir. 4 yıl içinde 120753,99 kuruşluk düşüş gösteren kredi yardımlarından 347764,15 kuruş ile en yüksek meblağ 1277'de gerçekleşmiştir. 1278'de 147844 kuruş ile ciddi düşüş görülse de 1279 ve 1280'de 25 bin küsür ile 22 bin küsür arasında bir seyir takip ettiği görülür. Kime, nasıl bu kredi verilmiştir kayıt yoktur. Ancak Tanzimat'ın Tensikat-ı mülkiye programı çerçevesinde köylülerin tohumluk ihtiyacı, esnaf ve ticaret erbabının da işlerini sürdürmeleri için mal sandıklarından kredi yardımlarının yapıldığına dair elimizde örnekler var.²⁸

Tereke Masrafları: Saray'da vefat eden bazı kişilerin mirasının varislerine paylaştırılması işi nedeniyle oluşan giderlerdir. Tereke işlemleri ile ilgili masraf defterlerinde yalnızca 1278 ve 1280 defterlerinde iki kayıt vardır. 1280 senesinde görünen 38654,78 kuruşluk artışın nedeninin de bir paşanın (Saraylı Mustafa Paşa'nın) terekesinin yüksek olmasından kaynaklandığı anlaşılır. Ama burada asıl önemli olan, eskiden kadılık kurumu aracılığı ile yapılan işin, artık Saray Mal Sandığından karşılanmasıdır.

Peki sosyoekonomik yardım giderlerinden ortaya çıkan bu tabloyu nasıl okumak gerekir?

- 1) Bu tabloya göre, Saray'da 1861-65 senelerinde sosyoekonomik yardımların azaldığını söylemek doğru olmaz. "Masrafin niteliğine" göre sosyoekonomik yardımların büyüklüğünün değiştiğini ve 4 yıl içindeki seyrini belirlediğini söylemek daha doğru olacaktır.
- 2) Eskiden kadılar ya da vakıf, tekke gibi kurum ve kuruluşlar kanalıyla yapılan harcamaların artık Saray Meclisinin kontrolüyle Saray Mal Sandığı eliyle karşılanıyor olması bu tablonun ortaya çıkardığı bir diğer gerçektir.

Saray'da Eğitim

Eğitim harcamaları, masraf defterlerinin en küçük meblağıdır. Ancak 4 yılın sonunda toplamda 35795, kuruşluk büyüklükte bir artış söz konusudur. Neden ve nasıl gerçekleşti bu artış diye sorduğumuzda masraf bileşenlerinin verdiği cevap şudur:

Rüştiye Mektebi Masrafları: eğitim harcamalarının en önemli masraf bileşenidir. Aynı zaman da üç yıl boyunca eğitim harcamalarının

²⁸ Kredi yardımları ve Tensikat-ı mülkiye programı için Ayla Efe, "Tanzimat Devleti İmar ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 2016, 1-13.

tamamını oluşturmuştur.²⁹ İçinde; mektep hocası, muavin ve kapıcı maaşları ile birlikte odun, kömür masrafları vardır. Toplamda 4 yılın sonunda 11101,31 kuruşluk bir düşüş gerçekleşmiştir. Düşüşün miktarı 1277'den 1280'ne devam eden bir seyir takip etmiştir. Ancak masraf kayıtları bu düşüşün odun, kömür masraf tutarındaki azalmadan kaynaklandığı o nedenle rüştiye mektebi personel harcamalarında bir değişim olmadığını gösterir.

Sıbyan/ Baş Mektebi Masrafları: ilk iki yıl neredeyse aynı seviyede (103 kuruş) gerçekleşen, üçüncü yıl bağımsız harcama kaydının olmadığı bu masraf bileşeni, 1280'de 47000 kuruş olarak kaydedilmiştir. Toplamda 46896,9 kuruşluk bu büyük bir artışın nedeni nedir? Elimizdeki veriler bu büyük artışın, Saray'da Hristiyan millet için inşa edilecek kilise ve mektep masraf tutarının sıbyan mektebi masrafı ile birlikte kaydedilmesinden kaynaklandığını gösterir.

Peki bu tabloyu Saray'da ki eğitim faaliyetleri adına nasıl değerlendirmek gerekir?

- 1) Saray Rüştiye Mektebinin, personel maaş ödemelerinin standart bir miktara dönüşmüş olması kurumsallaşma ve kadrolaşma göstergesidir.³⁰
- 2) Kilise ve mektep inşa masraf kaydı, hem coğrafyada ki Hristiyan topluluklarının varlığı hem de 19. yy kilise inşa faaliyetleri bağlamında önemli bir veri kabul edilebilir.

Saray'ın Transfer Harcamaları

Transfer harcamaları, Saray Mal Sandığından hazineye ve diğer sancaklara gönderilen parayı ifade eder. Masraf defterlerinde bu harcamayla ilgili 1278, 1279 ve 1280 senelerine ait üç kayıt vardır.³¹ Bu üç sene sonunda toplamda 1152400,31 kuruşluk büyük bir artışın gerçekleştiği görülür.

Peki bu artış masraf bileşenlerine nasıl yansımıştır?

²⁹ Rüştiye masraflarının eğitim harcamaları içindeki oranı; 1277 de yüzde 99,2, 1278 de yüzde 97,8, 1279 da sıbyan mektebine ait bir masraf kaydı olmaması nedeniyle yüzde 100 gerçekleşmiştir.

³⁰ Saray, Osmanlı ülkesinde rüştiye mekteplerinin ilk açıldığı yerlerden birisidir. Bu bağlamda literatür ilk defa 1851 yılında Bosna eyaletinde 5 rüştiye açıldığından söz eder. Saray'da ise, Mostar'la birlikte Mayıs 1852 yılında birer Rüştiye açılmıştır. Issa, *Rüştiye Mektepleri*, 21.

³¹ Transfer harcamaları, 1279'da yüzde 21,9 ile 1280'de yüzde 18,1 ile 1279 ve 1280 senesi harcamalarında üçüncü en yüksek harcama kalemi olmuştur.

Hazineye/ Defterhaneye Gönderilenler: içerisinde tapu evrakı, iane varidatı gibi gelirlerin olduğu kayıttır. 1278’de 12445 kuruş olarak görülen harcama 1279’da 169633,24 kuruşluk büyük bir artış gerçekleşmiştir. 1280’de de artışın miktarı, 982767,07 kuruşa ulaşmıştır. Dolayısıyla hazineye gönderilen gelir miktarı, kayıtlı olduğu her yıl artış göstermiştir. Ayrıca Tablo 7’de görüleceği gibi, 1278 ve 1280 senelerinde transfer harcamalarının yüzde yüzünü hazineye/defterhaneye gönderilen meblağ oluşturmuştur. Ancak 1279 senesinde her ne kadar toplamda 1278 senesine göre hazineye gönderilen meblağ artış gösterse de o yıl ki transfer harcamanın en büyük masraf bileşeni değildir. Nedeni de ikinci bileşenin hazineye gönderilen miktardan daha büyük olmasıdır.

Diğer sancaklara irsal olanlar: yukarıda vurgulandığı gibi, 1279’da transfer harcamalarının yüzde 90,1’ni, İzvornik sancağına havale edilen meblağ oluşturur. Ancak toplam 1672088,12 kuruş olan bu meblağ hakkında başka bir bilgi yoktur.

Transfer harcamaları ile ilgili ortaya çıkan bu tablo, Saray’a dair neyi gösterir?

- 1) Saray’dan merkez hazineye ve diğer sancaklara para transferi yapılmaktadır.
- 2) İstanbul’a hazineye gönderilen paranın miktarında üç yılda ciddi bir artış gerçekleşmiştir.
- 3) 1279’da İzvornik Mal Sandığına, Saray Mal Sandığından yapılan havale o yıl hazineye gönderilen miktardan çok daha fazladır.

SARAY’DAKİ DEVLET

Bu bölümde, Saray Resmi, “madalyonun öteki yüzü” üzerinden tarif edilecektir. Bir diğer deyişle yukarıda çizilen Saray Resminin ana unsurları; “Saray’daki devlet kapasitesini” tanımlamak için kullanılacaktır. Devlet kapasitesi, bu bağlamda M. Mann’ın alt yapısal iktidar kavramsallaştırması ile aynı anlamda kullanılmıştır.³² Konu, idari ve mali kapasite olmak üzere iki alt başlıkta incelenecektir.

³² Michael Mann’a göre, altyapısal iktidarın gelişimi; siyasi kontrolün “lojistiğinde” meydana gelen bir gelişimdir. Bu sayede devlet kurumları geniş bir coğrafi alanı kapsayacak şekilde yayılır ve topluma nüfuz etme gücü artar. Lojistiğin temel unsurları; merkezi olarak koordine edilen devletin asli faaliyetlerinde iş bölümü olması, devletin sınırları dahilinde temsilcileri aracılığı ile mesajları iletecek, düzenleyecek saklayacak yapının varlığı, malların devlet garantisi ile takasını

İdari Kapasite

En yalın hali ile devletin, merkezden teritoryal alana(taşraya) doğru iktidarını genişletmek, toplumun gündelik hayatına işleyebilmek için gerekli mekanizmaları ve pratikleri uygulayabilme becerisi ve yetkinliğidir. Kurum ve kadrolarla bürokratik yapının inşası, topluma erişim sağlayacak kayıt/kontrol pratikleri ve sunulan hizmetler gibi ölçütler idari kapasiteyi tanımlayan göstergelerdir.³³

Peki 1861-65 senelerinde bu tarifin tanımladığı bir devlet mekanizması Sarayı'da var mıydı?

İşte bu sorunun yanıtı, bürokratik yapının görünürlüğü ve etkisi üzerinden tarif edilmeye çalışılacaktır.

Bürokratik Yapının Görünürlüğü ve Etkisi

Devleti, Sarayı'da temsil eden, onun adına idari, mali, yargı, güvenlik yetkisini kullanan kurum, kuruluş ve kadrolardır. Bu bağlamda başta vali olmak üzere kurum, kuruluşlar ve buralarda çalışan memurlar ve hatta binalar devletin görünürliğini sağlayan özne ve öğelerdir.

Masraf Defterleri bu noktada neyi nasıl görünür kılar diye baktığımızda karşımıza çıkan ana unsurlar şunlardır:

1) Sarayı'dan Kazalara Kurumsal Yapı

- **Meclis:** Bürokratik yapısının en önemli kurumu, Sarayı Büyük Meclisidir. Sarayı'a özgü değildir. Tanzimat'ın taşra da mali, idari ve yargı yetkisinin kullanıldığı en önemli bir merciidir. Masraf defterleri de meclisler tarafından tutulur. Daha önce de söz edildiği

sağlayacak para, ölçü, ağırlık birimleri ve gelişmiş yollar, ulaşım iletişim araçlarıyla insan ve kaynaklara ulaşım hızıdır. Ancak altyapısal iktidar, bir yandan devletlere toplumsal yaşamın daha fazla alanı üzerinde geniş otorite verirken, diğer yandan da söz konusu otoritenin artan bir şekilde hukuki bürokratik kurallara bağımlı işleyişi toplumsal gruplarla iş birliğine gerektirir. Mann bu süreci, devletle toplum arasında iki yönlü işleyen "kollektif iktidar" olarak tarif eder. Ayrıntılar için bkz. M. Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Semih Türkoğlu (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, 1-28.

³³ Genelde devlet kapasitesi kavramını tanımlama girişiminde iki farklı yaklaşım mevcuttur. Bunlar, devlet merkezli ve karşılıklı etkileşimsel yaklaşımdır. Ayrıntılar için bkz. Gülsu Gökçe, Orhan Gökçe, "Devlet Kapasitesi: Kavramın Kuramsal Çerçevesi, Bileşenleri ve Türkiye'nin Görünümü", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17/ 2, 2015, 1- 34.

gibi, masraf defterlerinin sonundaki mühürler üye sayısının 14-18 kişi arasında değiştiğini gösteriyor.³⁴ Lakin, Eyalet valisi, muhasebecisi ve bir iki meclis üyesi ve meclis kalem memur/katipleri dışında kurumsal bir görünürlük masraf defterlerine yansımamıştır. Adı sayılan bu üye ve görevlilerin varlığı da kurumsal bir kimlikle değil personel masraf kaydı şeklindedir. Ama öte yandan masraf kayıtlarının Saray'ın tüm harcama kalemlerini içeriyor olması, meclisin görev ve yetki alanının her türlü kurum, kurul ve faaliyetin iş ve maliyetinin kaydını tuttuğu anlamına gelir. Ki bu aynı zamanda İstanbul'un meclis kanalıyla gider dolayısıyla da mal sandığı gelirlerini kayıt kontrol altına aldığını gösterir.

- Kaza idaresi: kurumsal örgütlenmenin taşradaki görünürlüğü kaza idari birimleridir. Kaza idaresi bilindiği gibi, 1842'de Tanzimat'ın mali/idari kurumsal örgütlenme biçimlerinden birisi olarak ortaya çıkmıştır. Sınırları belirli idari birim aracılığı ile vergi kaynağına doğrudan ulaşma ve kontrol etme hedefi vardır. Kaza müdürleri de bir çeşit tahsildardır. Genelde yerel hanedan mensuplarından atanır. Masraf defterleri Sarayın tabi kazalarının tümünde kaza müdürlerinin atandığı bilgisini verir. Fakat hemen hemen tüm kaza müdürlerinin yılda iki hatta üç defa değişmesi bir istikrarsızlığa işaret eder.
- Komisyon ve Teftiş Heyetleri: daimî kurum değillerdir. Masraf kayıtların da belirli süreler için harcama kalemi olarak görülürler. Ancak görev ve yetki alanları bu kurulları, Saray'daki devlet kapasitesinin önemli bir tarafı/aktörü yapar. Zira devletin özel heyetleri sık sık gönderiyor olması hem bürokratik teknik bir zayıflığın işaretidir. Hem de Tanzimat'ın uygulanması ve asayiş problemlerinin devam ettiğini gösterir. Aynı zamanda topluma dair doğrudan bilgi toplama, müzakere etme pratiğidir. Nitekim Cevdet Paşanın Müfettiş olarak görüldüğü 1280 masraf defterinde; mülki sınırların genişlemesi, nefis-i Saray'daki memur kadroların çeşitliliği, kazaların kırtasiye masrafları, Saray kazalar, Saray İstanbul arası nakil masrafları özel görevli memur harcamaları, Saray'daki sabit askeri görevliler ve zaptiye harcamalarının birbirine yakın seyri, kamu binaların (meclis, hükümet, kaza müdür konakları, hapishane/ karakol, kale, cephane gibi) kira ücretlerinden ziyade

³⁴ 1277 defterinde 17 üyenin 5'inin, 1278 defterinin 18 üyenin 5'inin, 1279 defterinin 15 üyesinin 3'nün 1280 defterinin 14 üyesinin 3'nün mührü yoktur. Gerekçe olarak genelde "Deraliye de olduğu" gibi not düşüldüğü görülür. Üye sayısının değişimi hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur.

tamir, inşa ve döşeme masraflarının kaydı, Saray'daki kurumsal yapının görünürlüğünün arttığı ve nefsdan kazalara doğru örgütsel yapının güçlendiğinin bir kanıtı olarak okunabilir. Bu da teftiş heyetinin devlet kapasitesinin artmasındaki etkisini ortaya koyar.

2) Saray'ın Sivil ve Askeri Kadroları

Masraf defterlerinde en fazla yer işgal eden harcama kaydı, personel maaş ödeme kayıtlarıdır. Öyle ki bu masraf toplamlarına da sirayet etmiştir. Veri setlerinden derlenerek hazırlanan aşağıdaki tablo, 1279 haricinde Saray'da ki idari ve güvenlik personeline ödenen maaş tutarları, 1277, 1278 ve 1280 senelerinin masraf toplamları içindeki payı yüzde ellinin üzerinde gerçekleşmiştir. 1279 görülen düşüşte daha önce de işaret edildiği gibi personel sayısındaki bir azalmaya işaret etmez. Aksine Tablo 8' de görüleceği üzere, Saray'da istihdam edilen idari personelin seviyesini korumuş ve hatta artmıştır.

- 1277 senesi, en yüksek maaş ödemelerinin yapıldığı masraf defteridir. Ancak bu yıl ki harcamaların içinde önceki yıla ait personel ödemelerinin olduğunu unutmamak gerekir.
- 1278 ve 1279 seneleri idari personel maaşları "miktar" olarak birbirine yakındır. Bir düşüş söz konusu değildir.
- 1280 senesi idari personel maaş ödemelerinde artış gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla Saray'da istihdam edilen idari personelin standart kadrolar haline geldiği düşünülebilir. Güvenlik/ askeri personel maaş ödemelerindeki dalgalı seyir ise, bölgenin stratejik konumuna bağlı bir gelişmedir. Yoksa Saray'da sürekli görevli askeri güvenlik personeline (bilhassa özel görevli ve zaptiyeler) 1280'den itibaren 12 ay düzenli maaş alan sabit standart kadrolar haline dönüşmüştür.

Tablo 8: Personel Maaşlarının Toplam Masraf İçindeki Payı

	Masraf Toplam (Kuruş)	İdari Personel Maaşı (Kuruş)	Güvenlik Personel Maaşı (Kuruş)	İdari+ Güvenlik Maaş Toplamı (Kuruş)	%
1277	5628997,31	1481468	1531912	3013380	53,5
1278	7845488,4	1135311	3947898	5083209	64,7
1279	8450727,49	1186953	1282075	2469028	29,2
1280	6409574,51	1362916	2070235	3433151	53,5

Aynı şekilde nefis ve kazalarda maaş ödenen personelin; meclis, muhasebe, ahkam, ticaret bürolarında görev yapan kalem memur ve katipleri (refik-i evvel, refik-i sani) mukayyit, nüfuz nazırı, tercüman, odacı, hamal gibi görevlilerin varlığı, kazalarda; müdür, kâtip ve mukayyitlerin yanı sıra taşir memuru kontrat katipleri, tercümanların

(Sırpça ve Türkçe) istihdamı; “farklı uzmanlık alanlarında hiyerarşik kadrolaşmanın” varlığına işaret eder.

3) Devletin Saraydaki Yönetme Kapasitesinin Etkisini Artıran Diğer Araç ve Pratikler

Masraf defteri verileri, yukarıda tanımlanan bürokratik yapının, topluma nüfuz etmesini kolaylaştıran, farklı toplumsal gruplarla temasını sağlayan dolayısıyla da siyaset alanını genişleten bazı araç ve pratiklerinde etkin olduğunu gösterir. Bir anlamda devletin, Saray’daki yatırım faaliyeti olan bu harcamalar şunlardır:

- Telgraf, kirahane ve yolların yapım, tamir masrafları İstanbul’un bu coğrafyaya ve bu coğrafya içinde yaşayan insanlara, mali, fiziki kaynaklara ve bilgiye erişimini kolaylaştırmıştır. Siyasal kararlarını uygulama ve toplumsal kontrol sağlama olanağı vermiştir. Dolayısıyla 4 yıl sürecinde bu harcama kalemlerindeki artış, devletin yönetim kapasitesinin etkisini de artmıştır.
- Eğitim harcamaları: rüştiye mektebi, devletin, yetişmiş kadro ihtiyacını sağlama ve toplumu eğitim yoluyla kontrol etme misyonunu yerine getirmiştir. Toplumsal kontrolün bir aracıdır. Masraf kayıtlarında, rüştiye masraflarının standart bir seviyede olması bu etkinin sürekliliği ve görünürlüğü için önemlidir.
- Sosyoekonomik yardımlar devlet kapasitesinin görünürlüğü adına birden fazla işlevi yerine getiren faaliyetlerdir. Bu işlevleri şöyle sıralamak mümkündür; birincisi, devletin farklı toplumsal kesimlerle temasını sağlamıştır; mesela bu noktada, fukaraya sağlanan yardımlar toplumsal yapının en altındakilere erişimi, vakıf, tekke, cami harcamaları kanalıyla Saray ilmiye mensuplarının mali/idari kontrolü, ashab-ı alaka kontrat işlemleri de toplumun en üst seviyesinin kayıt ve kontrol imkânının elde edildiğini gösteriyor.³⁵ İkincisi, mal sandığından sağlanan tarımsal ve ticari kredi yardımları, ekonomik yaşamın sürekliliğine katkı sağlayan düzenleyici tedbirlerdir. Üçüncüsü, cenaze masraflarının karşılanıyor olması, topluma erişim ve temas kurmanın bir diğer pratiği olmuştur.

Bu veriler 4 yılda devletin, İstanbul’dan Saray’a, Saray’dan kazalara doğru iktidarını genişlettiği, toplumun farklı kesimleri ile erişim ve

³⁵ Kontrat işlemleri 1853’den itibaren uygulanmaya başlamıştı. Bu anlamda 1859 çiftlik nizamnamesi de tarımsal üretimin vergilendirme, köylü-çiftlik sahibi arasındaki ilişkinin düzenlenmesi açısından önemliydi. Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, 324-334. Dolayısıyla bu 4 yıla özgü değildi. Masraf defterlerinde işleyişin görünürlüğünün devlet adına öneminin altı çizilmek istenmiştir.

temas kurma pratikleri kazandığını ortaya koyuyor. Nitekim kurum ve kadrolarla bürokratik yapının inşasında bir hayli yol kat edildiği, güvenlik/ asayiş (asker ve zaptiye,) birimlerinin gözetim, kontrol kapasitesinin geliştiği anlaşılıyor. Aynı şekilde imar faaliyetleri ile devletin mekân üzerindeki görünürlüğünün arttığı da açıktır.

Ne var ki idari kapasitesinin bir maliyeti vardı. O da Saray Mal Sandığına giren vergi gelirleri idi. Peki Sarayın vergi gelirleri nedir? Daha da önemlisi bu gelirlerin giderleri karşılama oranı hakkında ne söylenebilir?

İşte bu önemli sorular, idari kapasitenin etkinliğinin artırılması ve sürekliliğinin sağlanması için ön koşuldu. Bu sebeple aşağıdaki bölüm bu soruların yanıtına yönelik masraf defterlerinin ne söylediğine ayrılmıştır.

Mali kapasite

Masraf Defterlerine kaydedilen harcamaların kaynağı, Saray Mal Sandığında toplanan vergi gelirleri idi. Hangi vergiler, nasıl, ne ölçüde toplandı ve ne kadarı harcandı bilgisine sahip değiliz. Daha doğrusu masraf defterleri mal sandığında toplanan vergi gelirleri hakkında net bilgi sunmuyor. Dolayısıyla Saray'ın vergi gelirlerinin ne olduğu ve masrafları (giderleri) karşılama kapasitesinin ne olduğu hakkında kesin bir şey söylemek zor. Fakat yine de bazı çıkarımlar yapabiliriz. Şöyle ki:

Transfer harcamaları, iane ve tapu evrakı gibi vergilerin merkezi hazineye gönderildiğini ve üç senede hazineye gönderilen miktarın arttığını ortaya çıkarmıştı. Üstelik 1279 senesinde İzvornik sancağına yüklü miktarda havale yapılmıştı. Bu nedenle transfer harcaması kaydı olan 1278, 1279 ve 1280 senelerinde Saray'ın mali kapasitesinin, harcamaları karşılama düzeyinin üzerinde olduğu düşünülebilir. Ama ebettteki bu çıkarım, teyide muhtaçtır.

Son olarak 1281 tarihli devlet bütçesinde yer alan Bosna Eyaleti varidatından bahsetmek istiyorum. Osmanlı Arşivin ML.d. 1043 tasnifinde yer alan bu bütçede; Saray'la birlikte Travnik, Yenipazar, Banaluka, Hersek, Bihke, İzvornik sancaklarının 1279 ve 1280 senelerindeki vergi gelirleri yer almaktadır. Doğrudan Saray'ın mali kapasitesinin delili olarak belki görülemez. Ama ilgili yılların vergi gelirlerinin ne olduğu konusunda bir fikir edinmek için paylaşılmıştır.³⁶

³⁶ Tabloda ki kısım 1, doğrudan alınan "virgü" gelirleri bilgisi, Emine Ak'ın, Bosna Eyaleti'nin Hicri 1280 (1863-1864) yılına ait vergi geliri toplam 10054827 kuruştur

Tablo 9: Hicri 1281 Bütçesine Göre Bosna Eyaleti Varidatları

Varidat		1279 Kuruş	1280 Kuruş	Fazla Kuruş	Noksan Kuruş
Kısm-ı evvel Doğrudan alınan tekalif					
Virgü	1	10014353	10028140	13783	-
Bedel-i askeri	2	3718145	3718145	-	-
Kısm-ı sani Bilvasıta alınan tekalif ve rüsumat					
Aşar	1	15642644	16632234	989590	-
Ağnam	2	Yok	-	-	-
Canavar	3	301537	293856	-	7681
Emtia gümrüğü	4	3401999	3943835	541833	-
Duhan rüsumatı	5	220529	1349770	1129241	-
Sayd-ı mahı	6	12829	9474	-	3405
Kontrata	7	12715	7309	-	3405
Varaka-i sahiha	8	634674	323830	-	310844
Rüsumat-ı meskukat	9	1193365	1032617	-	360748
Tapu	10				
Rüsumat-ı müteferrika	11				
Kısm-ı selase					
Postane	1	161404	174106	12702	-
Tabhane	2	yok			
Emlak-ı mutenevi-i miriye	3	yok			
Kısm-ı rabi					
Dalyan	1	Yok			
Orman	2	94981	35040	-	59941
Çiftlikat-ı hümayun	3	462019	583484	121465	-
Tuzlalar	4	165550	163123	-	2427
Maden	5				
Satılık emlak	6	yok			
Kısm-ı hamis					
Varidat-ı mutena	1	Yok			
Yekûn		39287627	40684865	3063060	1665822

şeklindeki bilgisi ile yakındır. Ak, bu çalışmasında Saray'ın 1280 virgü gelirlerini de 1163821 kuruş olarak vermiştir. bkz. Emine Ak, "Tanzimat Devri Osmanlı Mali Merkezileşmesine Bir Örnek: Bosna Eyaleti'nde Vergi Reformu", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Sakarya, 2013, 666.

SONUÇ

Tanzimat'ın öncelikli hedefi, mali merkezîleşme idi. Bu hedef, vergi gelirlerinin doğrudan devlet hazinesinde toplanması ve tüm harcamaların hazineden karşılaması iddiasını içeriyordu. Bu iddia üç önemli düzenlemeyi zorunlu kılıyordu:

- Bir, etkin bir mali/idari bürokrasinin inşasını (bu inşa aynı zamanda yargı, asayiş/güvenlik işlerinin yeniden organizasyonunu içerir),
- İki, vergi gelirlerinin ödeme gücüne göre tarh, tahsil yöntemlerinin yeniden düzenlenmesini,
- Üç, harcamaların devletin üstleneceği yeni fonksiyonlara uygun bir şekilde kayıt ve kontrol altına alınmasını,

Saray Masraf Defterleri, bu düzenlemelerin birinci ve üçüncü maddelerinin Saray'da ne ölçüde gerçekleştirildiğinin takibini olanaklı kılmıştır. Zira yukarıda çizilen 4 yıllık Saray Resmi ve Saray'daki devlete dair tespit edilen bulgular bunun bir göstergesidir. Ayrıca defterlerin kayıt usulü, taşra muhasebe sisteminin işleyişi hakkında da bazı çıkarımlar yapma fırsatı sunmaktadır. Mesela:

- Kayıtların, nakit giriş çıkışına göre "nakit esaslı" tutulduğu,
- Harcama ve ödeme yetkisinin büyük meclisin denetiminde olduğu, meclisin, bu görevi bizzat veya muhtemelen muhasebeci ya da sandık emini kanalıyla belirli esaslara göre yetki devriyle kullandığı (ama bilgi belge yok)
- Merkeze ya da bir başka sancağa gönderilen meblağın gelir/gider olarak kaydedildiği,
- Yıllık hesap toplamının 1278, 1279 ve 1280 senelerin de aylık bazda meclise sunulduğu dolayısıyla meclisin hesapları aylık kontrol ettiği,
- Meclisin de yıl sonunda bu hesap kayıtlarını özetleyerek rapor halinde İstanbul'a sunduğu anlaşılıyor.

Bu nedenle masraf defterlerinin bizatihi varlığını, mali merkezîleşmenin hem bir aracı ve hem de işleyiş pratiği olarak değerlendirmek gerekir. Ayrıca bir harcama kaydı olarak her ne kadar klasik merdiven yönteminin bir örneği olsa da modern muhasebelerde³⁷ varolan bazı tek-

³⁷ Muhasebe, bir kurum, işletme veya örgütle doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan kesimlere iletmek üzere organizasyona ait mali bilgileri ve olayları para ile ifade edilmiş şekilde kaydetme, sınıflandırma, özetleyerek rapor etme ve sonuçları yorumlama bilim ve sanattır. Zeliha Kocakaya, *XIX'yy da Osmanlı Devleti'nde Çift*

nik vasıfları (kaydetme, sınıflandırma özetleyerek rapor halinde sunma) taşıdığıının da altı çizilmesi gerekir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA):

- Maliye Masraf Defteri (ML.MSF. d.): 15733, 16845, 16883, 17258.
- Maliye Defteri (ML. d.): 1043.

Kitap, Makale ve Tezler

- Ak, Emine, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Dok. Tezi, İstanbul, 2010.
- Ak, Emine, “Tanzimat Devri Osmanlı Mali Merkezileşmesine Bir Örnek: Bosna Eyaleti'nde Vergi Reformu”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi yayını, Sakarya, 2013, 651-669.
- Akın, Hatice, *Ahmet Cevdet Paşanın Bosna Müfettişliği*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Antalya, 2004.
- Arslanboğa, Kadir, “İskender Paşa'nın Saraybosna'daki Zaviye Vakfı'nın Finansal Durum Tablosu (1807-1821)”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16/56, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, 498-521.
- Doğan, Muzaffer, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, 20, KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri, İstanbul, 2009, 33-68.
- Efe, Ayla, “Tanzimat Devleti İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak,” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2016, 1-13.
- Gökçe, Gülsu, Orhan Gökçe, “Devlet Kapasitesi: Kavramın Kuramsal Çerçevesi, Bileşenleri ve Türkiye'nin Görünümü”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17/2, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, 2015, 1-34.

- Gölen, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Issa, Fatma, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Borsası'nda Rüştüye Mektepleri (1851-1878)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.
- İzgör, Ahmet Zeki, "Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı" *Divan Dergisi*, 6 (1991/1), Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1991, 211-213.
- Kocakaya, Zeliha, *XIX'yy'da Osmanlı Devleti'nde Çift Yanlı Muhasebe Sistemine Geçiş*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- Michael, Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Semih Türkoğlu (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.
- Subaşı, Turgut, Bengü Bal, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat ve Telgraf Hizmetleri", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2, Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Sakarya, 2015, 37-55.
- Oruç, Hatice, "15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı," *OTAM*, 18, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006, 249-271.
- Ünal, Uğur, "Sultan Abdülaziz Döneminde Bosna Nizâmiye Alayları (1861-1876)", *Belleten*, 81/2290, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Nisan 2017, 227-242.

EK: Döküm listeler

- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin İdari/ Kamu Harcamaları
- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin Güvenlik/Askeri Harcamaları
- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin Ulaşım/İletişim Harcamaları
- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin Sosyoekonomik Yardım Harcamaları
- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin Eğitim Harcamaları
- 1277,1278,1279 ve 1280 Masraf Defterlerinin Transfer Harcamaları

İdari Kamu Harcamaları Dökümleri

1.defter (BOA. ML.MSF.d 15733)

1) Personel maaşları	
Vali ve muhasebeci	
Vali Şerif Osman Paşa	582240
Muhasebeci Hacı Neşet'in (116935,21) ve sâbık muhasebeci Ârif'in 19 günlük maaş toplamı (766)	117701,21
1.1 1277 Mart-Şubat (12 ay görevli ve düzenli maaş alan Meclis-i Tahrîrât muhasebe kalemleri kaza müdürleri ve memurları)	
Meclis Ketebesinden Ethem	250
Meclis Ketebesinden Seyit	1400
Meclis Ketebesinden Abdullah	1000
Meclis Ketebesinden Said	750
Meclis Ketebesinden Feyzi	550
Meclis Ketebesinden Âsım	350
Nüfus Nâzırı Abdullah	1000
Muhâsebe Ketebesinden Mustafa	50
Meclis Odacısı Abdî	150
Meclis-i Sandık	50
Tercümân İsmet	750
Sandık Sarrâfi....	1000
Foyniçe Mukayyiti Hasan	150
Visoka Mukayyiti Hüseyin	150
Çelebipazar Mukayyiti Kâmil	150
Toplam	7750
Toplam (7750x12): 9300+ vali muhasebeci eklendi	792941,21
1.2 Görev Süresi Değişen Personel	
1.2.1 13 Ay Görev Yapanlar	
Meclis Ketebesinden Mehmet	2500
Meclis-i Kebîr Azâsından Recâ'î	1200
Meclis Odacısı Ömer	150
Meclis Sandık Hammalı Ömer	50
Toplam: 3900x13	50700
1.2.2 14 ay görev yapanlar (1276 kanunusani-1277 şubat)	
Meclis-i Tahkîk Kâtibi Hilmî	1350
Meclis-i Tahkîk Ketebesinden Hüseyin	600

Meclis-i Tahkik Ketebesinden Ziver	350
Meclis-i Kebîr Azâsından Ali	300
Trnovo Nüfus Mukayyiti Abd.	200
Visoka Kaza Müdürü Muharrem	2000
Toplam: 4800x14	67200
1.2.3. 12 aydan daha kısa süre görevli veya maaş miktarı değişen personel	
Tahrirât kâtibi sâbık Abdî Efendi 1277 mart-temmuz 5 ay (2000)	10000
Tahrirât kâtibi lâhik Sâlim Efendi 1277 temmuz 22'den şubat sonuna 7 ay 10 gün (2000)	14322,5
Meclis kâtibi sanisi lâhik Abdî Efendi'nin 1277 temmuz 22.den şubat sonuna 7 ay 10 gün (3000)	21483,37
Muhasebe kalemi ketebesinden Sâlim 1277 mart-kanunusani 5 ay (50)	2500
Muhasebe kalemi ketebesinden Hilmi 1277 mart-şubat kadim (500) zam (200) 12 ay	5081
Muhasebe kalemi ketebesinden.... 1277 haziran 10. gününden şubat sonuna 8 ay 10 gün (200)	1700
Muhasebe kalemi ketebesinden sâbık Kâmil Efendi 1277 mart-teşrinievvel 15'e 7 ay 10 gün (1000)	7500
Muhasebe kalemi ketebesinden lâhik Mehmet 1277 teşrinievvel 15.den şubat sonuna 4 ay 15 gün (1000)	4500
Muhasebe kalemi ketebesinden İbrahim 1277 mart-şubat kadim (150) zam (200) 350 kr dan 12 ay	3500
Muhasebe kalemi ketebesinden diğer İbrahim 1277 mart-şubat kadim (50) zam (100) 150 kr dan 12 ay	1450
Sâbık Meclis-i Kebîr azâsından Âsım bey'in 1277 mart 17.den kanunuevvele 7 ay 13 gün (300)	2235,18
Meclis-i Tahkik Memûru Sunullah 1277 eylül 13.den şubat sonuna 5 ay 13 gün (1000)	599,34
Ashâb-ı alâka çiftlikat kontrat memurları Türkçe (500) ve Sırpça (250) kâtipler 1276 kanunusani-şubata 14 ay (750) 9750 ödenmiş 750 ödenmemiş	10500
Beytülmal memuru İbrahim aga 1277 nisan-şubat 11 ay (200)	2200
Visoka kazası 1277 senesine mahsûb emâneten idâre olanrusûmu memur maaşı	1800
Foyniçe kazası müdürü sâbık Salih ağa ve lâhik Ali bey (2000)	28000
Trnovo kazası müdürü sâbıkve lâhik Aziz Efendi (1500)	21000
Kaza-i mezbûr kâtibi ve mukayyiti Hilmi Efendi'nin 1277 haziran-şubat 9 ay (150)	1750
Çelebipazar müdürü sâbık ve lâhik Hacı Selim (2000)	28000
Çelebipazar'ı Ashâb-ı alâka memurları 11 ay (100)	1100
Foyniçe Ashâb-ı alâka memurları (100+100) 12 ay	4200
Foyniçe 1277 senesine mahsûben emâneten idâre olan....(300) 12 ay	3600
Emâneten idâre aşar hâsılatı tahkik memûru Ethem ağanın teşrinisani-kanunusani maaşı 3 ay (300)	900
Nefs-i Sarây kazaları 1277 senesine mahsûben emâneten idâre olan kura aşar memurlarının müddeti istihdam maaşları	7750
Toplam	185671,4
2.1 Özel görevli memurlar	
Bosna Hersek komisyon azâsından Şefik Bey 1276 kanunusani-Şubat 1277 mart-nisan Mayıs 5 ay	99161,2
Bosna Hersek komisyon azâsından İbrahim beyefendi 77 Mart'tan itibaren 6 ay 28 gün (25000)	172580,25

Bosna Hersek komisyon azâsından K.... 1277 Mart'tan itibaren 7 ay (10000)	70000
Bosna Hersek komisyon azâsından rahip İstefan 1276 şubat 11.'den 77 teşrinisani sonuna 7 ay 28 gün (5000)	43214,11
Toplam	384955,6
Memur maaşlarının toplamı:	1481468
2) Kamu diğer masraf	
2.1 Kira	
Meclis odaları 300x14	4200
Çelebipazar kaza müdür konağı ücreti (50x12)	600
Toplam	4800
2.2.Tamirat-döşeme vd.	
Meclis-i Kebîr, muhasebe, tahkik odalarının kömür odun masrafı	7965,22
Meclis-i Kebîr ve odaların masrafı	13632
Hükümet konağı ocak masrafı	232
Nefs-i Sarây hükümet konağı tamirat masrafı	26746,22
Toplam	48575,44
2.3. Kırtasiye	
Eyalet	1200
Foyniçe	25
Visoka	25
Trnovo	25
Çelebipazar	25
Toplam: 1700x12	15600
Kamu diğer masraf toplamı	68975,44
Genel toplam	1550443

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

1) Memur/Personel Maaşları	
1.1. 1278 mart-şubat 12 ay	
Vali Şerif Osman Paşa (48520)x12	582240
Muhasebeci Neşet (?)	10000
Meclis-i Kebîr Kâtibi Sanisi	3000
Tahrîrât Kâtibi Sâlim	2000
Meclis Ketebesinden Hüseyin	600
Meclis Ketebesinden Hilmî	500
Meclis Ketebesinden Ethem	250
Meclis Kalemi Ketebesinden Esseyit	1400
Meclis Ketebesinden Said	750
Meclis Ketebesinden Feyzî	550
Meclis Ketebesinden İbrahim	350
Meclis Ketebesinden Ba..	200
Nüfus Nâzırı Abdullah	1000

Nüfus Mukayyiti Abdullah	200
Meclis-i Tahkik Memuru Sunullah	1000
Meclis-i mezkûr Kâtibi Halîm	1250
Meclis-i Kebîr azâsından Recâ'î	1200
Meclis-i Kebîr azâsından Alî	300
Meclis Kalemi Tercümânî İsmet	250
Beytülmal Memuru Ahmet Aga	200
Sandık Sarrafı --	1000
Meclis Kalemi Odacısı Abdî	150
Muhâsebe Kalemi Odacısı Ömer	150
Meclis Kalemi Hammalı Âdil	50
Muhasebe Kalemi Hammalı Ömer	50
Vali dışında memurların aylık toplam ücreti: 26400	
Vali dışında memurların 12 aylık toplam ücreti: 26400x12: 316800	
Toplam: 316800+582240 (vali eklendi)	899040
1.2. 12 aydan daha kısa süre görev yapan ya da maaş miktarı değişen memurlar	
Meclis-i Kebîr başkâtibi Kemâl mart-teşrinisani 1278 (bu paranın 15 bini henüz verilmemiş)	60000
Meclis kalemi ketebesinden Mustafa ve Süleyman 1277 ağustos-1278 şubata 19 ay	5350
Meclis kalemi refik-i evveli Mehmet 1278 teşrinisani 21'den sonuna nisf ve tam	21491.34
Meclis kalemi refik-i evveli lâhik Sâdık teşrinisani 12. gününden şubat sonuna	7612,5
Meclis ketebesinden Abdullah 1000 kr Eski maaşına 300 kr zam	15300
Meclis ketebesinden Mehmet Hilmî (eski 1000 kr zam 430: 1430)	15033,6
Meclis ketebesinden İbrahim 150 kr dan 7 aylık	1200
Meclis Kâtip mâiyeti R... ve İsa efendiler 150 kr dan 7 aylık 15 haziran 12772 den 1278 şubat sonuna 14 ay 15 gün 24600+9450	15150
Ashâb-ı alâka kontratı için istihdam olunan Sırpça ve Türkçe kâtiplerinin 3 aylık maaş ve harcırâh	2500
Saray kazası 1278 aşarın emaneten ihâlesinde görevli memurların ücreti menzil ve harcırâhı	2150
Saray köylerinin 1278 aşarının emâneten idâresinde görevli 2 memûrun 1278 haziran- teşrinievvel maaşları (200+150 x5 ay)	1750
1.2.1. Kaza memurları	
Foyniçe kaza müdür vekili Ali Bey ve muhasebecisi vd. 2400 x12	29000
Foyniçe Ashâb-ı alâka kontratı için Türkçe Sırpça kâtipler	600
Foyniçe nahiyesi..... Ağanın maaşı 5 ay 21 gün (300 kr dan)	1760
Visoka kaza müdürü esbâk Behrâm (2000)	2000
Visoka kaza müdürü sâbık Emîn 5 ay 10 gün (2000)	10363
Visoka kaza müdürü lâhik Hurşit 5 ay 20 gün (2000)	11637
Kazayi mezbûr kâtip, rûsûmât memuru vs 400 x12	4400
Kazayi mezbûr hâtibi Mehmet Ağa 5 ay 26 gün (400)	2339
Çelebipazar müdürü, kâtibi, konağı, maktû hapishâne masrafı 5 ay 12 gün (2310,5)	27326
Kaza-yi mezbûr Ashâb-ı alâka çiftlikatın da kontrat senedi tahrir memuru Sırpça kâtip (100) 2 ay	200

Trnovo kaza müdürü esbak Aziz (1500) 1 ay 26 gün	2800
Trnovo müdürü sâbık İbrâhîm (1500) 7 ay 12 gün	11075
Trnovo lâhik müdür Beşir ağa (1500) 2 ay 22 gün	4125
Trnovo kâtibi sâbık Mehmet 2 ay 9 gün (150)	395
Trnovo kâtibi refiki Numan 150 kr maaşına 100 kr zam (9 ay 21 gün)	2205
Toplam	236271,1
2) Kamu diğer masrafları	
2.1. Kira	
2.2 Tamirat/ Döşeme	
Hükümet konağı masrafları (7 parça)	5995,32
Meclis-i Kebîr, tahkîk, ticaret ve ahkâm odaları masrafı (11 parça)	8309,02
Meclis ve ahkâm odalarının mefrûşat masrafı (3 parça)	3688,32
Toplam	17992,66
2.3. Kırtasiye	
Sancak (Saray, Foyniçe, Visoka, Çelebipazar, Trnovo) maktû kırtasiye bedeli (5 parça 1300 kr dan 12 ay)	15600
Toplam	15600
2.4. Diğer	
Sergi-yi Osmâniye için sancaktan gönderilen eşya için ve görevli Hâcî Mustafâ'nın menzil ücreti/harcırâh (12322,18+4043)	16365,18
Saraybosna mahkemesi masrafı kalemiyesi olarak	3034,5
Saray'da kain Fazıl Paşa nezâretinde konak tapusu olarak itâ olan (250000) ve Travnik ve Bihke emvâlinde (72055)	177945
Toplam	197344,7
Diğer kamu masraf toplamı	230937,4
Genel toplam	1366248

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

1) Memur Personel Maaşları	
1.1 12 ay	
Muhasebeci Neşet Efendi	10000
Tahrirât Kâtib-i Sâlim	2000
Meclis Ketebesinden Hüseyin	600
Meclis Ketebesinden Hilmî	500
Meclis Ketebesinden Mustafa	250
Meclis Ketebesinden B.	2250
Meclis Ketebesinden Mehmet	1430
Nüfus Nâzırı Abdullah	1000
Meclis-i Tahkîk Memuru Sunullah	1000
Meclis-i mezkûr Kâtibi Hilmî	1250
Sandık Sarrafı	1000
Meclis Odacısı Ömer	150
Muhasebe Odacısı Abdî	150

Meclis Kalemi Sandık Hammalı Ömer	50
Muhasebe Kalemi Sandık Hammalı Abdi	50
Nüfus Mukayyiti Abdullah Efendi	200
Toplam: 21880 x12	262560
1.2 maaşı ya da görev süresi değişen memuriyetler	
Vali Şerif Osman 6 ay (45000) 6 ay (41850)	521100
Meclis kalemi kitâbetinden İbrahim ve Âsım 1279 temmuz-şubat 8 aylık (50+50:100x8)	800
Meclis tercümânı Süleyman'ın kadim ve zamlı maaşı (600+200)	1800
Meclis kâtibi Hasan 1279 haziran-15 şubat 1279 (3000)	24364,12
Meclis refiki sâbık Feyzî 1279 mart-mayıs 1279 mart-20 ağustos kadim ve zam (550) 3 ay	1650
Meclis refiki sâbık Abdullah 1279 mart-20 ağustos kadim (2900) ve zamlı (3227,17) maaşı	7127,17
Meclis kalemi kitâbetinden zi.... muharrer esami efendilerin 1279 mart-teşrinisaniye 9 aylık eski, kanunusaniden şubata 3 aylık zamlı maaş toplamı	35700
Şakir Efendi'nin tapu ve muhasebe kitâbetinden	3900
Tapu kâtibi Aynî Efendi 79 senesinin 9 ay kadim (500) 3 ay zamlı (700)	6600
Ziver Efendi'nin Tapu ve muhasebe refiki maaşlar	8550
Meclis-i Kebîr azâsından Recâ'î Efendi 79 mart-19 kanunuevvel 1200 kr dan. 9 ay 12 gün	11525,12
Tercümân İsmet Efendi Mart maaşı bir aylık	250
Azâdan Ali bey 79 mart-kanunuevvel 300 kr dan 10 ay	3000
Beytülmal eski ve lâhik memurları Ahmet ve Hâfız efendiler Ahmet Efendi 200 kr.'dan 8 ay, Hâfız 4 aylık karşılığı 1600+800	2400
Tercümân Râşit Efendi 9 şubat 1278'den -1279 şubat 12 ay 21 gün (1000)	12721,10
Meclis kalemi ketebesinden Ethem	4564,12
Foyniçe kaza müdürü sâbık Ali Bey 1279 Mart-9 eylül (1800)	11370
Foyniçe kaza müdürü lâhik Murat 1279 eylül-şubat (1800)	10130
Visoka kaza müdürü Hurşit mart-şubat (1800)	21000
Trnovo kaza müdürü Âşir ağa.....11 ay (1500)	16500
Çelebipazar kaza müdürü Hacı Selim (1800) den 1750'ye düşmüş	21500
Kaza kâtiplerinin maaşları 12 ay (250)	12000
Mahkeme kâtibi Tevfik Efendi'nin 9 ay (50 kr.dan) vefat etmiş	450
Foyniçe rüsûmât memurları 1279	2400
Bosna Eyaleti Meclis-i Kebîr başkâtibi Kemâl Bey'in Der Saadet'e bulunduğu idâre-i umûr eden Mehmet Efendi'ye nisf maaşının itâsı (rakamlar çok silik)	7028,29
Kazaların Ashâb-ı alâka kontrat tahrîr memurları olarak Sırpça ve Türkçe kâtipler	3500
Visoka kazası emâneten idâre olunan mahaller aşar memurları	1575
Nefs-i Sarây bazı kurranın aşar taşir memurları (4 parça)	2850
Foyniçe de Hacı.... s.baba .. maaşı 1279 mart-şubat	570
Saray kazasında mezkûr memur maaşları 1279	3260
Meclis-i Kebîr azâsı Abdullah'ın vefatı üzerine halife vüruduna kadar vekili Mehmet Efendi'ye verilen maaş	2209,28
Toplam	762394,2

1.3 Özel Görevli	
Bosna ve Hersek sâbık teftiş memuru Ziya Bey 1279 nisan 20. den mayıs 20 (25000)	35295,26
Teftişi lâhik Sıddık Efendi 1279 4 ay (25000)	10000
Teftiş memuru Raşit Bey 1279 nisan 8. den şubat sonuna 10 ay 22 gün (6000)	64600
Teftiş-i tahrirât baş kâtibi sâbık Ethem Bey 1279 nisan 8.den haziranın 18.ne (2500)	5416,25
Teftiş kâtibi sanisi sâbık Ragıp Bey 79 Nisan 8. haziranın 18.'ne (2000)	4339,12
Teftiş tercümânı Zeki Efendi 1279 nisan 8.den şubat sonuna 10 ay 22 gün (1000)	10499,27
Teftiş muhâsebe kâtibi Halil Efendi ve ...Efendi 1279 kanunuevvel-şubat 3 ay (2950 ve 2500)	16350
Teftiş-i tahrirât başkâtibi lâhik Mehmet Celal Bey ve ikinci kâtip mâiyeti 1279 teşrinisani iptidasından 11. gününde 2.kâtip kânunuevvelden şubat sonuna 4 ay	8232,13
Teftiş kâtibi sani lâhik Süleyman 3 ay..gün (2000)	7266,27
Toplam	161998,3
Personel maaş toplamı	
1186953	
2) Kamu Diğer Masrafları	
2.1 Kira	
Çelebipazar'ı hükümet konağı kirası (50) 12 ay	600
Saray Hacı Yusuf Mahallesinde bir bab hânenin kirası 1279 mart-temmuz 4 ay 26 gün (300)	1460
Toplam	2060
2.2 Tamirat/ döşeme/odun kömür	
Meclis-i Kebîr, ticaret ve tahakkuk ve ahkâm odalarının 1279 senesi odun kömür bahası	6783,36
Ebniyeyi miriye; Hükümet, Mahkeme Rüştiye konak masrafı 7 aylık	8034,39
Trnovo müdür konağı masrafı	687
Meclis ve ahkâm odaları mefrûşât masrafları (3 parça)	3852,36
Saraybosnada teşkil olan merkez odası mefrûşât masrafı	4416,5
Saraybosnada hükümet konağı karşısında Abdullah efendiden mübâyaa olunan hânenin bahçesine zaptiye için tevakuf inşâ masrafı (3 parça)	178510
Toplam	202283,6
2.3 Kırtasiye	
Foyniçe, Visoka, Trnovo, Çelebipazar'ının kırtasiye bahası 12 ay	1175
Meclis mal kalemlerinin maktu kırtasiye bahası (1200x12)	14400
Visoka kuyudat için mübayaa olan defter bahası	46
Visoka evrak ve sandık bahası	18
Trnovo defter bahası	100
Çelebipazar defter bahası	80
Toplam	15819
2.4. Diğer	
Canib-i beytûlmaldan zaptolup....ba-sened bahası (4 parça)	3068
Saray sancağında seneteyn atika emvalinden zirde muharrer esami zevat mültezim zimmetinde olup hazine-yi celileye bittahsil hıfz olmak üzere bervechi irâd masraf idhal cedveline	905114,29
...halli için teftiş halinde devletlü paşaya bazı ecnebî memurlarına verilmek üzere verilen	6841
Harik vukuunda kullanılmak ve hükümet konağında bulundurulmak üzere su.... habası ve ücreti nakliyesi	400,5

	Toplam	915423,79
	Kamu toplam	1135586,39
	Genel toplam	2322539,39

4 defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

Personel maaşları	
1.1 12 ay görev yapan	
Vali Şerif Osman	41850
Muhasebeci Hacı Neşet	10000
Tahrirât Kâtibi Sâlim	2000
Meclis Ketebesi Hacı Hasan	600
Kalem Memuru Ketebesi Hilmî	500
Kalem Memuru Ketebesi Ethem	300
Kalem Memuru Ketebesi Mustafa	250
Tercümân Süleymân Bey	200
Kalem Memuru Ketebesinden Âsım	50
Meclis Kalemi Ketebesinden İbrahim Efendi	400
Meclis Kalemi Ketebesinden Zekâ'î	200
Tapu Kâtibi Evveli.....	700
Sandık Sarrafı Yako(?)	1000
Hükümet Tercümânı Raşit	1000
Nüfus Nâzırı Abdullah	1000
Meclis-i Tahkîk Kâtibi Halim	1250
Meclis-i Tahkîk Kâtibi Sunullah	1000
Nüfus Mukayyiti Abdullah	200
Meclis Odacısı Ömer	150
Meclis Kalemi Hammalı Ömer	50
Muhasebe Kalemi Odacısı Abdi	150
Kalemi mezbûr Hammalı Abdullah	50
Toplam: 62900 x 12	754800
1.2. Maaşı ya da görev süresi deęişen memurlar	
Sâbık meclis kâtibi Hüsnü Efendi 1280 mart- 11 teşrinisani (3000) 8 ay	24000
Lâhik meclis kâtibi Hasan Efendi 1280 teşrinisani 11'den şubat sonu (3000)	8102,35
Sâbık meclis ketebesi İbrahim 1280 mart-temmuz (50) 5 ay	250
Meclis ketebesinden Hamdî 1280 ağustos-şubat (50) 7 ay	350
Sâbık meclis kalemi refiki evveli...1280 mart-haziran (2250) 4 ay	9000
Meclis ketebesinden 2 kişi (Sait ve Ziver) 1280 mart-teşrinievvel (1480 ve 750) 7 ay	17600
Meclis ketebesinden Mehmet Hilmî 5720 kr.dan 4 ay 1800 kr düşüp 23720 olmuş 8ay	23720
Sâbık meclis ketebesinden Bedrî 1280 mart-temmuz (350) 5 ay	1750
Meclis ketebesinden Ömer 1280 ağustos 10-teşrinievvel (350) 2 ay 12 gün	948
Meclis ketebesinden sâbık Sait 1280 mart-16 temmuz (1400) 4 ay 26 gün	6322,24
Meclis ketebesinden Feyzî 1280 temmuz-teşrinievvel nısf ve tam	3146

Meclis ketebesinden 6 kişinin 1280 teşrinisani-şubat zamlı maaşları 4 ay	20520
Sâbık tapu kâtibi Şâkir 1280 mart-teşrinievvel (500) 8 ay	4000
Lâhik tapu katibi Mustafa 1280 teşrinievvel-şubat (500) 4 ay	2000
Meclis-i Tahkîk sani sâbık İbrahim ve lâhik İbrahim	4843,15
Saray sancağı müskirât memurları 2 kişi 1280 mart-şubat (300 ve 180) 12 ay	5760
Saray Nâibi Yusuf Aga 1280 ağustos-şubat (1500) 7 ay	10500
Meclis-i Ticâret memurları 4 kişi 1280 temmuz 22- şubat	18225,25
Meclis-i Kebîr azâsından Mustafa Efendi'nin 1279 şubat 20.den 80 şubata (200) 12 ay 9 gün	2468,38
Bosna eyaleti orman memuru Artin Efendi ağustos-..şubat 6 ay 21 gün (300)	19935,5
Goçka hanedanından ve Hamdî Beylerin 2 eylül-şubat 5 ay 28 gün	14866,17
Saray kazalarının emâneten idâre olan aşarın taşir memurlarının maaş ve bargir ücreti	4669
Meclis kâtibi sâbık Hüsni Efendi'nin 1280 senesi...maaşı olarak hazîne kendisinden tahsil olmak üzere bervechi irâd masrafı irsâl olan	300
Toplam	203276
12.1 Müdüran ve kâtip maaşları	
Visoka ve Kladne kaza müdürü her ikisi 1500'ser kr.'dan 12 ay	36000
Foyniçe esbâk kaza müdürü Murat 1280 mart-haziran (1750) 4 ay	7000
Foyniçe sâbık kaza müdürü 1280 temmuz-kanunuevvel 20.günü (1750) 6 ay 20 gün	11770
Foyniçe lâhik kaza müdürü Mahmut 1280 kanunuevvel 21'den şubat sonuna (1750) 1 ay 10 gün	2330
Çelebipazar esbâk kaza müdürü Hacı Selim 80 mart-nisan (1750) 2 ay	3500
Çelebipazar kaza müdür vekili Mehmet ağa 80 temmuza kadar (1750)	2187,5
Çelebipazar lâhik kaza müdürü Şakir bey 80 temmuz-şubat (1750) 7,5 ay	13125
Vişegrad sâbık kaza müdürü Seyfullah bey 80 mart-20 haziran (1200) 3 ay 8 gün	3160
Vişegrad lâhik kaza müdürü 1280 nisan 20'den şubat sonuna (1750)	16508
Çayniçe sâbık kaza müdürü Hayrullah 1280 mart-ağustos (1000) 6 ay	6000
Çayniçe lâhik kaza müdürü İsmail Aga 80 eylül-şubat (1250)	7666,30
Vişegrad kaza kâtibi Hüseyin eski (150) ve zamlı (250) maaşı	2362,27
Foyniçe, Visoka, Çelebipazar, Çayniçe kâtipleri 1280 mart şubat (250) 12 aylık	11400
Kladne kaza kâtibi Hâfız Salih kadim (150) den 8 ay zamlı (200)den 4 ay	2000
Kazalar kontrat tahrirât memurları	1881,30
Çayniçe çiftlikat ile Ashâb-ı alâka kontrat tahrir kâtipleri Türkçe (150), Sırpça (150) 4 ay	1200
(Toplam 125010,79)	128090,4
1.2. Özel görevli memurlar	
Bosna ve Hersek teftiş memurları Cevdet Efendi ve mâiyeti 1280 mart-eylül 7 ay	224000
Teftiş tahrirât katipleri 1280 nisan-eylül 6 ay	21000
Teftiş tahrirât kâtibi sâbık Mehmet Celal ve Süleyman Mazhar 1280 mart maaşları bir ay	4500
Teftiş muhâsebe kâtipleri ve tercümânı 1280 mart-temmuz 5 ay	27250
Toplam	276750
Personel maaş toplamı	
1362916	
2) Kamu Diğer Masrafları	
2.1 Kira/Tamirat	
Çelebipazar (50), Vişegrad (40), Kladne (30), Çayniçe (60) konak ücreti 80x12	2160

Bilcümle aklâm odalarıyla Meclis-i tahkik ve ticaret ve merkez odaları 1280 mart-şubat kadar bir sene zarfında...masrafları	6731,14
Aklâm ve meclis odaları zaptiye haneleri için mefrûşât tamiriyesi masrafı	3948,11
Toplam	12839,25
2.2. Kırtasiye	
Saray, Foyniçe Visoka, Çelebipazar, Vişegrad, Kladne, Çayniçe (1337,5x12)	16025
Nefs-i Saray (499) ve kazalar (225) kuyudat masrafı	724
	16749
Kamu diğer Toplam	29588,25
Genel toplam	1392504

Güvenlik/Askeri Harcama Dökümleri

1.defter (BOA. ML.MSF.d 15733)

Güvenlik harcamaları dağılımı	Toplam
1.Personel Maaşları	
1.1. Zaptiye	
Nefs-i Sarây zaptiye çavuş ve süvâri/ piyâde (179 kişi)	360257,31
Foyniçe kazası zaptiye çavuş ve süvâri/piyâde (30 kişi)	47148
Visoka kazası zaptiye çavuş ve süvâri/piyâde (25 kişi)	33884,39
Trnovo kazası zaptiye çavuş ve süvâri/piyâde (10 kişi)	13490
Çelebipazarı kazası zaptiye çavuş ve süvâri/piyâde (18 kişi)	26280
Toplam	481059,7
1.2.Derbentçi	
Nefs-i Saray derbentçi/neferân (86 kişi)	42883,36
Foyniçe kazası derbentçi/neferân (18 kişi)	5600
Visoka kazası derbentçi (10 kişi)	3004,8
Çelebipazar derbentçi/neferân (16 kişi)	6952
Trnovo derbentçi/neferân (10 kişi) 5 ay 25 gün	4485,24
Toplam	62925,4
1.3.Özel görevlileri/ askerlerin (maaş-tayinat)	
Hudut memuru sâbık Abdî Paşa 1277 mart-nisan (3000)	25309,19
Hudut memuru Bedrî Bey (1276 teşrinisani 1277 kanunusani-şubat 15 ay 5320)	99938,5
Erkân-ı harbiye miralaylarından Sami Bey 5 ay (1500)	21513,11
Mühendis kaymakamlardan Tosun Bey, 1276 teşrinisani 1277 şubat, 15 ay (1200) 16 ay (1300)	63399,01
Erkan-ı harbiye binbaşılardan Refet 15 ay (1500)+menzil (500)	20351,35
Vişegrad muhafazasında Binbaşı Mehmet ve Ethem Beylerin refakatindeki Asâkir-i şahânenin beytutât ve tayinâtları	29121,12
Vişegrad köprüsü muhafazasında Binbaşı Zaim refâkatindeki askere verilen	222756,31
Vişegrad köprüsü yüzbaşı sâdık Asımın refâkatinde istihdâm olunan asâkirin maaş/tayinât (1277 Eylül 5. gününden kanunuevvel 1277)	41919,37
Vişegrad köprüsü muhafazasında Binbaşı Koca Süleyman Ağanın refâkatindeki asâkirin maaş/tayinât (1276 teşrinievvvel 13.den)	7677,35

Vişegrad köprüsü muhafazasında Binbaşı İsmail refâkatindeki asâkirin maaş/tayinat (1276 teşrinisani-1277 kânunosani) (6218 ödenmemiş, 349511,26 sı ödenmiş)	411611,26
Çelebipazarı Vidin harbiye hududunda geçici istihdâm olan asâkire muvazzaf (30 kişi)	26750
Toplam	970346,6
1.4. Emekli asker maaşları (12 aylık)	
Asâkir-i Şâhâne mütekaidleri maaşı (12 kişi)	17580
Toplam	17580
2. Hapishane masrafları	
Saray hapishanesi (1276 kanunuevvel-1277 şubat)	47417,30
Saray kışlasında Bihke meselesinden dolayı tutukluların masrafları (kanunuevvel/ sani)	4423,11
Çelebipazar kazası karakolhane kira ücreti 1277 mart-şubat 12 ay (10)	600
Çelebipazar hapishanesi	323
Mahbus hastalar için isticar olan bir bab hanenin 1276 kanunosani 1277 teşrinisani kirası (40) 11 ay	440
Mahbus hastalar için isticar olan bir bab hanenin 1276 kanunosani 1277 kanunuevvel kirası (90) 12 ay	1080
Mücrimin mahbuslar için isticar olan hapishane 1276 kanunosani 1277 şubat (300) 14 ay	4200
Vişegrad hapishanesi tamirat masrafı olarak ba irade havale ita olan	98520,16
Sarayda inşa olan hapishane masrafına mahsub memur Salih Ağaya ita olan	1000
Toplam	158003,6
3. Diğer harcamalar	
Bosna-Hersek kıtalarındaki askerın elbise, konak menzil harcırah ücretleri (12 parça)	170856,11
Hassa ordu-u hümayunu 3.taburu kolağası Mehmet Ağanın... maaşı 1277 mart-şubat (300) 12 maaşın 1200 ödenmemiş	3600
Bosna firkalarının umuru tahririnde görevli zahitin maaşı (1276 kanunosani-1277 şubat)	8400
Cünha vakalarına mebni cezalarını ikmal etmek üzere Saray'dan Vidin ve Dersaadet'e izam mahbusun nan-ı aziz revganı zeyt yol makar ve görevli memurların yevmiyesi	8700
Saray'daki Rumeli ordusunun 15 tabura mülhak süvari topçu tayınatı	185000
Hassa ordusu 13 taburun tayınatı	8362
Rumeli ordusu 4 tabur... Bölüğüne nakden verilen	2000
Der Saadet ordusu 3 tabur... 2, bölüğü tayinat	3257,5
Bihke sancağında vukubulan fevkalade masraf	103838,16
İhtiyatnefere irsal olan eşyanın ücreti nakliyesi	26312,05
Saray kalesindeki silahların masrafı	5538
Teşkil olacak zaptiye alayları için ...elbise..... imali Der Saadet'e gönderilen elbise bahası	800
Sarayda müstahdem asakiri zabtiye için isticar olan hanelerin 1276 kânunosani 1277 kânunuevvel kirası (110) 12 ay	1320
Hersek kuvve-i askeriyesi için bilmübayaa hayvanat.... masrafı	118236,18
Hersek kuvve-i askeriyesi için Saray'dan bilmübayaa irsal olan zahire bahası olarak idare memuru zimmetine ita olan	11039,03
Hersek firkai askeriyesi için Saray'dan bilmübayaa irsal olan erzak revganı sade....eşya saire bahası	1029450,7
Bazı mahallere gönderilen cephan e eşya vs. ücreti nakliyesi	2840,25

Karadađlı olup Sarayıda ikamet edenorduyu hümayun müşiri sabık İsmail Paşa tarafında gönderilen....	4078,20
Sarayı'da bulunan Asâkır-i nizâmîyenin hassa şahane lazimesi için Sarayı'dan bilmübayaa gönderilenbahası ücreti nakliyesi	8014,32
Toplam	1701643
Genel toplam	3391559

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

Güvenlik harcama dağılımı	Miktar Kuruş
1.Personel Maaşları	
1.1 Zaptiye	
Sarayı kazasında müstahdem zaptiye (179 kişi)	296082,03
Foyniçe kazasında müstahdem zaptiye (30 kişi)	45991,14
Visoka kazasında müstahdem zaptiye (25 kişi)	33864,37
Çelebipazar kazasında müstahdem zaptiye (18 kişi)	26280
Tmovo kazasında müstahdem zaptiye (10 kişi)	13680
Toplam	415897,5
1.2. Derbentçi	
Sarayı derununda 5 ay 25 gün (86 kişi)	39181,6
Foyniçe 5 ay 25 gün (18 kişi)	5600
Visoka 5 ay 25 gün (10 kişi)	2912,5
Çelebipazar (6 ay 4 gün)	6723,16
Tmovo 5 ay 25 gün (10 kişi)	4579,10
Toplam	58996,36
1.3. Özel görevlileri/ askerlerin (maaş-tayinat-ek harcamalar)	
Hudut memuru Bedri Bey'in (1278 mart-şubat 12 ay)	74973
Mühendis kaymakamı Tosun Bey (1278 mart-şubat)	48085,7
Erkân-ı harbiye binbaşılardan Refet Efendi (12 ay)	13987,7
Bihke meselesinden dolayı valinin fevkalade masrafı	96466,20
Valininazimetinde masrafı (1 ay)	90304
Valinin ikamesi için çadır masrafı	840
Harbiye meselesinden dolayı valinin maiyeti için istihdam olunan askerinin maaş ve tayinatı (13 parça)	2281210,6
27 rebielevvel 1279 tarihli irade uyarınca bazı mahallere verilmek için valiye verilen	7601,1
Harbiye meselesinden dolayı muvakkat tertip olunan asâkırın menzil harcırâh vb.	115168
Hersek fırka-i askeriye refakatiyle istihdam olmak üzere Sarayı da Sergerde Ali refakatiyle tertip olan askerlere	4800
Çelebipazarı vakâ-i harbiye hududundanehiri yolunda asâkiri muvazaf (7 ay 30 kişi)	25200
Vişegrad meselesi için sâbık İsmail Bey ile lâhık Hasan Bey refakatiyle istihdam olan askerinin 1277 şubat-1278 şubat maaş ve tayinat	695555,24
Toplam	3454192
1.4. Emekli asker maaşları (12 aylık)	
Asâkır-i Şâhâne mütekaiddi maaşları (12 kişi)	15960

Rumeli ordusu 2 alay 2 tabur mütekaidi Yüzbaşı Hüseyin ağanın (11 ay 28 gün)	1502,19
Hassa ordusu 1 alay 2 taburu mütekaidi Ahmet ağanın (5 ay)	1350
Toplam	18812,19
2. Hapishane masrafları	
Eyalet hapishane masrafı (1278 mart-şubat)	36174,33
Foyniçe hapishane masrafı (12 ay)	195
Foyniçekazasında mahbus için isticar olan bir bab hanenin iki senelik ücreti	80
Visoka (2 parça)	80,5
Trnovo (5 parça)	172
Mahbus ve hastalar için Hapishane için üç bab hane kirası (440) 12 ay	5280
Saray camii koruması için istihdam edilen zaptiye için bir hane ve evrak bahası (kanunuevvel-şubat) 3 ay (25)	75
Toplam	42056,83
3. Diğer	
Hersek Bosna eyaletlerinde teşkil olunan Zaptiye istihdamı için satın alınan elbisenin 1. ve 2. taksiti	960799,7
Bosna Hersek kıtasında bulunan askerlerin elbise, menzil vb. masrafları	162464,22
Sarayda kâin mecdiye kışlasının tamir masrafı	6722,02
Hersek fırkası için Zahire, mekkâre ücreti için İbrahim efendiye senet karşılığı verilen (8 parça)	468117
Vişegrad sancağı istihkamları için imal ettirilen kazma kürek vs	7722
Bihke meselesinden dolayı Saray kışlasında tevkif olanların masrafı (2 aylık)	6610,34
67-68 aşar hasılatından ordu ambarına naklolun zahire bahasının 1278 senesi ağustos müfredat defteri mucibince	38519,35
Bosna kıtasındaki asakire ramazan harçlığı (6 parça)	192360
Saray kalesindeki kule ve top ..masrafı (2 parça)	3152,11
Bazı mahallere gönderilen cephane ve mühimmât masrafı	509
Visoka cephane	80
Bazı mevkilerde bulunan Asâkîr-i nizâmîye için akçe nakil ücreti (3 parça)	515
Cünha vakasına mebni cezalarını ikmal için Vidinden Der Saadet'e izam edilenlerin Saray'da konak bahası (6 parça)	11561
Toplam	1859132
Genel toplam	5849087

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

Güvenlik harcamaları dağılımı	Toplam
1.Personel Maaşları	
1.1. Zaptiye	
Saray zaptiye	427795,20
Foyniçe	81001,18
Visoka	55662,32
Trnovo	47734,15
Çelebipazar	56222,31
Foyniçe ve Visoka kazaları zabitan 1279 mart-kanunuevvel 10 ay	7000

Ba irade-i seniye teşkil olan zaptiye alaylarının elbise vb. masrafları	10218,5
Hersek Bosna eyaletinde teşkili muktezi irade uyarınca zaptiye alayları masrafı için bezirgana ödenen (2 aylık)	296238,32
Trnovo'den naklolan zaptiyenin nakil ücreti	18
Toplam	981890
1.2.Derbentçi	
Nefs-i Saray derbentçi/bir binbaşı ve neferan (45 kişi) 1279 mayıs-20 teşrinievvel	27395,26
Foyniçe kazası derbentçi/ bir binbaşı neferan (18 kişi) 1279 mayıs-10 teşrinievvel	5276,17
Visoka kazası derbentçi bir binbaşı neferan (10 kişi) 22 mayıs-11 teşrinievvel	1360,31
Trnovo kazası derbentçi bir binbaşı neferan (7 kişi) 21 nisan 13 teşrinievvel	4473,07
Çelebipazar derbentçi/neferan (16 kişi) 2 nisan-26 teşrinievvel	6668,16
Toplam	41174,22
1.3.Özel görevlileri/ askerlerin (maaş-tayinat)	
Hudut memuru Bedri Bey (5320) 12 ay: 63840 ve harcırah (4830)	68670
Mühendis kaymakamlardan Tosun Bey 1279 mart-şubat, 12 ay	42742,5
Vişegrad cisrinin muhafazasında Binbaşı Hüseyin Bey refâkatinde istihdam olunan muvazzafların 1279 mart-mayıs	125575,19
Toplam	236987,7
1.4. Emekli asker maaşları (12 aylık)	
Asâkîr-i Şâhâne mütekaidlerinin maaşı 1279 mart-şubat (11 kişi)	18120
Rumeli ordusu 2.alay 2.tabur 2. bölüğü Salih'in oğluna 90 kr.'dan 9 aylık	810
3.ordu 5. bölük müteveffa yüzbaşının oğluna 21 mart 1279-şubata 11 ay 9 gün (1500)	1703,3
Belgrad'dan Saray'a göç eden emekli iki askere ödenen	1390
Toplam	22023,3
2. Hapishane masrafları (nan-ı aziz, revganı zeyt -12 ay)	
Saray hapishanesi 12 ay	30757,24
Foyniçe 12 ay	240
Çelebipazar hapishanesi 12 ay	115,5
Foyniçe kazası nahiyesinin hapishane masrafı	70
Hapishane için Saray'da bir bab hane icarı için Ahmet efendiye verilen 1278 şubat-1279 ağustos 7 ay (66)	630
Saray karakolhane icarı için Hadım Ali Paşa Mahallesinde bir bab hane (25) 12 ay	300
Toplam	32112,74
3. Diğer harcamalar	
Bosna-Hersek kıtalarındaki askerlerin elbise, konak, cephane menzil harcırah ücretleri (12)	74986
Hersek fırka-i askeriyesinden maaş ve masrafları idare eden Tevfik efendinin zimmetine verilen	696448,24
Saray sancağı kazalarında istihdam edilen nizamiye askerleri maaş ve tayinatları	669416,36
Erkân-ı harbiye kolağası Hüsnü ve Yüzbaşı Hayri'nin maaş ve tayinatı 1279 ağustos 22.gününden eylüle	1249,05
Saray mecidiye kışla masrafı	7575,23
Bosna'ya mahsus elbise, silahlar ve sevkinde görevli kişiye harcırah	14246,5
Mecidiye kışlasındaki malzemenin masraf ve tamiri	55,5

Bosna'daki askere basenet verilen (6 ay)	612679,2
Taşlıca da asayiş vakaları nedeniyle tutuklananların Saray kışlasındaki tutuklu oldukları sürede yemek, konak vb. masrafları	1622,29
Saray kalesi içinde kale duvar, anbar vb. masraf	98517
Asker-i zaptiye nizamiye için yiyecek vb. masraf	952,27
Teftiş esnasında bazı memurlara verilmek üzere valiye verilen	1841
Bihke meselesi nedeniyle valiye fevkalade masraf olarak verilen	56804,26
4.ordu için elbise imal ettirmek üzere Der Saadet'e gönderilen 4 ustanın maaş harcırâh ve sevklerinde görevli zaptiyenin ücreti	8617,5
Cünha vakalarına mebni müddeti cezalarını ikmal etmek üzere Vidin'den Der Saadet'e gönderilen suçluların konak bahası görevli memurun yevmiesi 5 aylık	5279
Saray, Trnovo de bulunan taburda istihdam olan Taşlıca.....bahası olarak ita olan	3013,30
Toplam	2253303
Genel toplam	3567491

4.defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

Güvenlik harcamaları dağılımı	Toplam
1.Personel Maaşları	
1.1. Zaptiye	
Nefs-i Saray	560142,19
Foyniçe	96077,07
Visoka	66527,21
Çelebipazarı	87505,29
Vişegrad	96633
Kladne	41525,13
Çayniçe	56516,29
Toplam (kendi toplam)	1004928,36
1.2.Özel görevlileri/ askerlerin (maaş-tayinat)	
Mühendis kaymakamlardan Tosun 1280 mart şubat	40435,37
Hudut memuru..... 1-15 Mart 1280 (15 gün)	2572
3.ordunun 5.alay 1.tabur.4.bölük yüzbaşısı müteveffa Ali ağanın oğluna 1279 haziran 1280 şubat 21 ay (40 kr.'dan)	1680
Karadağ hattında görev yapan komisyon azaları ile sairinin masrafı için ba irade kaymakam Hafız Bey'e verilen	50000
Bosna kıtası Asâkîr-i Şâhâne olan neferin güzeste maaşlarına basenedat verilen	552222
Hersek tercümanı Damat Efendiye Asâkîr-i Şâhâne kıtasından mahreç Mehmet Efendiye ödenen maaş vs. Hersek firka-i askeriyesi memuruna zimmet basened ita	14480
Vişegrad köprüsü muhafazasında Hasan, İsmail ve Asım binbaşılardan maiyetinde istihdam neferatın maaş tayinatları	383337
Toplam	1044727
1.4. Emekli asker maaşları (12 aylık)	
Asâkîr-i Şâhâne mütekahterleri maaşı (12 kişi)	19920
Belgrat'dan Bosna'ya göçen mustahfız topçu tekaütleri	660
Toplam	20580

2. Hapishane/karakol masrafları	
Saray hapishanesi (1280 mart- şubat)	36875,25
Foyniçe, Vişegrad, Çelebipazar	606
Visoka (3 parça)	45
Kladne (3 parça)	105
Saray Mecidiye kışlası bazı karakolhane tamir masrafı (4 parça)	15727,35
Saray da Zaptiye karakol kirası	510
Saray kazasında yeniden inşa olunacak cephanenin muhafazası için istihkâmlar ve bir bab karakolhane masrafı	26027,29
Vişegrad derununda karakol, tabya inşa ve döşeme masrafı (2 parça)	15612,10
Saray dâhilinde karakolhanelerin (Saray:11500, Vişegrad: 2600: toplam 14100x12) sen-i merkûme itâ olan iâne-i maktû'a bedeli	169200
Toplam	264708
3. Diğer harcamalar	
Asâkir-i zaptiye 1.alay 7 tabur maktu kırtasiye bedeli	260
Saray'da asker-i zaptiye için inşa edilen şübenin masrafı	3851
İstanbul'a giden zaptiyenin yemek, konak harcırah masrafı (8 parça)	5127,30
Asâkir-i zaptiye ...kazalara ve diğer mahallere gönderilen elbiselerle Der Aliye'den gelenlerin nakliye ücreti (9 parça)	5673
Saray Mecidiye Kışla-yı Hümayunun da bir bab tabyanın tamir masrafı	398
Saray'da müşir, hükümet mahkeme zaptiye konağı ve kazalarda müdür konak masrafı (9 parça)	13208,06
Bosna Hersek Zaptiye Alayları için Der Saadet'ten gönderilen silah ve elbise muhafazası için 6 mağazanın kirası	1553
Çelebipazarı Asâkir-i zaptiye konak kirası 1280 ağustos-şubat 7 ay (25)	175
Çayniçe ve ..nahiyesinde zaptiye konak kirası 2 ay(25+15)	80
Bosna Hersek kıtalarındaki askerin elbise, cephane, yemek, harcırah, menzil	219722,22
Foyniçe kazası ..nahiyesinin 1280 senesine mahsuben cephane icariyesi	70
Bosna kalesinin tamir ve tesviyesi için demirci ve marangoza ödenen	293,06
Saray kalesi cephanelik masrafı	995,5
Bosna'da Asâkir-i nizâmiye tertibi meselesini müzakere etmek üzere celb olunan kişilerin ağırlanma azimet avdet masrafları (2 parça)	34597,5
Bosna Asâkir-i zaptiye için imal olan elbiseler için terziye verilen	8400
Asker-i zâbitân neferleri Süleyman ve Mustafa ile ahaliden ... verilen	550
Saray'da emirname mucibince bir bab anbar inşa masrafı	24226
Bosna Asâkir-i zaptiye 1. ve 2. alayları 2. ve 3. taburları için Emirname uyarınca elbise eşya vs bahası	261681,5
Asâkir-i Zaptiyeden, Asâkir-i Şâhâne hastanesinde muayene masrafı (7 parça)	1902,7
Toplam	582763,8
Genel toplam	2917707

Ulaşım/ İletişim Harcama Dökümleri

1.defter (BOA. ML.MSF.d 15733)

1. Kirahane 1278 mart-şubat	
Saray ve tevabi kirahanelerin ianesi için verilen 1277 mart-şubat (10000x12)	120000
Toplam	120000
2. Telgraf	
2.1 telgraf memurları maaşları	
Türkçe muhabere memuru Bekir 14 ay (1000)	14000
Telgraf hattı ve muvasala tahrîrât memurlarının 1276 şubat-1277 şubat 13 ay (600)	7800
Toplam:	21800
2.2. Saray telgrafhanesinin masrafları 1276 kanunusani-1277 şubat 15 ay (1350)	20250
Telgraf hattı mühendislerinden...12 ay (1000) 11 bin ödenmiş bin ödenmemiş	12000
Muvâsala muharerât çavuşu Osman ağanın, 8 ay (200)	2400
Toplam	34650
Toplam telgraf	56450
3. Akçe ve evrâk-ı sahîha nakil ücreti	
3.1 Akçe nakli	
Foyniçeden eyalete gönderilen akçe nakliyesi (3 parça)	59,8
Visoka'dan (2 parça)	89,5
Toplam	149,3
4.Tamirat (yol-köprü)	
Nefs-i Saray ve mülhakatta tesviye olan yol masrafı	20372,28
Saray sancağı ve Bosna caddelerindeki köprü masrafı (13parça)	26228,16
Toplam	46600,44
5.Posta ücreti	
Saray'dan Der Saadet'e gönderilen posta Londra sirkatibine vazolunmak üzere	568
Sancaklara gönderilen muharerat masrafı (2 parça)	165
Umuru mühimme ve sancaklara gönderilen posta	14423
Toplam	15156
6.Diğer	
Bazı mahallere gönderilen memurların ücreti menzil ve harcırahları (36 parça)	33502,5
Londra sergisine vaz olmak üzere Saray sancağındanDer Saadet'e gönderilen elbise bahası	2048
Toplam	35550,5
Genel toplam	273906,2

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

1. Kirahane 1278 mart-şubat	
Kirahane mahiye ianesi için menzilci Salih Ağaya verilen(11500x112)	138000
2. Telgraf	
2.1 Saray telgraf memurları maaşları 12 aylık ve daha kısa süre	
Türkçe muhabere memuru (1000)	

Fransızca muhabere memuru (1000)	
Piyade çavuş Ömer (200)	
Toplam: 1200x12	26400
Fransızca muhâbere refiki sâbık. 1278 temmuz-eylül 3 ay (750)	3250
Fransızca muhâbere refiki lâhik.. 1278 teşrinievvel-şubat 5 ay (750)	3750
Muvâsala muhâberâtı sâbık Emin Ağa 1278 mart- ağustos 6 ay (200)	1200
Muvâsala muharrerâtı lâhik M. Ağa 1278 eylül-ağustos 6 ay (200)	1200
Diğer muvâsala muharrerât memuru Ömer Ağa 78 mart-ağustos 6 ay (200)	1200
Muvâsala muharrerâtı hakkı İbrahim 1278 eylül-şubat 6 ay (200)	1200
Süvâri çavuş (350) piyâde çavuş (200) 1278 mart-agustos 6 aylık (550)	3300
Süvâri çavuş (350) piyâde çavuş (200) 1278 eylül-şubat 4 ay (700)	4200
Toplam	45700
2.2 Vişegrad, Priştina, Mostar telgraf memurlarının 1278 eylül-şubat maaşları (8 memur) 6 ay (3450)	20700
Vişegrad telgrafhane muvâsala muharrerât çavuşu Abdullah aga 1278 kanunusani-şubat 2 ay (200)	400
Vişegrad telgraf memuru tarafından mübâyaa olunan eşya vs. verilen (3 parça)	3875
Saray'dan Priştina'ya uzatılan hattın memuru Ömer Efendi'nin maaşı 1278 mayıs kanunusani 9 ay (2000)	18000
Hatt-1 mezkûrda istihdam olan mühendisin 1278 haziran-teşrinievvel 5 ay (1500)	7500
Hatt-1 mezkûrda istihdam olan diğer mühendisin 1278 temmuz-teşrinievvel 4 ay (1300)	5200
Hatt-1 mezbûrda istihdam olanların amele yevmiyeleri vs.	96331,5
Umûru tahiriye için Viyana'dan bil mübayaa celb olan eşya bahası ve nakil ücreti	1856,17
Toplam	153862,7
Telgraf tüm toplam	199562,7
3. Akçe ve evrâk-ı sahîha nakil ücreti	
3.1 akçe nakli	
Foyniçe'den eyalete gönderilen akçe nakliyesi (5 parça)	148
Visoka'dan (6 parça)	144
Trnovo'dan (7)	320
Toplam	612
4. Tamirat (yol-köprü)	
Bosna caddesinde tamir ve yeniden inşa olan köprü masrafı (6 parça)	10444,17
Bazı kaldırım ve yolların tamir masrafı (3 parça)	2978,6
Toplam	13422,77
5. Posta ücreti	
Umûru mühimmenin posta ücreti eyalet ve mülhak kazaların (10 parça)	16438,15
Toplam	16438,15
6. Diğer	
Bilicab bazı mahallere gönderilen memurların azimet avdet menzil ücreti harcırâh 1278 mart-şubat	20838,5
Genel toplam	388874,1

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

1. Kirahane 1279 mart-şubat	
Saray sancağı (Saray, Bihke, Kladne,.....,kazaları) kirahane masrafları Toplam 11500 x12 aylık	138000
Toplam	138000
2. Telgraf 1279 mart-şubat	
2.1. Saray telgraf memurları maaşları	
Türkçe muhabere memuru Bekir (aylık 1000)	
Fransızca muhabere memuru (1000)	
Piyade çavuş Ali (200)	
Baş çavuş Raşit (500)	
.....çavuş (350)	
Vişegrad memuru (1000)	
Bayram çavuş (350)	
İbrahim çavuş (350)	
Ömer çavuş(350)	
Sadullah çavuş (350)	
Toplam: 5450x12	65400
Türkçe muhabere memuru refiki Halil 1279 haziran-şubat 9 ay (500)	4500
Fransızca muhabere memuru refiki (750 kr.'dan 2 ay)	1500
Muvâsala muharriri İbrahim (350) ve süvari çavuşu (200) 7 ay	3850
Muvâsala muharriri Hüseyin (350) ve süvari çavuşu (200) 4 ay	2200
Muvâsala muharriri Salim ve çavuş (8 ay)	4400
Muvâsala muharriri Ahmet ve süvari çavuş (5 ay)	2750
Piyade çavuş Ömer mart-kânunuevvel 10 ay (200)	2000
Vişegrad süvari çavuş Abdullah 1279 eylül şubat (200) 6 ay	1200
Vişegrad piyade çavuş 2 ay	400
Diğer piyade çavuş İbrahim 2 ay (200)	400
..... Muvâsala muharriri Abdullah 4 ay (200)	800
Toplam	24000
2.2 Telgrafhane Masrafı	
Saray telgrafhane masrafı (2 parça)	14067,5
Vişegrad telgrafhane masrafı (6 parça)	1684,10
Toplam	15751,6
Toplam tümü	105151,30
3. Akçe ve evrâk-ı sahiha nakil ücreti (kürsiyi eyaleti hükümete irsal olan)	
3. 1.akçe nakli (kazalardan eyalete irsal olan akçenin ücreti nakliyesi)	
Foyniçe (9 parça)	316
Visoka (12 parça)	243
Trnovo (12 parça)	356
Çelebipazarı (1)	27
Toplam	942

3.2. Evrâk-ı sahiha nakil ücreti ve gönderilen paralar	
Der Aliye'den elviyelere irsal olan evrâk-ı sahiha makarr ücreti	762,5
Toplam	762,5
Genel toplam	1704,5
4. Tamirat (yol-köprü)	
Foyniçe kazasındanehri üzerindeki köprü masrafı	8058
Visoka köprü tamir masrafı	270
Saray-Trnovo arasında inşa olan 8 köprü masrafı	4982
Saray-Trnovo tarik tesviyesinde istihdam olan taşçı yevmiyeleri	3012
Saray ...nehri köprü tamir masrafları	12599,5
Toplam	28921,5
5. Posta ücreti	
Posta ücreti olarak eyalet ve eleveler arasında posta müdürü Ahmet bey'e ba senedat verilen (7 parça)	11229
Toplam	11229
6. Diğer	
Saray kazası 1279 aşar ihalesi için görevlendirilen memurların makar ücreti (2 kişi)	2765
Bihkemuhasbesi ile memur ile paşa arasında telgraf ücreti olarak mümâileyhe verilen	415
Vezaifle bazı mahallere gönderilen memurların menzil-makar ücreti ve harcırah (21 parça)	62086,30
Der-i Âliye görevli gidenlerin masrafı (4 parça)	433,1
Vidin'e gönderilen mahbus hastalar için makar ücreti	9,5
Toplam	65708,9
Genel toplam	350715,2

4 defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

1. Kirahane (12 aylık)	
Saray ve tevabi ve Vişegrad 1280 mart-şubat ianeyi maktu	169200
Toplam	169200
2. Postahane	
Saray postahanesi mektup ücreti (6 parça)	11041
Toplam	11041
3. Telgraf	
3.1 Nefs-i Sarayda telgraf memurları maaşı	
Telgraf memuru Bekirin kadim ve zamlı maaşı (8 ay)	13200
Sâbık Fransızca muhaberat memuru 1280 mart-ağustos (6 ay)	6000
Türkçe muhaberat memuru Halilin eski ve indirimli 1280 mart-şubat	5920
Telgraf çavuşu (500) ve muvasala muharriri (200) 1280 mart-şubat	8400
Diğer muvâsala muharriri Ahmet 1280 mart-kanunusani 11 ay (200)	2200
Had çavuşları İbrahim (350) ve Hamid Şerifin (200) mart maaşları	550
Had çavuşu 1280 mart-teşrinisani (9 ay)	1800
Had çavuşu Mehmet Şerif 1280 haziran-şubat eski (350) ve indirimli (300)	2850
Had çavuşu... 1280 mart-ağustos (350) 6 ay	2100

Had çavuşu İbrahim 1280 mart-şubat eski (350) ve indirimli (300)	3900
Had çavuşları	3600
Had çavuşu Abdî'nin 1280 haziran-şubat 9 ay (200)	1800
Had çavuşu Abdî (300) ve muvâsala muharririnin (200) bir ay	500
Had çavuşları Mehmet Şerif (350) ve İbrahim Fehmi (200) nisan-mayıs	1100
Had çavuşları Ömer (350) ve Sadullah (350) mart-ağustos 6 ay	4200
Lâhik Fransızca muhabere memuru 1280 eylül-şubat 6 ay (660)	5760
Had çavuşu Salihin (200) 3 ay	600
Toplam	64480
3.2 Saray ve Vişegrad Telgrafhaneleri Masrafı Müteferrika (mart-şubat)	
Saray (7960,35) Vişegrad (7118)	15078,35
Saray (121510) Vişegrad (6575) miri telgraf ve mektup ücreti	128085
Toplam	143163,4
3.3 Diğer	
Esbâk Vişegrad telgraf memuru (mart-temmuz) 5 ay (1000)	5000
Sâbık Vişegrad telgraf memuru Raşit (ağustos-21 teşrinievvel) 2 ay 11 gün	2664
Lâhik müdür 22 teşrinievvel-şubat 4 ay 10 gün	4096
Had çavuşu (350) ve muvâsala muharriri (200) 4 ay	2200
Had çavuşu Ramazanın eski (350) ve indirimli (300) 12 ay	3900
Had çavuşu eski (350) ve indirimli (300) 12 ay	3900
Had çavuşu eski (350) ve indirimli (300) 12 ay	3900
Had çavuşu Süleymanın eski (350) ve indirimli (300) 12 ay	3900
Had çavuşu Abdullahın 2 ay eski 6 ay yeni indirimli maaşı	2500
Muvâsala muharerat memuru temmuz-ağustos 2 ay (200)	400
Diğer muvâsala muharerât memuru teşrinievvel maaşı bir ay	200
Diğer muvâsala muharerât memuru teşrinisani-şubat (4 ay)	800
Priştina hat çavuşları Ömer, Hüseyin, Mehmetin 6 aylık (300)	5400
Toplam	38860
Telgraf genel toplam (246503,35)	246503,4
4. Akçe ve evrâk-ı sahiha nakil ücreti (eyaletten bazı mahallere kazalardan eyalete gönderilen)	
4.1 Akçe Nakli	
Saray (2 parça)	932
Foyniçe (7 parça)	258
Vişegrad (2 parça)	9,5
Visoka (10)	327
Çelebipazar ()	72,5
Kladne (7)	378
Çayniçe (6)	192
Kendi Toplamı 2169	2169
4.2 Evrâk-ı sahiha nakil masrafı	
Saray-kazalar arasında irsal olan evrâk-ı sahiha vs. makarr ücreti (7)	912

Yolların tesviyesi için irsal olan evrak makarr ücreti (3)	5361,5
Toplam	6273,5
Genel toplam	8442,5
5. Tamirat (yol köprü vb)	
Saray sancağı dahilinde tamir masrafı (5 parça)	14639
Vişegrad köprü tamiri	68924,5
Saray miri hükümet, mahkeme zaptiye ve kazaların masrafı tamiri için itâ	13258,07
Toplam	96821,57
6, Diğer (özel görevli memurların geliş-gidiş nakliye masrafı)	
Mühendisin bazı mahallere azimet ve avdetinde ücreti menzil (8 Nisan-şubat)	19439
Umûru mühimme için mahallere azimet eden memurun menzil ve harcırah (18 kişi)	35267,30
Bazı vezailerle ba-senet-i aliye 4 kişiye verilen	433,10
Toplam	55139,4
Genel toplam	587147,9

Sosyoekonomik Yardım Harcama Dökümleri

1.defter (BOA. ML.MSF.d 15733)

1. Fukaraya yardım	
Fukarâ maaşları 1277 mart şubat (17 kişi)	15590
2. Cami ve vakıf yardımı	
Mevlidi ...hafız ve şeyhe verilen	1749,31
Saraybosna İskender Paşa vakfı kura aşarının senelik güzeste bedelinin mahsuben vakfın Saray'daki köprü tamiri için mütevellisi Bekir Ağa'ya ba-sent verilen	21000
Kasım Baba Dergâhı taamiye bedeli (50) 76 kanunusaniden 1277 şubat sonuna 14 ay	700
Saray Müftü Süleyman Efendi Camii şerifi vazifesi olarak	30
Saray Sultan Mahmut Han Camii şerif 1277 senesi masrafı (kandil v, revganı zeyt)	2352
Toplam	28831,31
3. Vefat edenlere yardım	
Cenaze masrafı	1645
4. Top masrafı	
Ramazan ve bayramlarda atılan top bahası	446
5. Göçmen ve ağırlama masrafı	
Karadağlıların Saray'da ikamet ücretleri	4078,20
6. Kredi yardımı	
Ashâb-ı ticaret ve ziraata güzeste bedeline mahsuben verilen	347764,15
Genel toplam	398634,7

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

1. Fukarâ ve muhtaçlara yardım 1278 mart-şubat	
Fukarâ maaşları 1277 şubat-1278 şubat (4 kişi) 280x12	3640
Fukarâ maaşları ve tekkelerin taamiye bedeli 1278 mart-şubat (17 kişi) 1557x12	18690
Toplam	22330

2. Vakıf/cami	
Mevaliden dergâh...	200
Sultan Mahmut Han Camii şerifi...memur vazifesi olarak	2300
Toplam	2500
3. Vefat edenlere yardım	
Fukarâdan vefat edenlere yardım (11 kişi)	1055
4. Top masrafı	
Ramazan ve bayramlarda atılan top bahası	781,5
5. Göçmenlere yardım	
Saraya göç eden Ujiçe muhacirlerinin nakil ve iskân masrafı	36255,5
6. Kredi yardımı	
Ashâb-ı ticaret ve ziraata güzeşte bedeline mahsuben verilen (10 parça)	147844
7. Tereke	
Belgradlı Ömer'in terekesinin varisine verilmek üzere vekiline itâ olan	1163,23
Saray Divan Kâtip Mahallesi sakini hacı Abdülkadir'in terekesinin	5131,9
.....Saray'da vefat eden İbrahim Ömer'in terekesinin varisine	170,2
	6465,33
Toplam	217231,3

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

1.Fukarâ ve muhtaçlara yardım 1279 mart-şubat	
Fukarâya ve tekkelere taamiye yardım bedeli (20) 1727,5(aylık)x12	20730
2. Tekke/cami/vakıflara yardım	
Sultan Mehmet Han Vakfi, camisi için mubayaa olan revgani zeyt vs. bahası olarak molla Mehmet ve Nazır Hüseyin Ağaya ödenen	2400
3. Vefat edenlere yardım	
Fukarâdan vefat edenlere yardım (10 parça)	855
4. Top masrafı	
Ramazan ve bayramlarda atılan top bahası	1105
5. Göçmenlere yardım	
Ujiçe muhacirlerinin nakil ve iskânlarında Foyniçe kaza müdürünün yemek yardımı	720
Ujiçe muhacirlerinin nakil ve iskânlarında Çelebipazar kazasından ita olan	1548,5
Belgrat muhacirlerinin Saray'da ikamet edenlere ödenen	22451
Belgrat muhacirlerine Saray'da iskânlarında havale olan	2430
Belgrat ahalisinden Saraybosna'ya hicret eden Mustafa'ya	1750
Belgrat muhacirlerinin iskânları için (hane masrafı) Saray sancağı malından memur Bedri beye ita olan	40192,20
Toplam	69091,7
6. Kredi yardımı	
Ashâb-ı ticaret ve ziraata 77 senesi nihayetine kadar güzeşte bedeline mahsuben verilen	257101,23
Toplam	257101,23
Genel toplam	351282,9

4. defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

1. Fukarâ ve muhtaçlara yardım	
Fukarâ ve muhtaçlara yardım 1280 mart-şubat (15 kişi)	11700
Kadirî şeyhi Mustafa efendiye 1280 mart-Temmuz 5 ay (150)	750
Toplam	12450
2. Tekkelere taamiye bedeli 1280 mart-şubat	
Foyniçe şeyh... Efendi tekkesi (500) 12 ay	7260
Saray...Sami baba tekkesi (30) 12 ay	
Saray...baba tekkesi (50) 12 ay	
Sarayda Kadirî tekkesi (50) 6 ay	
Sarayda kain Sultan Mehmet Han...şerif hz. camii şerifi eyyamı mübarek ve masrafı şerife itikat olan...taamiyesi revgan-ı zeyt mum bahası vs. masrafı	2016
Toplam	9276
3. Vefat edenlere yardım	
Fukarâdan vefat edenlere (10 kişi)	1770
4. Top masrafı	
Ramazan ve bayramlarda atılan top masrafı (5 parça)	1290
5. Göçmenlere yardım	
Ujiçe ve Belgrat göçmenlere mahalli iskânlarında makarr ücreti	204
6. Kredi yardımı	
Eshab-ı ticaret ve ziraate 1278 senesi nihayetine kadar güzeşte basenet bedeline mahsuben 1280 senesinde itâ olan (12 parça)	227010,16
7. Tereke	
Müteveffa Saraylı Mustafa Paşa'nın terekisinin varislerine itâ olan	45000
Saray Debbağ Hacı Hasan Mahallesi sakini Salih'in varisine	120,11
Toplam	45120,11
Genel toplam	297120,3

Eğitim Harcamaları Dökümleri

I.defter (BOA. ML.MSF.d 15733)

1. Rüştiye mektebi	
Rüştiye Mektebi hocası sâbık Mehmet Necatî Efendi'nin 1277 mart-nisan 2 aylık maaşı (750)	1500
Rüştiye Mektebi hocası Mehmet Tevfik Efendi 1277 mayıs 5. gününden şubat sonuna 9 ay 26 gün (750)	4851,31
Rüşdiye Mektebinin 1277 senesi masrafı müteferrikası	2000
Rüştiye Mektebi Efendi (400) ve bevvabı (100) 12 ay maaşları	6000
2. Sibyan/Baş Mektebi	
Saray'da kain Mahmut Paşa mektebi muallimi sibyan....vazifesi olarak Hacı Mehmet Efendi'ye 1277 senesine mahsuben	103,10
Toplam	14454,41

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

1. Rüştiye Mektebi	
Saray Rüştiye Mektebi hocası sâbık 1278 mart-teşrinisani 9 ay (750)	6750
Rüştiye Mektebi hocası lahık Mehmet 1278 kanunuevvel-şubat 3 ay (750)	2250
Mektebi mezburun 1278 senesine mahsup kömür, odun masrafı	2000
Rüştiye Mektebi muavini	400
Rüştiye Mektebi bevvabı	100
2. Sıbyan/Baş Mektebi	
Saray baş mektebi muallimi Hasan cihetine...mutasarıf efendiye ödenen	103
Toplam	11603

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

1. Rüştiye Mektebi	
Rüştiye Mektebi muallimi Mehmet Efendi	750
Rüştiye Mektebi muavini... Efendi	400
Mekteb bevvabı	100
Rüştiye Mektebi odun bahası	3283
Toplam	4533

4.defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

1. Rüşdiye Mektebi	
Rüştiye Mektebi Hoca-yı evvel Mehmet Efendi	750
Rüştiye Mektebi Hoca-yı sani Neşet	400
Mekteb bevvabı	100
Saray Rüştiye mektebi odun masrafı	2000
Toplam	3250
2. Sıbyan/Baş Mektep ve mektep inşası	
Sarayda Hıristiyan milletine inşa edilecek kilise ve mektep inşasına (3 parça)	47000
Toplam	50250

Transfer Harcamaları Dökümleri

2.defter (BOA. ML.MSF.d 16845)

Masraf/irad	Miktar Kuruş
Tapu evrak bahası	4131
Hürmet şerif ahalisi ikramı için hazineye irsal	6934
Evrâkda muharrer mahiyelerin defterde vuku bulan şehri yekûn ile mükerrer masraf kaydı olduğundan bu kere tebeyyin edip kaza-i ücret celbiyle irsâl	1380
Toplam	12445

3.defter (BOA. ML.MSF.d 16883)

Masraf/irad	Miktar Kuruş
Tapu varakası olup defterhaneyi amire varidatı, iâne varidatı vs. tahsilâtından Hazineye gönderilen	163533,24
Defterhaneyi amireye gönderilen	18545
Toplam	182078,24
İzvornik sancağı masraf açığı nedeni ile 1279 aşar-gümrük hasılatından ba-sened gönderilen (4 parça)	1672088,12
Toplam	1854166

4.defter (BOA. ML.MSF.d 117258)

Masraf/irad	Miktar Kuruş
Tapu varakası defterhaneye amireye (12)	148137
Evrâk-ı sahiha tahsilâtından hazineye (12) parça	1016708,31
Toplam	1164845,31

FOUR YEARS OF SARAJEVO: THE PICTURE OF SARAJEVO SANJAK DRAWN BY ITS EXPENCES

Summary

This article is about the expenses of “Sarajevo” Sanjak, which is the center of the Bosnian Province. These expenses are recorded in the Financial Expense Notebook (ML. MSF. d) at the Ottoman Archives. ML. MSF. d. is one of the rich records of the archive. These notebooks include the salaries of employees of administrative and military positions in the Ottoman finances and local expenditure items such as subsidy and constructions. Therefore, they are important data records in understanding the cost and financing of administrative units, institutional structures and activities. In the article, four expense books related to the Saray Sanjak dated Rumi 1277, 1278, 1279, 1280 (Gregorian 1861-65) are used. The article has two aims: One, to analyze the size of the financial/administrative organization in Sarajevo, and second, to determine “state capacity” in Sarajevo. In the article, firstly, the registration order of expense books is discussed. Then, the expenditure items in each of the notebooks are analyzed and data sets are obtained. It then focuses on the Sarajevo sanjak scenery that these datasets reveal. Subsequently, the visibility of the “state” in the Sarajevo sanjak is determined. In the conclusion of the article, the general characteristics of the provincial accounting system are determined on the axis of Tanzimat's claim of financial centralization and particularly Sarajevo Sanjak.

Keywords: Bosnia, Sarajevo, Expense Book, Local Expense

MADŽIDA MAŠIĆ*
(Sarajevo)

KULTURNA BAŠTINA BOSNE I HERCEGOVINE II:
RUKOPISI ELČI IBRAHIM-PAŠINE MEDRESE
U TRAVNIKU**

Abstrakt

Radom se predstavlja rukopisna kolekcija Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku. Ova kolekcija sadrži 105 rukopisnih kodeksa napisanih na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Rukopisni fond ove medrese je 40-tih godina prošlog stoljeća prebačen u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu, u okviru projekta koji je podrazumijevao da se rukopisi iz svih bosanskohercegovačkih medresa pohrane na prikladno mjesto. Ipak, i nakon tog perioda, rukopisi nastavljaju pristizati u ovu biblioteku, tako da ona danas sadrži jedan solidan rukopisni fond. Fond je digitaliziran 2012. godine u projektu digitalizacije rukopisa bosanskohercegovačkih rukopisnih kolekcija Instituta Yunus Emre, međutim, još nikada nije predstavljen katalog ove rukopisne kolekcije.

Ključne riječi: rukopisi, katalogizacija, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, kulturna i intelektualna povijest Bosne i Hercegovine

Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku jedna je od značajnijih obrazovnih ustanova na području Bosne i Hercegovine osnovanih u osmanskom periodu. Ujedno, najstarija je obrazovna ustanova ovog tipa u Travniku. Dao ju je izgraditi bosanski namjesnik Elči Ibrahim-paša u

* Dr. Madžida Mašić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: madzidam@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-9633-3886

** Želimo izraziti zahvalnost direktoru Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku mr. Dževdetu Šošiću i bibliotekaru mr. Sinanudinu Alibegoviću na svesrdnoj susretljivosti i ustupanju svih digitaliziranih rukopisa.

periodu između marta 1704. i augusta 1705. godine¹, dok je vakufnama o izgradnji i zavještanju ove ustanove napisana nešto kasnije, 28. marta 1706. godine.² Ono što je specifičnost ove vakufname jest to što ona sadrži i podatke o prvom knjižnom fondu školske biblioteke. Naime, kako je navedeno, Elči Ibrahim-paša je prvobitno zavještao i 98 knjiga, a naknadno još pet, ukupno 103, a vakufnamom je predviđena i dnevna plata od pet akči za knjižničara koji se trebao starati za navedene knjige.³ Da je legator vodio računa o svim detaljima vezanim za čuvanje i korištenje ovih dragocjenih rukopisa svjedoči i još jedan jasan uvjet o davanju knjiga na korištenje:

“Navedene knjige izdavaće se učenicima u spomenutoj kasabi uz tvrd zalag. Učenik pak koji zaloga nema, korišće knjigu na njenome mjestu. Knjige se ne smiju posuđivati u druga mjesta. Ako bi knjižničar prestupio ovaj propis i knjigu posudio, provešće se nad njim propisi šeriata.”⁴

Ovu vakufnamu Bušatlić s razlogom naziva “prvim statutom kojim je određena plaća bibliotekaru, sačinjen detaljan popis cjelokupnog početnog bibliotečkog knjižnog fonda, propisan način izdavanja knjiga i određena sankcija za samovoljno postupanje.”⁵

Vremenom se fond ove biblioteke povećavao, uglavnom kroz poklone imućnijih stanovnika Travnika, uglednika, vezira, profesora, šejhova i drugih. O tome svjedoče brojne vlasničke bilješke i pečati. Osim toga, početkom 20. stoljeća biblioteci Elči Ibrahim-pašine medrese priključeni su fondovi biblioteka medresa Mehmed-paše Kukavice (prestala sa radom 1914) i Muhsin-zade (Muhsinović) Mehmed-paše (prestala sa radom 1924). Uvidom u jedan popis knjiga koji se čuva u Arhivu Srednje Bosne, sačinjen od strane upravnika medrese Abdulkadira Mahmutovića, Gazija-Pajt navodi da je ta biblioteka 8. juna 1931. godine imala ukupno 246 naslova.⁶

¹ Dževdet Šošić, “Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrt na period od 1463. do 1946. godine)“, *Zbornik radova Vakufi u Bosni i Hercegovini: vakufi u Travniku*, god. 9, br. 9, Sarajevo, 2019, 85.

² Alija Bejtić, “Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika“, *Naše starine*, II (1954), 152.

³ Ibid, 152-153.

⁴ Ibid, 153-154.

⁵ Ismet Bušatlić, “Medresanska / prva travnička javna / biblioteka“, U: *Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku 1706-2014 (Monografija)*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2014, 47.

⁶ Enisa Gazija-Pajt, “Elči Ibrahim-pašina medresa – kontinuitet odgoja i obrazovanja“, U: *Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku 1706-2014 (Monografija)*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2014, 102.

Krajem 19. pa do polovine 20. stoljeća (od 1867. do 1950. godine) započelo se sa značajnim projektom pohranjivanja i zaštite rukopisne građe bosanskohercegovačkih medresa. U tom projektu većina ovih fondova je, neposredno uoči Drugog svjetskog rata, zahvaljujući inicijativi Mehmeda Handžića, prenesena u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu. Tada je i oko tri stotine rukopisa Elči Ibrahim-pašine biblioteke preneseno u spomenutu ustanovu. Od prvobitnog fonda, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci danas se čuva 49 kodeksa (91 djelo).

Biblioteka Elči Ibrahim-pašine medrese se i u vremenima koja su uslijedila nastavila obogaćivati, tako da danas broji 105 rukopisnih kodeksa (130 djela) koje je u okviru projekta digitalizacije rukopisa na orijentalnim jezicima u baštinskim ustanovama Bosne i Hercegovine tokom 2012. godine digitalizirao Institut Yunus Emre. Od ukupnog broja djela, 69 je napisano na arapskom jeziku, 39 na turskom i tri na perzijskom jeziku. Dvojezičnih djela, pri čemu prije svega mislimo na rječničku građu, ukupno je osam, a riječ je o arapsko-turskim i tursko-perzijskim rječnicima.

Kada je riječ o naučnim disciplinama, tri djela su iz kur'anskih disciplina (tefsiri), četiri iz oblasti hadisa i hadiskih nauka, po 15 iz islamskog prava (fikha) i islamske dogmatike, četiri iz etike, tri iz oblasti tesavvufa, tri iz disputacije, 11 iz različitih grana arapske gramatike (morfologija, sintaksa), osam iz leksikografije (uključujući i fragmente rječnika), jedno djelo iz stilistike, 22 djela iz oblasti lijepe književnosti, te fragment jednog djela iz geografije. Dakle, kako se može primijetiti, najviše je djela (ukupno 30) iz islamskog prava (fikha) i dogmatike (akaida), potom iz lijepe književnosti (22), te iz arapske gramatike (11). Takav omjer u rukopisnom fondu ukazuje i na literaturu/udžbenički fond koji je najčešće bio u upotrebi u nastavi. Medresa je bila "temelj svih naučnih djelovanja i institucija koja je omogućavala jednako obrazovanje za sve koji su ju pohađali."⁷ Nastavni plan se prema programu iz 1895. godine reformirao iz sistema prelaska iz halke u halku u sistem prelaska iz razreda u razred. U skladu s tim, nastavni program u prvom razredu obuhvatao je gradivo iz kiraeta, vjeronauke, osnova arapske gramatike (sarf), te turski i arapski krasnopis. Gradivo drugog razreda odnosilo se na kiraet, kaligrafiju, morfologiju (nahv), halebiju (obredoslovlje), tarikat (ćudorednost), logiku (isagudžija), arapsku frazeologiju (alaka),

⁷ *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 781.

dok su se u trećem razredu izučavali multeka (fikh), semali(sic!)-šerif (hadis), te nahv, isagudžija i kiraet.⁸

Rukopisni fond svake biblioteke koja je imala status školske u Osmanskom carstvu činila djela iz oblasti predviđenih nastavnim kurikulumom, kao i djela koja su se, prema Orlinu Sabevu, bila najčitanija diljem Osmanskog Carstva, a to su:

1. Kur'an-i Kerīm
2. En'am-i šerif⁹
3. Muhammediyye¹⁰
4. Bergivijeva *Risala* ili *Vasijjetnama* koja je među narodom bila u širokoj upotrebi kao vrsta priručnika.¹¹

Osvrnimo se najprije na prisustvo djela iz pobrojanih kategorija u biblioteci Elči Ibrahim-pašine medrese. Kada je riječ o prepisima Kur'ana, u današnjoj rukopisnoj kolekciji ne postoji nijedan prepis cijelog Kur'ana, već nekoliko pojedinačnih džuzeva (R 90, R 91, R 92, R 93, R 94, R 95, R 96, R 97, R 98). Nijedan od ovih primjeraka ne sadrži podatke o prepisu niti vlasništvu.

U pisanoj tradiciji islama mnogo je djela koja govore o različitim aspektima života posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda, a. s. Ta se djela u literaturi susreću i u prozi i u stihu. Svi oni imaju uporište u kur'anским kazivanjima i hadisu. Poznato je da su se vremenom razvili i

⁸ Dževdet Šošić, "Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku...", 88.

⁹ *En'am-i šerif* predstavlja zbirku kur'anских sura i molitvi, te je kao molitvenik bio vrlo raširen diljem Osmanskog Carstva, naročito u 18. i 19. stoljeću. Najčešće započinje surom el-En'am, po čemu je i dobio ime. Osim što je prema svojoj namjeni bio molitvenik, poznato je da je vrlo često služio i kao talisman, odnosno štit od nesreće, bolesti i zle kobi. Opširnije: Alexandra Bain, *The late Ottoman En'am-i šerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, neobjavljena doktorska disertacija, University of Victoria, 1999.

¹⁰ Djelo koje je pod naslovom *Kitābü Muhammediyye fī na'ti seyyidi'l-ālemīn habībillāhi'l-a'zam Ebi'l-Kāsim Muhammedini'l-Mustafā* napisao Yazicioğlu Mehmed efendi (u. 855/1451). Napisano je u stihovima, u mesnevi formi i u potpunosti se oslanja na žanrove koji su do 15. stoljeća već bili prilično zastupljeni u turskoj književnosti, kao što su *siyer* i *mevlud*. Djelo je bilo vrlo popularno i rašireno među turkofonskim narodima, ali je korišteno i kao udžbenik. S obzirom na veliku popularnost dobilo je i melodiju, tako da se u pratnji muzičkih instrumenata izvodilo u određenim prilikama. Fehim Nametak, *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2013, 212.

¹¹ Citirano prema: Özer Soysal, "Osmanlı'da neler okundu, kütüphane kurumu nasıl algılandı, kurumlaşan 'gelenek' yoksa 'kütüphane kültürü' müydü?“, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 50, 2 (2010), 163-175.

posebni žanrovi kojima se tematiziraju određeni aspekti života poslanika Muhammeda i njegove poslaničke misije. Cilj i svrha pisanja ovih djela jest da se Poslanik predstavi kao uzor, model ponašanja, a kroz nekoliko ključnih dimenzija njegova poslanstva: duhovni vodič, učitelj/odgajatelj, ideal pravde, povjerenja, čvrstog karaktera. Među najznačajnijim proznim žanrovima su šemali (šamā'il), havasi (ḥawāṣṣ), fedaili (faḍā'il), delaili (dalā'il), hil'je (ḥilya), te pojedinačna djela koja su imala udžbeničku namjenu, kao što su Busirijevo djelo *Tarīqat-i Muḥammediyye* i *Kitāb-i Muḥammediyye* Mehmeda Yazicioğlua. Rukopisna kolekcija Elči Ibrahim-pašine medrese sadrži jedan rukopisni primjerak *Kitab-i Muḥammediyye* (R 33). Ovaj rukopis je tako i naslovljen, premda ga u dijelu o povodu pisanja djela sam autor naziva *Risāle-i Ahmediyye*.

Rukopis započinje stihovima:

إِلَهُ وَاحِدٌ رَبُّ تَعَالَى هُوَ اللَّهُ الْبَدِيعُ الْحَقُّ
تَعَالَى ذَاتُهُ لَمَّا تَجَلَّى مِنْ الْعَيْبِ إِلَى

*Bog je jedan, Gospodar Uzvišeni, On je Tvorac, Istina Najuzvišenija
Bit Njegova Uzvišena je, kada ozrcali se iz gajba i jasna posta.*¹²

Povodu pisanja djelu (*sebeb-i te'lif*) prethode dva časna na'ta (*na't-i šerīf*): jedan Poslaniku (*Fī na't Resūlillāh ṣallallāhu 'alayhi wa sallam*) i drugi četverici pravednih halifa (*Fī na't ḥulafā' al-rāšidīn riḍwānullāhi ta'ālā 'alayhim aḡmā'in*). Tekst rukopisa je manje-više usklađen sa već predstavljanim sadržajem djela, tako da se ovdje nećemo zadržavati na tome.¹³ Ono što je važno naglasiti je da je tekst navedenog djela u ovom rukopisnom primjerku sačuvan u integralnoj formi, na ukupno 321 listu.

Na foliji 187a predstavljen je likovni prikaz poznat kao "Liwā' al-ḥamd" (Bajrak zahvalnosti) koji će, prema hadisu i predajama utemeljenim na njemu, na Sudnjem danu držati Poslanik, a. s., i pod kojim će se okupiti svi vjernici. On se sastoji iz tri "krila", tri ključne sentence: 1. Bismillāh al-raḥmān al-raḥīm (U ime Allaha Milostivog Samilosnog),

¹² Budući da je lijeva margina stranice oštećena, bilo je nužno izvršiti usporedbu sa drugim rukopisnim primjerkom ovog djela (V. Yazicioğlu Mehmet, -1451. *Kitab-i Muḥammediyye*. [966, 1558] Manuscript/Mixed Material. <https://www.loc.gov/item/2015421266/>). Pri tome smo utvrdili da nedostaju posljednje riječi u stihu:

إِلَهُ وَاحِدٌ رَبُّ تَعَالَى هُوَ اللَّهُ الْبَدِيعُ الْحَقُّ الْأَعْلَى
تَعَالَى ذَاتُهُ لَمَّا تَجَلَّى مِنْ الْعَيْبِ إِلَى الْعَيْنِ فَجَلَّى

¹³ Detaljnije o sadržaju: Mustafa İsmet Uzun, "Muḥammediyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 583-584.

2. Al-ḥamdu lillāh Rabb al-‘ālamīn (Hvala Allahu Gospodaru svjetova),
3. Lā ilāha illāllāh Muḥammadun rasūlullāh (Nema boga osim Allaha, Muhammed je Allahov poslanik).

Slika 1. (R 33, fol. 187a)

Liwā' al-ḥamd (Bajrak zahvalnosti)

Korpusu djela kojima se ističu vrline Poslanika pripada i djelo pod naslovom *al-Šifā bi ta'rīf ḥuqūq al-Muṣtafā* čiji je autor 'Iyāḍ b. Mūsā b. 'Iyāḍ b. 'Imrān b. Mūsā al-Yaḥṣūbī (476/1083–544/1149). Iako u katalogu primjećujemo da se ovo djelo svrstava u oblasti historije i islamskog prava, mišljenja smo da je prikladnije svrstati ga u “hasā'is” literaturu, s obzirom na to da, pored nesporne islamskopravne tematike, ono za cilj ima istaknuti specifične vrline Poslanika po kojima se on razlikuje ne samo od običnih ljudi već i od drugih poslanika, a sve kako bi se kod čitatelja stvorila svijest o uzoru kojem nema slična.¹⁴ Jedan rukopisni primjerak ovog djela čuva se i u rukopisnoj kolekciji Elči Ibrahim-pašine medrese pod signaturom R 53. Na prvom zaštitnom listu naslov djela naveden je kao “Šifā' šarīf”, a na istom listu nalazimo

¹⁴ Opširnije o razumijevanju ovog djela u širem kontekstu hasā'is literature pogledati: Michele Petrone, “‘Special Features of the Prophet’ (Khaṣā'is nabawiyya): From Jurisprudence to Devotion”, in: *The Presence of the Prophet in Early Modern and Contemporary Islam*, Brill, Leiden, 2021, 197-228.

bilješku da je djelo uvakufio Murād Qapūdān b. ‘Uṭmān Qapūdān 1235/1819-20. godine.

Među poetskim djelima najznačajniji su spjevovi o rođenju Poslanika (*mevludi*), zatim o njegovom uzdignuću na nebo (*miradžije*), spjevovi o hidžri (*hidžretna*), natovi, te vrlo značajne i popularne dvije kaside Imama Busirija. U ovoj rukopisnoj kolekciji nalaze se dva rukopisa mevluda (R 14 i R 16). Riječ je o mevludu autora Sulejmana Čelebija, koji nosi naslov *Wasīlat al-nağāt* (*Vesīletü'n-necāt*). Kada je riječ o rukopisnom primjerku R 14, to je nepotpuni primjerak koji ima ukupno 5 folija. Na početku je crvenom tintom ispisan naslov: *Maḥḥar-i mawğūdāt ḥaḍrat-i Muḥammad Muṣṭafā rā ṣalawāt*. Kako je riječ o nepotpunom primjerku, u njemu ne nalazimo podatke o prepisu.

I drugi rukopisni primjerak mevluda, R 16, doživio je istu sudbinu. Rukopis je dosta oštećen i u rasutom stanju, sastoji se od ukupno 14 folija i ne sadrži podatke o prepisu.

U ovoj kolekciji u više rukopisa nalazimo i najpoznatije kaside posvećene posljednjem Božijem poslaniku Muhammedu, a. s., i na'tove. Rukopisni primjerak R 19 sadrži poznatu, ali u bosanskohercegovačkim rukopisnim kolekcijama prilično rijetko zastupljenu kasidu koju je pod naslovom *al-Qaṣīda al-Muḥammadiyya* napisao Imām Būširī. Naime, ovaj autor daleko je poznatiji po svojoj pohvalnici Poslaniku pod naslovom *Qaṣīda al-burda*, koja je samim tim i prisutnija u brojnim rukopisnim primjercima širom svijeta.

Al-Qaṣīda al-Muḥammadiyya sastoji se iz 16 bejtova. Rukopis je u dosta oštećenom stanju, ali se na osnovu fragmenata mogao identificirati.¹⁵ Kako je stranica oštećena u gornjem lijevom uglu, vidljivi su samo prvi polustihovi (*miṣrā'*) početnih devet bejtova navedene kaside:

Kasida započinje sljedećim stihovima:

مُحَمَّدٌ أَشْرَفُ الْأَعْرَابِ وَالْعَجَمِ

(ne vidi se drugi misra)¹⁶

¹⁵ Usporedbu smo izvršili na osnovu uvida u rukopis kaside koji se čuva u kolekciji Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (R 3219, međžmua koju je sastavio Ali Šerif Faginović). Kako se može vidjeti, navedena kasida ispisana u ovoj međžmui, za razliku od rukopisnog primjerka u rukopisnoj kolekciji Elči Ibrahim-pašine medrese, nakon svaka dva bejta sadrži jedan bejt koji se ponavlja:

يَا رَبِّ صَلِّ عَلَى الْهَادِي وَعْتَرْتَهُ / اهل المحاسن في الدارين و الكرم

¹⁶ Drugi misra ovog glasi: مُحَمَّدٌ خَيْرٌ مَنْ يَمْشِي عَلَى قَدَمِ

(ne vidi se drugi misra)¹⁷

مُحَمَّدٌ بَاسِطُ الْمَعْرُوفِ جَامِعُهُ

(ne vidi se drugi misra)¹⁸

مُحَمَّدٌ تَاجُ رُسُلِ اللَّهِ قَاطِبَةٌ

Slika 2. (R 19, fol.1b)

¹⁷ Drugi misra ovog glasi: مُحَمَّدٌ صَاحِبُ الْإِحْسَانِ وَالْكَرَمِ

¹⁸ Drugi misra ovog bejta glasi: مُحَمَّدٌ صَادِقُ الْأَقْوَالِ وَالْكَلِمِ

Kada je riječ o drugim kasidama posvećenim Poslaniku, a.s., ovaj rukopisni kodeks sadrži i čuvene na‘tove koji su se izvodili u određenim prilikama (povodom nastupanja mjeseca rebiul-evvela, mjeseca Poslanikovog rođenja ili na svečanostima kojima su se obilježavali značajni događaji u životu Poslanika a.s.) poput *al-Šubḥ badā min ṭala ‘atihi* te manje ili više poznate ilahije na turskom jeziku.

Pored navedenih pohvalnica Poslaniku, u jednom rukopisnom kodeksu (R 10) nalazimo i tri komentara već spomenute Būširījeve *Qašīda al-burda*: prvi komentar u ovom rukopisnom kodeksu (R 10/1, fol. 1b-48b) napisao je Ḥālīd b. ‘Abdullāh al-Azharī (kako je i navedeno na prvom zaštitnom listu kodeksa)¹⁹, drugi je napisao ‘Alī b. Sultān Muḥammad al-Qārī (fol. 52b-111b)²⁰, dok je autor trećeg komentara (fol. 114b-152b) al-Šayḥ Sa‘dullāh al-Ḥalwatī. Treći komentar je nepotpun na kraju.

Djela čiji je autor Muḥammad b. Pīr ‘Alī Bargiwī (u. 981/1573) su u ovoj rukopisnoj kolekciji zastupljena u tri rukopisna kodeksa. Svako od tih djela bilo je obavezna literatura u nastavi, a u rukopisnim kolekcijama širom svijeta ona su među najbrojnijim primjercima. Djelo *Risāle-i Bargiwī* ili *Wašīyyetnāme* poznato i pod naslovima *‘Ilm-i ḥāl-i Bargiwī* ili samo *Bargiwī* nalazimo u dva rukopisna primjerka (R 13 i R 28). To je djelo iz oblasti akaida. Prvi rukopisni primjerak (R 13) nepotpun je na kraju, dok je drugi (R 28) nepotpun i na početku i na kraju i u prilično je rasutom stanju.

Treće djelo (R 1) iz korpusa djela koji se odnose na Bargiwīja je komentar (šarḥ) njegove *Wašīyyetnāme* koji je pod naslovom *Našīḥat al-mu‘minīn* napisao Muḥammad al-Bakbazārī (u. 1127/1715. godine). Kako je poznato, postoji više komentara Bargiwījeve *Wašīyyetnāme* iz pera različitih autora²¹, što je još jedna potvrda široke upotrebe i raširenosti i potrebe da se ovo djelo tumači i proučava.

¹⁹ Kako je navedeno u kolofonu (fol. 48b), pisanje ovog komentara završeno je 24. redžeba 903/18. marta 1498.

²⁰ Prema bilješci u kolofonu (fol. 111b), pisanje djela završeno je početkom mjeseca safera 1006/septembar 1597.

²¹ Najznačajniji komentatori Bargiwījeve *Wašīyyetnāme* su, pored spomenutog, i: ‘Alī al-Šadrī Qonawī (u. 1114/1702), Aqdağlī Muštafā b. ‘Alī Amāsī (u. 1150/1737), Badruddīn ‘Alī b. Šadrī Qonawī (u. 1216/1802), Qāḍī-zāde Aḥmad b. Maḥmad Amīn (u. 1197/1783).

RUKOPISI DJELA IZ VJERSKIH NAUKA / DISCIPLINA

Kada je riječ o vjerskim disciplinama, tri djela su iz kur'anskih disciplina (tefsiri), četiri iz hadisa i hadiskih nauka, a po 15 iz islamskog prava (fikha) i islamske dogmatike.

Od ukupno 37 djela iz vjerskih disciplina, veći broj napisan je na arapskom jeziku (20), dok su ostala na turskom jeziku. Svi su oni služili kao udžbenici u nastavi koja se izvodila u medresama.

Među najznačajnijim djelima iz ove oblasti kratko ćemo se osvrnuti na jedan tefsir (R 73). Riječ je o tefsiru Kur'ana pod naslovom *Tafsīr al-Ġalālayn* koji su napisala "dva Dželaluddina" (kako i sam naslov upućuje) – Ġalāluddīn 'Abdurrahmān b. Abū Bakr al-Suyūṭī (849/1445–911/1505) i Ġalāluddīn Abū 'Abdullāh Muḥammad b. Aḥmad al-Maḥallī (791/1389–864/1459). To je kratak komentar Kur'ana, čiji je drugi dio napisao al-Maḥallī, a prvi dio naknadno je napisao njegov učenik al-Suyūṭī.²² Ovaj rukopis predstavlja drugi dio spomenutog djela čiji je autor, kako je u kolofonu navedeno, Ġalāl al-Maḥallī i obuhvata tumačenje kur'anskih sura od sure Kehf do kraja (sura al-Nās). Djelo je prepisao Muḥammad Mubārak 17. džumada II (petak) 1108/11. januara 1697. godine.

Različiti izbori hadisa bili su pisani u formi udžbenika i prevedeni na turski jezik, a sve sa ciljem primjene u nastavi. Takvo je i djelo pod naslovom *Kitāb Daqā'iq al-insān min al-aḥādīṭ* koje predstavlja prijevod na turski jezik djela *Daqā'iq al-aḥbār*. Ovaj prijevod sačinio je 'Abdurrahmān b. Aḥmad al-Qāḍī (17. st.). Djelo sadrži tumačenje različitih pitanja iz oblasti islamskoga vjerovanja. Ovo djelo je pod signaturom R 22/2 (fol. 15b-84b). Kako se vidi prema kustodi, nepotpuno je na kraju, tako da nema podataka o prepisu.

Iz oblasti fikha u rukopisnim kolekcijama su najčešće zastupljena djela poput *Šurūṭ al-ṣalāt*²³ ili *Bāb al-šurūṭ al-ṣalāt* koje govori o uslovi-ma za namaz. Autor djela je Luṭfullāh al-Nasaṭī al-Fāḍil al-Kaydānī (u. oko 900/1494). Jedan primjerak ovog djela pronašli smo u rukopisnom kodeksu R 23/2. Prema bilješci na kraju, prepis ovog djela završen je 1133/1720-21. godine, ali bez podataka o prepisivaču. Bivši vlasnik ovog kodeksa je, prema bilješci na prvom zaštitnom listu Darwīš Šān

²² *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak I (drugo izdanje), Obradio: Kasim Dobrača, Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, London – Sarajevo, 2000, 203.

²³ U katalogu se ovo djelo može pronaći i pod naslovima *Muqaddima al-ṣalāt*, *Fiḥ Kaydānī* ili *Maṭlab al-Muṣallī*.

Hasan, a prema bilješci na kraju kodeksa rukopis je bio i u vlasništvu Mulla Muḥammada.

Među često korištenim priručnicima o islamskom vjerovanju je i djelo poznato pod nazivom *Kitab-i Uṣṭuwānī* ili *Risāla-i Uṣṭuwāniyya* čiji je puni naslov *Fawā'id al-amālī wa farā'id al-la'ālī*, koje se u ovoj rukopisnoj kolekciji nalazi u dva primjerka (R 9 i R 37). Priručnik je djelo nepoznatog autora koji se u uvodu ovog djela referira na svog učitelja Muḥammad-efendija b. Aḥmada al-Uṣṭuwānija, prema čijim je predavanjima i napisano ovo djelo.²⁴ U rukopisnom primjerku R 9 nalazimo bilješku da je pisanje djela završeno 27. džumada I 1169/29. marta 1756.

Gotovo da nije postojala niti jedna školska biblioteka ili privatna rukopisna kolekcija učenijeg pojedinca koja nije posjedovala dva djela iz oblasti fikha: *Multaqā al-abḥur* i *Muḥtaṣar al-Qudūrī*. Rukopisni primjerak djela *Multaqā al-abḥur* autora Ibrāhīma b. Muḥammada b. Ibrāhīma al-Ḥalabija al-Ḥanafija (u. 956/1549) pod signaturom R 75 prepisao je 'Abdurrahīm al-maḥmūd b. Muḥammad, imam [?], u mjesecu muharremu 1126/januar-februar 1714. godine (bilješka na fol.134a). Drugi vrlo popularan udžbenik je *Muḥtaṣar al-Qudūrī*, poznat i kao *Kitāb al-Qudūrī* autora Aḥmada b. Muḥammada b. Aḥmada b. Ğa'fara b. Ḥamdāna al-Baġdādija al-Qudūrija. Rukopis ovog djela u ovoj rukopisnoj kolekciji je pod signaturom R 81, a kao bivši vlasnici spominju se al-Ḥāġġ Muṣṭafā Bosnawī i al-Ḥāġġ Abū Bakr beg b. 'Uṭmān (1260/1844-45). Ovaj je rukopisni primjerak nepotpun na kraju, tako da nema podataka o prepisu.

Komentari su gotovo dominantna forma proznog stvaralaštva u orijentalno-islamskom kontekstu, budući da su kanonska ili sva važnija naučna i književna djela više puta komentirana. Glavni cilj pisanja ovih djela bilo je prilagođavanje sadržaja učenicima medresa, odnosno predstavljanje sadržaja djela na sažet i maniristički način pisanja. U tom smislu, s obzirom na njihovu namjenu, ove komentare odlikuje izrazita jasnoća i jednostavnost iskaza, kao i jednostavnost jezika, odsustvo složenih jezičkih konstrukcija i sl. Kako su po svojoj prirodi to djela kojima se tumači, pojašnjava i komentira osnovno djelo, ona su u proučavanjima ove vrste stvaralaštva često marginalizirana i potcijenjena. Međutim, kako to naglašava Babović, zahvaljujući potrebi autora komentara da iznosi kritičke sudove, analizira i polemizira tekst osnovnog

²⁴ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak II (drugo izdanje), Obradio: Kasim Dobrača, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2002, 660.

djela, neki komentari su postali poznatiji od izvornih djela, te kao takvi ušli u korpus najznačajnijih djela orijentalno-islamskog stvaralaštva.²⁵

U tom smislu spomenut ćemo dva značajna komentara iz oblasti hanefijskog fikha, koji su imali karakter udžbenika. Djelo *Šarḥ al-Manār* autora ‘Abdullaṭīfa b. ‘Abdul‘azīza ibn Malika ibn Firište (u. 797/1395) komentar je djela *Manār al-anwār* koje je napisao Abū al-Barakāt ‘Abdullāh b. Aḥmad Ḥāfizuddīn al-Nasafī (u. 710/1310), također je bilo u vrlo širokoj primjeni u obrazovanju, kao djelo iz teorije hanefijskog prava. U ovoj rukopisnoj kolekciji nalazimo ga u dva rukopisna primjerka, pod signaturama R 42 i R 74. Prema bilješci na kraju djela, prepis rukopisa R 42 završen je u prvoj trećini džumada II 1053/17-26. august 1643. godine (fol. 257b). Drugi rukopisni primjerak (R 74) prepisan je samo četiri godine kasnije, 1057/1647-48. godine (fol. 211b).

Komentar Mulla Miskina (Mu‘īnuddīn Muḥammad b. Ibrāhīm al-Harawī, u. 954/1547) pod naslovom *Šarḥ Kanz al-daqa’iq* čuva se pod signaturom R 66, a naslov na prvom zaštitnom listu glasi: *Šarḥ al-Kanz li Munla Miskīn*. Djelo je iz oblasti hanefijskog fikha.

RUKOPISI DJELA IZ OSTALIH NAUKA

U medresama su se, sa ciljem lakšeg savladavanja djela iz kur’anskih i primarno vjerskih disciplina, izučavala djela iz etike, disputacije, tesavvufa te, nezaobilazno, iz arapske gramatike (morfologije i sintakse). Kako je riječ o učenju na nematernjem jeziku, obavezni dio svakog školskog fonda činila je i rječnička građa, zahvaljujući kojoj su učenici učili strani jezik. Rukopisna kolekcija Elči Ibrahim-pašine medrese sadrži 11 djela iz različitih grana arapske gramatike (morfologija, sintaksa), osam iz leksikografije (uključujući i fragmente rječnika), četiri djela iz oblasti etike, tri iz oblasti tesavvufa, tri iz disputacije, jedno djelo iz stilistike, 22 djela iz oblasti lijepe književnosti, te fragment jednog djela iz geografije.

Rječnici su uglavnom dvojezični, arapsko-turski ili tursko-perzijski. Među njima važno mjesto pripada rimovanim rječnicima. Tradicija pisanja rimovanih rječnika razvila se iz potrebe za lakšim memoriranjem strane leksike, pa samim i tim lakšim učenjem stranog jezika. Rukopisna kolekcija Elči Ibrahim-pašine medrese posjeduje dva rimovana rječnika: tursko-perzijski rječnik *Tuḥfa-i Šāhidī* autora Ibrāhīma b. Šāliḥa Šāhidīja (u. 957/1550) (R 29/5), te rječnik pod signaturom R 34 *Tuḥfa al-hādiya*

²⁵ Ibid.

(naslov na zaštitnom listu: *Kitāb luġat-i dānistān*) autora Muḥammada b. al-ḥāġġ Ilyāsa. U pitanju je fragment ovog rječnika, koji sadrži ukupno 10 početnih folija, bez uveza je i u rasutom stanju.

Slika 3. (R 34, fol. 1b)

Pored navedenih, tu je i rukopis arapsko-turskog rječnika pod naslovom *al-Aḥṭarī fī al-luġa* čiji je autor Muṣṭafā b. Šamsuddīn Aḥmad al-Qaraḥisārī al-Aḥṭarī (u. 968/1560) (R 61). Ovaj rukopisni primjerak je potpun, sadrži ukupno 500 listova (kraj fol. 500b). Arapske riječi su nadvučene crvenom linijom, što olakšava prohodnost kroz tekst rječnika. O popularnosti ovog rječnika svjedoči veliki broj komentara (šarḥ) i sažetaka (talḥīs), kao i fragmentarnih prijepisa ispisanih u formi dodataka za pojašnjenje nepoznatih riječi uz djela iz različitih oblasti.²⁶

Ovdje treba spomenuti i jedan primjerak arapsko-turskog rječnika poznatog kao *Wānqulī luġat* ili *Kitāb-i Luġat-i Wānqulī* autora Maḥmad b. Muṣṭafā al-Wānija Wānqulī (u. 1000/1591), pod signaturom R 5. Riječ je o prijevodu rječnika *Šiḥaḥ al-luġa* autora Abū Našra Ismā‘īla b. Ḥammāda al-Ġawharīja (u. 393/1002). Rukopis je potpun, sadrži riječi

²⁶ Dželila Babović, “Rukopisi rječnika i leksikografska tradicija u Bosni od 16. do 19. stoljeća“, *Bosniaca* 27/2022, 134.

od slova “alif“ do slova “waw“, na ukupno 123 lista. Nema podataka o prepisu. Wanqulījev rječnik je bio iznimno popularan i zastupljen u školstvu, o čemu svjedoči činjenica da je to prvo djelo na turskom jeziku štampano u prijestonici Osmanskog Carstva, u stampariji Ibrahima Muteferrike (1141/1729).

U posjedu današnje rukopisne kolekcije Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku je i jedan fragment arapsko-turskog rječnika anonimnog autora poznat kao *Mirqāt al-luġa*²⁷ (R 23/3). Ovaj fragment sadrži riječi od slova “alif“ do slova “rā”.

Poznavanje arapskog jezika u osmanskome periodu omogućavalo je razumijevanje djela iz različitih oblasti koje su se izučavale na višem nivou školovanja, u sistemu koji je podrazumijevao da će svršeni takvog stepena obrazovanja obavljati najviše društvene funkcije. U tom smislu, na početnim nivoima obrazovanja, kao sastavni dio svakog silabusa (nastavnog programa) bilo je izučavanje onih grana arapskog jezika čije je temeljito poznavanje omogućavalo i olakšavalo daljnje bavljenje drugim naučnim disciplinama. Tako je već u prvim ciklusima obrazovanja učenje arapskog jezika podrazumijevalo savladavanje morfologije arapskog jezika (*ṣarf*), sintakse (*naḥw*) i retorike/nauke o lijepom načinu izražavanja (*balāġa*). Pored ovih temeljnih djela, komentari i glose zauzimaju važno mjesto. Ipak, oni su bili svojevrsna pomoćna literatura, jer su bili prilagođeni nivou znanja učenika na određenom stepenu školovanja.

Najznačajnija djela iz morfologije arapskog jezika posjeduje i ova rukopisna kolekcija. Među djelima koja su činila korpus za savladavanje arapske gramatike nezaobilazna su djela *al-Šāfiya*, *Taṣrīf al-‘Izzī*, *al-Fawā'id al-diyā'iyya* i *Ḍaw' al-Miṣbāḥ muḥtaṣar al-Miftāḥ*.

Prvo djelo pod naslovom *al-Šāfiya fī al-taṣrīf* ili *al-Šāfiya fī al-ṣarf* autora Ğamāluddīna Abū ‘Amra ‘Otmāna b. ‘Omara Ibn Hāġiba (u. 646/1249) čuva se pod signaturom R 67. Riječ je o djelu iz oblasti morfologije, a da je bilo veoma zastupljeno u osmanskome školstvu svjedoči preko 45 različitih komentara i glosa. To djelo je, kako ističe Jahić, “najveće i najcjelovitije klasično morfološko djelo i nezaobilazan je izvor istraživačima ove gramatičke discipline.”²⁸ Među najznačajnije kome-

²⁷ Rječnik sadrži ukupno oko 30 000 riječi od kojih je 14 000 autor preuzeo iz rječnika *Šihāḥ*, a 16 000 iz rječnika *Qāmūs*. (V. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak XVI. Obradio: Haso Popara, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, London – Sarajevo, 2008, 268).

²⁸ Mustafa Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa: rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2019, 203.

tare ovog djela ubraja se i komentar, odnosno prijevod sa komentarom Ahmeda Sudija.²⁹ Ovaj rukopisni primjerak je nepotpun (fol. 1b-40b), o čemu svjedoči kustoda na zadnjem listu (fol. 40b). Prema bilješcima sa prvog zaštitnog lista, bivši vlasnici rukopisa bili su Maḥmūd-efendī i Muṣṭafā-efendī.

Djelo *Taṣrīf al-‘Izzī*, poznato i kao *Kitāb al-‘Izzī* ili samo *‘Izzī* autora ‘Izzuddīna Abū al-Faḍā’ila b. Ibrāhīma b. ‘Abdulwāhhāba b. ‘Alīja al-Zanḡānīja (u. 666/1267) u ovoj je kolekciji pod signaturom R 80 i nije cjelovito (fol. 1b-33b), tako da nema podataka o prepisu. Navedeno djelo je također iz oblasti morfologije i tretira paradigmatske oblike riječi u arapskom jeziku. Kao i prethodno djelo, i ono je bilo predmetom pisanja brojnih komentara.

Treba spomenuti još jedno značajno djelo iz morfologije arapskog jezika. To je rukopisni primjerak djela *Ḍaw’ al-Miṣbāḥ Muḥtaṣar al-Miftāḥ* (R 63) autora Tāḡuddīna Muḥammada b. Muḥammada b. Aḥmada al-Isfarā’īnīja al-Fāḍila (u. 684/1285). Riječ je o sažetku (*muḥtaṣar*) komentara djela *al-Miṣbāḥ fī al-naḥw* autora Nāšira b. ‘Abdussayyida al-Muṭarrizīja. I osnovno djelo, koje pripada kanonu djela iz arapske gramatike, i ovaj sažetak, prilagođen učenicima, bili su dosta zastupljeni u nastavi. Rukopisni primjerak R 63 potpun je, ima 146 listova, a kako je u kolofonu navedeno (fol. 146b), pisanje ovog “korisnog djela” (*al-kitāb al-muḥtaḍ*) završeno je 1050/1640-41. godine.

Na već spomenuto al-Muṭarrizījevo djelo *al-Miṣbāḥ* napisana je i glosa pod naslovom *Ḥulāṣa al-i‘rāb*, u ovoj rukopisnoj kolekciji zavedena kao R 88. Autor glose je Ḥāḡḡ Baba b. Ḥāḡḡ Ibrāhīm b. Ḥāḡḡ ‘Abdulkarīm b. ‘Uṭmān al-Ṭūsiyawī (u. 870-1465). Ovaj rukopisni primjerak je bez poveza, tako da je usljed rasutosti nepotpun na kraju. Sadrži ukupno 84 lista. Nema podataka o prepisu. Na početnim zaštitnim listovima navedene su neke od izreka Poslanika, a. s., Ebu Taliba, kao i sporadični stihovi.

U ovoj rukopisnoj kolekciji nalazi se i jedan primjerak djela iz morfologije arapskog jezika pod naslovom *Muqaddima al-adab* autora Abū al-Qāsima Ġārullāha Maḥmūda b. ‘Umara b. Muḥammada al-Zamaḥṣarīja (u. 1144).³⁰

²⁹ Hulusi Kılıç, “eṣ-Ṣāfiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, 247.

³⁰ Uvidom u različite kataloge rukopisa uočili smo da postoji određena dilema kada je u pitanju klasifikacija ovog djela. Npr., u šestom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu obrađivač je ovo djelo uvrstio među gramatike (Vidi: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak VI, Obradio: Mustafa Jahić, Al-Furqan Fondacija za

Rukopis ovog djela pod signaturom R 105 je nepotpun, dosta oštećen i u rasutom stanju, ali ga je bilo moguće identificirati prema početnim stranicama.

Kada je riječ o drugim oblastima arapske gramatike, poput sintakse i stilistike, spomenut ćemo kratko nekoliko djela.

Rukopis R 45 predstavlja djelo *al-Fawā'id al-diyā'iyya* autora Nūruddīna 'Abdurrahmāna b. Aḥmada Nūruddīna al-Ġāmīja (u. 898/1492). To je komentar Ibn al-Ḥāḡibove *al-Kāfiye* koji je, bio popularan jednako kao i izvorno djelo.

Jednu od glosa na spomenuto djelo napisao je 'Iṣāmuddīn Ibrāhīm b. Muḥammad b. 'Arabšāh al-Isfarā'inī pod naslovom *Ḥāšiya 'alā al-Fawā'id al-diyā'iyya* koju nalazimo pod signaturom R 43. Na prvom zaštitnom listu djelo je naslovljeno kao *Ḥāšiya 'Iṣām* i nepotpuno je na kraju (fol. 87a), što je i zabilježeno ispod naslova na prvom zaštitnom listu odrednicom "nuṣṣān" (nepotpun).

U kolekciji Elči Ibrahim-pašine medrese je i jedan rukopisni primjerek djela *al-Muḥtaṣar fī šarḥ Talḥīṣ al-Miftāḥ* autora Mas'ūda b. 'Umara b. 'Abduḷlāha al-Taftāzānīja (u. 792/1389). To je kraća verzija komentara djela *Talḥīṣ al-Miftāḥ* autora Abdurrahmāna al-Qazwīnīja, napisana s ciljem da bude što pristupačnija čitaocima. Ovaj rukopisni primjerek (R 83) nepotpun je na kraju, tako da nema podataka o prepisu.

Iz oblasti lijepe književnosti u ovoj se kolekciji čuvaju 22 djela, ali ćemo se kratko osvrnuti na najznačajnije komentare klasika perzijske književnosti. Riječ je o komentarima 'Aṭṭārove *Knjige savjeta* i Hafizova *Divana* koji potvrđuju konstataciju da je na prostoru Osmanskog Carstva evidentan kontinuitet naučne produkcije djela koja za cilj imaju bolje razumijevanje klasičnih perzijskih tekstova.³¹ Rukopis R 2 je *Šarḥ-i Pandnāme* čiji je autor Muṣṭafā Šam'ullāh iz Prizrena (Prizrenī) (u. 1000/1591-92). To je komentar na turskom jeziku djela *Pendnāme-i 'Aṭṭār* ili samo *Pendnāme* (Knjiga savjeta), čiji je autor Šayḥ Farīduddīn 'Aṭṭār (513/1119–627/1230). Kako je ovo djelo didaktičkog karaktera, kao takvo je bilo vrlo čitano, o čemu svjedoči i ovaj komentar na turskom jeziku. Prema bilješci na kraju rukopisa vidi se da je prepisano

islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1999, 317), dok je u sedmom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu ovo djelo uvršteno u rječnike (vidi: Vidi: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak VII, Obradili: Haso Popara, Zejnil Fajić, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London - Sarajevo, 2000, 379-380).

³¹ Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 10.

1049/1639-40. godine (fol. 65b), ali je ime prepisivača, kao u još jednom drugom rukopisu, čini se, namjerno zamrljano.³²

Drugo djelo iz oblasti lijepe književnosti je komentar Hafizova *Divana* – *Šarḥ-i Diwān-i Ḥāfiẓ* na turskom jeziku, čiji je autor Muṣṭafā Muṣliḥuddīn Surūrī (u. 969/1561). Rukopisni primjerak ovog djela nosi signaturu R 8, a prema bilješci na kraju rukopisa pisanje je završeno u mjesecu zul-hidždžetu 966/septembar-oktobar 1559. godine (fol. 440a). Dakle, to je bilješka o godini nastanka djela, a nema podataka o prepisu.

Rukopis R 103 je *Ḥamsa-i Niẓāmī* (Nizamijevo petoknjižje)³³ autora Ğamaluddīna Abū Muḥammada Ilyāsa b. Yūsufa b. Mu'ayyada Niẓāmuddīna (u. 605/1209.godine) koje se sastoji iz pet djela / mesnevija: *Maḥzan al-asrār*, *Husraw u Širīn*, *Laylā wa Maġnūn*, *Haft paykar* i *Iskendernāme*. Ovaj rukopisni primjerak je nepotpun, sadrži samo prve dvije mesnevije. Kako nedostaje kraj djela, nema ni podataka o prepisu. Početne stranice dviju mesnevija su lijepo ukrašene unvanima uokvirenim zlatnom bojom i floralnim motivima na plavoj podlozi. Naslovi mesnevija ispisani su zlatnim slovima, dok su naslovi poglavlja ispisani crvenom tintom. Rukopisni primjerak R 103 ima ukupno 107 listova, a na početnim stranicama ima lijepo ukrašen vlasnički pečat.

Slika 4. (R 103, početak *Ḥamsa-i Niẓāmī*)

³² Riječ je o rukopisu R 36.

³³ Naslov djela na prvom zaštitnom listu.

BILJEŠKE O PREPISIVAČIMA RUKOPISA I BIVŠIM VLASNICIMA

Značaj evidentiranja i registriranja prepisivača dugo je vremena bio potcijenjen, jer su se najvažnijim informacijama o određenom rukopisu dakako smatrale one koje pružaju podatke o autorstvu i naslovu djela. Ipak, krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, uviđajući važnost ovog obaveznog segmenta u opisu rukopisa, Muhamed Ždralović je objavio epohalno djelo *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, koje mnogim generacijama predstavlja bazu i ishodišnu tačku u istraživanju i verificiranju prepisivača čiji je doprinos nemjerljiv kada je u pitanju pisana riječ. Naglašavajući važnost tog registriranja, Ždralović ističe da su prepisivači često imali ulogu koautora, jer su svojim intervencijama u tekstu, kao i popratnim bilješkama, davali vlastiti doprinos zahvaljujući kojem su djela dobivala novu vrijednost.³⁴ Kako je orijentalno-islamska kultura ona u kojoj je dominantan tzv. *topos afektirane skromnosti*³⁵, prepisivači često ostaju anonimni, pa ne navode svoje ime (umjesto toga od čitaoca traže dovu pred njihove i duše njihovih roditelja), a u slučajevima kada navode svoje ime, obavezno je to uz pridjeve “al-faqīr” (siromah) i “al-ḥaqīr” (bezvrijedan, beznačajan).

Ono što naročito želimo istaknuti jeste da je u Ždralovićevoj evidenciji bosanskohercegovačkih prepisivača registrirano ime tek jednog prepisivača, čiji rukopis pronalazimo u kolekciji Elči Ibrahim-pašine medrese. U tom smislu, naše predstavljanje jeste svojevrsno proširivanje postojećih saznanja o domaćim prepisivačima rukopisa na orijentalnim jezicima.

Rukopis R 1 (*Naṣīḥat al-mu'minīn*, čiji je autor Muḥammad al-Bakbazārī) prepisao je, prema bilješci u kolofonu (fol. 158a), Muḥammad b. Faḍlullāh, u mjestu Gostović (Zavidovići), 1215/1800-01. godine.³⁶

Imena prepisivača koja navodimo u nastavku nismo pronašli evidentirana kod Ždralovića, niti u katalogima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

³⁴ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 10.

³⁵ Esad Duraković, *Arapaska stilistika u Bosni. Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 37.

³⁶ Ime ovog prepisivača M. Ždralović je evidentirao pod rednim brojem 1587, a uz ime ovog prepisivača navedeno je da je bio imam. Mjesto prepisa je isto, Gostović kod Zavidovića. Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, II, 245.

Rukopis R 33 (*Kitāb-i Muḥammadiyya*) je, prema bilješci na kraju kodeksa (fol. 321a), prepisao Aḥmad b. Safar u mjesecu muharremu 1019/ mart-april 1610. godine.³⁷

Rukopisni kodeks R 76 koji se sastoji iz više kraćih rasprava (risāla), prema bilješkama u kolofonu svake od njih (fol. 17a; fol. 43a; fol. 88b), ispisivao je Aḥmad b. Ismā‘īl Bosnawī Yayčawī, u dužem vremenskom periodu, od mjeseca šabana 1206/mart-april 1792. godine (fol. 43a) do 3. džumada I 1212/24. oktobra 1797. godine (fol. 88b).

Rukopisni primjerak djela *Mafātīḥ al-ḡinān wa maṣābīḥ al-ḡanān* autora Ya‘qūba b. Sayyid ‘Alīja, pod signaturom R 78, ispisao je, kako je navedeno u kolofonu (fol. 271a), Ismā‘īl b. al-ḥāḡḡ Walī al-Bosnawī, u posljednjoj trećini muharrema 1027/18-25. januar 1618. godine.

Ovdje ćemo spomenuti još jednog prepisivača koji u svom potpisu nosi etnonim Bosnevi. Riječ je o ‘Abdulqādiru Bosnawīju³⁸ koji je prepisao rukopisni primjerak R 89 (djelo iz oblasti islamskog prava/ feraiza). Ono što je specifičnost njegova potpisa jest da je pored svoga imena naveo da je bio učenik Šehdi Mustafa Safvet-efendije (str. 18). Ovaj rukopisni primjerak, koji je ustvari bilježnica/školska sveska, isписan je vjerovatno početkom 20. stoljeća.

Kada je riječ o bilješkama o bivšim vlasnicima, spomenut ćemo ime na nekoliko značajnijih ličnosti koji su svoje djelo ostavili kao vakuf.

Elči Ibrahim-paša je, kako je poznato, uvakufio preko stotinu rukopisa za potrebe učenika u svojoj novoosnovanoj medresi. Među rukopisima koji imaju pečat ovog vakifa jeste rukopis djela *Šarḥ al-qaṣīda*

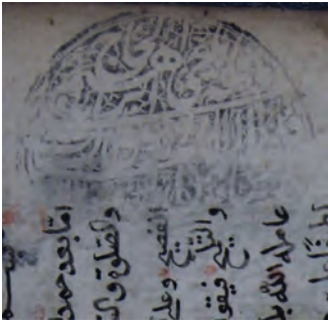
³⁷ Ime ovog prepisivača pronašli smo u drugom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Historijskog arhiva u Sarajevu, gdje je uz ime prepisivača navedeno “hatib u džamiji (ime džamije namjerno izbrisano)” (str. 595). Vremenski period prepisa dva rukopisa ovog prepisivača u spomenutom *Katalogu* podudara se sa vremenom u kojem je nastao prepis rukopisa R 33. (V. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak II, Obradio: Haso Popara, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London – Sarajevo, 2011, 595).

³⁸ Najvjerovatnije se radi o muderrisu Elči Ibrahim-pašine medrese Abdulkadir-ef. Mahmutoviću (1885–1974), koji je u Carigradu na školovanju proveo skoro 15 godina (1900–1914). Po povratku u Bosnu najprije je obavljao dužnost imama u Kotorskom kod Doboja te u Modriči. Tek nakon 1925. godine prelazi u Elči Ibrahim-pašinu medresu, gdje je jedno vrijeme obnašao i dužnost upravnika. Odlikovale su ga izražene metodičke i pedagoške sposobnosti, te je kao takav bio omiljen i među profesorima i učenicima medrese. (V. Enisa Gazija-Pajt, “Elči Ibrahim-pašina medresa...”, 99-100).

al-burda autora Ḥālida b. ‘Abdullāha al-Azharīja R 79 (fol. 2b). Pečat je istovjetan onome koji je predstavio Bejtić, a tekst pečata glasi:

“Uvakufio je (knjigu) Elči hadži Ibrahim-paša govoreći: “Dobra djela odstranjuju zla“, i tražeći od uzvišenog Boga visoke bašče (Raj). godina 1117. (1706.).“³⁹

Na posljednjem zaštitnom listu navedena je bilješka da je ovaj primjerak vakuf Elči Ibrahim-paše, zapovjednika (*muḥāfiẓ*) Bosne. Bilješka je zamrljana, ali se ime vakifa može pročitati. Uz ovu bilješku je i privatni pečat Elči Ibrahim-paše.⁴⁰

Slika 5.

Pečat Elči Ibrahim-pašine biblioteke

Slika 6.

Bilješka o vakifu Elči Ibrahim-paši i privatni pečat

Drugi značajan vakif je Maḥmad Šāliḥ beg b. Waḡīhī Maḥmad paša (Vedžihi Mehmed-paša), sin⁴¹ valije Bosanskog ejaleta 1255/1839-40, koji je uvakufio rukopis R 77 (djelo *Šir‘a al-islām* – knjiga islamskih propisa i pouka).

³⁹ Alija Bejtić, *Elči Ibrahim-pašin vakuf u Travniku: prilog kulturnoj povijesti Travnika*, [s. n.], Sarajevo, 1942, 28.

⁴⁰ Kako Bejtić navodi, vakifov privatni pečat uvijek je utisnut uz bilješku o vakufljenju na kraju rukopisa, “vjerovatno je bio od kamena i u prstenu, te je napukao, pa se tekst u njemu teško čita. U donjem desnom uglu pečata razabire se oznaka godine (1)102. (1691.), a to je datum pravljenja pečata.“ (Ibid., 28-29).

⁴¹ U rukopisu se jasno vidi riječi “ibn” (sin), premda izražavamo sumnju da je riječ o Vedžihi-paši lično.

Slika 7. (R 77 – bilješka o vlasniku na desnoj margini)

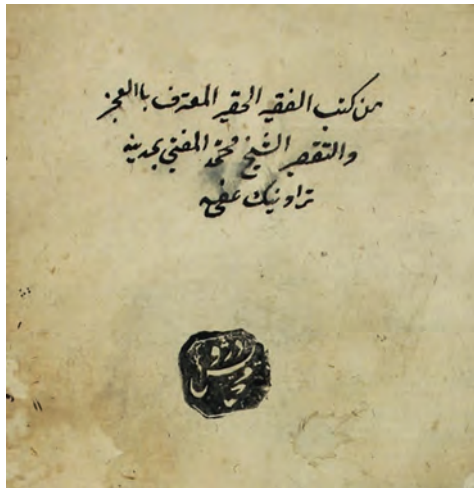
Među značajnijim ličnostima koje su ovoj biblioteci poklonile određena djela je i al-Hāğğ Aḥmad tābi‘ al-marḥūm Ibrāhīm Čorbağī mustaḥfiżān Bosnawī Mişirlī, koji je uvakufio rukopisni primjerak drugog dijela tefsira Kur’ana nepoznatog autora (R 60), 1122/1710-11. godine (bilješka na prvom zaštitnom listu).

Kada je riječ o bilješkama o bivšim vlasnicima koji su svoje djelo ostavili kao vakuf, spomenut ćemo da je Šāliḥ⁴² Niyāzī Ḥusnī b. Muḥammad b. Fayḍullāh uvakufio rukopisni primjerak R 10 koji je

⁴² Nismo sigurni da li je riječ o šejhu Salihu čije se ime, a na osnovu dokumenta u ahkam defteru u 1199/1785. godine, veže za jedan sudski spor koji se odnosio na sljedeće: Naime, spomenuti šejh Salih dao je u vakuf medrese stotinjak vlastitih knjiga, a za svoga života beratom je određen za bibliotekara / hafizi-kutuba. Međutim, mutevelija vakufa, travnički muftija šejh hadži Mehmed većinu tih knjiga je posudio i odnio kući. Nakon njegove smrti, njegovi sinovi su odbili da vrate pozajmljene knjige, nakon čega je šejh Salih pokrenuo spor. Nije poznato kako

značajan po tome što sadrži nekoliko komentara Bušīrijeve *Qaṣīda al-Burda*. O tome svjedoči pečat na prvom zaštitnom listu kodeksa.

Na kraju, spomenimo još jednog lokalnog uglednika. Riječ je o Derviš Muhamedu Korkutu. Na početku rukopisa pod signaturom R 104 nalazi se bilješka da je to jedna od knjiga šejha Muhameda, muftije u gradu Travniku. Ispod bilješke utisnut je manji pečat u kojem je ispisano “Darwīš Muḥammad“. Poznato je da je, pored dužnosti travničkog muftije (punih 47 godina), bio i šejh halvetijske tekije i muderris u Elči Ibrahim-pašinoj medresi.⁴³ Posjedovao je značajnu biblioteku čiji se dio rukopisne građe (27 kodeksa) danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Slika 8.

Ranije spomenuti rukopisni primjerak djela *Ḥamsa-i Nizāmī* na prvom zaštitnom listu ima veliki, izrazito lijep pečat, ukrašen pozlatom. Riječ je o vlasničkom pečatu na kojem piše Bāyazīd Maḥmūd [nečitko] b. Ḥuršīd al-Mas‘ūdī. Unutar rukopisa nalazi se i mali pečat istog vlasnika na kojem je navedeno samo Bāyazīd Maḥmūd. Uz oba pečata je i pečat vakifa al-Ḥāḡḡ Muṣṭafā Luṭfi/Nuṭqī b. al-Ḥāḡḡ Muḥammad (nečitko u nastavku).

je on okončan. Detaljnije: Ismet Bušatlić, “Medresanska / prva travnička javna / biblioteka“, 49.

⁴³ Elvir Duranović, “Travničko muftijstvo i travničke muftije od 1680.-1930. godine”, *Takvim za 2014. godinu*, Sarajevo, 2013, 246.

Slike 9. i 10.

ZAKLJUČAK

Današnja rukopisna kolekcija Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku, nastala nakon što je 40-ih godina prošlog stoljeća cjelokupni tadašnji rukopisni fond prebačen u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu, sa 105 rukopisnih kodeksa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku predstavlja jednu od značajnijih manjih kolekcija rukopisa koji se čuvaju u baštinskim ustanovama u Bosni i Hercegovini. Kao vrlo vrijedna, prepoznata je i u projektu digitalizacije rukopisne baštine koji je realizirao Institut Yunus Emre tokom 2012. godine. Do danas ovi rukopisi nisu predstavljeni javnosti, te smo ovim skromnim doprinosom nastojali, ne nudeći klasičnu kataložku obradu rukopisa, osvjetliti bar dio bogatstva i raznovrsnosti intelektualnog i kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine iz vremena osmanske uprave.

U tom smislu predstavili smo najznačajnija djela koja su se, prema Sabevu, najviše čitala širom Osmanskog Carstva te su, razmjerno tome, i prepisi tih djela bili najbrojniji u rukopisnim kolekcijama. Riječ je o rukopisnim primjercima Mushaf-i Šerifa, En'ama i djela o životu i vrlinama posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda, a. s. Kada je riječ o rukopisnoj kolekciji Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku, može se primijetiti da su od djela sa navedenom tematikom najzastupljenija upravo ona djela kojima se predstavlja i veliča ličnost Poslanika, a. s.

S druge strane, budući da se radi o rukopisnoj kolekciji jedne obrazovne ustanove, sasvim je razložno što ona dominantno posjeduje ona djela koja su bila dio kurikuluma i koja su se najčešće koristila u nastavi kao udžbenici i priručnici iz sljedećih oblasti: iz kur'anskih disciplina su tri djela (tefsiri), četiri su iz oblasti hadisa i hadiskih nauka, po 15 iz islamskog prava (fikha) i islamske dogmatike, četiri iz etike, tri iz oblasti tesavvufa, tri iz disputacije, 11 iz različitih grana arapske gramatike (morfologija, sintaksa), osam iz leksikografije (uključujući i fragmente rječnika), jedno djelo iz stilistike, 22 djela iz oblasti lijepe književnosti, te fragment jednog djela iz geografije. Dakle, kako se može primijetiti, najviše je djela (ukupno 30) iz islamskog prava (fikha) i dogmatike (akaida), potom iz lijepe književnosti (22), te iz arapske gramatike (11).

Značaju i vrijednosti ove zbirke rukopisa doprinose rijetka djela poput Busirijeve *al-Qašīda al-Muḥammadiyya* (R19) i komentar 'Attārove *Pendnāme* autora Muštafā Šam'ullāh iz Prizrena (Prizrenī) (R2). Radom smo predstavili i najznačajnije prepisivače i vakife rukopisa, te ponudili sasvim nove podatke o nekima od njih. Imena prepisivača Aḥmada b. Safara, Aḥmada b. Ismā'īla Bosnawīja Yayčawīja, Ismā'īla b. al-ḥāḡḡ Walīja al-Bosnawīja, 'Abdulqādira Bosnawīja nisu zabilježena niti u Ždralovićevom registru bosanskohercegovačkih prepisivača arabičkih rukopisa niti u objavljenim katalozima bosanskohercegovačkih rukopisnih kolekcija. Stoga su ove informacije naročito vrijedne s aspekta daljih proučavanja prepisivačke djelatnosti u Bosni u osmanskome periodu. Podaci o vakifima i bivšim vlasnicima rukopisa dodatno nastoje akcentirati kulturnohistorijsku vrijednost rukopisne zbirke Elči Ibrahim-pašine medrese. Imena vakifa rukopisa koje predstavljamo ovim radom – Šālih Niyāzī Ḥusnī b. Muḥammad b. Fayḍullāh (R 10), Elči Ibrahim-paša (sa pečatom i bilješkom o vakufljenju u R 79), Muḥammad Šālih beg b. Waḡīhī Muḥammad paša (R 77), al-Ḥāḡḡ Aḥmad tābi' al-marḥūm Ibrāhīm Čorbaḡī mustahfizān Bosnawī Miširlī (R 60), Derviš Muhamed Korkut (R 104) – svjedočanstvo su bogatog i dinamičnog kulturnog, intelektualnog i duhovnog života kako u Travniku, tako i u Bosni. Bilješke o bivšim vlasnicima u rukopisima koji su najprije nabavljeni za lične potrebe, a zatim poklanjani obrazovnim institucijama, svjedoče da su i bosanskohercegovački gradovi bili centri obrazovanja, širenja islamske kulture i civilizacije i sredine u kojima su živjeli, pisali i djelovali učeni ljudi, pripadnici društvene i duhovne elite Bosne u osmanskome periodu.

Radom smo nastojali predstaviti najrepresentativnije primjerke ove, iako po broju rukopisa skromne, prema sadržaju vrlo bogate kolekcije.

Time smo, nadamo se, otvorili put za nova istraživanja i valoriziranje intelektualne i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

- Babović, Dželila, "Uloga komentara u kanoniziranju književnih vrijednosti – s osvrtom na komentare poezije bošnjačkih autora na orijentalnim jezicima", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 69/2019, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2020, 109-129.
- Babović, Dželila, "Rukopisi rječnika i leksikografska tradicija u Bosni od 16. do 19. stoljeća", *Bosniaca* 27/2022, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2022, 130-144.
- Bain, Alexandra, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, neobjavljena doktorska disertacija, University of Victoria, 1999.
- Bejtić, Alija, *Elči Ibrahim-pašin vakuf u Travniku: prilog kulturnoj povijesti Travnika*, [s. n.], Sarajevo, 1942.
- Bejtić, Alija, "Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika", *Naše starine*, II (1954), Sarajevo, 1954, 151-166.
- Bušatlić, Ismet, "Medresanska / prva travnička javna / biblioteka", U: *Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku 1706-2014 (Monografija)*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2014, 47-50.
- Duranović, Elvir, "Travničko muftijstvo i travničke muftije od 1680.-1930. godine", *Takvim za 2014. godinu*, El-Kalem, Sarajevo, 2013, 233-250.
- Gazija-Pajt, Enisa, "Elči Ibrahim-pašina medresa – kontinuitet odgoja i obrazovanja", U: *Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku 1706-2014 (Monografija)*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2014, 61-124.
- Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
- Jahić, Mustafa, *Trajnost islamskog naslijeđa: rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2019.
- Karahalilović, Namir, Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak I (drugo izdanje), Obradio: Kasim Dobrača, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, London – Sarajevo, 2000.

- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak II (drugo izdanje), Obradio: Kasim Dobrača, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 2002.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak VI, Obradio: Mustafa Jahić, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1999.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak VII, Obradili: Haso Popara i Zejnil Fajić, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 2000.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak XVI, Obradio: Haso Popara, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, London – Sarajevo, 2008.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak II, obradio: Haso Popara, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Historijski arhiv Sarajevo, London – Sarajevo, 2011.
- Kılıç, Hulusi, “eş-Şâfiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010, 247-248.
- Lavić, Osman, “Ex librismi na rukopisima Elči Ibrahim-pašine biblioteke“, U: *Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku 1706-2014 (Monografija)*, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Travnik, 2014, 51-60.
- Nametak, Fehim, *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2013.
- Petrone, Michele, “‘Special Features of the Prophet’ (Khaṣā’iṣ nabawiyya): From Jurisprudence to Devotion“, in: *The Presence of the Prophet in Early Modern and Contemporary Islam*, Brill, Leiden, 2021, 197-228.
- Soysal, Özer, “Osmanlı’da neler okundu, kütüphane kurumu nasıl algılandı, kurumlaşan ‘geleneğe’ yoksa ‘kütüphane kültürü’ müydü?“, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 50, 2 (2010), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 2010, 163-175.
- Šošić, Dževdet, “Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrst na period od 1463. do 1946. godine)“, *Zbornik radova Vakufi u Bosni i Hercegovini: vakufi u Travniku*, god. 9, br. 9, Sarajevo, 2019, 73-90.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Muhammediyye“, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2005, 583-584.
- Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I-II, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

CULTURAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA II: MANUSCRIPTS OF THE ELČI IBRAHIM-PASHA'S MADRASA IN TRAVNIK

Summary

This paper presents the manuscript collection of the Elči Ibrahim Pasha's madrasa in Travnik. This collection contains 105 manuscript codices written in Arabic, Turkish and Persian. In the 1940s, the manuscript collection of this madrasa was transferred to the Gazi Husrev Bey library in Sarajevo, as part of a project that included the storage of manuscripts from all madrasas in Bosnia and Herzegovina in a suitable place. Nevertheless, even after that year, manuscripts continue to arrive in this library, so today it contains a solid manuscript collection. Although it was digitized in 2012 in the manuscript digitization project of the Bosnian manuscript collections by the Yunus Emre Institute, the catalogue of this manuscript collection has never been presented.

Keywords: manuscripts, cataloguing, Elči Ibrahim Pasha's madrasa in Travnik, cultural and intellectual history of Bosnia and Herzegovina

DŽELILA BABOVIĆ*
(Sarajevo)

AN'ĀM ABDULLAHA IBN SALIHA IZ GORNJEG
VAKUFA: SINERGIJA SLIKE I TEKSTA U
POBOŽNOJ PRAKSI

Abstrakt

An'ām je naziv za rukopisne kodekse u kojima su sadržane izabrane sure iz Kur'ana, dove, salavati, slike, grafike i pečati koji simboličkim putem povezuju svoga vlasnika ili čitatelja sa Uzvišenim Bogom i poslanikom Muhammedom, a. s., svetim mjestima i važnim ličnostima islamske duhovne povijesti. Dugo se smatralo da su ovi kodeksi bili namijenjeni za privatnu i društveno ograničenu devocijsku upotrebu. Međutim, praksa njihovog uvakufijavanja u javnim institucijama, posebno džamijama i tekijama, kao i postojanje velikog broja rukopisnih primjeraka, govori da su *an'āmi* bili itekako prisutni i koristili se u širim društvenim krugovima.

U ovome radu bit će predstavljen *An'ām* Abdullaha ibn Saliha iz Gornjeg Vakufa, koji se čuva u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu (OIS, R 86). Kompilacijom odabranih religijskih tekstova i kombiniranjem teksta sa ilustracijama Abdullah ibn Salih sačinio je djelo koje nudi uvid u pobožne prakse u Bosni krajem 18. stoljeća te dokumentirano pokazuje način na koji su molitveni tekstovi čitani, upotrebljavani i integrirani u svakodnevni život. Fenomenološkim pristupom u analizi *An'āma* Abdullaha ibn Saliha ukazat ćemo na značaj i ulogu teksta, reprezentativne slike i grafika u svetom kontekstu, te se baviti njihovom ritualnom upotrebom i otkrivanjem skrivenih značenja njihove empirijske manifestacije.

Ključne riječi: rukopisi, Bosna, 18. stoljeće, simbolika teksta, slika, figurativna grafika

* Dr. Dželila Babović, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: dzelilababovic@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2313-2802

UVOD

An'ām je naziv za rukopisna djela koja pripadaju korpusu diglosijskih ilustriranih molitvenih zbornika u kojima se spajaju kur'anski ajeti, hadisi, različite dove i drugi pobožni tekstovi sa širokim spektrom slika, grafičkih prikaza i stiliziranih pečata. Naziv potječe od istoimene kur'anske sure *al-An'ām*¹ koja se najčešće nalazi na početku zbornika. S obzirom na sadržaj, ovi rukopisni kodeksi nazivaju se i *Du'ā kitāb*, *Du'ā mecmū'asi*, *En'ām-i šerīf* i sl. Pored toga, pojam *an'ām* u islamskoj tradiciji označava i korpus artefakta izrađenih od različitih materijala (kamen, drvo, papir i sl.) na kojima su ispisivane simbolične formule sa religijskim tekstovima i crtežima te su se kao hamajlije ili talismani držali u kućama ili nosili na tijelu s ciljem zaštite od nesreće, stradanja, bolesti i drugih nedaća. Funkciju i upotrebnost značaj ovih artefakta opisuju i njihovi nazivi u arapskom jeziku *tamīm* – hamajlija, upotpunjen, savršen i *ta'wīd* – talisman, staviti se pod zaštitu Uzvišenog Boga.

Kao rukopisno djelo *an'ām* je, pored toga što se koristio za individualnu molitvu, služio i kao sredstvo za jednu vrstu meditacije u kojoj su tekst i slika bili usmjereni i koristili se s ciljem postizanja zaštite, utjehe, olakšanja ili zdravlja, kao hamajlija, lijek ili svestrano zaštitno sredstvo. Odabir određenih kur'anskih sura i drugih sakralnih tekstova, kao i različiti vizualni elementi te ispisivanje simboličnih formula sa brojevima i slovima, a iznad svega način kombiniranja svih navedenih elemenata, *an'ām* kao rukopisno djelo čini talismanom – sredstvom kojim se traži neka korist, i hamajlijom – sredstvom kojim se kontinuirano traži zaštita od Uzvišenog Boga. Stoga su se i rukopisi *an'āma*, pored redovnog iščitavanja, odnosno učenja kao oblika svakodnevne pobožne prakse vjernika muslimana, čuvali u kućama kao hamajlija ili talisman, koja je s obzirom na svoj sadržaj imala moć da štiti i čuva kuću i njene ukućane.

Nastanak, razvoj, praksa ispisivanja i široka recepcija *an'āma* usko su vezani za društvena i vjerska previranja u Osmanskom Carstvu u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća. U ovom periodu osmansko društvo je, s jedne strane, postajalo sve podložnije utjecajima zapadne kulture i tradicije, a sve manje se pridavala pažnja vjeri i prakticiranju vjerskih propisa, dok su, s druge strane, jačali utjecaji vehabijskog pokreta i radikalnih učenja islama. Suočeni sa takvim stanjem, pripadnici intelektualne i duhovne elite osmanskog društva, prvenstveno oni

¹ *Kur'an*, sura 6.

okupljeni oko Dvora, a kasnije i širom Carstva, počinju snažnije djelovati na javnom isticanju i propagiranju islamskog vjerzakona (*šari'a*) utemeljenog na sunitskom učenju i vjerskoj praksi, te sufijskih tumačenja islama ponajviše okupljenih u praksi derviškog reda nakšibendija.² Jedna od aktivnosti u tom procesu tzv. “oživljavanja čistog vjerovanja” je nastanak molitvenih zbornika *An'ām*, *Dalā'il al-ḥayrāt* i *Awrād*, koji sadrže kur'anske sure, hadise, dove, salavate, predaje autoriteta islamske duhovnosti, slike Mekke i Medine te druge oblike različitih grafičkih i vizuelnih iskaza.³ Za razliku od djela *Dalā'il al-ḥayrāt*⁴ i *Awrād*⁵ koji imaju svoje autore, odnosno jedna osoba sačinila je kompilaciju odabranih sura, dova i salavata koji su se bez suštinskih intervencija u sadržaju koristili i prenosili, *An'ām* nema jednog autora niti je njegov sadržaj unificiran, već je odabir kur'anskih sura i ajeta, dova i drugih sadržaja vrlo često ovisio od potreba, želja ili duhovnih usmjerenja i sklonosti sastavljača ili naručioca, odnosno pokrovitelja pisanja *an'āma*, pa i od društvenih prilika, tradicije i okruženja u kojem je djelo nastajalo. Uz to, dok su *Dalā'il al-ḥayrāt* i *Awrād* pretežno namijenjeni pripadnicima derviških redova i poklonicima sufizma te su se mogli učiti povremeno, a njihovo redovito učenje po određenom rasporedu ovisilo je isključivo od dozvole šejha, *an'ām* je bio u dosta široj upotrebi – podjednako su ga koristili vladari, uglednici, sufije, ali i širi društveni slojevi, te za njegovo korištenje i učenje nije bilo ograničenja ili normi.

U najranijoj fazi razvoja *an'ām* je sadržavao sure, ajete i dove iz Kur'ana, Božija imena i salavate. Krajem 18. stoljeća, kada započinje faza svojevrzne popularizacije te šire i masovnije recepcije ovog molitvenika, u *an'ām* se počinju unositi reprezentativne slike, ilustracije i grafika. Sinergija kur'anskih sura i dova sa slikama u pažljivo izrađenom djelu sakralnog karaktera predstavlja jedinstven momenat u historiji islamske tradicije, gdje se prvi put kuranske sure i slike pojavljuju u jednom zapisu.⁶

² Više o ovome: Alexandra Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, University of Victoria, 1999, 18-35 (neobjavljena doktorska disertacija).

³ Yüstra Karaca, “Hattat Mehmet Şakir'e Ait En'am-i Şerifin Muhtevası Ve Yazma Kitap Sanatları Açısından İncelenmesi”, *Lale Dergisi*, br. 5, Istanbul, 2022, 79.

⁴ Autor: Abū 'Abdullāh Muḥammad al-Ġazūlī (umro 1465).

⁵ Autor: Muḥyiddīn Ibn 'Arabī (1165–1240).

⁶ A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 132-133.

AN'ĀM ABDULLAHA IBN SALIHA IZ GORNJEG VAKUFA

U rukopisnim zbirkama Bosne i Hercegovine pohranjen je izrazito veliki broj rukopisnih kodeksa koji se nazivaju *an'āmi*. Po brojnosti su odmah iza rukopisa Kur'ana, na temelju čega se može zaključiti da je *an'ām* kao molitveni zbornik bio vrlo popularan u Bosni. Najveći dio rukopisa nastao je krajem 18. i početkom 19. stoljeća, a prema njihovom izgledu, izradi, zaštiti i načinu čuvanja primjećuje se da im se pridavala velika pažnja i značaj. Rukopisi su pažljivo i lijepo kaligrafski ispisani, sa lijepo izrađenim unvanima, stranice su ukrašene floralnim i arabesknim motivima, najčešće sa kvalitetnim kožnim uvezom i utisnutim ornamentima na koricama. Što se tiče sadržaja *an'āma*, u skladu sa ustaljenom praksom to su kur'anske sure i dove, hadisi i predaje vezane za poslanika Muhammeda, a. s., te vefkovi.⁷ Pretežno se radi o neilustriranim *an'āmima*, a ukoliko sadrže ilustracije to su najčešće slike Mekke i Medine.

Među rijetkim bogato ilustriranim i raznoliko sadržajnim *an'āmima* jeste *An'ām*⁸ Abdullaha ibn Saliha iz Gornjeg Vakufa koji se nalazi u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu.⁹ *An'ām* sadrži kur'anske sure, različite dove, virdove, Božija imena, salavate i imena poslanika Muhammeda, a. s., kaligrafske slike verbalnog opisa fizičkih osobina (*ḥilya*) i ostavštine (*muḥallafāt*) Muhammeda, a. s., crtež ruke Muhammeda, a. s., te različite pečate i vefkove. Rukopis je dvojezičan – kur'anske sure, ajeti, izrazi i dove na arapskom protkani su pobožnim tekstovima i komentarima na turskom jeziku, i ta dvojezičnost zadržana je čak i u netekstualnim aspektima njegova sadržaja.¹⁰

Prema podacima u kolofonu rukopisa, djelo je “završeno uz pomoć Allaha, Svemogućeg i Sveznajućeg Vladara, rukom 'Abdullāha ibn Šāliḥa, poznatog kao Hadžibulić, nastanjenog u Gornjem Vakufu, 12. safera 1193/1. marta 1779. godine”. Abdullah ibn Salih iz Gornjeg Vakufa prepisao je nekoliko značajnih djela iz različitih oblasti islamskih nauka i arapskog jezika, zabilježivši svoje ime na kraju tih prijepisa.¹¹

⁷ Vrsta talismana koji sadrži simbolička značenja sadržana u slovima, brojevima, izrazima, Božijim imenima i sl., ispisanim utvrđenim redoslijedom u nizove kvadrata.

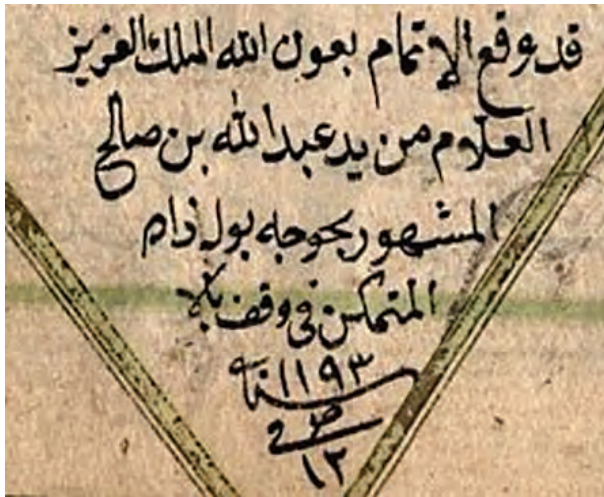
⁸ *An'ām* Abdullaha ibn Saliha pisat ćemo velikim slovom, tretirajući ga kao naslov djela.

⁹ Orijentalni institut, R 86.

¹⁰ Za prijevode sadržaja s turskog jezika zahvaljujem se dr. Madžidi Mašić, višoj naučnoj saradnici na Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu.

¹¹ Vidjeti: Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima II*, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 203; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*

Međutim, u *An 'āmu* prvi put pored svog imena navodi do sada nepoznat podatak, a to je da pripada porodici Hadžibulić iz Gornjeg Vakufa, iz koje potječu i poznati prepisivači Ibrahim ibn Sulejman Uskopjevi (početak 18. stoljeća), Sulejman ibn Ibrahim Hadžibulić Uskopjevi (kraj 18. stoljeća) te Muhamed Rušdi ibn Derviš Husejn Hadžibulić (kraj 19. stoljeća).¹²

Kolofon na kraju rukopisa
OIS, R 86, fol. 166b

Uvidom u prijepise Abdullaha ibn Saliha uočava se da je imao izrazito lijep rukopis, prakticirao je svoje prijepise ukrašavati unvanima i arabeskama, te pripada kategoriji prepisivača koji se mogu okarakterizirati kao vrsni kaligrafi.

Vjervanje i pobožna praksa u interakciji sa svetim tekstovima

U islamskoj tradiciji široko je rasprostranjeno vjervanje, utemeljeno na kur'anskim ajetima, da je u Kur'anu lijek za bolesti, štiti od nesreća i neprijatelja ili zlonamjernih utjecaja i sila. Određenim kur'anskim surama i ajetima pripisuju se posebne kvalitete i zasluge (*faḍā'il*) koje

GHB, svezak VII, obradili Haso Popara i Zejnil Fajić, Sarajevo – London, 2000, 431-432; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, svezak IX, obradio Haso Popara, Sarajevo – London, 2001, 431; Hajrudin A. Haračić, *Gornji Vakuf u prošlosti*, Džematski Medžlis Gornji Vakuf, Sarajevo, 2004, 285.

¹² Vidjeti: Ahmed Mehmedović, "Gornjovakufski prepisivači orijentalnih rukopisa", *Anali GHB*, XXXII, Sarajevo, 2011, 225-248.

su obično povezane sa sadržajem teksta ili načinom njihove objave Poslaniku, a. s., te su napisana brojna djela u kojima se govori i detaljno opisuju vrijednosti pojedinih sura. U pobožnoj praksi, na kur'anske sure "naslanjaju" se dove ili molitve bremenite ajetima i izrazima iz Kur'ana, u kojima se sadržaj kur'anskih ajeta isprepliće sa željama i htijenjem vjernika koji upućuje molitvu. Vjeruje se da izgovaranje ili ispisivanje ajeta osnažuje i produžava djelovanje molitve.

Kur'anske sure i ajeti

Uporedna istraživanja pokazuju da se na početku *an'āma* najčešće nalaze sura *al-Fātiḥa* i početak sure *al-Baqara*, po uzoru na početak Kur'ana. Međutim, *An'ām* Abdullaha ibn Saliha započinje surom *al-An'ām* iza koje slijedi sura *Yā Sīn*, a potom deset dužih kur'anskih odlomaka (*ašara*) u kojima se tematiziraju određeni vjerski propisi, poput posta mjeseca ramazana, davanja zekata, obavljanja hadža, vjerovanja u Božije Jedinstvo – *tawḥīd*, itd. Navedeni odlomci svojim sadržajem i pozicijom u djelu potvrđuju da je jedna od temeljnih odrednica *An'āma*, pa i preduvjet ili priprema za sve dalje što slijedi, podsjećanje i podsticanje vjernika na poštivanje i ispravno prakticiranje islamskih normi i propisa.

Sura *al-An'ām* je šesta sura u Kur'anu, a prema tumačenjima tefsirskih učenjaka ima specifičan značaj u islamu, što dokazuju i hadisi u kojima se govori o njezinim vrijednostima. Između ostalog navodi se da je to jedina sura u Kur'anu koja je objavljena odjedanput Poslaniku, a. s., "spuštena" je preko grupe od sedamdeset hiljada meleka te posjeduje iscjeljujuće i zaštitničke karakteristike. Najzastupljenija tema u suri *al-An'ām* su dokazi o Uzvišenom Allahu kao Stvoritelju i potvrda Njegovog Jedinstva (*tawḥīd*). Božije Jedinstvo i vjerovanje spominje se i u drugim kur'anskim surama, ali u suri *al-An'ām* ovo pitanje je obrađeno na višestruk i sveobuhvatan način.¹³

Također, druga sura koja se nalazi u *An'āmu*, sura *Yā Sīn*, u islamskoj tradiciji poznata je po svojim aprotopejskim vrijednostima. Ona se u skladu sa hadisom Poslanika, a. s., povezuje sa smrću i Posljednjim sudom te se obično uči umrloj ili umirućoj osobi za dobrobit na budućem svijetu. Jedna je od kur'anskih sura koje započinju tzv. skraćenicama, odnosno nepovezanim slovima koja imaju simboličko značenje.

¹³ A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 86.

Tematski, u ovoj suri najviše se govori o Poslaniku, a. s., a jedno od njegovih imena je i *Yā Sīn*. Prema sufijskoj tradiciji vjeruje se da ova sura predstavlja "srce" Kur'ana te se preporučuje njeno učenje kada neko umre, ali i u različitim prilikama kada se moli za oprost grijeha, dobro i radost na ovome svijetu ili ahiretu i sl.¹⁴

Pored sura *al-An'ām*, *Yā Sīn*, te deset dužih odlomaka iz Kur'ana, u *An'āmu* su navedeni i brojni kraći ajeti ili određene kur'anske sekvence koji su kontekstualizirani i utkani u druge sadržaje, čime se produbljuje i osnažuje sakralna dimenzija cjelokupnog *An'āma* kao djela.

Dove i virdovi

Skoro svaki segment ljudskog života u islamu usko je povezan sa obraćanjem Uzvišenom Bogu dovom, odnosno zahvalom ili molbom. Ova praksa ima snažno uporište u Kur'anu gdje Uzvišeni Allah kaže: *Pozovite Me i zamolite. Ja ću vam se odazvati.*¹⁵ *A kada te robovi Moji za Mene upitaju, Ja sam, sigurno, blizu: odazivam se molbi molitelja kad Me zamoli.*¹⁶ Ovo su samo neki od brojnih kur'anskih ajeta u kojima se vjernici pozivaju da mole i obraćaju se svome Stvoritelju. Islamski koncept Boga kao darežljivog i mudrog Gospodara čini nužnim dijalog između Njega i Njegovih stvorenja koji On inicira pozivima da Mu se vjernici obraćaju. Kada se u hadisu kaže: "Bog ne otvara ničija usta da bi taj tražio oprost sve dok ne odluči da mu oprosti", tada molitva ne samo da postaje dozvoljena vjerniku već se od njega i očekuje da je upućuje.¹⁷ U dovama se moli za Božiji blagoslov i zaštitu od zla, bolesti, nesreće, nevjerstva i sl., te iskazuje nada u oprost, želja za dostizanjem dženneta i beskrajno povjerenje u Božiju milost i mudrost.

Dove kao oblik pobožne prakse izgovaraju se u određenim prilikama i situacijama, te na dnevnoj osnovi kao sredstvo za zaštitu i izlječenje. *An'ām* Abdullaha ibn Saliha karakteriše izrazito veliki broj dova na arapskom jeziku u kojima se isprepliću molbe i zahvala Uzvišenom Bogu, uz popratna pojašnjenja i komentare na turskom jeziku o

¹⁴ Muhammed Hakki En-Nazili, *Hazinetu'l esrar: Riznica tajni*, sa arapskog preveo Zahid Mujkanović, KDBH Preporod Zagreb i Nakšibendijska tekija Mejtaš, Zagreb – Sarajevo, 2010, 482-486.

¹⁵ *Kur'an*, 40:60.

¹⁶ *Kur'an*, 2:186.

¹⁷ Annemarie Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, s engleskog preveo Fikret Pašanović, El-Kalem, Sarajevo, 2001, 251.

uvjetima, vremenu, načinu i vrijednosti njihova izricanja. Svaka od dova ima istaknut naslov, a prema njihovom sadržaju mogu se klasificirati na:

- dove zahvale ili molbe koje se pripisuju odabranim melekima, poslanicima i ljudima (*Du'ā' Ġabrā'īl, Du'ā' Burāq, Du'ā' Rasūl a. s., Du'ā' Ādam a. s., Du'ā' 'Alī r. a., Du'ā' Ḥasan wa Ḥusayn, Du'ā' Ḥiḍr a. s., Du'ā' Ḥiḍr wa Ilyās, Du'ā' 'Abbās*);
- opće dove kojima se hvali i traži oprost i zaštita od Uzvišenog Boga i blagoslov Poslanika, a. s. (*Du'ā' Ṣalawāt šariḥ, Du'ā' Asmā' al-ḥusnā, Du'ā' Taḥmīd al-Qur'ān, Du'ā' Miftāḥ al-ḡanna, Du'ā' Mi'rāḡ, Du'ā' Ḥizb al-baḥr, Du'ā' Ġalīl al-Ġabbār, Du'ā' Allāhu Akbar, Du'ā' ḡamīl, Du'ā' 'Arš, Du'ā' Kanz al-'Arš, Du'ā' ḥurūf, Du'ā' qadh, Du'ā' nūr, Du'ā' mustaḡāb, Du'ā' dawla, Du'ā' mubārak, Du'ā' hadiyya, Du'ā' Ṣayf al-mubārak*);
- virdove¹⁸ (*Awṛād Pīr Muḥammad Bahā'ī, Awṛād Ṣayḥ Wafā, Awṛād Sayyid Baṭṭāl*).

U sekciju dova ubraja se istihara-namaz (istiḥāra) kojim se od Uzvišenog Boga traži uputa da vjerniku putem sna obznani ispravan put u slučaju nedoumica ili poteškoća o određenom pitanju. Snovi sanjani u noći nakon obavljenog istihara-namaza mogu se protumačiti kao smjernica za rješenje određenog problema. Ono što se vidi u snu smatra se vjerodostojnim i stvarnim, samo ga treba na ispravan način protumačiti.¹⁹ U *An'āmu* je detaljno opisan način obavljanja istihare uz dovu koja se uči nakon obavljenog namaza kao konačna potvrda molbe koja se upućuje Uzvišenom Bogu.

Većina dova navedenih u *An'āmu* ima široku recepciju u islamskoj tradiciji i pobožnoj praksi, a naročito su prisutne u usmenoj ili pismenoj praksi sufija u hvaljenju i sjećanju na Uzvišenog Allaha i Poslanika, a. s. U različitim sufijskim djelima detaljno se opisuju blagodati, svrha i posljedice učenja pojedinih dova, ali i kao važan aspekt cjelokupne prakse upućivanja dove Uzvišenom Bogu ističu se uvjeti koje je potrebno ispuniti da bi dova bila primljena. Prije svega je potrebno uzeti abdest, okrenuti se prema kibli, te ispruženih dlanova s potpunim povjerenjem i iskrenom vjerom u ispunjenje želje ili potrebe obratiti se Uzvišenom Bogu.²⁰ Ovakva i slična uputstva sadržana su i u pojašnjenjima koja stoje uz pojedine dove u *An'āmu*.

¹⁸ Vird je dobrovoljni ibadet koji se obavlja svaki dan i uglavnom se odnosi na učenje Kur'ana, zikr, Božija imena, salavate i dove. Prema sufijskoj tradiciji vird se smatra "pojilištem za dušu" i propisuje ga šejh dervišima, ovisno od stepena koji su dosegli na putu duhovnog razvoja i napretka.

¹⁹ A. Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, 213.

²⁰ M. H. En-Nazili, *Hazinetu'l esrar: Riznica tajni*, 429-434.

Asmā' al-ḥusnā – Božija lijepa imena

Božija imena spominju se u četiri ajeta u Kur'anu u kojima se vjernicima preporučuje da Uzvišenog Boga dozivaju Njegovim lijepim imenima.²¹ Uloga Božijih imena u muslimanskoj pobožnosti oduvijek je bila vrlo važna, te se ona javljaju kao sastavni dio svih molitvenih zbornika; njihova pojavna i ezoterijska značenja predmet su različitih filozofskih istraživanja brojnih islamskih učenjaka, a naročito su prisutna u djelima Abū Hāmida Muḥammada al-Ġazālīja i Muḥyiddīna Ibn 'Arabīja. U takozvanoj profetskoj religiji, kakva islam jest, nastoji se Boga oslovljavati imenom, jer je On "podložan imenovanju" kako bi bio poznat i kako bi Mu se iskazala pokornost. Božija imena omogućavaju uspostavljanje i održavanje dijaloškog odnosa koji dopušta vjerniku da priziva Stvoritelja nakon što mu se On obratio kroz Kur'an.²²

U *An'āmu* je navedeno devedeset i devet Božijih imena zapisanih u nizu, a nakon toga, Imena su inkorporirana u dovu kojom vjernik doziva Uzvišenog Boga, hvaleći i slaveći Ga Njegovim imenima. Također, na različitim mjestima u rukopisu navode se ili ponavljaju određeni broj puta Imena kontekstualizirana uz određene tekstualne ili vizualne sadržaje. U komentarima i pojašnjenjima na turskom jeziku ističe se da različito pozicioniranje i višestruko ponavljanje jednog ili više Imena ovisi od stanja i potrebe u kojoj se vjernik nalazi. Upotreba svakog od Božijih imena označava posebnu moć koju ono nosi, a koja se "oslobađa" njegovim značenjem te se prenosi na onoga koji doziva. Na kraju, navodi se da samo izricanje Božijih imena ima funkciju dove koja se uči u slučaju neke želje i potrebe.

Imena poslanika Muhammeda, a. s., i salavati

Uporedo sa Božijim imenima uspostavljena su i Poslanikova, a. s., imena u kojima se opisuje Poslanikova, a. s., ličnost i karakter, ali i iskazuje Božija veličina i moć kroz imena čija značenja opisuju Poslanikov, a. s., položaj u odnosu na Uzvišenog Boga. Poslanikova, a. s., imena su neizostavan segment svih molitvenika i vjeruje se da njihovo izgovaranje približava vjernika Poslaniku, a. s., i njegovom blagoslovu, a preko njega i Uzvišenom Bogu. Spominjanje Poslanikovih, a. s., imena

²¹ *Kur'an*, 7:180; 17:110; 20:8; 59:24.

²² A. Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, 207-209.

i blagosiljanje (*ṣalawāt*) je među dominantnim pobožnim praksama u islamskoj tradiciji, a utemeljenje ima u Kur'anu, gdje Uzvišeni Allah kaže: *Allah i meleki Njegovi blagosiljaju Vjerovjesnika. O vjernici, blagosiljajte ga i vi i šalžite mu pozdrav!*²³

Identično po uzoru na Božija imena u *An'āmu* je u formi nabrojanja navedeno devedeset i devet Poslanikovih, a. s., imena, iza čega slijedi niz sa imenima dvadeset i osam poslanika koji započinje sa imenom Adem, a. s., a završava sa imenom Muhammed, a. s.

Pored nabrojanih Poslanikovih, a. s., imena, u salavatu naslovljenom *Ṣalawāt kabīr* donose se pojedinačni blagoslovi na svako od Poslanikovih, a. s., imena, ali i na neke njegove atribute koji su zapravo aluzija na određene situacije i stanja koja se prema predajama vežu za Poslanika, a. s., i njegov život. Uz ovaj salavat na marginama je ispisan komentar o njegovoj vrijednosti i značaju, vremenu kada ga je i u kojim situacijama preporučljivo učiti, te nagradama koje očekuju one koji ga budu učili. Uz navedeno, cijeli *An'ām*, kako tekstualni tako i njegovi vizualni segmenti, prožet je različitim varijantama ispisivanja imena Muḥammad (Aḥmad, Maḥmūd, Hāmid) te drugim Poslanikovima, a. s., imenima kojima se ističu i blagosiljaju određene njegove osobine i vrline, ovisno od konteksta u kojem se ime navodi – molba, zahvala, traženje zaštite i blagoslova itd.

Značaj i uloga reprezentativne slike u kontekstu svetosti

Ilustracije, kaligrafske slike, različiti grafički i geometrijski šabloni i prikazi kao vizualni segmenti *an'āma* javljaju se u kasnijoj fazi, krajem 18. stoljeća. Slike se u ovom slučaju ne pojavljuju kao ukrasni elementi niti su predmet za gledanje koji izaziva poštovanje i divljenje, već imaju funkciju vitalnog provodnika ka Božijoj milosti i zaštiti i Poslanikovom, a. s., blagoslovu. Sadržaji slika, kako vizualni tako i tekstualni, izvučeni su iz temelja sufijskih doktrina, sadrže motive koji nose simbolička značenja te imaju ulogu svojevrsnog štita od zla ljudi i džina, bolesti i zla, te nesreća kojima može biti izložen svaki pojedinac. Tekstualni i dekorativni elementi djeluju zajedno, predstavljajući tekstualno-vizualni kanal ka Božanskoj dispencijaciji.²⁴

²³ *Kur'an*, 33:56.

²⁴ A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 22.

Muḥallafāt – Ostavština poslanika Muhammeda, a. s.

Muḥallafāt al-Nabiyy je popis Poslanikovih, a. s., ličnih stvari koje su prema predajama ostale nakon njegove smrti te imaju posebno značenje i vrijednost u islamskoj tradiciji. U nekim *an'āmima* ovi predmeti su iscertavani, dok su u drugima njihovi nazivi isticani lijepim kaligrafskim rukopisom ili su posebno ukrašavani.²⁵ U *An'āmu* Abdullaha ibn Saliha *muḥallafāt* sadrži: mushaf, sedžad, tesbih, misvak, češalj, štap, iznošeni platneni ogrtač, pohabanu hasuru, nanule, ibrik i ručni mlin.²⁶ Uz sliku na kojoj je ostavština ispisana stoji komentar u kojem se između ostalog ukazuje na to da će onaj ko ispiše *muḥallafāt* biti nagrađen blagostanjem, u kući u kojoj se bude čuvao svakodnevno će se povećavati opskrba, a njeni ukućani bit će zaštićeni od štete i nevolje. Također, preporučuje se da praksa ispisivanja i čuvanja *muḥallafāta* bude praćena iskrenim vjerovanjem i da se upotpunjava tokom cijelog života.

Prema pouzdanim predajama navedeni predmeti bili su sastavni dio života i svakodnevnih navika Poslanika, a. s. Njihovo ispisivanje ili iscertavanje, te izrazito poštovalački odnos prema njima, jedan je od načina oživljavanja sunneta Poslanika, a. s., jer je *muḥallafāt* u suglasju s njegovom praksom i uputama.

Muḥallafāt al-Nabiyy 'alayh al-salām
OIS, R 86, fol. 97b

²⁵ Ibid., 156-158.

²⁶ Tekst u posljednjem krugu je izbrisan.

Ḥilya – Opis poslanika Muhammeda, a. s.

Ḥilya je tekstualni zapis opisa Poslanikovih, a. s., tjelesnih i moralnih karakteristika kako su zabilježene u najstarijim izvorima. Do posljednje četvrtine 17. stoljeća *ḥilya* je u pobožnoj praksi bila prisutna tako što se zapisivala na običnom parčetu papira koji su vjernici nosili kao hamajliju, smatrajući to jednom vrstom zaštite. Prvi koji je *ḥilyu* zapisao u formi levhe bio je čuveni osmanski kaligraf Hafiz Osman i ovakva kaligrafska kompozicija postala je naročito popularna u 18. i 19. stoljeću. U ovom slučaju *ḥilya* je imala dekorativnu svrhu, ali je isto tako i njeno gledanje i izgovaranje imalo određenu funkciju i namjenu. Smatrala se sredstvom za zaštitu od nesreće i postizanje sreće tokom života na ovom svijetu, te zaštite od vatre na ahiretu.²⁷

Ḥilya u *An'āmu* Abdullaha ibn Saliha predstavljena je po principu kvadratne levhe u kojoj su osobine Poslanika, a. s., napisane na arapskom jeziku u manjim nepotpunim kružnicama. Na nezavršeni dio kružnice nastavlja se obrnuti trougao u kojem je ispisan prijevod ili kratak komentar na turskom jeziku, a koji se odnosi na osobinu navedenu u pripadajućoj kružnici. Navedene su sljedeće Poslanikove, a. s., osobine: dostojanstven, lica poput punog mjeseca, tankih razmaknutih obrva, rastavljenih prednjih zuba, povijenog nosa, manjih ušiju, glatkih usana, guste brade, dugog vrata, ni svijetle ni tamne puti, srednjeg rasta, tankih prstiju savršenog oblika, glatkih stopala, bez dlakavosti po tijelu, sem dlačica među plećima – pečata vjerovjesničkog.

U opširnom komentaru koji prethodi *ḥilyi* govori se o blagodatima i nagradama koje pripadaju onima koji izgovaraju, ispisuju i gledaju u *ḥilyu*. Preporučuje se gledanje u *ḥilyu* u vrijeme sabah-namaza kako bi se tako započeo dan, jer *ḥilya* odstranjuje tugu iz srca. Također, navodi se da je *ḥilya* sveti talisman koji štiti od nesreće, naročito od bolesti, za ispunjenje svih želja i za opće blagostanje i sreću, a ko u nju gleda kao da je vidio Poslanika, a. s. Komentar završava stihovima o vrijednostima *ḥilye* i značaju njenog čuvanja u kući, uz napomenu i podsjećanje vjernicima da sve koristi od *ḥilye* dolaze Allahovom odredbom. Opisana praksa upotrebe *ḥilye* važna je za razumijevanje njezine funkcije u *An'āmu* u kojem ona nije samo ukras ili predmet pobožnosti, već je namijenjena izazivanju poštovanja i potvrde Božije svemoći.

²⁷ A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 70-73.

Hilya

OIS, R 86, fol. 99b-100a

Pečati i njihova zaštitna svojstva

Historija pečata u islamskoj kulturi i tradiciji seže do početka islama i dolaska poslanika Muhammeda, a. s., najavljenog kao “pečata poslanika”, koji je i u fizičkom smislu imao pečat poslanstva na svojim leđima, među ramenima. S druge strane, pečati funkcioniraju kao hamajlije i talismani te se vjeruje da posjeduju moć zaštite koja se aktivira njihovim nošenjem, gledanjem ili doticanjem. Tekst koji se nalazi unutar i okolo pečata potvrđuje da pečat nije samo piktogram lišen moći. Iskazi vjeroispovijesti, kao segment u pečatu kojim se otvoreno izražava pobožnost, istovremeno tražeći blizinu Boga i Muhammeda, a. s., kao i sam oblik pečata koji najčešće podsjeća na štit, iskazuju njegov potencijal da štiti i čuva kroz formu i riječ.²⁸

²⁸ Christiane Gruber, “Go Wherever You Wish, for Verily You Are Well Protected: Seal Design in Late Ottoman Amulet Scrolls and Prayer Books” u: *Visions of Enchantment: Occultism, Spirituality, and Visual Culture*, edited by Daniel Zamani, Judith Noble, Merlin Cox, Fulgur Press, London, 2019, 23-24.

Pečati su neizostavan segment ilustriranih *an 'āma* i javljaju se u funkciji posredničkih mehanizama za slavljenje Boga, blagosiljanje Poslanika, a. s., i postizanje Božije milosti, oprosta i zaštite. U tom smislu pečati u *An 'āmu* Abdullaha ibn Saliha imaju funkciju da po odredbi i dozvoli Uzvišenog Boga zaštite, sačuvaju, donesu sreću i blagostanje onome ko ih koristi. Popratni komentari uz pečate, u kojima su sadržane upute o tome kada i kako ih koristiti, pokazuju da ovi pečati sadrže zaštitne i ljekovite moći te da su njihove latentne moći stimulirane vrstom i brojem određenih interaktivnih radnji izvršavanih od strane onoga ko ih gleda, odnosno čita.

Jedan od najčešće prikazanih motiva je dizajnirani pečat Muhammedovog, a. s., poslanstva ili vjerovjesništva – *muhr nubuwwa*. Islam razlikuje dvije vrste poslanika: *nabiyy* – onaj koji prima Objavu, i *rasūl* – onaj koji navještava poruku, zakonodavac koji govori po Božijoj odredbi. Poslanik Muhammed, a. s., ujedno je posljednji *nabiyy* i *rasūl*, stoga njegov pečat ima višestruku važnost i moć, jer isključuje mogućnost pojave bilo kakve religije i vjerozakona nakon njegove smrti.²⁹

Pečat Poslanika, a. s., – *muhr nubuwwa* – u *An 'āmu* je iscrtan u obliku kružnice i pozicioniran u središnji dio kvadrata markiranog tankim crvenim linijama. Unutar pečata, kao i u okviru oko kvadrata, ispisani su dijelovi kur 'anskih ajeta i hadisa koji govore o položaju Muhammeda, a. s., kod Uzvišenog Boga, koji je radi njega ovaj svijet stvorio i kao milost ga poslao. U uglovima okolo kružnice ispisane su riječi: *Qawluhū/ al-ḥaqq /wa lahū/ al-mulk*, što kao cjelina nosi značenje “Njegov govor istina je i samo Njemu vlast pripada”.³⁰ U koncentričnim krugovima unutar kružnice ispisana su imena poslanika Musaa, Isaa i Ibrahima, a. s., i njihova imena koja stoje u apoziciji sa imenom Allah. Također, u krugovima su zapisane određene slovne konstrukcije koje nose simbolička značenja i za koje se vjeruje da posjeduju talismanske moći, poput *alif lām hā*, *hā mīm*, *alif 'ayn* ili višestruko ponavljanje harfa *hā*.

U dužem komentaru koji prethodi pečatu ukazuje se na različita doba i situacije u kojima je pohvalno i korisno gledati u Poslanikov, a. s., pečat. Tako se navodi da će onaj ko bude gledao u njega biti sačuvan od džehennema; ko ga gleda ujutro, do večeri će biti sačuvan od nesreća; ko ga gleda uvečer, do jutra će biti zaštićen od ujeda zmije; ko ga gleda dok je mjesec mlad, do kraja tog mjeseca bit će zaštićen od raznih nesreća, a onome ko gleda u njega početkom godine, do kraja te godine

²⁹ Annemarie Schimmel, *Misterija brojeva*, s engleskog preveli Fikret Pašanović, Senad Topić, Alma Mujkić, Libris, Sarajevo, 2006, 312.

³⁰ Odlomak iz 73. ajeta sure *al-An 'ām*.

on će pružati zaštitu i sigurnost. Dalje, ako ga bude gledala osoba koja ide u rat, bit će zaštićena od svake vrste neprijateljskog oružja (strijela, sablja, top, nož) i postići će zadovoljstvo na oba svijeta. Onaj ko nakon obavljenog sabah-namaza donese salavat na poslanika Muhammeda, a. s., gledajući u pečat, toga dana će ostvariti korist u onome što radi. Komentar završava napomenom da sve navedeno mogu postići samo pravovjerni i iskreni, a ne dvoličnjaci i licemjери.

Muhr nubuwwa
OIS, R. 86, fol. 102a

Ljudska ruka sa svojih pet prstiju posebno se koristi kao hamajlija u islamskom svijetu, a najčešće se radi o tzv. Fatiminoj ruci, slikovitom prikazu ruke Fatime, Poslanikove, a. s., kćeri. Prsti njene ruke predstavljaju pet osoba – Poslanika, a. s., Fatimu, Aliju, Hasana i Husejnu, r. a. Kada je riječ o kurativnim i zaštitničkim funkcijama, prikaz ruke ima za cilj da odvрати bolest i zlo. Oblik ispružene ruke podsjeća i na oblik riječi kojima se priziva Uzvišeni Allah u arapskom jeziku – *Yā Allāh* (يا الله) te se i u tom smislu smatra zaštitničkom.³¹

Prikaz ruke poslanika Muhammeda, a. s., tradicionalno se odnosi na pet stubova islama (šehadet, namaz, post, zekat i hadž) ili, kao i u slučaju

³¹ A. Schimmel, *Misterija brojeva*, 118.

Fatimine ruke, predstavlja Poslanika, a. s., i članove njegove porodice. U svakom od ovih slučajeva ruka se također smatra vrlo značajnom i efektnom u zaštiti od zlonamjernika i zlobnika.³²

Crtež Poslanikove, a. s., ruke u *An'āmu* Abdullaha ibn Saliha predstavlja Poslanika, a. s., i četvoricu halifa: Ebu Bekra, Omera, Osmana i Aliju. Poslanikovo, a. s., ime Muhammed ispisano je na palcu ruke, dok se imena halifa nalaze na preostalim prstima. Zanimljivo je da slova u imenima nisu povezana, svako slovo je ispisano samostalno, te uz njih stoje određeni brojevi i harf *nūn*. Različite numeričke kombinacije u formi vefka zapisane su na gornjem dijelu dlana, dok je u sredini dlana iscrtana kružnica sa tri kruga u kojima su ispisani svjedočenje Božijeg jedinstva i Muhammedovog, a. s., poslanstva te različite riječi i slova koja nose simboličko značenje. Unutar i oko ruke ispisano je *Yā Allāh*, *Yā Muḥammad*, *Yā 'Alī*, *al-Ḥasan*, *al-Ḥusayn*.

Rasm dast al-nabiyy 'alayh al-ṣalawāt wa al-salām
OIS, R.86, fol. 102a

³² A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 152.

Nakon pečata Poslanika, a. s., slijede dva pečata hazreti Alije – *Muhr ḥaḍrat ‘Alī* i *‘Ayn ‘Alī*. Prvi pečat, *muhr ḥaḍrat ‘Alī*, sastoji se od jedne veće kružnice uz koju su na donjem dijelu iscrtana dva manja polukruga. U desnom polukrugu ispisano je *kāf hā yā ‘ayn šād*³³ i *Yā Allāh*, dok je u lijevom ispisano vefk sa kombinacijama brojeva 1 i 2, te ime ‘Alī. Centralna kružnica sastoji se od markiranih krugova unutar kojih je zapisan kur’anski tekst, neka od Božijih imena te višestruko ponovljeno ime Allah. U uglovima okvira unutar kojeg je iscrtan pečat ispisano je *Yā Allāh, Yā Muḥammad, al-Ḥasan, al-Ḥusayn*.

U komentaru koji prethodi pečatu piše da onome ko iskreno vjerujući gleda u pečat časnog hazreti Alije, uz Allahovu pomoć ispunit će se sve ovosvjetske i ahiretske potrebe. Onaj ko sedamdeset puta izgovori tekst koji je ispisan u njemu bit će sačuvan od džehennema, ko ga netremice gledajući izgovori sedamdeset i dva puta bit će sačuvan od zla ljudi, a ko izgovori sedamdeset i sedam puta pronaći će lijek za svaku bolest, te će biti zaštićen od neprijatelja.³⁴

Muhr ḥaḍrat ‘Alī
OIS, R. 86, fol. 103a

³³ Jedna od tzv. skraćena koje stoje na početku nekih sura u *Kur’anu*. Ovo je početak sure *Maryam*.

³⁴ OIS, R 86, fol. 102b.

Drugi pečat hazreti Alije poznat je u islamskoj tradiciji kao 'Ayn 'Alī, kako je i naslovljen u *An 'āmu*. Ubraja se među najzanimljivije pečate u islamskoj tradiciji kada je riječ o kaligrafskoj izvedbi i smatra se jednom vrstom kaligrafske igre riječi koje u sebi sadrže vizualnu metaforu za božansko i sveto.³⁵

Oblik ovog pečata sastoji se od umnoženog slova 'ayn koje se preklapa, pri čemu su slova oblikovana tako da liče na oko u čijoj zjenici se ogleda ili kroz nju prolazi svjedočenje Božijeg jedinstva i Muhammedovog, a. s., poslanstva – šehadet. Pored složenih simboličkih značenja sadržanih u samom izgledu pečata, uz prateće tekstove unutar i okolo pečata 'Ayn 'Alī ima funkciju stalnog podsjećanja onima koji ga posjeduju ili nose da svoje oči i povjerenje usmjere čvrsto prema Uzvišenom Bogu.³⁶ U okviru okolo pečata ispisana su prva tri ajeta sure *al-Faḥ* te tekst na turskom i arapskom jeziku u kojem se navodi da je Uzvišeni Allah u srca vjernika zapisao da nema junaka do Alije i nema sablje do Zulfikara. U gornjem desnom uglu zapisan je vefk sa različitim kombinacijama slova sadržanih u imenu 'Alī i slovom *mīm*. Ispod vefka, sa vanjske strane pečata, vertikalno je ispisan početak sure *Qāf*. Pečat je okružen imenima Ebu Bekr, Omer, Osman, Ali. Privlači pažnju ponavljanje imena Allah ispisano crvenom tintom u krugovima unutar kružnica te okomito uz samo slovo 'ayn. Dalje u krugovima navode se još neka Božija imena te skraćenice kojima započinju neke kur'anske sure – *kāf hā yā 'ayn šād, hā mīm, 'ayn sīn qāf*.

Za razliku od ranije spomenutih pečata, uz 'Ayn 'Alī nije napisan bilo kakav komentar ili pojašnjenje. Međutim, imajući na umu da je riječ o pečatu koji je široko zastupljen u islamskoj tradiciji, kako u rukopisima tako i kao hamajlija koja se isrtavala na različitim materijalima, u komentarima na ovaj pečat koje je moguće pronaći u drugoj literaturi navodi se da će onaj ko gleda u ovaj pečat s potpunim i iskrenim vjervanjem biti spašen od džehennema i drugih nesreća te da će onaj ko ga bude nosio tokom obavljanja hadža i obilaska Kabe zadobiti blagoslov i nagradu.³⁷

³⁵ A. Bain, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, 118.

³⁶ C. Gruber, "Go Wherever You Wish, for Verily You Are Well Protected ...", 31.

³⁷ Ibid., 30.

'Ayn 'Alī

OIS, R 86, fol. 103b

Jedna od slika u *An'āmu* je i simbolični prikaz *Liwā al-ḥamda* – stiliziranog bajraka koji će, prema islamskom vjerovanju, Poslanik, a. s., držati na Sudnjem danu i ispod kojeg će se okupljati vjernici. *Liwā al-ḥamd* je zapravo iskaz vjerovanja i zahvale Uzvišenom Bogu te svjedočenje Njegovog Jedinstva i Muhammedovog, a. s., poslanstva.

Slika se sastoji od nekoliko panela u formi trougla, pozicioniranih unutar zlatnog okvira. Vanjski paneli ukrašeni su arabeskom i crvenom i plavom bojom, dok su u unutrašnjim ispisani dijelovi kur'anskih ajeta i izraza u kojima se iskazuje čisto vjerovanje i svjedočenje Božijeg jedinstva i Muhammedovog, a. s., poslanstva. U vrhu je ispisano *Yā Allāh* tri puta, zastava je ukrašena floralnim motivima u crvenoj i plavoj boji, te je sa desne strane ispisan šehadet, a sa lijeve početak i prvi ajet sure *Nūn*.

Liwā al-ḥamd
OIS, R 86, fol. 104a

Analizom tekstualnih i vizualnih sadržaja *An'āma* Abdullaha ibn Saliha utvrdili smo da se u cijelom rukopisu vrlo često navodi pojam *manṣūr* – pobjedonosan, od Boga pomognut. Imajući to na umu, kao i druge izraze i ajete u *An'āmu* u kojima se također tematizira motiv Božije pomoći, može se zaključiti da je jedna od namjena ovog *An'āma* postizanje pobjede i uspjeha uz Božiju pomoć za onoga ko ovaj rukopis čita, nosi, čuva u svojoj kući ili se na neki drugi način veže za njega. U tom kontekstu se razumijeva i pečat sa izrazom *Manṣūr*. Pečat je u

formi kapljice ili suze na plavoj pozadini, a okolo njega je ispisano *Allāh waḥdahu lā šarīka lah lā ilāha illā Allāh Muḥammadun rasūl Allāh tawaḡḡuh ḥaytu šī'ta fa innaka mansūr*.

Pečat je ukrašen unvanima u zlatnoj boji te floralnim motivima u crvenoj i plavoj boji. U unvanima su ispisana kratka pojašnjenja i preporuke o načinu i vremenu gledanja u ovaj pečat te nagradama za one koji budu postupali u skladu sa navedenim preporukama, a u kojima se između ostalog navodi da će onaj ko bude gledao u pečat stjecati pobjede i nizati uspjehe do Sudnjeg dana te će mu biti olakšan ulazak u džennet.

Mansūr

OIS, R 86, fol. 104b

Jedan od frekventnijih pečata u *an'āmima* je tzv. *Muhr aṣḥāb al-Kahf* – pečat sa imenima ashaba iz pećine Kehf, čije porijeklo se veže za kur'ansku suru *al-Kahf* i kazivanje o mladićima koji su zaspali u pećini

i Allahovom voljom iz sna se probudili nakon tri stotine i devet godina.³⁸ Priča o ashabima iz pećine Khef u islamskoj tradiciji razumijeva se kao kur'anska parabola za važnost povjerenja u Boga i to je ključni značaj ove priče, ali isto tako i pečata sa imenima ashaba Kehfa. Ashabi se ne spominju poimenice u Kur'anu, već je izvor za ova saznanja semitska tradicija prema kojoj su imena ashaba iz pećine Khef: Yamliha, Makšalina, Mašlina, Marnuš, Dabarnuš, Šadnuš, Kafaštatijuš i pas Qitmir.

U *An'āmu* su imena ispisana u kružnom pečatu uokvirenom zlatnom i crvenom bojom na plavoj pozadini sa floralnim motivima. U unvanima je ispisana kratka zabilješka na turskom jeziku prema kojoj pečat ashaba Kehfa donosi bereket i zaštitu od nevolja i nesreće.

Muhr aṣḥāb-i Kahf
OIS, R 86, fol. 104b

³⁸ *Kur'an*, 18:25.

Vefkovi

Određenu vrstu pečata predstavljaju različiti geometrijski dijagrami u kojima su ispisani brojevi i slova ili njihova kombinacija u niz ćelija koje čine veću matricu, a po svojoj konfiguraciji podsjećaju na magični kvadrat. Ove ćelije raspoređene u rešetku funkcionišu kao moćne grafičke šifre i često su sastavni dio talismanskih zapisa u koje se upisuju kao magični brojevi ili slova, a nazivaju su *ġadwal*, *murabbaʿ* ili *wafq*.³⁹

U islamskoj tradiciji umjetnost sastavljanja vefkova bila je visoko razvijena i pridavala im se velika moć, te su simbolična značenja i tumačenja slova oduvijek privlačila mnogobrojne muslimanske mislioe poput Muḥammada al-Bistāmīja, al-Ġazālīja, Ibn ʿArabīja i drugih koji su bili posvećeni proučavanju nauke o slovima (ʿilm al-ḥurūf) i traženju božanskog i svetog u njima.⁴⁰

U *An ʿāmu* vefkovi dolaze uglavnom u formatu 6x6 i 4x4, a mreža ćelija satkana je od brojeva i nepovezanih individualnih slova koja kada se čitaju zajedno čine riječ. Pri tome, slova nose brojčane vrijednosti i mogu se tumačiti u skladu sa njihovim doslovnim, mističnim i numeričkim značenjem, razumljivom znalcima. Funkcija ovih vefkova tumači se u pratećim komentarima, a uglavnom se odnosi na njihovu talismansku ulogu sa jasno određenom svrhom i namjenom, kao i načinima upotrebe.

ZAKLJUČAK

An ʿām pripada posebnoj vrsti pobožne prakse kroz koju je iskazana konekcija izgovaranja, zapisivanja i vizualiziranja molitve, te vjernicima nudi duhovnu povezanost sa Uzvišenim Bogom i Poslanikom, a. s., i ostvarenje želja i potreba kroz Božiju milost i blagoslov. Sadržaj *an ʿāma* se uz iskreno vjerovanje čita, odnosno izgovara, sluša i posmatra, pri čemu se aktiviraju i istovremeno djeluju različiti ljudski organi – srce, jezik, uho i oko, ispunjavajući ključne funkcije u devocijskom kontekstu islamskog vjerovanja i pobožne prakse.

³⁹ C. Gruber, "Go Wherever You Wish, for Verily You Are Well Protected ...", 27- 30.

⁴⁰ Vidjeti: Guy Burak, "The Section on Prayers, Invocations, Unique Qualities of the Qur'an, and Magic Squares in the Palace Library Inventory", u: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, editors: G. Necipoğlu, C. Kafadar and C. H. Fleischer, Brill, Leiden, 2019, 347-348.

Svi tekstualni i ilustrirani sadržaji koji bivaju uvršteni u *an'ām* u službi su islamskog kreda da vjernik samo u Boga ima apsolutno povjerenje i oslonac, i samo je On taj Koji pruža pomoć, zaštitu ili iscjeljenje. Ovaj pristup odgovara i sufijskom konceptu duhovnog putovanja prema Uzvišenom Bogu, pri čemu su neke od postaja na tom putu: *murāqaba* – usmjeravanje pažnje na ono što se želi, *ḥurma* – poštivanje Božijih svetinja, *iḥlās* – iskrenost ili čisto vjerovanje, *tavakkul* – uzdanje u Boga, *tafwīd* – prepuštanje Bogu, *tiqa* – povjerenje u Boga i *taslīm* – potpuna pokornost.⁴¹ Po svome sadržaju, koncepciji i ciljevima *an'ām* predstavlja sredstvo koje vjerniku pomaže da ispravno pristupi navedenim postajama, što ga kao oblik pobožne prakse čini bliskim sufijskom razumijevanju i tumačenju islama. Pri tome, sadržaj i namjena *an'āma* ostaju uvijek unutar pravne granice postavljene šerijatom.

Centralnu poziciju u *an'āmu* zauzima Kur'an koji prožima sve ostale sadržaje kroz koje se ekspliciraju koristi, vrline i simbolička značenja sura i ajeta. Na Kur'an se nadovezuju dove kao pismena ili usmena pobožna praksa upućivanja pohvale, zahvale i molbe i sjećanja na Uzvišenog Boga i Njegovog Poslanika, a. s. Tekstualni, slikovni i geometrijski elementi imaju dugu povijest u islamskim pobožnim praksama unutar kojih djeluju kao otvoreni kanali za komunikaciju i povezanost vjernika sa Uzvišenim Bogom i Poslanikom, a. s. Kada je riječ o vizualnim segmentima u *an'āmu*, važno je istaći da se ni u kom slučaju ne radi o kriptografskim pojmovima niti okultnim simbolima, već se akcenat stavlja na integritet pisane riječi, čitljive i neiskvarene čak i onda kada se oblikuje u apstraktno značenje. Stoga kaligrafske slike, pečati i veškovi nisu konceptualizirani kao magijski ili proročanski, već ih se može okarakterizirati kao svojevrsne grafičke konstrukcije koje funkcioniraju kao kanali za produhovljenu interakciju vjernika sa carstvom Svetoga. Sinergija teksta i slike doprinosi jačanju pobožnih poruka kroz oslonac vizualnog modusa. Kaligrafske slike i crteži pečata u *an'āmu* djeluju kao vizualizirani ostaci tragova Poslanika, a. s., ali i moćna ljekovita i zaštitna sredstva koja bi na psihosomatskom planu mogla koristiti duhovnom razvoju i želji vlasnika *an'āma* da stupi u kontakt sa domenom Svetog.

U ovome radu nastojali smo analizom sadržaja *An'āma* Abdullaha ibn Saliha ponuditi uvid u molitvene pobožne talismanske prakse i način na koji su molitve, talismanski tekstovi i slike korišteni i integrirani u svakodnevni život vjernika. S obzirom na to da se radi o djelu koje

⁴¹ Eva de Vitray Meyerovitch, *Antologija sufijskih tekstova*, prevela s francuskog Mirjana Dobrović, Naprijed, Zagreb, 1988, 84-85.

je nastalo u Gornjem Vakufu te cirkuliralo na prostoru Bosne u 18. stoljeću, ono značajno osvjetljava i oblike svakodnevne pobožne prakse i pravce u Bosni u tom periodu i doprinosi potpunijem razumijevanju tradicije islamske duhovnosti na ovim prostorima.

IZVORI

An'ām – Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, R 86.

LITERATURA

- Bain, Alexandra, *The late Ottoman En'am-i şerif: Sacred text and images in an Islamic prayer book*, University of Victoria, 1999 (neobjavljena doktorska disertacija).
- Burak, Guy, "The Section on Prayers, Invocations, Unique Qualities of the Qur'an, and Magic Squares in the Palace Library Inventory", u: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, vol. 1, editors: G. Necipoğlu, C. Kafadar and C. H. Fleischer, Brill, Leiden, 2019.
- De Vitray Meyerovitch, Eva, *Antologija sufijskih tekstova*, prevela s francuskog Mirjana Dobrović, Naprijed, Zagreb, 1988.
- En-Nazili, Muhammed Hakki, *Hazinetu'l esrar: Riznica tajni*, sa arapskog preveo Zahid Mujkanović, KDBH Preporod Zagreb i Nakšibendijska tekija Mejtaš, Zagreb – Sarajevo, 2010.
- Gruber, Christiane, "Go Wherever You Wish, for Verily You Are Well Protected: Seal Design in Late Ottoman Amulet Scrolls and Prayer Books" u: *Visions of Enchantment: Occultism, Spiritually, and Visual Culture*, edited by Daniel Zamani, Judith Noble, Merlin Cox, Fulgur Press, London, 2019.
- Haračić, Hajrudin A., *Gornji Vakuf u prošlosti*, Džematski Medžlis Gornji Vakuf, Sarajevo, 2004.
- Karaca, Yüstra, "Hattat Mehmet Şakir'e Ait En'am-i Şerifin Muhtevası Ve Yazma Kitap Sanatları Açısından İncelenmesi", *Lale Dergisi*, 5, Lale Yayıncılık, İstanbul, 2022, 78-89.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB*, svezak VII, obradili Haso Popara i Zejnil Fajić, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo – London, 2000.

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB, svezak IX, obradio Haso Popara, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo – London, 2001.

Mehmedović, Ahmed, “Gornjovakufski prepisivači orijentalnih rukopisa”, *Anali GHB*, XXXII, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 225-248.

Schimmel, Annemarie, *Misterija brojeva*, s engleskog preveli Fikret Pašanović, Senad Topić, Alma Mujkić, Libris, Sarajevo, 2006.

Schimmel, Annemarie, *Odgonetanje Božijih znakova*, s engleskog preveo Fikret Pašanović, El-Kalem, Sarajevo, 2001.

Ždralović, Muhamed, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima II*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

AN'ĀM OF ABDULLAH IBN SALIH FROM GORNJI VAKUF: SYNERGY OF PICTURE AND TEXT IN DEVOTIONAL PRACTICE

Summary

An'ām is the name for manuscript codices that contain selected surahs from the Qur'an, prayers, blessings, pictures, graphics and seals that symbolically connect their owner or reader with the God Almighty, the Prophet Muhammad and holy places and important figures of Islamic history. These codices were long thought to be intended for private and socially restricted devotional use. However, the practice of enshrining them in public institutions, especially mosques and tekkes, as well as the existence of a large number of manuscript copies, shows that *an'ām* were very present and were used in wider social circles.

In this paper, we will present the *An'ām* of Abdullah ibn Salih from Gornji Vakuf, stored in the manuscript collection of the Oriental Institute of the University of Sarajevo (OIS, R 86). By compiling selected religious texts and combining them with illustrations, Abdullah ibn Salih created a work that offers an insight into pious practices in Bosnia at the end of the 18th century and documented how the prayer texts were read, used and integrated into everyday life. Using a phenomenological approach in the analysis of Abdullah ibn Salih's *An'ām*, we will point out the importance and role of text, representative images and graphics in the sacred context, and deal with their ritual use and the discovery of the hidden meanings of their empirical manifestation.

Key words: manuscripts, Bosnia, 18th century, text symbolism, painting, figurative graphics

RIFET RUSTEMOVIĆ^{*,*}
(Wien)

IZMEĐU SUVERENITETA, DRŽAVNOG NADZORA
I *KULTUS-AUTONOMIJE*. ISLAMSKA ZAJEDNICA I
BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI
U ANTITEZI NJEMAČKOG ORIJENTALISTE
CARLA HEINRICHA BECKERA (1876–1933)

“Nema sumnje da se Carl Becker suočavao s jednim važnim pitanjem, a to je: Može li čovjek prihvatiti moderni misaoni svijet, onakav kakav je on uistinu a da mu se idejno sasvim ne potčini?”¹

Abstrakt

U februaru ove godine navršilo se 90 godina od smrti Carla Heinricha Beckera (1876–1933), njemačkog orijentaliste, utemeljitelja savremenog germanofonog izučavanja islama i pruskog ministra kulture i obrazovanja. Od svoje pojave na naučnoj sceni, početkom XX stoljeća, C. H. Becker nastojao je fokus svog šarolikog interesovanja usmjeriti ne samo ka kulturno-povijesnom istraživanju islama već i ka muslimanskoj moderni. Na takvim osnovama naročito počiva njegova analiza islamske politike imperijalnih evropskih sila, u kojoj je centralno pitanje predstavio kroz reguliranje pravnog položaja tadašnjih bosanskohercegovačkih muslimanskih vjerskih i vakufsko-mearifskih institucija. Premda su domaći autori, poput Ahmeda Smajlovića, Smaila Balića, Nerkeza Smailagića, Saliha H. Alića, Fehima Bajraktarevića i drugih, ukazivali na

* Mr. Rifet Rustemović, pridruženi naučni saradnik, Austrijska akademija nauka – Institut za kulturalne studije i historiju teatra/ doktorand, Univerzitet Beč – Institut za historiju istočne Evrope, email: rifet.rustemovic@oeaw.ac.at; ORCID ID: 0009-0006-1758-2811

¹ Ahmed Smajlović, *Filozofija orijentalistike i njen uticaj na savremenu arapsku književnost*, preveo Mehmed Kico, El-Kalem – Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2012, 539.

Beckerov naučni opus, njegovi pasaži o Bošnjacima ostali su nereproducirani u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji i islamologiji.

U radu se analizira metod Beckerove *Islampolitik* s osvrtom na islamske institucije u Bosni i Hercegovini u kontekstu njegove antiteze suvereniteta, državnog nadzora i *kultus-autonomije*.

Ključne riječi: C. H. Becker, Austro-Ugarska Monarhija, Bosna i Hercegovina, Islamska zajednica, muslimani, islamska politika, orijentalizam

UVOD

Mandat evropskih sila dat Austro-Ugarskoj da “okupira i upravlja” najzapadnijom provincijom Osmanskog Carstva uvjetovao je, osim političko-pravnih fluktuacija, i dodatni impuls u već kompleksnoj “produkciji znanja” koju je baštiniio orijentalizam “dugog” XIX stoljeća. Istraživanje islama kao fenomena kroz tradicionalne pristupe filologije i teologije nije se moglo, shodno brojnim novovjekovnim političkim gibanjima na jugoistoku Evrope, oglušiti o vlastitu radoznalost profiliranu kroz istraživanja savremene historije (*Zeitgeschichte*) i kulturno-historijsku metodu. Stoga su austrougarska težnja prodiranja na Istok (*Drang nach Osten*), s jedne, i *sui generis* u vidu o(p)stanka muslimanskog stanovništva južno od Save – uprkos teritorijalnim gubicima Osmanskog Carstva, s druge strane, posta(ja)li tema kojoj su brojni germanofoni autori, putopisci, naučnici, fanatici, obavještajci i uhode, još i prije zvaničnih vijesti o odredbama člana XXV Berlinskog ugovora, naprosto počeli hrliti.

Njemačko uključivanje u kolonijalnu podjelu svijeta izuzetno je pogodovalo germanofonoj orijentalistici da, izuzev doprinosa kulturološkom uzdignuću Pruske (kao *Kulturstaata*), kroz bibliografiju i literarno ostvarivanje svojih perjanica postane važan faktor evropske islamologije u doba *Visokog* imperijalizma. Makar Said ostao u uvjerenju da je njemačko bavljenje islamom na prijelazu stoljeća mahom akademsko i romantičarsko – bez naziranja “malignih” elemenata,² germanofoni orijentalizam je, svakako, imao svoje pokliče i specifičnosti diskurzivnih pripisivanja.³ Njegova glavna karakteristika u prikazu islama ogledala

² Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1978, 19.

³ Demoniziranje islama ostavilo je trag i na najznačajnije njemačke filozofe koji su čitajući djela tadašnjih orijentalista iskazali podložnost “orijentalističkoj

se u disperziji i pojavi različitih tipova: od konzervativnih kolonijalnih činovnika, nepokolebljivih avanturista i diletanata, zakletih ksenofoba i mizantropa akademske i misionarske zajednice pa do liberalnih naučnika u vidu Carla Heinricha Beckera (1876–1933), posigurno jednog od reprezenata “nijansirane i poštenije intelektualne povijesti europskog orijentalizma.”⁴

OEUVRE ORIJENTALISTE

Carl Heinrich Becker rođen je 12. IV 1876. godine u Amsterdamu, kao četvrto dijete u braku njemačkog bankara i konzula Carla Wilhelma Ferdinanda Beckera i njegove supruge Julie (rođena Schöffner). Svoj put na stazi orijentalnih nauka Becker je započeo u Lausanni gdje je studirao teologiju, da bi potom nastavio sa semitskom filologijom u Berlinu i Heidelbergu – gdje je, najprije, doktorirao na temu *Djawzījevog rukopisa o halifi Omeru II* (‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz), a potom i habilitirao na temu *Egipat pod islamom*.⁵

Nakon dva istraživačka boravka na Orijentu, Becker je svoj naučno-akademski put započeo kao docent u Heidelbergu, da bi njegova karijera svoj vrhunac dostigla preuzimanjem novoosnovane katedre za *Povijest i kulturu islamskog Orijenta* na Kolonijalnom institutu u Hamburgu. Vrijeme koje je proveo u Hamburgu (1908–1913) obilježio je nastojanjima za akademskom institucionalizacijom islamskih studija (*Islamwissenschaften*), koje je kroz kulturno-povijesnu metodu i distanciranje od tradicionalnih teoloških i filoloških pristupa predstavljalo svojevrsni zaokret u germanofonoj orijentalistici. Osim što je katedra u Hamburgu bila period njegovog najplodonosnijeg stvaralaštva, pečat njegovih aktivnosti na sjeveru Njemačke predstavlja 1910. godine

tradiciji klevetanja i pogrešnog prikazivanja muslimanskog svijeta”. Hilmo Neimarlija, “Riječ urednika. Važna historija značajnih nedosljednosti”, u: Ian Almond, *Historija islama u njemačkoj misli. Od Leibniza do Nietzschea*, preveli Nevad Kahteran, Selma Đuliman, El-Kalem, Sarajevo, 2019, 7.

⁴ Rešid Hafizović, *Islam u kulturnom identitetu Europe*, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2018, 268.

⁵ Carl Heinrich Becker, *Ibn Ġauzi’s Manaqib ‘Omar ibn ‘Abd el ‘Aziz*, W. Drugulin, Leipzig, 1899, 23; Isti, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam*, tom I i II, Karl J. Trübner, Straßbourg, 1902/1903.

osnovani i danas aktivni časopis *Der Islam*.⁶ Uslijed nemogućnosti da utiče na transformaciju Kolonijalnog instituta u univerzitet, Becker je 1913. godine prihvatio poziciju predavača na orijentalnom seminaru u Bonnu, koja je ostala karakteristična po njegovom konfrontiranju s holandskim orijentalistom Snouckom C. Hurgronjeom (1857–1936) u poznatoj aferi “Holy War made in Germany” povodom objavljivanja džihad fetve. Polovinom 1916. godine Becker se povukao iz nauke, preuzevši poziciju referenta u pruskom ministarstvu obrazovanja. Po okončanju rata nastavio je svoje političke aktivnosti te u dva mandata obnašao funkciju ministra obrazovanja (1921, 1925–1930) i državnog sekretara najveće njemačke savezne države. Nakon brojnih razmirica i političkih potkusurivanja u SPD-ovoj vladi Otta Brauna, Becker se povukao iz političkog života i posvetio, sve do svoje smrti 10. II 1933. godine, vođenju *Instituta za semitistiku i islamistiku* Berlinskog univerziteta i obrazovnim aktivnostima Lige naroda.⁷

Razlozi Beckerovog zanimanja za islam predstavljaju svojevrsnu enigmu, koju ni njegovi najbliži dugogodišnji saradnici i prijatelji, poput Hellmuta Rittera (1892–1971), nisu uspjeli odgonetnuti.⁸ Međutim, odrastanje i naučno oblikovanje uz djela najeminentnijih evropskih orijentalista, poput Ignaza Goldzihera (1850–1921), Snoucka C. Hurgronjea, Alfreda v. Kremera (1828–1889), Martina Hartmanna (1851–1919), Juliusa Wellhausena (1844–1918) i drugih, predstavljalo je uvertiru u njegovu potpunu posvećenost istraživanju islama, koju je slikovito iskazao u jednom pismu italijanskom orijentalisti Leoneu

⁶ Uredništvo časopisa *Der Islam* se u jubilarnom 100. godištu osvrnulo na njegovu inicijalnu ideju o “globalnom forumu” islamskih studija. Usp. Editorial, “Der Islam and its 100th Issue”, *Der Islam*, C, 1, Berlin, 2023, 1-4.

⁷ Hellmut Ritter, “Carl Heinrich Becker als Orientalist”, *Der Islam*, XXIV, Berlin, 1937, 175-185; Guido Müller, *Weltpolitische Bildung und akademische Reform. Carl Heinrich Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik 1908-1930*, Böhlau, Köln, 1991, 21-24; Josef van Ess, “From Wellhausen to Becker. The Emergence of *Kulturgeschichte* in Islamic Studies [1980]”, u: *Kleine Schriften by Josef van Ess*, tom I, Urednik: Heinrich Biesterfeldt, Brill, Leiden, 2018, 6-10.

⁸ Pripremajući gore navedeni obituarij, i sam Ritter je gospođi Hedwig, Beckerovoj udovici, postavio otvoreno pitanje: “Imate li ikakvu predodžbu zašto je on zapravo postao orijentalist?”. Ritter H. Becker 17. 10. 1935, pismo br. 348, cit. prema: Bert Böhmer, *Carl Heinrich Becker. Geschichte einer großbürgerlichen Familie in Briefen und Dokumenten*, <http://carl-heinrich-becker.de/category/carl-heinrich-becker/briefe-carl-heinrich-becker> (datum posljednje posjete: 31. 05. 2023).

Caetaniju (1869–1935) – posebno naglasivši kako “s gorućim interesovanjem pratim sve što se tiče islamske povijesti i kulture.”⁹

Za razliku od savremenika ili prijašnjih orijentalista, Beckerovo polimorfno poimanje islama “kao religije, kao civilizacije i kao državne ideje” bilo je naznaka da je “krenuo svojim putem”. Stoga su u njegovom islamološkom opusu apsorbirane palete različitih tema: islamska civilizacija, srednjovjekovna kulturno-ekonomska povijest islama, islam u Africi, islamska moderna, kolonijalne politike i pitanje savremenog Orijenta i sl.¹⁰ Još početkom osamnaestogodišnje prepiske s Martinom Hartmannom, koju je započeo tokom doktorskih studija u Berlinu i Heidelbergu,¹¹ uočljive su tendencije njegovog približavanja ka naučnom istraživanju savremenog islama u jednoj vrsti političke i povijesno-znanstvene perspektive. Ovakav odnos prema islamu Becker je predstavio kao *islamsku politiku* (*Islampolitik*) koja, kako je naveo, predstoji kao usud kolonijalnoj politici i predstavlja nužnost svake države “koja ima muslimane za podanike”. Shodno pojmovnom diferenciranju, kod Beckera se termin nastoji vrednovati naučnim i objektivnim pristupima, jedinstvene širine u svome značenju.¹²

⁹ Becker Caetaniju 06. 04. 1906, pismo br. 2, cit. prema Giovanni Morrone, “L. Caetani – C. H. Becker, Carteggio (1906–1914)”, *Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, XXI, 9, Rim, 2011, 115.

¹⁰ Usp. C. H. Becker, *Islamstudien. Vom Werden und Wesen der islamischen Welt*, tom I [dalje: *IS*, I] i tom II [dalje: *IS*, II], Quelle & Meyer, Leipzig, 1924/1932.

¹¹ *Islampolitik und Islamwissenschaft im deutschen Kaiserreich. Der Briefwechsel zwischen Carl Heinrich Becker und Martin Hartmann (1900–1918)*, Urednik: Ludmila Hanisch, Documentatiebureau Islam-Christendom, Leiden, 1992.

¹² Becker Herzfeldu, 03. 05. 1915, pismo br. 169, cit. prema B. Böhmer, *Carl Heinrich Becker*. Drugi autori iz prve polovine XX stoljeća smatrali su kako je “Islampolitik” jedan klasični “politički šlagvort” kojim se manipuliralo jednako kao i sa sličnim frazama, te da politička praksa *islamske politike*, u biti, predstavlja odnos prema Osmanskom Carstvu, islamskoj velesili. Usp. Edgar Pröbster, “Die Entwicklung von Frankreichs Islampolitik 1830 bis 1930”, *Zeitschrift für Politik*, XX, Berlin, 1931, 477. Današnji autori “Islampolitik” tumače kao termin koji je na prijelazu stoljeća označavao “najprije politiku kolonijalnih država *naspram* islamskog svijeta”. Reinhard Schulze, “Die Politisierung des Islam im 19. Jahrhundert”, *Die Welt des Islams*, XXII, 1/4, Leiden, 1982, 103. U savremenom kontekstu, termin svakako ima drugačiju semantiku, koja se nerijetko nadovezuje i na integraciju ili inkluziju prema državnim liberalno-sekularnim normama. Farid Hafez, “Alte neue Islampolitik in Österreich? Eine postkoloniale Analyse der österreichischen Islampolitik”, *Zeitschrift für Politik*, LXV, 1, Baden-Baden, 2018, 28.

Kako je i Erich Pritsch (1887–1961) skicirao u svojoj *hommage*-recenziji, Beckerov naučni metod je njegovom historijski orijentiranom uglu posmatranja djelovao suštinski poput mostova između prošlosti i budućnosti,¹³ u čijoj sintezi se uočava binarni pristup “sadržajnog” i “lokalnog”, odnosno vrednovanje njihovog *postanka* (“Werden”) i *suštine* (“Wesen”).¹⁴ Beckerov koncept izučavanja *modernog islama* konzistentno (pre)ispituje odnos države i religije kroz analizu nekoliko ključnih faktora, plastično ilustriranih kroz instituciju *halife* (njenu vjersku i političku doktrinu), te *džumu* i *hutbu* kao temeljne elemente islamskog “kultusa” i njihovu ceremonijalnu primjenu u islamskim postklasičnim zajednicama širom svijeta. Naime, pitanje razdvajanja “državno-političkog i vjerskog” Becker veže još za prvu muslimansku zajednicu, smatrajući da je “rođeno u momentu (...) kada je posljednji od poslanika sklopio oči”,¹⁵ te ga na osebujan način predstavlja u vlastitom vremenu kroz paradigmu balkanskih muslimanskih zajednica i njihovog pravnog odnosa između države i halifata:

*To je [taj] vjerski zahtjev da također i muslimani pod stranom vladavinom tokom molitve spominju ime halife i da šejhul-islam vrhovnom učenjaku dotičnog područja dodjeljuje investituru. Ovakvi zahtjevi su kroz državne ugovore Osmanskog Carstva s Austrijom, Italijom, Srbijom, Bugarskom i Grčkom zvanično priznati i može ih se interpretirati kao čisto političke, jer halifa nije duhovna – već politička institucija.*¹⁶

Bez ikakve dvojbe je njegova polimatija, ostvarena kroz 230 islamo-loških naslova, svoj zenit dostigla u kulturnim i socio-političkim pitanjima islama i muslimanske moderne, pri čemu je njegov primarni diskurs, koherentno osnažen dogmatikom i dostatnim historijskim, pravnim i općedruštvenim temama, predstavljao početnu fazu koja ga je, kao historičara, na koncu vodila do analize pravnog položaja bosanskomuslimanskih vjerskih i vakufsko-mearifskih institucija XIX i prvih godina XX stoljeća.¹⁷

¹³ Erich Pritsch, “C. H. Becker: *Islamstudien*”, *Die Welt des Islams*, XV, 1/2, Berlin, 1933, 55.

¹⁴ “Savremeni Mladoturčin i Berber iz Maroka, visokoobrazovani Indijac i [od]nedavno preobraženi Bantu Crnac su [svi] muslimani, ali s kojom razlikom!”. C. H. Becker, “Ist der Islam eine Gefahr für unsere Kolonien? [1909]”, u: *IS*, II, 156, 176.

¹⁵ Isti, “Der türkische Staatsgedanke [1916]”, u: *IS*, II, 336.

¹⁶ *Ibid.*, 343-344.

¹⁷ Jean Jacques Waardenburg, *L'Islam dans le miroir de l'Occident*, Mouton, Paris, 1963, 30; Enno Littmann, *Der deutsche Beitrag zur Wissenschaft vom Vorderen Orient*, Kohlhammer, Stuttgart, 1942, 9, 38.

STOLJEĆE NAUČNE KRITIKE I RECEPCIJE:
C. H. BECKER U RADOVIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH
I BOŠNJAČKIH AUTORA

Bosanskohercegovačko zanimanje za aktivnostima germanofonih orijentalnih udruženja i naučnim stvaralaštvom njihovih članova i stručnih glasila krajem XIX i početkom XX stoljeća bilo je, uslijed velikog broja orijentalista među činovnicima Zemaljske vlade u Sarajevu¹⁸ te znatnog broja bošnjačkih studenata u univerzitetским centrima Monarhije – naročito one inteligencije koja je nastojala uticati na pozitivni *imago* islama u germanofonim medijima –, s velikom pažnjom praćeno i analizirano, te u različitim formama u domaćem izdavaštvu objavljivano.¹⁹

Tokom XX i prvih godina XXI stoljeća ime C. H. Beckera bilo je nerijetko prisutno u naučnom aparatu bosanskohercegovačkih, napose bošnjačkih autora, čiji su radovi predstavljali prilog univerzalnim raspravama o autentičnosti islamske civilizacije i kulture ili o povijesti Arapa u srednjem vijeku. Nažalost, drugi i brojniji dio Beckerovog stvaralačkog opusa, posvećen temama savremenog islama i položaju muslimanskih zajednica pod kolonijalnim upravama, panislamizmu i “internacionalitetu islama” – koji se najdirektnije dotiče bosanskohercegovačkih muslimana – ostao je skoro pa u potpunosti nereproduciran.²⁰

¹⁸ Iako je Becker održavao vrlo živu prepisku s mađarskom inteligencijom, iznenađuje da se u njegovom fondu ne nalazi niti jedna razmjena pisama s nekadašnjim vukufskim povjerenikom Zemaljske vlade u Sarajevu Janosom Kracsárikom (1857–1943). Iznenađenje je veće tim što, pored obostranog divljenja prema Goldziheru, zajedničke aktivnosti u radu Generalne skupštine DMG-a 1902. godine ukazuju na lično poznanstvo. “Protokollarischer Bericht über die zu Hamburg abgehaltene Allgemeine Versammlung”, *ZDMG*, LVI, Leipzig, 1902, XLIX.

¹⁹ Npr. Nazim [Safvet-beg Bašagić], “Sud evropskog učenjaka [Alfreda Kremera] o islamskoj prosvjeti”, *Behar*, I, 1, Sarajevo, 1900, 49-50; Leone Caetani, “Uloga islama u razvitku civilizacije [prijevod: Nadžida O. Hadžić]”, *Gajret*, X, 2 i 3, Sarajevo 01. 02. 1926, 27-28.

²⁰ Kao izuzetak mogao bi poslužiti rad Osmana Nuriya Hadžića “Muslimanska versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini i pitanje Carigradskog halifata (povodom 25-godišnjice Džabićevog pokreta), *Brasvo*, XIX, 32, Beograd, 1925, 217-248, za čije izvore je Hadžić naveo i Bartholdovu raspravu o halifi i sultanu (“Prof. V. Bartold: Halifa i Sultan”). Nažalost, nejasno je da li je O. N. Hadžić koristio (isključivo) izvornu, rusku verziju, objavljenu 1912. godine u prvom broju Bartholdovog časopisa *Mir Islama* (203-226; 345-400) i/li njemački prijevod i analizu od C. H. Beckera (“Barthold’s Studien über Kalif und Sultan. Besprochen und im Auszuge mitgeteilt von C. H. Becker”, *Der Islam*, VI, Strassburg, 1916,

Beckerovo ime u djelima bosanskohercegovačkih autora najprije počiva na indirektnoj osnovi, s obzirom na to da su časopisi koje je osnovao ili izdanja u kojima se kao koautor pojavljivao bili korišteni u naučnom aparatu tadašnje bošnjačke inteligencije. Tako je i najpoznatiji sarajevski hroničar na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, Muhamed Enveri Kadić (1855–1931), za izvore svoje *Hronike* koristio informacije koje su objavljivane u Beckerovom časopisu *Der Islam*.²¹ S obzirom na to da je Becker bio aktivan saradnik i referentni autor u drugim revijama, poput berlinske *Die Welt des Islams*, na koju su bili pretplaćeni članovi udruženja *Klub der islamitischen Akademiker aus Bosnien und Herzegowina* u Beču i *Der musulmanische Studenten-Sportklub (Muslimanski Gjački Sportski klub)* u Sarajevu, taj podatak uveliko podstiče održivost iznesene opaske.²² Fehim Bajraktarević (1889–1970), jedan od posljednjih bosanskohercegovačkih studenata koji su naučnu kvalifikaciju stekli za vrijeme austrougarske uprave, također je, još od svojih mladalačkih dana, s velikom pažnjom pratio evropsko naučno stvaralaštvo o islamu, među kojima i jubilarne zbornike ili časopise u kojima se C. H. Becker pojavljivao kao autor.²³ No, Beckerova djela je Bajraktarević podrobnije analizirao kao renomirani utemeljitelj beogradske katedre za orijentalnu filologiju, kada je u jednom od svojih najznačajnijih radova – tumačeći Goetheovu “nerazlučivost Istoka i Zapada” – prihvatio njegove autoritativne ocjene o uskim odnosima između islama i kršćanstva na koje su pozivali pojedini evropski autori.²⁴

350-412). Usp. i: Rifet Rustemović, “Von der Malkontentenbewegung bis zur gesetzlichen Anerkennung. Die Rolle der Autonomiebewegung der bosnischen Muslime bei der Anerkennung des Islams in der Habsburgermonarchie”, u: *Die Islamische Glaubensgemeinschaft in Österreich 1909–1979–2019*, Urednici: Rijad Dautović, Farid Hafez, new academic press, Beč, 2019, 21.

²¹ Alma Omanović-Veladžić, “Nad izvorima Kadićevog rukopisnog djela *Tārīḥ-i Enverī*”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014, Sarajevo, 2015, 367.

²² “Nachrichten über Angelegenheiten der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde”, *Die Welt des Islams*, III, 3/4, Berlin, 1916, VIII.

²³ Fehim Nedžati, “Enciklopedija islama”, *Gajret*, IV, 5, Sarajevo 01. 03. 1911, 75. Npr. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [ZDMG]*, zbornik u čast Ernesta Kuhna i sl.; Fehim Bajraktarević, *Die Lāmīja des Abū Kabīr al-Hudālī*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1917, 3.

²⁴ Fehim Bajraktarević, *Uticaj Istoka na Getea. Književno-naučna studija*, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938, 5-6. Riječ je o španskom arabisti Miguelu Asinu Palaciosu (1871–1944) i njegovom djelu *La Escatologia Musulmana en la Divina Comedia*, čija je pojava izazvala veliko zanimanje u Evropi. Iako je u pogovoru trećeg izdanja (objavljeno 1943. godine)

Objedinjavanje Beckerovih radova u dvotomni kompendijum pod nazivom *Islamstudien* (1924/1932) doprinijelo je jednostavnijoj dostupnosti i kod domaćih pisaca. Ukazujući na patvoreno pisanje Milorada Nedeljkovića u beogradskom "Balkanu", bosanskohercegovački pseudonimom potpisani autor se osvrnuo i na Beckerove stavove o islamu: "Zna li taj člankopisac da Islam ispovijeda načelo: 'U Islamu nema sile'?" A je li čitao šta pišu glasovite orijentaliste kao na primjer u Njemačkoj Prof. Bercek [sic!], u Engleskoj Dr. Arnold, u Americi Dr. Sidderd [Lothrop Stoddard, isp. RR], o islamskoj toleranciji. Svi ovi, nakon pomnog istraživanja, dolaze do zaključka da islam nije imao potrebe upotrijebiti mač."²⁵

U nekoliko svojih radova, datiranih prije i poslije Drugog svjetskog rata, kairski i berlinski student Salih H. Alić (1914–1997) pisao je kako je C. H. Becker, "veliki njemački orijentalist, koji je u dva maha bio ministar prosvjete", posebno naglašavao kako "islam nije samo religija nego i civilizacija i državna ideja" pri čemu je "budućnost islama u paktiranju s evropskim kulturnim životom" i da o "prelazu muslimana na kršćanstvo ne može biti ni govora."²⁶ Na drugom mjestu H. Alić je analizirao Beckerovo stanovište o razvoju islama "na helenističkom tlu, helenističkim sredstvima i u helenističkim formama, sa prevagom orijentalnih utjecaja".²⁷

U analizama bosanskohercegovačkih autora nakon Drugog svjetskog rata radovi C. H. Beckera su vrednovani s različitog polazišta ili su, tek, domaći autori na marginama bibliografije evidentirali njemačkog orijentalistu kao jednog od islamologa i autora o povijesti islama. Takav

Palacios donio sumaran pregled evropskih autora koji su naklono vrednovali njegovu tezu, previdio je spomenuti ne samo C. H. Beckera već i najvećeg bosanskohercegovačkog hispanistu Kalmija Baruha, usp. "Islamski izvori Danteove Božanske komedije", *Kalendar Gajret za 1940*, Sarajevo, 1939, 186-193. Miguel Asin Palacios, *Dante i islam*, preveo Rijad Ganibegović, El-Kalem, Sarajevo, 2021, 463-469, 569-586.

²⁵ Omladinac, "Tendenciozno pisanje 'Balkana' o Islamu", *Islamski glas*, I, 14, Sarajevo, 03. 01. 1936, 2.

²⁶ Salih Hadžalić [sic!], "Islam i stvarnost", *Novi behar*, XIII, 13-18, Sarajevo, 1939-1940, 211-212, 214.

²⁷ Kako je i sam naveo, koristio se prvom knjigom Beckerovih *Islamstudien* "gdje su sabrane njegove brojne rasprave o ovom problemu". Salih H. Alić, "Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIV/1974, Sarajevo, 1976, 112.

je, primjerice, slučaj s disertacijom Mehmeda Maslića (1910–1989),²⁸ dok je Mehmed Kico (1949–2018) tokom vlastitih istraživanja i rada na prijevodu kapitalne Smajlovićeve studije uvrstio Beckera u svoj indeks autora čiji je doprinos, između ostalog, uticao na razvoj kulture prevođenja, ali i kao plastičan primjer za ukazivanje nedosljednosti i odstupanja pri pisanju imena stranog porijekla na arapskom jeziku.²⁹ Drugi autori, poput Fuada Saltage (1952–2012), bez naročite intencije za argumen-tacijom vlastitih navoda, smatrali su Beckera neprijateljskim ne samo prema Arapima već i prema islamu, vjerujući da je “u analizi multikul-ture apstrahirao sve što je suštinski istočnjačko, muslimansko, svodeći islamsku civilizaciju na helenizam koji se sukcesivno arabizirao”.³⁰

Za razliku od pomenutih autora, nekolicina bosanskohercegovačkih intelektualaca je s posebnom pažnjom analizirala Beckerova djela i teze. Rođeni Mostarac i nekadašnji student u Leipzigu i Beču, Smail Balić (1920–2002), u svojim nepregledno bogatim referencama posebnu pažnju posvetio je djelima njemačkog orijentaliste. Balić je smatrao kako su radovi pojedinih domaćih autora koji su pisali o Bosni, poput “Ive Pilara, Dinka Tomašića i Muhameda Hadžijahića (...) vrlo bliski C. H. Beckerovom poimanju filozofske islamistike”.³¹ No, u narednom perio-du, čini se da je i kod Balića primjetan uticaj Beckerove metodologije, jer je u svojim radovima koristio njegovu nomenklaturu geneze i suštine (“Werden und Wesen”).³² Također, u jednom od svojih posljednjih djela, Balić je, slično kao i *Omladinac* 1936. godine, podsjetio na Beckerove stavove nasuprot ustaljenog stereotipa “širenja islama mačem”, u kojima je njemački orijentalista dokazao kako “vojno širenje muslimanske

²⁸ Mehmed Maslić, *Das islamische Erbrecht nach der hanefitischen Schule unter besonderer Berücksichtigung der scheriatsrechtlichen Praxis in Bosnien und der Herzegowina*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1947, 1.

²⁹ C. H. Becker je evidentiran dva puta, jednom kao “Becker (Carl Heinrich)”, a drugi put kao “Bekker (Karl Heinrich)”. Mehmed Kico, *Arapski jezik u prevođenju između Istoka i Zapada*, El-Kalem, Sarajevo, 2012, 136; Isti, “Vodič kroz imena orijentalista”, *Novi Muallim*, 45, Sarajevo, 2011, 89.

³⁰ Fuad Saltaga, *Islam u iskrivljenom ogledalu: evrocentrizam spram islama*, SALFU, Sarajevo, 1998, 191.

³¹ Smail Balić, *Die geistigen Triebkräfte im bosnisch-herzegowinischen Islam (Ideengeschichtliche und soziologische Ansätze)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1945, 32.

³² Isti, “Der Islam zwischen Donau und Adria (Sein Werden und Wesen)”, *Anatolica*, I, 1, Leiden, 1967, 93-104. Također, Balić se u navedenom radu osvrnuo na Beckerovo tumačenje džizije i na pravni položaj muslimanskih i nemuslimanskih podanika. Usp. str. 102-104.

države nije istovjetno sa širenjem islama” – što su dva različita povijesna toka. Cjelokupan ciklus Balić je zaokružio objavivši u časopisu *Der Islam* svoj rad o bosanskohercegovačkim muslimanima.³³

Uz Balića, najdosljedniji u korištenju Beckerovog islamološkog opusa bio je Nerkez Smailagić (1927–1985), autor u čijim radovima se, kako to ističe Enes Karić, pomiruju “ultraislamski i evropocentrički stavovi i težnje”.³⁴ Iako Beckeru nije ukazao značajnije mjesto u plejadi orijentalista i islamologa, dajući prednost “Goldziheru (o islamskoj predaji), Hurgronjeu (o islamskom pravu)[?], Wellhausenu (kao autoru povijesti islamskog svijeta) i Nöldekeu (kur’anske studije)”³⁵, očividno je da se Smailagić, svakako uz druge brojne autore i radove, poslužio i Beckerovom postavkom razvoja orijentalnih i islamskih nauka u Njemačkoj, te pitanjem institucije halifata XIX i XX stoljeća.³⁶ Aktivnosti u istraživanju rukopisa i papirusa, na kakvim je svojevrmeno radio i C. H. Becker u Heidelbergu, Madridu, istanbulskim džamijama i drugdje, Smailagić je istakao kao izuzetno važnu metodu u “poznavanju Islama”.³⁷ Na koncu, Smailagić navodi da je C. H. Becker prvi ukazao na vezu “između islamskog vjerskog izlaganja i sudačkog sjedala u ranom arapskom periodu”, čime je objašnjeno “zašto *hatib* mora sjesti između dvije *hutbe*, zašto se mora osloniti na štap, mač ili luk, što su bili atributi suca u staroj Arabiji.”³⁸ U drugim djelima Smailagić je naročito nastojao kritici podvrgnuti teorije o “helenističkoj baštini” islamske

³³ Isti, *Zaboravljeni islam*, Gesellschaft Bosnischer Akademiker in Österreich, Beč, 2000, 181, 214; Isti, “Der bosnisch-herzegowinische Islam”, *Der Islam*, XLIV, Berlin, 1968, 115-137.

³⁴ Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knj. 1, El-Kalem, Sarajevo, 2004, 632.

³⁵ Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 464. Ovakvo vrednovanje (kod Smailagića vrlo vjerovatno potiče od Pareta, usp. *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldeke*, F. Steiner, Wiesbaden, 1966, 18) postalo je, faktički, norma nakon što je Becker prvi tom svojih *Islamstudien* u znak zahvalnosti i iznimnog poštovanja posvetio “mojim učiteljima, utemeljiteljima istraživanja islama, dvojici umrlih i dvojici živih: J. Wellhausenu, I. Goldziheru, Th. Noeldekeu, C. Snouck Hurgronjeu”.

³⁶ *Ibid.*, 231-232. O tome kod Beckera: “Der türkische Staatsgedanke [1916]”, u: *IS*, II, 334-344.

³⁷ *Ibid.*, 464.

³⁸ *Ibid.*, 251. Smailagić je ovdje u potpunosti prihvatio natuknicu holandskog orijentaliste o hutbi iz prvog izdanja *Enciklopedije islama*. Usp. Arent Jan Wensinck, “*Kḥuṭba*”, *Encyclopaedia of Islam*, II, Urednik: Martijn Houtsma et al., Brill, Leyden, 1927, 981. Beckerove crtice o važnosti petka i hutbe čitamo i kod

civilizacije, što se na izvjestan način može smatrati svojevrsnom replikom i Beckeru.³⁹

O Beckerovom prisustvu u djelima bošnjačkih autora od naročite je važnosti studija Ahmeda Smajlovića (1938–1988), djelo koje je već kao disertacija i svojim prvim arapskim izdanjem (*Falsafa al-istišrāq wa aṭaruhā fī al-adab al-‘arabī al-mu‘āšir*, 1974/1980) privuklo pažnju brojnih autora, čime je postalo neizostavan dio univerzalne naučne kritike orijentalizma.⁴⁰ U svojoj obimnoj studiji Smajlović se na više mjesta doticao pojedinih Beckerovih osvrtā o islamu, pri čemu je njemačkog orijentalistu najprije držao za istraživače sklone “objektivnosti, koji se drže činjenica” i pred kojima su “neodmjerene ocjene (...) otišle u vjetar”, priznavši mu doprinos u utvrđivanju “suštinskog jedinstva klasičnih civilizacija” kao što su islamska i evropska.⁴¹ Na drugim mjestima Smajlović je vješto polemizirao o Beckerovim aspektima autentičnosti islamske civilizacije, zaključujući da je sama orijentalistika potvrdila mnoge utjecaje koje je islamska civilizacija ostvarila, čime su “utjecaji muslimana i baštinika arapskog jezika na Evropu bili znatni”, ali i da u kontekstu suštinskog jedinstva “svakako treba jasno razlikovati evropski i orijentalni duh”.⁴² Smajlović se prvenstveno služio arapskim prijevodima Beckerovih radova te drugih orijentalista – literaturi koja je uglavnom nastala u godinama nakon Drugog svjetskog rata – koji se bave njemačkom orijentalistikom i njenim diskursom.⁴³

Annemarie Schimmel (1922–2003) u knjizi *Islamska godina: vremena i praznici*, prevela Niđara Pašanović, El-Kalem, Sarajevo, 2007, 32-33.

³⁹ Nerkez Smailagić, *Klasična kultura islama*, knjiga I, vl. naklada, Zagreb, 1973, 75-86.

⁴⁰ Usp. Hartmut Fändrich, “Orientalismus und *Orientalismus*: Überlegungen zu Edward Said, Michel Foucault und westlichen ‘Islamstudien’”, *Die Welt des Islams*, XXVIII, Leiden, 1988, 186; Ekkehard Rudolph, *Westliche Islamwissenschaft im Spiegel muslimischer Kritik: Grundzüge und aktuelle Merkmale einer innerislamischen Diskussion*, Schwarz, Berlin, 1991, 78-79. Alexander Haridi, autor najznačajnije studije o Beckerovim kulturno-civilizacijskim aspektima islama previdio je, nažalost, u popisu arapske kritike (Aqīqī i drugi) uvrstiti i Smajlovićevu studiju. Alexander Haridi, *Das Paradigma der “islamischen Zivilisation” – oder die Begründung der deutschen Islamwissenschaft durch Carl Heinrich Becker (1876–1933)*, Ergon, Würzburg, 2005, 166-176.

⁴¹ A. Smajlović, *Filozofija orijentalistike*, 253.

⁴² *Ibid.*, 538-540.

⁴³ Riječ je o Beckerovoj brošuri *Das Erbe der Antike im Orient und Okzident* (Quelle & Meyer, Leipzig, 1931), koju je 1946. godine, uz druge radove C. H. Beckera i u vezi s njim, preveo i objavio Abdarrahman Badawi. Hellmut Ritter,

Pored naučne i kritičke domaće literature,⁴⁴ vrijedi spomenuti i selekciju *100 svjetskih velikana o islamu*, u koju je priređivač, na osnovu engleskog izdanja Beckerovog djela o kršćanstvu i islamu, uvrstio pozitivne stavove njemačkog orijentaliste o poslaniku Muhammedu, a. s.⁴⁵

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI U KONCEPTU BECKEROVE “ISLAMSKE POLITIKE”

Od pariške Milenijske izložbe do Strothmannove posjete Sarajevu 1929. godine: Beckerova gnoseologija i metodologija o bosanskohercegovačkim muslimanima

O Beckerovim prvobitnim spoznajama o bosanskim muslimanima *en fin de siècle* može se samo nagađati i stavljati znak pitanja: koliko se kroz Hammerov opus ili na osnovu rukopisnih i kataloških zbirki Berlina, Beča, Pariza, Istanbula, Leipziga mogao upoznati s brojnim bošnjačkim autorima osmanske književnosti i poezije, ili koliko se pod uticajem majčinog amidže, “velikog *goetheovca*”,⁴⁶ mogao upoznati sa životom plemstva nekadašnjeg Bosanskog ejaleta kroz “Žalosnu pjesancu plemenate Hasanaginice” (*Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*)?

“Misir/Egypt”, *Oriens*, II, 2, Leiden, 1949, 346; Jörg Kraemer, *Das Problem der Islamischen Kulturgeschichte*, Niemeyer, Tübingen, 1959, 26. Na drugom mjestu, Smajlović se vodio arapskim prijevodom studije Franza Rosenthala (*The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, 1947) u kojoj je jedan od ključnih motiva Beckerov članak “Ubi sunt qui ante nos in mundo fuere [1916]”.

⁴⁴ Pored *pro et contra* narativa o Beckeru u djelima Edwarda Saida (*Orientalism*), Hichema Djaita (*Europe and Islam*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1985) i Ahmeta Davutoğlua (*Alternative Paradigms. The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, University Press of America, Lanham, 1994), koja su prevedena na bosanski jezik, vrlo je simptomatično, čak i začuđujuće, kako u brošuri o apokaliptičnosti orijentalistike i njenih protagonista kao “otvorenih protivnika i mrzitelja islama” nije niti jednom evidentirana Beckerova aktivnost. Usp. Mustafa es-Sibai, *Orijentalizam i orijentalisti: za i protiv*, preveo Nezir Halilović, Selam, Zenica, 2003.

⁴⁵ Samir Bikić, *100 svjetskih velikana o islamu (o Kur‘anu, o poslaniku Muhammedu i muslimanima)*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2015, 42-43.

⁴⁶ Kristina Michaelis, Ulf Morgenstern, *Die Gelnhäuser Großbürgerfamilien Becker und Schöffner: Kaufleute, Kosmopoliten, Kunstmäzene*, Am Goldenen Fuss, Hamburg, 2013, 41.

No, ono što je sigurno, posjetitelju Milenijske izložbe 1900. godine, radoznalog duha kakav je bio Beckerov, naprosto nisu mogli promaknuti brojni detalji kojima je u Parizu bio predstavljen bosanski paviljon.⁴⁷ Beckerova naučna produkcija o bosanskohercegovačkim muslimanima se, kao posljedica njegovog zanimanja i metodologije, i više nego primjetno razvijala: na početku se radilo tek o marginalnim komentarima koji su pratili kritičke osvrtne na noviju literaturu u islamskim studijama, da bi potom njemački orijentalista djelovao u potpunosti posvećen analizi austrougarske “islamske politike” naspram cjelokupne tadašnje vjerske i vakufsko-mearifске organizacije Bošnjaka. S obzirom na karakterističan stil i naučni pristup, Becker je u svojim analizama i komentarima izuzetno vješto, uz solidan bibliografski opus, predstavio i same refleksije koje je na državni poredak Dvojne monarhije izazvalo postojanje jedne muslimanske zajednice.

U *Izvjestajima* 1908. [Bericht II] i 1912. [Bericht III] godine Becker je skrenuo pažnju na njemačko izdanje Hangijeve studije (u prijevodu Hermanna Tauska) o životu i običajima Bošnjaka,⁴⁸ čiju analizu je upotupnio sistematskim i vrlo detaljnim izvještajem o organizaciji “tamošnjeg islama”, kojeg je donio “jedan Musliman” u francuskoj *Revue du monde musulman*.⁴⁹ Kao i kod drugih pitanja koja je tretirao u islamskim naukama, Becker je očevidno i o pitanju bosanskohercegovačkih muslimana imao u vidu pojedine Hartmannove “novinarske” crtice o aktivnostima Bošnjaka tokom završne faze Autonomnog pokreta i prvih postaneksionih godina u Monarhiji.⁵⁰ Pitanje dodjele menšure

⁴⁷ H. Ritter, “Becker als Orientalist”, 175-176. Iako je u njegovom fondu arhivirana korespondencija s više od 3.000 osoba (od 1896. do 1932. godine), nažalost, nije uočena niti jedna prepiska koja bi indicirala postojanje direktnih veza s bošnjačkom inteligencijom. No, to svakako ne umanjuje mogućnost da je pruski ministar, u okviru svoje desetodnevne diplomatske posjete Mađarskoj 1926. godine, tokom obilaska Đul-babinog turbeta (“das Grabmal von Gül Baba”) mogao doći u bliži kontakt s tadašnjim miljenikom mađarske vlade i apogetom osnivanja mađarske Islamske zajednice Hilmi-ef. Durićem (1887–1941). “Strogo povjerljivi protokol” Beckerovog službenog putovanja citiran prema: Gábor Ujváry, “Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május-júniusi magyarországi látogatásáról”, *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, Budimpešta, 2006, 281.

⁴⁸ Anton Hangi, *Die Moslim's in Bosnien - Hercegovina: ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*, Kajon, Sarajevo, 1907.

⁴⁹ Imza Mahfouz, “L'islam en Bosnie et Herzegovine”, *Revue du monde musulman*, II, 7, Paris, 1907, 289-309.

⁵⁰ Martin Hartmann, *Der Islamische Orient*, tom I, Wolf Peiser, Berlin, 1905, 90-91; Isti, *Der islamische Orient*, tom III: *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Rudolf

reisul-ulemi, koje je naknadno predstavio kao neizostavan segment kompleksne slike islama u međunarodnim odnosima, najprije je nastojao skicirati kao svojevrsnu kritiku tadašnjim germanofonim orijentalnim i islamskim studijama:

*O muslimanima u Bosni i Hercegovini bili smo do sada veoma slabo podučavani, premda su u zadnje vrijeme mnogo toga uradili da se o njima politički govori povodom pitanja ko će njihovog vjerskog poglavara imenovati; oni bi rado istanbulskog šejhu-l-islama s time ovlaštenog vidjeli, u što se Austrija nije bila voljna upustiti.*⁵¹

Osim gorućih političkih pitanja i njihovih implikacija na praktičnu realizaciju statutarnog organiziranja Islamske zajednice bosanskohercegovačkih muslimana, Becker je također uočio postojanost kompromisa između šerijatskih propisa i predislamskih narodnih običaja kod Bošnjaka, navodeći kako se “čisti slavizam odaje prije svega u odnosima spolova prije braka”, kako se u ašikovanju sadrže tragovi “otmice mlade” i sl. Iako Hangi “ne raspolaže stručnim znanjem o islamu”, Becker ističe da je “autor pažljivo sabrao mnogo vrijedan materijal” praćen, između ostalog, lokalnim legendama.⁵² No Beckerove ocjene o Bošnjacima u *Izveštajima* su kudikamo više bazirane na “realijama” i političkim pikanterijama stvarnog vremena nego nužno na naučnom i literarnom opusu koji o njima govori.

Sličan pristup, uz iznimnu opskrbljenost naučnim aparatom, Becker je u potpunosti etablirao 1915. godine u svome najdetaljnijem osvrtu o bosanskohercegovačkim muslimanima. Iako su svi važni procesi koji su se ticali oblikovanja tadašnje Islamske zajednice već bili uveliko

Haupt, Leipzig, 1910, 116. Nakon što je nekoliko dana proveo u društvu austrijskih orijentalista u Beču, Hartmann je s velikim entuzijazmom pisao Beckeru o statusu tamošnje “islamske politike” i saradnji s orijentalnim udruženjima. Hartmann Beckeru, 31. 12. 1909, pismo br. 39, cit. prema: L. Hanisch, *Der Briefwechsel*, 55.

⁵¹ C. H. Becker, “Islam [Bericht II]”, *Archiv für Religionswissenschaft*, XI, Leipzig, 1908, 359-360. Pasaž je u potpunosti preuzet od Mahfouza (usp. “L’islam”, 300-302), koji je nakon vijesti o Autonomnom pokretu bosanskohercegovačkih muslimana u *Pester Lloyd*u od 17. 03. 1907. godine iscrpno analizirao pitanje odnosa okupacione vlasti prema muslimanima u Bosni i Hercegovini. Kako je redakcija u uvodu navela, Mahfouz je pseudonim njihovog saradnika, vjerovatno jednog od alžirskih muslimana koji su saradivali s Alfredom Le Chatelierom (1855–1929), urednikom i osnivačem lista. Vidi i: Gavin Murray-Miller, *Empire Unbound: France and the Muslim Mediterranean, 1880–1918*, Oxford University Press, New York, 2022, 120-122.

⁵² Ibid.

okončani,⁵³ Becker je, kao savremenik, kod pojedinih i još uvijek neriješениh pitanja vrlo vješto ostajao otvoren, dok je kod drugih nastojao iskazati svoj “čisto historijski” i “čisto naučni” pristup, potkrijepljen povijesnim izvorima različitih provenijencija i otvaranjem pitanja koja odaju dojam neprestane polemike s tradicionalnim poimanjem orijentalnih studija.

Pri ovoj analizi, koja je tokom druge ratne godine bila predstavljena berlinskom auditoriju na poziv Martina Hartmanna i udruženja *Deutsche Gesellschaft für Islamkunde*,⁵⁴ njemački orijentalista je imao na raspolaganju informacijama neizmjereno bogat Krcsmárikov članak o Bosni i Hercegovini iz prvog toma *Enciklopedije islama*,⁵⁵ osvrt uredništva prvog broja časopisa *Die Welt des Islams* o bosanskohercegovačkim muslimanima,⁵⁶ stenografske bilješke Gornjeg doma Carskog vijeća (*Herrenhaus*) o priznanju islama u Habsburškoj Monarhiji, te Zemaljski ustav Bosne i Hercegovine.⁵⁷ Najzad, sudeći po korištenoj terminologiji i načinu pisanja vjerskih i vakufsko-mearifskih institucija kod bosanskih muslimana, Beckeru je nesumnjivo bio dostupan i njemački prijevod *Statuta*.⁵⁸

⁵³ Tek je § 59 Autonomnog statuta dopunjen 24. 09. 1914. godine.

⁵⁴ C. H. Becker, “Islampolitik”, *Die Welt des Islams*, III, 2, Berlin, 1915, 101-120. S obzirom na tadašnju ratnu cenzuru u Njemačkoj, svaka aktivnost koja je u svome naslovu sadržavala pojam “-politik” morala je biti blagovremeno prijavljena nadležnim vlastima. To je Hartmannu, očito, stvaralo mnogo neprilika, jer je nakon par bezuspješnih pokušaja vjerovao da će tek “inšallah morgen!” dobiti dozvolu. Hartmann Beckeru, 09. 04. 1915, pismo br. 90, cit. prema: L. Hanisch, *Der Briefwechsel*, 90.

⁵⁵ Janos Krcsmárik, “Bosnien und die Hercegovina”, u: *EI*, I, Urednik: Martijn Houtsma et al., Brill, Leiden, 1913, 785-797.

⁵⁶ “Das österreichische Reichsgesetz vom 15. Juli 1912”, *Die Welt des Islams*, I, 1, Berlin, 1913, 18-20; G.[eorg] K.[ampffmeyer], “Statistik der Mohammedaner auf der Balkanhalbinsel und in Österreich”, *Ibid.*, 32-33; Isti, “Abwanderung von Mohammedanern aus den Balkangebieten”, *Ibid.*, 33-35.

⁵⁷ *Beilagen zu den Stenographischen Protokollen über die Sitzungen des Herrenhauses des Reichsrates*, XXI sesija, tom I, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1911, 14, 17; “Landesstatut”, u: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, II, 19, Sarajevo, 1910, 22-29.

⁵⁸ “Allerhöchste Entschließung betreffend das Statut über die autonome Verwaltung der islamitischen Religions-, Stiftungs- und Schulangelegenheiten in Bosnien und der Hercegovina vom 15. April 1909/1. Mai 1909”, u: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, X, 49, Sarajevo, 1909, 419-454. Becker je zadržao transkripciju koja je korištena u Statutu (npr. Ulema-Medžliß), dok je

Izuzev objavljenih radova i rukopisa, tema bosanskohercegovačkih muslimana, izlazeći van vremenskih okvira njegove karijere u orijentalnim naukama (1916. godine) i bivstvovanja bosanskohercegovačkih muslimana u Dvojnoj monarhiji (1918), evidentna je i unutar korespondencije koju je Becker vodio s drugim orijentalistima i autorima. Pored zanimljive rasprave koju je pokrenuo bečki historičar August Fournier (1850–1920) u vezi s opaskom o religijskoj protkanosti u državnoj politici Habsburške Monarhije, Rusije i Osmanskog Carstva,⁵⁹ od izuzetnog značaja je dio pisma koje je Becker dobio od Rudolfa Strothmanna (1877–1960), bliskog saradnika i nasljednika na poziciji urednika časopisa *Der Islam*. Detalji s kojima je Strothmann u decembru 1929. godine iz Burse upoznao “visokopoštovanog ministra” o svojim impresijama tokom boravka u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, osim što nude vlastitu širinu i osobenost, načelno potkrepljuju spoznaju kakvu je Becker sebi stvorio o Bošnjacima dvadesetak godina ranije:⁶⁰

*Od Vas oputovah za Sarajevo. Ubrzo sam u rektoru Šerijatske škole pronašao potpuno odgovarajućeg vodiča. Dvosmislen poput svog arapsko-slavenskog imena Schakir Sikarić [Šaćir Sikirić, isp. RR] bijaše ovaj plavi musliman; nekoć je doktorirao na mađarskom jeziku kod Goldzihera s radom o tekijama i evlijama u Bosni; razumije nešto njemački i mnogo arapski. Bio je veoma radostan zbog prvog evropskog kolege koji ga je posjetio. Pored jedne skromne fihkske biblioteke osjećao se posve odsječen od nauke, kao i od islamskog svijeta; **od turskih promjena bosanski islam na neki način lebdi u zraku.** ⁶¹ [ist. RR] Nakon što me je više puta i [to] vrlo kolegijalno proveo - očitovao se*

Krcsmárikov rad redakcija *Enciklopedije islama* standardizirala prema naputku koji je od 1930. godine postao norma (medjlis-i ‘ulamā).

⁵⁹ GStA, VI, HA, NI Becker, C. H., br. 694.

⁶⁰ Autor se ovom prilikom zahvaljuje prof. dr. Sabine Schmidtke s Univerziteta Princeton na ustupljenom materijalu pisama koja je Strothmann tokom svog putovanja u Jemen slao C. H. Beckeru. Tri pisma (izvorno pohranjena u Beckerovom fondu, pod br. 4385) su u međuvremenu objavljena i dostupna (Usp. Sabine Schmidtke, “Rudolf Strothmann’s Trip to the Middle East (1929/30): Bosnia, Montenegro, Albania, Anatolia, the Levant, Jordan, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Eritrea, and Yemen”, *The Arabist*, XLIV, Budimpešta, 2022, 169-197), dok će Strothmannov putopis (*Mein schönstes orientalisches Semester: Von Sarajewo nach Šan’ā’, 18. 9. 1929–10. 5. 1930*, Urednici: Sabine Schmidtke, Gaby Strothmann) biti dio posebne edicije.

⁶¹ Strothmann je ovdje ponovio sličan Beckerov stav (usp. “Islampolitik”, 102), mišljenje koje su dijelili i pojedini domaći autori, dovodeći pitanje u kontekst s ishodom Balkanskih ratova 1913. godine. Npr. Vladimir Ćorović, “Das Erwachen der

pri rastanku: "A sad idem kući (koju ja ni jednom čak ni izdaleka nisam vidio) mojoj zarom potpuno pokrivenoj supruzi". On se lično deklarirao kao energični zagovaratelj muslimanskih običaja u cjelini; koji je [sic!] i tamo na selu još prilično čvrsti. Čudnovato me dojmio gimnazijski konvikt u kojem slavenski plavokosi mladići sa sela bivaju sakupljani za budući "duhovni" poziv.

Iako prostorom oskudne, Strothmannove percepcije su u potpunosti iskazane u formi "praktične islamske politike" i stilom koji nudi uvid u lokalnu predstavu prema Beckerovom obrascu. Povrh svega, vrlo su poticajna njegova opažanja o vjerskoj organizaciji albanskih sunitskih muslimana, pošto je tek njihovog vjerskog poglavara u svojoj dopisnici (*Ansichtskarte*) naveo kao reisul-ulemu (*Râis al-'ulamâ*). Kao odličan poznavatelj Beckerove bibliografije, Strothmann je na što jednostavniji način želio predstaviti sva moguća pitanja u vezi s nastankom i suštinom jedne institucije čije funkcioniranje je Beckeru odveć bilo poznato.⁶²

Na koncu, Beckerovi sadržaji o Bosni sastavni su dio manuskripta o "Balkanskom pitanju u XIX stoljeću". Njegovo neprestano zanimanje za ingerencijama najviših islamskih institucija (halifa i šejhul-islam) i njihovog odnosa prema muslimanskim manjima u državama koje su nastajale nakon pokreta među kršćanskim narodima (Grci, Srbi i Bugari) bilo je put ka cjelovitom sagledavanju "islamske politike" u praksi nemuslimanske države.⁶³

"WIE ES ÖSTERREICH IN BOSNIEN GETAN HAT": DESKRIPCIIJA AUSTROUGARSKE ISLAMSKÉ POLITIKE

Kako je već ukazano, skica Beckerove "islamske politike" predstavlja definiranje odnosa države (kako muslimanske tako i nemuslimanske) i islama, te njihove refleksije na državnopravni ("problem unutrašnje politike") i međunarodnopravni ("problem internacionalne politike") poredak. Prema njemu, elementarni problem, pored nedoumice "kako se uopće postaviti naspram islama – da li ga suzbijati i protiv njega se boriti, da li ga podržavati ili se, pak, ravnodušnim držati?" – ogleda se

jugoslavischen Moslim zum modernen Leben", *Slavische Rundschau*, I, 7, Prag, juli 1929, 527.

⁶² Usp. S. Schmidtke, "Rudolf Strothmann's Trip to the Middle East", 172-173.

⁶³ C. H. Becker, *Die Balkanfrage* (rukopis), GStA, VI, HA, N1 Becker, C. H., br. 6542.

također kroz stepen uplitanja države u islamske poslove i pitanje da li evropsku “državnu upravu” (*Staatsleitung*) treba “u potpunosti odvojiti od islamsko-vjerskog života stanovništva, da bi se u konačnici ograničila [tek] na opće pravo nadzora”.⁶⁴

Islam kao predmet unutrašnje politike

Iako je Beckerov fokus usmjeren na definiranje odnosa kolonijalne i evropske države s islamom, nezanemariva je njegova sinteza o islamskoj politici muslimanske države. Premda je moguće govoriti o “islamskoj politici Afganistana ili Perzije”, smatrao je da najprikladniji primjer islamske politike u praksi muslimanske države predstavlja Osmansko Carstvo, koje je ujedno “halifat i ustavna država” i gdje su “religija i kultura” isprepleteni kroz cjelovitost elemenata koji su tokom minulih stoljeća obrazovali “proživljeno državno jedinstvo halifata”. Uzevši u obzir posljedice i ulogu mladoturske revolucije u realnom vremenu, Becker je naglasio da bi se trebali najprije razjasniti “oblik i karakter nove države”⁶⁵ u kojoj se uslijed brojnih društveno-političkih procesa naziru promjene koje je Fikret Karčić simbolično predstavio kao “obesnaživanje klasičnog koncepta jedinstva vjere i države (*dîn ve devlet*)”.⁶⁶ U “apsolutističko-patrijarhalnoj halifatskoj državi” prošlog vremena pitanje *državnog nadzora (Staatsaufsicht)* i *autonomije vjerske zajednice (Kultusautonomie)* u nadležnosti vjerskih i državnih institucija islamske države moglo bi podsjećati na zatvorenu hijerarhiju, gdje se, kako piše Becker, “na prvi pogled čini da ovaj problem (...) kad bi halifa bio papa, uopće ne bi bio problem.” Ali, budući da “halifa nije papa, već svjetovni vladar idealne sveukupne zajednice” uz kojeg kao “utjelovljenje vjerskog momenta” stoji šerijat, autoritativno interpretiran od “vrhovnog muftije hanefijskog mezheba”, šejhul-islama, cjelokupan koncept i odmotavanje njihovog međudnosa rješava se “na personalnoj osnovi”.⁶⁷ No, ipak ovo pitanje postaje paradoksalno: brojnim promjenama koje su obilježile XIX i prve godine XX stoljeća “srednjovjekovna

⁶⁴ Isti, “Islampolitik”, 101, 108.

⁶⁵ Ibid., 101-102.

⁶⁶ Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, El-Kalem/CNS, Sarajevo, 2011, 396.

⁶⁷ C. H. Becker, “Islampolitik”, 102-104.

ideja jedinstvenog identiteta države i crkve se polako rastapa i zamjenjuje kroz modernu misao. Ali država, kao takva, ostaje islamska”.⁶⁸

S druge strane, bavljenje islamom u politici nemuslimanskih država, naročito Francuske, Engleske i Holandije, karakteristično je po svojim kolonijalnim atributima, dok se u politici Rusije i Austrije pojavljuje i kao unutardržavno. Ponukan različitim motivima, Becker pravi diferencijaciju u odnosu na rusku politiku koja je, prema njemu, čak i kao “unutardržavna” apsolutno i “čisto kolonijalna” i predstavlja klasičan model odnosa prema “stranom” tijelu, dok je austrijska islamska politika uslijed svog potpunog miješanja u pravni položaj islamskih institucija u Bosni i Hercegovini eklatantan primjer bavljenja islamom kao unutardržavnim pitanjem.⁶⁹

U ovakvoj koncepciji islamska politika u praksi nemuslimanske države oslikava se kroz *suverenitet* (*Staatshoheit*), odnosno supremaciju države i njenih ingerencija nad *autonomijom vjerske zajednice* (*Kultusautonomie*).⁷⁰ Primarna svrha ovakve politike, kojom bi se “u čisto islamskom području” umjesto “prisile obrazovao izvjesni temeljni organ državnog nadzora”, usmjerena je ka formiranju tijela koje “potom samostalno uređuje vjerski život”.⁷¹ Kako je već poznato, memorandum i predstavke *k.u.k.* ministra finansija Benjámina Kállaya (1839–1903) iz oktobra 1882. godine, kojima se, prema Andrassyjevom naputku, navodno ispunjavala “želja” nekolicine Bošnjaka za osnivanjem “autonomne muhamedanske crkve”, a stvarno zadovoljili vlastiti imperijalni apetiti, vodili su ka uspostavi “temelnog organa državnog nadzora” u islamskim pitanjima Bosne i Hercegovine.⁷²

⁶⁸ Ibid., 106.

⁶⁹ Ibid., 108.

⁷⁰ Ibid., 108-109.

⁷¹ Ibid., 109; C. H. Becker, “Der Islam und Kolonisierung Afrikas [1910]”, 207.

⁷² Benjámin Kállay, *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, Holzhausen, Beč, 1901, 54; Omer Nakičević, *Istorijski razvoj institucije Rijaseta*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1996, 79-87, 102-125. Također pogledati: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958, 75-81; Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1882–1899*, Magistrat, Sarajevo, 2002. Naročito o Islamskoj zajednici u “sjeni vlasti i državnih interesa”, te pritiscima raznih političkih i interesnih grupacija i subjekata, pogledati: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut, Sarajevo, 2015, 243-252.

Iako je Imza Mahfouz predstavio historijat i nastanak vjerskih i vakufsko-mearifskih institucija kao “organski režim” (*régime organique*), primjetno je da se Becker nije osvrtao na prvobitni period bivstvovanja Islamske zajednice,⁷³ smatrajući dokument odobren *Previšnjom odlukom* 15. IV 1909. godine kao temeljni i konačan, te zaključivši da “svako poslovanje s Islamskom organizacijom u Bosni”, da li pravno ili praktično, “mora polaziti od ovoga dugo i pažljivo pripremanog Statuta koji predviđa mješavinu državnog nadzora i crkvene autonomije”. Ujedno je Becker prema ovome interdependentnom kompromisu nemuslimanske države i “islamske zajednice” ostao vrlo rezerviran, smatrajući da se o ovakvoj “mješavini jedva intenzivnije može razmišljati”.⁷⁴ Njegov skepticizam o teško provodivoj politici je umnogome zanimljiviji ukoliko se uzme u obzir činjenica da se tokom svojih boravaka u Egiptu lično upoznao s intencijama tamošnje islamske politike u režiji lorda Cromera koji se, s druge strane, uveliko zanimao za karakteristike austrougarske islamske politike u Bosni, koja je “pronašla najbolji recept kako da se uredi muslimanska vjerska zajednica u okvirima jedne hrišćanske države”.⁷⁵

Unutrašnja struktura vjerske organizacije kao instrumenta državnog nadzora u potpunosti je kompatibilna s “institucionalnim rješenjem za organizaciju vlastitih vjerskih poslova” koji je razvijan u islamskoj tradiciji bosanskohercegovačkih muslimana nakon 1878. godine, zasni-vajući se na “administraciji, vakufu, vjerskom obrazovanju (mearif) i šerijatskim sudovima”.⁷⁶ Ovakav splet povijesnih okolnosti, čiji “*raison d'être* počiva u potpadanju muslimana pod hrišćansku državu”,⁷⁷ te

⁷³ I. Mahfouz, “L’islam”, 293-297.

⁷⁴ C. H. Becker, “Islam [Bericht III]”, *Archiv für Religionswissenschaft*, XV, Leipzig, 1912, 583-584.

⁷⁵ Tomislav Kraljačić, “Vjerska politika Kalajevog režima”, *Godišnjak Društva istoričara*, XXXIV, Sarajevo, 1983, 75. Pioniri austrougarske islamske politike, poput Carla v. Saxa (1837–1918), dragomana u nekadašnjem Konzulatu, savjetnika pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu i profesora na bečkoj Orijentalnoj akademiji, smatrali su kako ovakve suprotnosti “nisu nepomirljive”, te da je Bosna i Hercegovina upravo primjer kako se oba elementa “pod nepristrasnom vladavinom” mogu “zajedno razvijati i ići ruku pod ruku”. Carl Sax, “Die religiöse Grundlage des muhammedanischen Staates und seine Umgestaltung durch die westliche Gesetzgebung (Schluss.)”, *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 3-4, Beč, 1893, 43.

⁷⁶ Fikret Karčić, *Bošnjaci i izazovi modernosti. Kasni osmanlijski i habsburški period*, El-Kalem, Sarajevo, 2004, 122.

⁷⁷ Mustafa A. Mulalić, *Orijent na Zapadu. Savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, Grafički institut, Beograd, 1936, 146.

koji je u savremenoj domaćoj historiografiji promatran iz različitih uglova; kao predmet od esencijalne važnosti u mnoštvu civilizacijskih promjena,⁷⁸ lojalnost socio-političkog karaktera,⁷⁹ oscilirajući izraz tvrdoglavog držanja i vođenja inat politike do vjere u narodni preporod,⁸⁰ prema Beckeru je predstavljao “najliberalniji način tretiranja islama” u praksi jedne evropske države. Kako dalje ističe, na pomolu je jedno kompromisno rješenje islamske politike, kojim je pravo Islamske zajednice na autonomiju i samoodređenje zajamčeno koliko i apsolutna moć suverena, odnosno “evropske države”:

Unutrašnji poslovi muslimanske zajednice podređeni su dvjema pravnim tijelima, Ulema-medžlisu – skupštini vjerskih učenjaka za posebne vjerske stvari i Vakufsko-mearifskoj skupštini za ekonomska i obrazovna pitanja. Ulema-medžlis se sastoji od članova koji od cara, odnosno vlade,⁸¹ bivaju imenovani na temelju jednog Zajednici pripadajućeg prava predlaganja. No ovi se, pak, članovi ne finansiraju iz sredstava Zajednice, već iz državnih sredstava [usp. § 135]; oni su dakle državni službenici i zbog toga im država može, također, dodijeliti izvjesna prava nadzora, npr. preko vjerske nastave u državnim školama,⁸² dok se inače njihova glavna aktivnost odvija u okviru poslova Zajednice. Slobodno birana Vakufsko-mearifska skupština podliježe, što se opće kontrole tiče, naravno, državnom nadzoru, ali je ipak pri raspolaganju svojim sredstvima, sve dok se zadržava u okvirima svoga Statuta,

⁷⁸ F. Karčić, *Bošnjaci i izazovi modernosti*, 12.

⁷⁹ Dževada Šuško, “Bosniaks & Loyalty: Responses to the Conscription Law in Bosnia and Herzegovina 1881/82”, *Hungarian Historical Review*, 3, Budimpešta, 2014, 529-559.

⁸⁰ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 63; Isti, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica, Zagreb, 2010, 16.

⁸¹ Prema § 131, “seine Majestät” car i kralj imenuje reisul-ulemu, a članove Ulema-medžlisa k.u.k. zajedničko ministarstvo. *Statut über die autonome Verwaltung*, 443.

⁸² Kako je i Kracsári pisao Goldziheru, vladin uticaj na medrese i mektebe, koji se finansiraju putem vakufa, posve je neznatan, dok, s druge strane, vlada drži monopol u visokom školstvu, čak i ako su lokalni vjerski autoriteti u njemu zastupljeni. Franciska Katalin Rac, “Arabic literature for the colonizer and the colonized. Ignaz Goldziher and Hungary’s eastern politics (1878–1918)”, u: *The Muslim Reception of European Orientalism. Reversing the Gaze*, Urednici: Susannah Heschel, Umar Ryad, Routledge, London, 2019, 88.

*potpuno autonomna.*⁸³ *Ona nosi svoj naziv prema dobrima "Mrtve ruke",*⁸⁴ *vakufa, čiji su prihodi, u biti, određeni za nastavne ciljeve (mearif). Njena sredstva se povećavaju nametom Zajednici, takoreći jednom vrstom muslimanskog crkvenog poreza,*⁸⁵ *te kroz muslimanima pripadajući procenat državnih sredstava određenih za opće vjersko-kulturne potrebe [Usp. § 3].*⁸⁶

Na koncu, Becker ističe kako "u pomenutim zemljama Islamska zajednica ima, dakle, vrhovnog poglavara, koji se personificira kroz predsjedavajućeg skupštine pravnih učenjaka, takozvanog reisul-ulemu". Bez ulaska u dublju etimologiju, porijeklo institucije i ulogu u životu bosanskih muslimana,⁸⁷ Beckeru je bilo mnogo interesantnije da "vrhovništvo bosanskog islama" uporedi s položajem islamskih vjerskih autoriteta u praksi drugih država, koje su "držale za ispravno" da svoje islamske poslove uredi tek "kroz niz provincijskih vlasti", bez mogućnosti formiranja vrhovnog predstavništva. Takva je, primjerice, "ruska politika koja prepoznaje muftijske urede" u Kazanu, Orenburgu i na Kavkazu, dok, s druge strane, Holandija ima samo "lokalnu administraciju". No, kako naglašava, "odnosi su mnogo manje liberalni nego u Austriji i kontrola je mnogo oštrija."⁸⁸ Ipak, bio je mišljenja da se pro-

⁸³ Da Zemaljska vlada može anulirati svaki zakon koji je u suprotnosti s državnim pisao je, također, i Krčsmárik (Usp. J. Krčsmárik, "Bosnien und die Hercegovina", 792), što je već bilo potvrđeno i § 9. Zemaljskog ustava, koji priznatim vjerskim društvima predviđa potpunu unutrašnju autonomiju. Usp. *Landesstatut*, 23.

⁸⁴ Iako je Becker svaki tehnički termin navodio u njegovoj izvornosti, ovaj primjer plastično ilustrira Smajlovićevu opasku na njegova neprestana traganja o porijeklu islamskih institucija u prijašnjim tradicijama ne samo judaizma i kršćanstva već i antike. S druge strane, ne bi se trebalo zanemariti da su Beckerovi radovi (bez obzira na to da li su prethodno bili dio predavanja) namijenjeni tadašnjoj široj njemačkoj publici, kojoj su termini poput "vakufa" predstavljani kroz vlastite institucije.

⁸⁵ Riječ je o prirezu. Usp. §§ 174-178. *Statut über die autonome Verwaltung*, 452.

⁸⁶ C. H. Becker, "Islampolitik", 109-110.

⁸⁷ S obzirom na konsultiranje Izbornog zakona, Becker je primijetio da se delegiranje u političkom životu Bosne i Hercegovine, također, odvija na "konfesionalnoj osnovi". No, iznenađuje njegovo zanemarivanje virilnih mjesta Bosanskog sabora (§ 22. Zemaljskog ustava) koja su predviđena za reisul-ulemu, vakufsko-mearifskog direktora i trojicu (sarajevski, mostarski i najstariji) muftija. Usp. *Landesstatut*, 25.

⁸⁸ I pojedini bosanskohercegovački autori su smatrali da je autonomnim Statutom 1909. godine "Islamska zajednica uživala široku autonomiju u upravi svojih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova". Mehmed Begović, "Organizacija Islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 1934, 379.

vedba politike formiranja “temeljnog organa državnog nadzora” treba uzeti s oprezom, kako se kod muslimana dotične države ne bi pojavio “osjećaj stranog tijela”,⁸⁹ kao što je bio pokušaj francuske uprave da nakon okupacije Alžira organizira jednu, iz državnih sredstava plaćanu, *clergé officiel*. Međutim, “taj eksperiment”, kojim se nastojao steći uticaj na stanovništvo, “u potpunosti je propao”.⁹⁰ Kako bi se upravo ovakva tendencija neutralizirala, najvažniji *k.u.k* činovnici su u svojim djelima učestalo naglašavali “želju bosanskohercegovačkih muslimana” za osnivanjem domaće vjerske zajednice. Kako se može primijetiti, Becker se niti jednom nije posvetio tom detalju.⁹¹

I o pitanju pravosudnih institucija i obrazovanja Becker je smatrao da je austrijsko suvereno miješanje u islamske poslove bosanskohercegovačkih muslimana doprinijelo njihovom znatnom unapređenju. Svakako, ovo pitanje je dovedeno u bližu vezu s reformama koje su karakteristične za islamsku državu i proces modernizacije Osmanskog Carstva, međutim, smatrao je kako je položaj evropske države “mnogo teži”, pošto mora izbjeći “sumnju u animozitet naspram religijskih predaja”, čega je islamska država već unaprijed pošteđena.⁹² Smatrao je da za kolonijalnu praksu postoje dvije mogućnosti: “Ili se osigurava, kako je to Austrija u Bosni učinila, da za vjersko, vlastitom šerijatskom jurisdikcijom, vrednuje pravo porodičnog, nasljednog i bračnog prava [‘ukoliko se ne protive javni obziri’, prema § 10. Zemaljskog ustava] ili se zna samo jedinstvena pravna procedura (...)”.⁹³ Becker je naročito naglasio da se evropskim sucima treba pridružiti ne samo domicilna inteligencija već i da bi bilo poželjno na raspolaganje dati kodifikaciju islamskog zakona i lokalnog običajnog prava.⁹⁴ Bez pretjerano oštrog diferenciranja između

⁸⁹ C. H. Becker, “Islampolitik”, 109.

⁹⁰ Ibid., 110.

⁹¹ Pored Kallaya i Krčsmárika (usp. “Bosnien und die Hercegovina”, 791), vidi i: Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Veit, Leipzig, 1914, 675.

⁹² Ibid., 111.

⁹³ C. H. Becker, “Islampolitik”, 111.

⁹⁴ Ibid., 112. Zajednička aktivnost domaće inteligencije i vladinih pravnih eksperata, svakako, specifična je i za Bosnu i Hercegovinu, jer je 1881. i 1882. godine unutar posebne Pravosudne komisije koja je radila na prijevodu i sistematskoj kompilaciji bračnog, porodičnog i nasljednog prava (Usp. *Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach dem hanefitischem Ritus*, K.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1883) zajedno s nekoliko austrijskih i mađarskih pravnih eksperata učestvovao i jedan bosanskohercegovački šerijatski sudija. Njemački turkolog i historičar H. J. Kornrumpf (1926–2012) se odveć zanimao ovim pitanjem,

“unutardržavnog” i “kolonijalnog” u percepciji islama, Becker je zaista smatrao da je pravni položaj islama u Austro-Ugarskoj Monarhiji priznat u “stilu kolonijalne politike”, s obzirom na to da je “šerijat nadležan samo za izvjesne dijelove pravnog života te da faktički nepostojeću poligamiju teoretski odobrava”.⁹⁵ U drugim dijelovima Monarhije, izuzev Bosne i Hercegovine, “islam [je] samo prema hanefijskom mezhebu priznat, i to samo ukoliko ne proturječi temeljnim državnim zakonima; u ostatku Monarhije muslimani nemaju pravo na primjenu islamskog bračnog prava, već potpadaju, kao i drugi građani, općem bračnom pravu.”⁹⁶

Obrazovni ciljevi muslimanske i nemuslimanske države su, prema Beckeru, faktički identični i vrednuju sličan ugao posmatranja, ali je nužno da se “uz sva priznanja islama kao visokomoralne religije” i u vjerskoj nastavi više prostora ostavi za svjetovna pitanja.⁹⁷ Realiziranje ovakve politike, koja paternalistički za cilj ima “odgajanje muslimana za dugoročne i stvarne građane” kroz nastavu koja “savremenom svijetu odgovara”, bilo bi poželjno zajednički implementirati s drugim muslimanima, poput Turaka ili Arapa. No, i kod obrazovnih pitanja, Becker je kategoričan, smatrajući da postupanje Austrije u Bosni “vrijedi svake pažnje”.⁹⁸

Sva pomenuta pitanja, uključujući i aktivnosti raznih derviških redova (*Bruderschaftswesen*),⁹⁹ Becker je podredio državnom nadzo-

pokušavši krajem 1982. godine od Avde Sućeske saznati ime kadije. Nažalost, tek pet godina nakon Kornrumpfove smrti, Mehmed Bečić je u svome radu naveo da je riječ o Nezir-ef. Škaljiću. Hans Jürgen Kornrumpf, “Islam und christlicher Staat: Die Muslime in Bosnien und in den europäischen Nachfolgestaaten des Osmanischen Reiches”, *Seaculum*, 35, Freiburg, 1984, 25; Mehmed Bečić, “Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, Sarajevo, 2017, 68.

⁹⁵ Prema popisu 1910. godine postojala su ukupno 1222 poligamijska braka. Muhamed Hadžijahić, “Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXI/1981, Sarajevo, 1981, 161.

⁹⁶ C. H. Becker, “Islampolitik”, 108. U vrijeme dok je Becker pisao svoj rad, islam prema “hanefitischem Ritus” je tek u austrijskom dijelu Monarhije imao status priznate religije (Usp. RGBI, LXVI, 159, k. k. Staatsdruckerei, Beč, 1912, 875-876). Zvanično priznanje u Translajtaniji, kako u Kraljevini Mađarskoj tako i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, uslijedilo je u januaru, odnosno aprilu 1916. godine.

⁹⁷ Isti, “Islampolitik”, 112.

⁹⁸ Ibid., 113.

⁹⁹ Kod ovog pitanja Becker je smatrao da muslimanska država ima mnogo više razloga u ostvarivanju kontrole, te plastično predstavio šejhul-islama (kojem podređuju vjerska pitanja) kao državni nadzorni organ.

ru, smatrajući da je s njim “u najužem povezano tretiranje islamskih organizacija”.¹⁰⁰

Mjesto i uloga bosanskohercegovačke muslimanske zajednice u njegovom opusu predstavlja dio cjelokupnog, monadološkog pristupa u istraživanju islama, koji se prelama iz naučnog u kolonijalno-imperijalni diskurs u jednoj vrsti globalne isprepletenosti. Ovakav Beckerov koncept i jednoobraznost islamske politike vidljivi su, također, u njegovim ocjenama njemačke kolonijalne (islamske) politike u Africi i unutrašnje autonomije tamošnje vjerske zajednice. Uz bezuvjetno naglašavanje strogog općeg nadzora – ali i obaveznu suzdržanost kolonijalne uprave u miješanju kod religijskih pitanja, predlagao je jačanje položaja lokalnog muslimanskog autoriteta. U pitanju edukacije smatrao je da se treba obrazovati državno školstvo bez misionarskog uticaja,¹⁰¹ dok je autonomiju bračnog, porodičnog i nasljednog prava, karakterističnu za Bosnu i Hercegovinu, držao također prihvatljivom za nacionalne interese, smatrajući da bi u njemačkim kolonijama, uprkos vjerovanju da u državnim strukturama za to nema sluha, “pitanje poligamije moglo biti riješeno prema austrijskom obrascu”.¹⁰²

Islam kao predmet međunarodne politike

Najveći izazov “kolonijalnoj politici” predstavlja određivanje položaja evropske države “u međunarodnim aspiracijama islama”, s obzirom na to da “islamski problem” na nivou međunarodnih odnosa sadrži i “jednu opasnu površinu trenja”. Kako ističe, ovo pitanje se manifestira u tri specifična slučaja: zagovornička molitva (*Fürbittegebet*) za halifu tokom hutbe na džuma-namazu, povezivanje klera s vrhovnom “duhovnom” vlašću u Istanbulu zbog dodjeljivanja investiture od šejhul-islama te hadž.

Pitanje spominjanja halife tokom molitve petkom, iako je poniklo iz “čisto defanzivne osmanske politike”, Becker je smatrao vrlo osjetljivim i nepredvidivim, naglašavajući da ono “uopće nije beznačajno” kako se to na prvi pogled čini:

¹⁰⁰ C. H. Becker, “Islampolitik”, 110.

¹⁰¹ Roman Loimeier, “Afrika in der deutschen Islamwissenschaft”, u: *Das Unbehagen in der Islamwissenschaft. Ein klassisches Fach im Scheinwerferlicht der Politik und der Medien*, Urednici: Abbas Poya, Maurus Reinkowski, transcript, Bielefeld, 2008, 127-128.

¹⁰² C. H. Becker, “Staat und Mission in der Islamfrage [1910]”, u: *IS*, II, 223.

Najočitije smo s ovakvim zahtjevom konfrontirani u običaju: slaviti izvjesnoga halifu tokom vjerske službe petkom [džume] u zagovoriteljskoj molitvi [dovi]. Otkako islam postoji, pominjanje halife na kraju hutbe bilo je čin od posebnog značaja. Ko ovdje biva spomenut, taj je Zajednici ticajuće zemlje važio za stvarnog suverena. (...) Sve dok su sultani od jednog halife – koji je povremeno mogao biti i posve ovisan o njima – dobijali investituru, bio je ovaj običaj također formalno ispravan.¹⁰³ Posve drugačije leži već pitanje kako se prema ovome problemu treba odnositi kršćanska vlast. Spominjanje halife zapravo isključuje kršćansku vlast; jer halifa, kao što je rečeno, nije papa, nije duhovni poglavar, već stvarni suveren. Uprkos tome mnoge su evropske države u svome državnom području iz mnoštva razloga tolerirale i priznale jednu takvu zagovoriteljsku molitvu za stranog vladara. To vrijedi najprije za one države koje su se ranije nalazile pod turskom vlašću, kao npr. Bosna, Tripoli, Bugarska, Srbija i Grčka. Ovdje je pravo muslimana da se mole za sultana-halifu, izričito priznato kroz mirovne ugovore s Turskom.¹⁰⁴

Na sličan način su, čini se, i austrougarski vladajući faktori postupili kada su se usaglasili o pitanju II. člana Konvencije od 21. IV 1879. godine, kojim je prihvaćeno spominjanje “sultana kao halife u javnim molitvama bosanskohercegovačkih muslimana”, vjerujući da time rješavaju samo pitanje “muhamedanskog kultusa” (bogoštovlja).¹⁰⁵

Općenito je Becker održavanje zagovoriteljskih molitvi za sultana-halifu smatrao kao nepodopštinu, pošto ona “slavi suverena” i podstiče “državnopravni ideal islama”: “Vjernik se, dakle, svakog petka *ex cathedra* podsjeća na to da je evropska vlast nepravedno utemeljena”. Stoga položaj osmanskog sultana kao halife ima posebnu ulogu, jer, kako ističe Becker, on “još dugo ostaje najsnažniji islamski vladar na svijetu, na

¹⁰³ Becker je u ovom primjeru aludirao na Salahadina, koji se stvarnim vladarom osjetio tek nakon što je iz Bagdada dobio “sultanski patent”. C. H. Becker, *Christentum und Islam*, Mohr, Tübingen, 1907, 32.

¹⁰⁴ C. H. Becker, “Islampolitik”, 113.

¹⁰⁵ Beč, Österreichisches Staatsarchiv (OeStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Politisches Archiv (PA), XL, 210-2, Liasse XI. Nedorečenost Konvencije iz 1879. nastojala se izbjeći pri potpisivanju Sporazuma (tzv. *Protokol*) 1909. godine, čiji je IV član, pored ponovljenog spominjanja halife u javnim molitvama, dodatno ukazao da se neće praviti smetnje u *Štatutom* predviđenim odnosima vjerskog poglavara bosanskohercegovačkih muslimana sa šejhul-islamom. No, ovo pitanje je kao posljedica aneksije Bosne i Hercegovine dovelo Austro-Ugarsku Monarhiju pred, kako navodi Becker, “neizbježnu zadaću zakonskog priznanja islama”. Isti, “Islam [Bericht III]”, 583; R. Rustemović, “Von der Malkontentenbewegung bis zur gesetzlichen Anerkennung”, 16, 35-36.

kojeg su nakačene nade uzdišućih muslimana pod vlašću nevjernika.” Držanje pojedinih kolonijalnih uprava je, svakako, proizlazilo iz realnog stanja i opće politike same države prema Osmanskom Carstvu, zbog čega je engleska kolonijalna uprava “smatrala opasnim” bilo kakvu aktivnost ka dokidanju ove prakse, dok je Austrija “nepojmljivo u potpunosti udovoljila sultanovim željama u Bosni i Hercegovini”. O pitanju nacionalnih interesa smatrao je da se u njemačkim afričkim kolonijama ovakva praksa treba zabraniti.¹⁰⁶

Pitanje “zagovoriteljskih molitvi” Becker je smatrao vrlo kompleksnim, vjerujući da se sasvim drugačije prakticira u državama gdje osmanski sultan nije imao svoju vlast. Pored ignoriranja džihad fetve, Becker je naglasio kako “u Rusiji postoji molitva za cara, dok je kolonijalna uprava u Alžiru ‘dovu za sultana’ zamijenila jednom općom molitvom ‘za vladu’”.¹⁰⁷ S obzirom na to da se isključivo radilo o osudi kolonijalne prakse koju su provodile sile Antante, Becker je stanje istog pitanja posve zanemario u pitanju austrougarske islamske politike i održavanja zagovoriteljskih molitvi za austrougarskog vladara povodom njegovog rođendana ili obilježavanja raznih jubileja.¹⁰⁸ Također, ni afera “Holy War made in Germany” o “svetom ratu” s Hurgronjeom, koju je tih dana okončavao, nije dovedena u bliži kontekst zagovoriteljskih

¹⁰⁶ C. H. Becker, “Ist der Islam eine Gefahr für unsere Kolonien [1909]?”, u: *IS*, II, 166. Ovakva čudna odstupanja, naročito u doba alijanse s Osmanskim Carstvom, mogla bi u pitanje da dovedu i pojam rase. Detaljnije: Suzanne L. Marchand, *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 222, 365.

¹⁰⁷ Isti, “Islampolitik”, 114.

¹⁰⁸ Npr. tekst “izmoljene svečane dove za zdravlje Njeg. c. i. Kr. Apostolskog Veličanstva našeg premilostivog Cara i kralja Franje Josipa” pogledati u: “Desetogodišnjica šerijatske škole”, *Sarajevski list*, Sarajevo 24. 12. 1897. Složenost “zagovoriteljskih molitvi” je, svakako i uslijed specifičnog pravnog položaja Bosne i Hercegovine, tri godine poslije dodatno ispoljila svoje osobenosti, kada su pripadnici autonomnih pokreta u Bosni i Hercegovini 1900. godine obilježavali godišnjicu dolaska na prijesto sultana Abdulhamida. Kako navodi Vojislav Bogičević, kotarski predstojnik u Travniku muslimanima je izričito naglasio da se “Džulusi humajun može slaviti samo na vjerski način, tj. kao proslava kalife a ne kao proslava turskog vladara-sultana”. Vojislav Bogičević, “Džulusi-humajun hazreti-šerif. Prilog borbi Muslimana i Srba za političku autonomiju Bosne i Hercegovine”, *Godišnjak Društva istoričara*, XVII, Sarajevo, 1969, 326.

molitvi za *k. u. k.* vladara, iako su njemačka propaganda i brojna štampa donosile vijesti o “bosanskim lavovima”.¹⁰⁹

Njemački orijentalista je više puta jasno naglasio da u islamu ne postoji duhovnost kao u kršćanstvu, međutim, smatrao je da su institucije poput šejhul-islama ili halife postale duhovne “na međunarodnom nivou”. U njihovom međuodnosu, držeći da samo “vladar” može smijeniti “vladara”, a ne izvjesni muftija, kako se to pogrešno tumačilo u Abdulhamidovom slučaju,¹¹⁰ Becker je bio mišljenja da se “u šejhul-islam utjelovljuju zakon i religija u mnogo većoj mjeri nego u sultanu-halifi lično”. Na izvjestan način Becker je smatrao da “padišah reprezentira božiju vlast, a šejhul-islam božiji zakon”.¹¹¹ S ovakvom postavkom o iznimnoj važnosti obje institucije za “internacionalitet” islama, Becker je evidentirao i svoj drugi “problem”, u čijem fokusu do izražaja dolazi pravni položaj vjerskog poglavara Bošnjaka:

Jedan drugi problem međunarodne povezanosti je pridruživanje klera kolonijalne države vrhovnoj duhovnoj vlasti u Istanbulu. Ona postoji samo u zemljama koje su prije bile turske i u njima je precizno kao [i] pitanje zagovorničke molitve državno-pravno uređeno. Nakon što je npr. poglavar muslimana u Bosni, tj. predsjedavajući Ulema-medžlisa, koji nosi titulu reisul-uleme, imenovan od cara u skiciranom postupku [Usp. § 132], stupa austrijska vlada kroz posredovanje svoje ambasade u Istanbulu sa šejhul-islamom u vezu, kako bi ovaj novome poglavaru bosanskog islama dodijelio menšuru, tj. sankciju, odnosno opunomoćenje za službovanje. Izvjesne veze postoje također na području pravosuđa (murasele), ne samo za Bosnu već i za [druge] balkanske države. Ovdje

¹⁰⁹ O konsekvencama džihad fetve po bosanskohercegovačke muslimane pogledati: Zijad Šehić, “Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878.-1918.”, *Godišnjak BZK “Preporod”*, 1, Sarajevo, 2006, 314-315; Isti, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918.*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 78-80; Christoph Neumayer, Erwin A. Schmidl, *Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee*, Militaria, Beč, 2008, 138-139; Fikret Karčić, “Džihad fetva u Bosni i Hercegovini”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LV, Sarajevo, 2012, 305-317, kao i prijevod na engleski: Isti, “The Jihad Fatwa in Bosnia and Herzegovina”, u: *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Urednici: Yavuz M. Hakan, Ahmed Feroz, University of Utah Press, Salt Lake City, 2016, 1045-1056; Adnan Jahić, “Proglašenje džihada na području Okružja tuzlanskog, 1914. godine”, *Gračanički glasnik*, 51, Gračanica, 2021, 15-24.

¹¹⁰ C. H. Becker, “Islampolitik”, 103.

¹¹¹ Isti, “Der türkische Staatsgedanke”, u: *IS*, II, 343.

*je, svuda, vrh turskog šejhul-islamata u konačnoj instanci snažno učvršćen. Reisul-ulema, koji je austrijski službenik, smije dakle tek onda fungirati nakon što je dobio potvrdu od strane turskog službenika, koji je, sa svoje strane opet, u svakom trenutku smjenjiv. Procedura se vodi analogno izboru biskupa u državama konkordata; ali je utoliko nešto drugo, zato što papa utjelovljuje jednu neovisnu duhovnu moć, dok je šejhul-islam službenik strane države. Druge države, pored nabrojanih, ne poznaju ovakvu administrativno-religijsku interakciju.*¹¹²

Na koji način je situacija izgledala u stvarnosti, i koliko je Becker mogao o tome znati, posebno je pitanje. No uprkos navedenom, *austrijska islamska politika* i dalje je zadirala u “autonomnost Islamske zajednice” koja je garantirana Statutom. Naime, njene implikacije, bez osvrta na pravne regulacije, uočljive su i u vanjskim i u unutrašnjim odnosima prilikom imenovanja vrhovnog vjerskog dostojanstvenika bosanskohercegovačkih muslimana. Vodeći se praksom karakterističnom za 1882. godinu i miješanja u izbor i imenovanje prvog reisul-uleme, visoki *k. u. k.* politički faktori su i 1910, odnosno 1913. godine nastojali uticati na izbor “reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu”. Dok su zemaljski poglavari svog favorita imali u nedovoljno obrazovanom Hilmi-ef. Hatiboviću,¹¹³ prvi predstojnik Zemaljske vlade za nastavu i bogoštovlje (*kultus*), Otto Paul, Mehmeda Džemaludin-ef. Čauševića je obavijestio da “iz parlamentarnih obzira” ne može prihvatiti njegovu kandidaturu za reisul-ulemu.¹¹⁴ Osim toga, tajne i izakulisne aktivnosti kojima su *k. u. k.* poklisari nastojali uticati na sadržaj menšure ukazuju da ništa nije bilo prepuštano slučaju. Ambasador Austro-Ugarske Monarhije u Istanbulu, Johann Pallavicini, početkom 1914. godine izvještavao je o svojim aktivnostima kojima je spriječio unošenje počasnog zvanja “zaštitnika oba sveta mjesta” u sadržaj menšure novoizabranom reisul-ulemi Čauševiću.¹¹⁵

¹¹² C. H. Becker, “Islampolitik”, 114-115.

¹¹³ O reakciji uleme na njegovu kandidaturu vidjeti: Meho Manjgo, “O imenovanju hafiza Sulejman-ef. Šarca za reisu-l-ulemu u Bosni i Hercegovini”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVI, 40, Sarajevo, 2019, 129-130.

¹¹⁴ *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Urednici: Dževad Juzbašić, Zijad Šehić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2015, 168; Adnan Jahić, “O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine”, *Prilozi*, XLI, Sarajevo, 2012, 69-70.

¹¹⁵ HHStA, PA, XL/Interne, Liasse XLIV, Karton 218, Verleihung einer geistlichen Würde an den bosnischen Reis ül Ulema, Pallavicini Berchtoldu 07. 01. 1914. i 09.

Završna faza Beckerovog okvira o “internacionalitetu islama” ogleda se u posljedicama koje peta islamska dužnost, hadž, “izaziva” kod muslimana. Iako su austrougarske vlasti nadzirale i osiguravale skoro svaki segment o pitanju hodočasnika, njihove su akcije u ovome pitanju mahom bile usmjerene na zdravstvene prilike.¹¹⁶ Stoga i Becker pitanje hadža dovodi u kontekst panislamizma, gdje se, osim suprotstavljanja britanskom monopolu u pomorskom transportu, bavi i praktičnim ciljevima o kojima ovisi ne samo osmansko-njemačko savezništvo, već i njemačka kolonijalna politika. Djelimično potaknut literaturom i iskustvima Snoucka Hurgronjea,¹¹⁷ a djelimično muslimanskim zajednicama u njemačkim kolonijama, Becker savremene tendencije definira između vjerskog i državnog; doživljavajući panislamsku ideju s centrom u Mekki (“vjerski panislamizam”) kao realnost, te panislamski pokret u Abdulhamidovoj propagandi (“politički panislamizam”) kao “utopiju”.¹¹⁸

*Centar panislamske tendencije u vjerskom kontekstu je Mekka, čiji je kult snažno povezan s cijelim islamom. Pravac prema Mekki je, pri dnevnom ritualu u pet molitvi, postao jedna čista forma; [dok] kroz panislamsku misao postaje ponovno simbolom (...) Godišnje u Mekki, za vrijeme praznika, zajedno se sliju hiljade iz svih “Gospodskih zemalja” i skupa obilježavaju svečane ceremonije. Sasvim spontano, hodočasnik biva svjestan prekrasnog jedinstva i veličine islama, gledajući rijeke naroda iz cijelog svijeta. Nije propaganda – ona ne postoji – ne, običan pogled osvježava u njemu panislamsku misao.*¹¹⁹

O cjelokupnoj složenosti odnosa između islamskih institucija i nemuslimanskih država, nastojanjima za intenzivnim državnim uplitanjem s jedne, i bezuvjetnim očuvanjem unutrašnje vjerske autonomije s druge strane, Becker je zaključio da su “povijesni uvjeti i odnosi Bosne ukazali

02. 1914.

¹¹⁶ Valeria Heuberger, “Muslime in Österreich-Ungarn um 1912”, *Salzburger Theologische Zeitschrift*, 16, Salzburg, 2012, 5-6; Dženita Karić, *Multiple paths to the holy: Continuity and change in Bosnian Hajj literature*, doktorska disertacija, Univerzitet u Londonu, London, 2018, 141.

¹¹⁷ Riječ je o Hurgronjeovom poznatom dvotomnom djelu *Mekka* (M. Njihoff, Haag, 1888/89), kao i njegovim iskustvima koja je proživio predstavljajući se kao musliman. Usp. Pieter Sjoerd van Koningsveld, “Conversion of European Intellectuals to Islam: The Case of Christiaan Snouck Hurgronje alias ‘Abd al-Ghaffār’”, u: *Muslims in Interwar Europe. A Transcultural Historical Perspective*, Urednici: Bekim Agai, Umar Ryad, Mehdi Sajid, Brill, Leiden, 2016, 88-104.

¹¹⁸ C. H. Becker, “Ist der Islam eine Gefahr für unsere Kolonien? [1909]”, 165.

¹¹⁹ Isti, “Panislamismus [1904]”, u: *IS*, II, 242.

Austriji na jedan put islamske politike na koji se u Africi ili Aziji ne bi smjelo samo tek tako zakoračiti.”¹²⁰

ZAKLJUČAK

Iako su o C. H. Beckeru napisani brojni stručni radovi, održavani jubilarni i komemorativni skupovi, imenovane sesije predavanja na univerzitetima, odbranjene mnoge disertacije ne samo na njemačkom već i na engleskom, italijanskom, francuskom, turskom te arapskom jeziku, još uvijek brojne teme i pitanja njegove bibliografije zavređuju svoje naučne analize. Na sličan način dozvoljava se promatrati i pitanje pravnog položaja islamskih institucija kod bosanskohercegovačkih muslimana, koje je kao produkt *islamske politike* u praksi nemuslimanskog suverena ispoljilo svoju osobenost u njegovom opusu: razvijajući se od marginalne i opisne spoznaje do jedne studiozne analize u njegovoj “naučno-historijskoj” metodi.

Njegov pristup u izučavanju modernog (“zemaljskog”) islama prelama se iz “kolonijalno-praktičnog” i “akademskog” na jednoobrazan način, polazeći s identične tačke gledišta: mapiranja lokalnih običaja kao preduvjeta uspješne sprovedbe “praktične islamske politike” do komplementarnih teza odnosa prema muslimanima u cjelini. Ovakav obrazac, kojim se nagovještava posebno mjesto bosanskohercegovačkih muslimana u generalnoj slici muslimanskog svijeta, poslužio je i kao osnova za Beckerove prigovore brojnim misionarima i kolonijalnim činovnicima zbog njihovog nerazlikovanja “adeta od šerijata”. Beckerovo čitanje Hangijeve knjige otvara mikropristup i lokalne običaje (unutar porodice, tokom praznika, u mahali, haremu, čaršiji i sl.), no njegova misao indicira širu percepciju i složenost “islama kao problema”: koliko pitanje rješavanja pravnog položaja vjerskih institucija bosanskohercegovačkih muslimana “uznemiruje” poredak u međunarodnim odnosima, s obzirom na to da, pored državno-pravnog rješenja interne “kultus-autonomije”, vjerskog poglavara bosanskih muslimana – kako bi uredovao u svome zvanju – mora potvrditi “službenik strane države”.

Cjelovita slika njegovih opservacija je također vrlo složena. Beckerove postavke unutrašnje islamske politike ukazuju na “kompromis” koji se ogleda u nastojanjima muslimanske zajednice za očuvanjem vlastitog

¹²⁰ Isti, “Islam [Bericht III]”, 584.

autonomnog okvira i granica suverenove fleksibilnosti kroz zakonske regulative i državni nadzor. Ovakve opservacije bi se, svakako, mogle čitati i kao karakteristična “*k. u. k. civilizacijska i kulturna misija*”, no njegova konstrukcija povijesti i deskripcija islamske politike, koliko god bila produkt interpretatora lokalnih običaja i njihovog znanja po modelu orijentalizma, ujedno ističe i Beckerovu težnju, kao historiografa i historičara, za naučnom objektivnošću.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

Beč, Österreichisches Staatsarchiv (OeStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA): Politisches Archiv

Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStA PK): Nachlass Carl Heinrich Becker

Objavljeni izvori:

Allerhöchste Entschliebung betreffend das Statut über die autonome Verwaltung der islamitischen Religions-, Stiftungs- und Schulangelegenheiten in Bosnien und der Hercegovina vom 15. April 1909/1. Mai 1909”, u: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, komad X, 49, Zemaljska vlada, Sarajevo, 1909, 419-454.

Allerhöchste Entschliebung vom 17. Februar 1910 betreffend die Einführung von verfassungsmäßigen Einrichtungen, u: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, komad II, 19, Sarajevo, 1910, 21-29.

Beilagen zu den Stenographischen Protokollen über die Sitzungen des Herrenhauses des Reichsrates, XXI sesija, tom I, k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1911.

Das österreichische Reichsgesetz vom 15. Juli 1912, *Die Welt des Islams*, I, 1, Berlin 1913, 18-20.

Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islams nach hanefitischem Ritus als Religionsgesellschaft, u: *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, komad LXVI, Beč, 1912, 875-876.

Islamkunde und Islamwissenschaft im deutschen Kaiserreich. Der Briefwechsel zwischen Carl Heinrich Becker und Martin Hartmann (1900–1918), Urednik: Ludmila Hanisch, Documentatiebureau Islam-Christendom, Leiden, 1992.

Morrone, Giovanni, "L. Caetani – C. H. Becker, Carteggio (1906–1914)", *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, XXI, 9, Rim, 2011, 81-171.

Nachrichten über Angelegenheiten der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, *Die Welt des Islams*, III, sv. 3/4, Berlin, 1916, I-XIX.

Protokollarischer Bericht über die zu Hamburg abgehaltene Allgemeine Versammlung, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, LVI, Leipzig, 1902, XLVII-LIII.

Štampa:

Sarajevski list, 1897.

Web stranice:

Böhmer, Bert, *Carl Heinrich Becker. Geschichte einer großbürgerlichen Familie in Briefen und Dokumenten*, online na: <http://carl-heinrich-becker.de/category/carl-heinrich-becker/briefe-carl-heinrich-becker>.

Knjige:

Bajraktarević, Fehim, *Die Lāmīja des Abū Kabīr al-Hudālī*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1917.

Bajraktarević, Fehim, *Uticao Istoka na Getea. Književno-naučna studija*, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938.

Balić, Smail, *Die geistigen Triebkräfte im bosnisch-herzegowinischen Islam (Ideengeschichtliche und soziologische Ansätze)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1945.

Balić, Smail, *Zaboravljeni islam*, Gesellschaft Bosnischer Akademiker in Österreich, Beč, 2000.

Becker, Carl Heinrich, *Christentum und Islam*, Mohr, Tübingen, 1907.

Becker, Carl Heinrich, *Ibn Ġauzi's Manaġib 'Omar ibn 'Abd el ,Aziz*, W. Drugulin, Leipzig, 1899.

Becker, Carl Heinrich, *Islamstudien. Vom Werden und Wesen der islamischen Welt*, tom I, Quelle & Meyer, Leipzig, 1924.

Becker, Carl Heinrich, *Islamstudien. Vom Werden und Wesen der islamischen Welt*, tom II, Quelle & Meyer, Leipzig, 1932.

Bikić, Samir, *100 svjetskih velikana o islamu (o Kur'anu, o poslaniku Muhammedu i muslimanima)*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2015.

Hafizović, Rešid, *Islam u kulturnom identitetu Europe*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2018.

- Hangi, Anton, *Die Moslim's in Bosnien – Hercegovina: ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*, preveo Hermann Tausk, Kajon, Sarajevo, 1907.
- Haridi, Alexander, *Das Paradigma der "islamischen Zivilisation" – oder die Begründung der deutschen Islamwissenschaft durch Carl Heinrich Becker (1876–1933)*, Ergon, Würzburg, 2005.
- Hartmann, Martin, *Der Islamische Orient*, tom I, Wolf Peiser, Berlin, 1905.
- Hartmann, Martin, *Der islamische Orient*, tom III: *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Rudolf Haupt, Leipzig, 1910.
- Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica, Zagreb, 2010.
- Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut, Sarajevo, 2015.
- Kallay, Benjamin, *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, Holzhausen, Beč, 1901.
- Karčić, Fikret, *Bošnjaci i izazovi modernosti. Kasni osmanlijski i habsburški period*, El-Kalem, Sarajevo, 2004.
- Karčić, Fikret, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, El-Kalem/CNS, Sarajevo, 2011.
- Karić, Dženita, *Multiple paths to the holy: Continuity and change in Bosnian Hajj literature*, doktorska disertacija, Univerzitet u Londonu, London, 2018.
- Karić, Enes, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knj. 1, El-Kalem, Sarajevo, 2004.
- Kico, Mehmed, *Arapski jezik u prevođenju između Istoka i Zapada*, El-Kalem, Sarajevo, 2012.
- Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Urednici: Dževad Juzbašić, Zijad Šehić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2015.
- Littmann, Enno, *Der deutsche Beitrag zur Wissenschaft vom Vorderen Orient*, Kohlhammer, Stuttgart, 1942.
- Maslić, Mehmed, *Das islamische Erbrecht nach der hanefitischen Schule unter besonderer Berücksichtigung der scheriatsrechtlichen Praxis in Bosnien und der Herzegowina*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču, Beč, 1947.
- Michaelis, Kristina; Morgenstern, Ulf, *Die Gelnhäuser Großbürgerfamilien Becker und Schöffler: Kaufleute, Kosmopoliten, Kunstmäzene*, Am Goldenen Fuss, Hamburg, 2013.

- Mulalić, Mustafa A., *Orijent na Zapadu. Savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, Grafički institut, Beograd, 1936.
- Müller, Guido, *Weltpolitische Bildung und akademische Reform. Carl Heinrich Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik 1908–1930*, Böhlau, Köln, 1991.
- Palacios, Miguel Asin, *Dante i islam*, preveo Rijad Ganibegović, El-Kalem, Sarajevo, 2021.
- Paret, Rudi, *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldeke*, F. Steiner, Wiesbaden, 1966.
- Rudolph, Ekkehard, *Westliche Islamwissenschaft im Spiegel muslimischer Kritik: Grundzüge und aktuelle Merkmale einer innerislamischen Diskussion*, Schwarz, Berlin, 1991.
- Said, Edward W., *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1978.
- Saltaga, Fuad, *Islam u iskrivljenom ogledalu: evrocentrizam spram islama*, SALFU, Sarajevo, 1998.
- Smailagić, Nerkez, *Klasična kultura islama*, knjiga I, vl. naklada, Zagreb, 1973.
- Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Smajlović, Ahmed, *Filozofija orijentalistike i njen uticaj na savremenu arapsku književnost*, preveo Mehmed Kico, El-Kalem/Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2012.
- Waardenburg, Jean Jacques, *L'islam dans le miroir de l'Occident*, Mouton, Paris, 1963.

Članci:

- Alić, Salih H., "Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIV/1974, Sarajevo, 1976, 109-132.
- Balić, Smail, "Der Islam zwischen Donau und Adria (Sein Werden und Wesen)", *Anatolica*, I, 1, Leiden, 1967, 93-104.
- Becker, Carl Heinrich, "Islam [Bericht II]", *Archiv für Religionswissenschaft*, XI, Leipzig, 1908, 339-368.
- Becker, Carl Heinrich, "Islam [Bericht III]", *Archiv für Religionswissenschaft*, XV, Leipzig, 1912, 530-602.
- Becker, Carl Heinrich, "Islampolitik", *Die Welt des Islams*, III, 2, Berlin, 1915, 101-120.
- Bečić, Mehmed, "Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, Sarajevo, 2017, 59-82.

- Begović, Mehmed, "Organizacija Islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 1934, 375-387.
- Bogičević, Vojislav, "Džulusi-humajun hazreti-šerif. Prilog borbi Muslimana i Srba za političku autonomiju Bosne i Hercegovine", *Godišnjak Društva istoričara*, XVII, Sarajevo, 1969, 315-340.
- Ess, Josef van, "From Wellhausen to Becker. The Emergence of *Kulturgeschichte* in Islamic Studies [1980]", u: *Kleine Schriften by Josef van Ess*, tom I, Urednik: Heinrich Biesterfeldt, Brill, Leiden/Boston, 2018, 5-32.
- Fändrich, Hartmut, "Orientalismus und *Orientalismus*: Überlegungen zu Edward Said, Michel Foucault und westlichen 'Islamstudien'", *Die Welt des Islams*, XXVIII, Leiden, 1988, 178-186.
- Gábor, Ujváry, "Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május-júniusi magyarországi látogatásáról", *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények*, Budimpešta, 2006, 279-305.
- Hadžalić, Salih, "Islam i stvarnost", *Novi behar*, XIII, 13-18, Sarajevo, 1939-1940, 210-214.
- Hadžić, Osman Nuri, "Muslimanska versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini i pitanje Carigradskog halifata (povodom 25-godišnjice Džabićevog pokreta)", *Brastvo*, XIX, 32, Beograd, 1925, 217-248.
- Hadžijahić, Muhamed, "Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXI/1981, Sarajevo, 1981, 155-168.
- Hafez, Farid, "Alte neue Islampolitik in Österreich? Eine postkoloniale Analyse der österreichischen Islampolitik", *Zeitschrift für Politik*, LXV, 1, Baden-Baden, 2018, 22-44.
- Heuberger, Valeria, "Muslime in Österreich-Ungarn um 1912", *Salzburger Theologische Zeitschrift*, 16, Salzburg, 2012, 5-21.
- Jahić, Adnan, "O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine", *Prilozi*, XLI, Sarajevo, 2012, 59-78.
- Kico, Mehmed, "Vodič kroz imena orijentalista", *Novi Muallim*, 45, Sarajevo, 2011, 87-96.
- Kornrumpf, Hans Jürgen, "Islam und christlicher Staat: Die Muslime in Bosnien und in den europäischen Nachfolgestaaten des Osmanischen Reiches", *Seaculum*, 35, Freiburg, 1984, 17-30.
- Kraljačić, Tomislav, "Vjerska politika Kalajevog režima", *Godišnjak Društva istoričara*, 34, Sarajevo, 1983, 17-77.
- Krcsmárik, Janos, "Bosnien und die Hercegovina", u: *Encyclopaedia des Islams*, I, Urednik: Martijn Houtsma et al., Brill, Leiden, 1913, 785-797.

- Loimeier, Roman, "Afrika in der deutschen Islamwissenschaft", u: *Das Unbehagen in der Islamwissenschaft. Ein klassisches Fach im Scheinwerferlicht der Politik und der Medien*, Urednici: Abbas Poya, Maurus Reinkowski, transcript, Bielefeld, 2008, 119-134.
- Mahfouz, Imza, "L'islam en Bosnie et Herzegovine", *Revue du monde musulman*, 7, Paris, 1907, 289-309.
- Nedžati, Fehim, "Enciklopedija islama", *Gajret*, IV, 5, Sarajevo, 01. 03. 1911, 75.
- Neimarlija, Hilmo, "Riječ urednika. Važna historija značajnih nedosljednosti", u: Ian Almond, *Historija islama u njemačkoj misli. Od Leibniza do Nietzschea*, preveli Nevad Kahteran, Selma Đuliman, El-Kalem, Sarajevo, 2019, 5-11.
- Omanović-Veladžić, Alma, "Nad izvorima Kadićevog rukopisnog djela *Tārīḥ-i Enverī*", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014, Sarajevo, 2015, 345-368.
- Omladinac, "Tendenciozno pisanje 'Balkana' o Islamu", *Islamski glas*, I, 14, Sarajevo, 03. 01. 1936, 2.
- Pritsch, Erich, "C. H. Becker: *Islamstudien*", *Die Welt des Islams*, XV, 1/2, Berlin, 1933, 53-55.
- Pröbster, Edgar, "Die Entwicklung von Frankreichs Islampolitik 1830–1930", *Zeitschrift für Politik*, XX, Berlin, 1931, 477-486.
- Rac, Franciska Katalin, "Arabic literature for the colonizer and the colonized. Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918)", u: *The Muslim Reception of European Orientalism. Reversing the Gaze*, Urednici: Susannah Heschel, Umar Ryad, Routledge, London, 2019, 80-102.
- Ritter, Hellmut, "Carl Heinrich Becker als Orientalist (geb. 12. 4. 1876, gest. 10. 2. 1933)", *Der Islam*, XXIV, Berlin, 1937, 175-185.
- Ritter, Hellmut, "Misir/Egypt", *Oriens*, II, 2, Leiden, 1948, 346.
- Rustemović, Rifet, "Von der Malkontentenbewegung bis zur gesetzlichen Anerkennung. Die Rolle der Autonomiebewegung der bosnischen Muslime bei der Anerkennung des Islams in der Habsburgermonarchie", u: *Die Islamische Glaubensgemeinschaft in Österreich 1909-1979-2019. Beiträge zu einem neuen Blick auf ihre Geschichte und Entwicklung*, Urednici: Rijad Dautović, Farid Hafez, new academic press, Beč, 2019, 19-44.
- Sax, Carl, "Die religiöse Grundlage des muhammedanischen Staates und seine Umgestaltung durch die westliche Gesetzgebung (Schluss.)", *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 3-4, Beč, 1893, 37-43.

- Schmidtke, Sabine, "Rudolf Strothmann's Trip to the Middle East (1929/30): Bosnia, Montenegro, Albania, Anatolia, the Levant, Jordan, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Eritrea, and Yemen", *The Arabist*, XLIV, Budimpešta, 2022, 169-197.
- Schulze, Reinhard, "Die Politisierung des Islam im 19. Jahrhundert", *Die Welt des Islams*, XXII, 1/4, Leiden, 1982, 103-116.
- Šuško, Dževada, "Bosniaks & Loyalty: Responses to the Conscription Law in Bosnia and Herzegovina 1881/82", *Hungarian Historical Review*, 3, Budimpešta, 2014, 529-559.
- Wensinck, Jan Arent, "Kḥuṭba", *Encyclopaedia of Islam*, II, Urednik: Martijn Houtsma et al., Brill, Leyden, 1927, 980-983.

BETWEEN THE SOVEREIGNTY, STATE-CONTROL
AND NON-INTERFERENCE IN RELIGION. THE
ISLAMIC COMMUNITY AND THE MUSLIMS OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE ANTITHESIS
OF THE GERMAN ORIENTALIST
CARL HEINRICH BECKER (1876–1933)

Summary

February 2023 marks the 90th anniversary of the death of Carl Heinrich Becker (1876–1933), a famous German orientalist, founder of modern Islamic studies in Germany and the Prussian Minister of Culture and Education (1921, 1925–1930). Since his appearance on the German and European intellectual scene at the beginning of the 20th century, C. H. Becker tried to focus his various interests not only on a historical and cultural research of medieval Islam but also on Muslim contemporary issues. Based on this, his analysis of the European colonial powers regarding their *Islampolitik* found its main motive in the Austro-Hungarian Monarchy's regulations on the legal position of the Bosnian Muslim' religious and *waqf-mearif* institutions.

Although some Bosnian authors, such as Ahmed Smajlović, Smail Balić, Nerkez Smailagić, Salih H. Alić, Fehim Bajraktarević and others, referred to Becker's scientific work, his notions about Bosnian Muslims remained mostly disregarded in Bosnian historiography and Islamic studies.

Therefore, the aim of this article is to – using the literature, the press, Becker's numerous private correspondence, manuscripts and other archival sources – analyse Becker's observations about the Bosnian Muslims and their Islamic community through the practice of the Austro-Hungarian Islam policy. Thus, this paper analyses the method of his *Islampolitik* in the context of his antithesis of the sovereignty, state-control and non-interference in religion.

Keywords: C. H. Becker, Austro-Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina, Islamic Community, Muslims, Orientalism, Islam Policy.

AYŞE AYAZ*
(Ankara)

MAVINİN GÜNAHI, KÖTÜLÜĞÜ, ÇİRKİNLİĞİ VE KORKUNÇLUĞU: 14-15. YÜZYIL DİVAN ŞİİRİNDE MAVİ GÖZLER

Abstrakt

U poeziji i prozi pisanoj na turskom jeziku tokom 14. i 15. stoljeća plava boja očiju bila je sinonim za opasnost, omraženost, odbojnost i zloću, kako na ovom tako i na budućem svijetu. Prema nekim pripovijestima i tekstovima, za Turke predislamskog doba plave oči bile su oznaka uzvišenih i odabranih osoba, dok su u navedenim stoljećima, u poeziji i prozi pisanoj na turskom jeziku na prostorima Anadolije i izvan nje, osobe s plavim očima prepoznate kao lažljiva, grešna, opasna, zla i nemilosrdna bića. U ovom članku se prati trag plavih očiju prisutan u divanskoj poeziji 14. i 15. stoljeća. Prvenstveno su obrađena djela u kojima se plave oči spominju kao osobina zlih, opasnih, bezdušnih, ogavnih i lažljivih osoba i bića. Potom su analizirani i predstavljeni razlozi i porijeklo ovog negativnog imidža plavih očiju.

Ključne riječi: 14. stoljeće, 15. stoljeće, divanska poezija, plave oči

GİRİŞ

Her şeyden, herkesten önce kuşkusuz doğanın olan ve kimilerince “maddî gerçekliğe sahip, değerli, güzel bir madde”¹ biçiminde tanımla-

* Dr. Ayşe Ayaz, istraživač, e-mail: ayseayaz1884@gmail.com;
ORCID ID: 0000- 0001-6556-9204

¹ Özge Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 2011, 128.

nan renkler, insanoğlunun yaşamının çeşitli alanlarında kendilerine yer bulmuşlar, türlü görevler, işlevler, simgesel anlamlar yüklenmişlerdir. Doğanın her bir unsurunda beliren, onu güzelleştiren, insanı kendine çeken, kişide türlü duygular, düşünceler uyandıran, ona acı, tatlı hayaller kurduran, esin veren renkler, yüklendikleri bu simgesel anlamlar, işlevler, görevler ile tarihî süreç içerisinde görsel bir öge olmanın yanı sıra ayrıca bir iletişim aracı durumuna da gelmişlerdir.² İnsanoğlu renklerle doğayı, var olanları açıklamaya çalışmış, duygularını, düşüncelerini, isteklerini, hayallerini dile getirebilmek için onlardan yararlanmışır.³ Gündelik yaşamında isteklerini, çeşitli düşüncelerini, duygularını, durumunu ötekilere, dış dünyaya bazen renklerle yansıtmıştır.⁴ Doğayla ilgili, ona ilişkin kavramlar olan renkler, böylece insanoğlu tarafından kullanılan ikinci, ayrı bir dil olmuştur.⁵

Beslenme, giyinme, süslenme, süsleme ve daha başka gereksinimler doğrultusunda gündelik yaşamın her alanında bulunan, ikinci bir dil olan renkler, ayrıca insanoğlunun sanatında, edebiyatında da kendilerine yer edinmişlerdir. Tarih boyunca daima sanatın bir unsuru olmuşlar, hayallerin, duyguların, düşüncelerin dile getirilmesinde kullanılmışlardır.⁶ Kendilerine çağlar boyunca yüklenen anlamlarla, duyguların, düşüncelerin, bilgilerin birer ifadesi biçiminde pek çok sanat dalında önemli bir dil ve iletişim aracı olarak renklerden yararlanmışır.⁷ Bu doğrultuda renkler, söylenlerden günümüz edebiyatına uzanan çok uzun bir zaman diliminde yazarlar, şairler için her çağda önemli görevler üstlenmişlerdir.⁸

Yaşadığı zamanın ve coğrafyanın, doğanın, içinde bulunduğu toplumun bir parçası olan divan şairleri de bilgilerini, deneyimlerini aktarırlarken, yaşamın bir anına veya yaşanan bir olaya, doğaya ilişkin betimlemeler yaparlarken, duygularını, düşüncelerini ifade ederlerken renklerin gündelik gerçeklikteki varlıklarından, onların yüklendikleri simgesel anlamlardan, yerine getirdikleri görevlerden, ilettikleri mesajlardan yararlanmışlardır. Gündelik yaşamda kullanılan kimi eşyaların,

² Soner Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi*, 16, 2003, 72.

³ Deniz Özer, “Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 2012, 269, 273.

⁴ Ö. Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, 127.

⁵ S. Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme”, 72.

⁶ Ö. Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, 126.

⁷ D. Özer, “Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim”, 278.

⁸ Ö. Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, 127.

giysilerin, doğanın, devletlerin, ulusların, kişilerin, göklerin, inançların, yiyeceklerin, içeceklerin, devaların, insanlara özgü kimi durumların, olguların renkleriyle nice hayaller kurmuşlar, benzetmeler, nitelemeler, özdeşleştirmeler yapmışlardır. Renkler üzerinden kurulan bu hayallerin, yapılan nitelemelerin, özdeşleştirmelerin ve benzetmelerin uyandırdığı çeşitli çağrışımlarla şiirler anlam bakımından zengin kılınmıştır. Kimi zaman da renkler, yer aldıkları betimlemeler aracılığıyla yazıldıkları dönemlerde veya çok daha öncesi zamanlarda var olan türlü inançlara, geleneklere, kullanımlara, kabullere, retlere, beğenilere işaret etmişler, güzellik, çirkinlik, korku, cesaret, öfke, mutluluk, mutsuzluk, özlem, kaygı, kuşku, bıkkınlık, utanç, şefkat gibi nice duyguları dile getirmişlerdir.

Divan edebiyatı geleneğinin hüküm sürdüğü çok geniş bir coğrafyada yüzyıllar içerisinde insanların zihninde kendine ilişkin oluşmuş inançlar, beğeniler, kabuller, retler, yansıttığı duygular, çeşitli özellikleri ve renkleri ile şiirleri, eserleri varsıl kılanlardan biri de gözdür. Biçimleri, bakışları, renkleri ile gözler, manzum eserlerde yer almış, türlü duyguların, düşüncelerin, durumların anlatımında şairlerce çeşitli şekillerde betimlenmiştir. Sevgiliye ait en önemli güzellik unsurlarından biri olarak şairlerin hayallerini süsleyen, türlü benzetmeler, nitelemeler ile beyitlerde beliren gözlerden bahsedilen beyitlerde çoğunlukla kara rengeyle karşılaşılır. Şairler genellikle sevgilinin fitneler koparan, zulmeden, acımasız, nergis gibi mahmur, ceylanı andıran, âşıkları hem kendine çeken hem de öldüren, onları küfre sürükleyen, sevdalara düşüren, kimi zaman öfkeyle bakan, acımasız, büyüleyici gözlerinden kurdukları türlü hayallerle bahsetmişlerdir. Âşığın üzüntüsünün, hissettiği aşkın belirtisi olan, bir kahramanın veya bir düşmanın duyumsadığı öfkeyi, sahip olduğu yürekliliği yansıtan gözleri de betimlemişlerdir. Toplumsal yaşamın ve bu şiir geleneğinin bir parçası olan daha başka kişilere ait gözler de şairlerin beyitlerinde yer almıştır. Divan şiiri geleneği içerisinde kime ait olursa olsun genellikle kara gözlerden söz edilmiştir. Bunun yanı sıra ela ve çok az sayıda olmakla birlikte yeşil, mavi gözlerden de bahsedilmiştir.

Bu makalede 14. ve 15. yüzyıllarda gerek Anadolu'da gerekse bu sahanın dışında yazılmış Türkçe divanlarda, mesnevilerde gözükten mavi gözlerin ardına düşülmüştür. Söz konusu yüzyıllarda kaleme alınmış manzum eserlerde sevilmeyen, beğenilmeyen, kötü, korkunç, günahkâr, yalancı, acımasız, edepsiz, utanmaz, uğursuz, hilekâr, korkak kimselerin ve varlıkların göz rengi olduğu fark edilmiştir. Üstelik bu durumla yalnızca manzum yapıtlarda değil mensur eserlerde de karşılaşılır. Divan edebiyatının hüküm sürmediği coğrafyalarda ve zamanlarda yazılmış,

oluşmuş, çok eski dönemlere ait kimi Türkçe metinlere, anlatılara bakıldığında Türklerin beğenilerinden, inançlarından kaynaklanmadığı anlaşılan ve bundan ötürü dikkati çeken, mavi gözlere karşı takınılan olumsuz tavrın nedeni araştırılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle mavi gözlerle ilgili beyitlerin bulunduğu divanlar, mesneviler “din dışı eserler” ve “dinî eserler” olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Bu başlıklar altında mavi gözlerden bahsedilen beyitler verilmiştir. Böylece manzum eserlerde kimlerin mavi gözlü olarak betimlendikleri saptanmıştır. Ayrıca söz konusu yüzyıllarda Anadolu’da ve bu sahanın dışında yazılmış mensur eserlerde mavi gözlerle ilgili rastlanan türlü bilgiler de paylaşılmıştır. Bütün bunların ardından mavi gözlere/ gözlülere karşı var olan bu olumsuz yaklaşımın nedeni açıklanmaya, aslında nereden kaynaklandığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

14. VE 15. YÜZYILLARDA MANZUM ESERLERDE MAVİ GÖZLER

İslamiyet öncesi Türk anlatılarına, Türkçe eserlere bakıldığında mavinin kutsal ve üstün olanların göz rengi olduğu görülür. Örneğin Uygurca yazılmış *Oğuz Kağan Destanı*’nda Oğuz Kağan’ın Gök, Dağ, Deniz Han adlı oğullarının annesi ve yerin kızı olan ikinci karısının gözleri, gökten daha mavidir.⁹ Mahayana Budizmi’ne ait bir sutra kitabı olan ve 10. yüzyılda Uygur Türkçesine çevrilen *Altun Yaruk*’ta ise Buda’nın gözleri, mavi lotus çiçeğini andırır.¹⁰ Pek çok alanda Türklerin etkisi altında kalan Moğollarda da kutsal, üstün olanlar mavi gözlüdürler. Örneğin Alan Koa’yı gebe bırakan kutsal ruhun ve sarı tenli Cengiz Han’ın gözleri mavidir.¹¹

14. ve 15. yüzyıllarda yazılmış, telif, tercüme ya da telif-tercüme mahiyetinde olan manzum, mensur Türkçe eserlerde ise durum çok farklıdır. Mavi gözler, korkunç, çirkin, kötü, utanmaz, yalancı, acımasız, günahkâr, uğursuz, hilekâr, korkak kişilerin ve varlıkların olmuştur. Örneğin H. 475/M. 1082 yılında Keykâvus’un oğlu Gılânsâh için yazdığı, Mercimek Ahmed’in 15. yüzyılda Farsçadan Türkçeye çevirdiği, bir

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 134, 155.

¹⁰ Erdem Uçar, “Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXX. Bölök”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 10, 2012, 177.

¹¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 153.

öğüt kitabı olan *Kâbûs-nâme*'de iyi ve kötü kulların, kölelerin niteliklerinden bahsedilirken iyi savaşçıların, edepsiz, utanması olmayan, kötü kimselerin gök gözlü oldukları söylenmiştir.¹² Bu yüzyılda Ahmed-i Eflâkî tarafından kaleme alınmış *Menâkıbu'l-Ârifîn*'de de yalancı, kötü bir kimseden söz edilirken mavi gözlü olduğu belirtilmiştir.¹³ Yine aynı eserde Celâleddin-i Rumî'nin ağzından hummanın tarifi yapılırken onun sarı yüzlü, mavi gözlü olduğu ifade edilmiştir.¹⁴ Mavi gözlere ilişkin bu durum, yalnızca Anadolu sahasında yazılmış Türkçe eserlerde söz konusu değildir. Harezmi-Kıpçak sahasında Rabguzî tarafından H. 710/M. 1310 yılında yazılmış *Kıyasü'l-Enbiyâ*'ya göre de Salih Peygamber'in devesini öldürerek kendi kavminin helakine yol açan, kızıl yüzlü, sarı saçlı, kötü kişinin gözleri mavidir.¹⁵

Gerek Anadolu sahasında gerekse bu sahanın dışında yazılmış mensur eserlerde mavi gözlerle ilgili bu durum, tutum, 14. ve 15. yüzyıllarda kaleme alınmış manzum yapıtlarda da vardır. Bu iki yüzyılda yazılmış manzum eserlerde Türkçe "gök, çakır", Arapça "azrak/ezrak" sözcükleriyle rengi belirtilen mavi gözler, kötü, acımasız, utanmaz, edepsiz, çirkin, hilekâr, uğursuz, günahkâr, korkak kimselerde, cadılarda, Azrail'de, Munker ile Nekir'de, Mâlik'te ve cehennemdekilerde gözüdür.

Din Dışı Eserlerde Mavi Gözler

14. ve 15. yüzyıllarda hem Anadolu'da hem de bu sahanın dışında yazılmış kimi aşk konulu, destanî-efsanevî, ahlakî, öğretici mahiyetteki mesnevilerde kötü, acımasız, utanmaz, edepsiz, çirkin, kusurlu, uğursuz, günahkâr olarak nitelenen bazı kimseler mavi gözlüdürler. Örneğin 15. yüzyıl şairlerinden İbrâhim İbn-i Bâlî, *Hikmet-nâme* adlı eserinde "fi zikri hilyeti'l-uyûn" başlığı altında çeşitli nitelikteki ve renkteki gözlerin işaret ettiği kişilik özelliklerine değinmiştir. Şairin beyitlerine göre

¹² Keykâvûs, *Kâbûsnâme*, Mercimek Ahmed (Çev.); Orhan Şaik Gökyay (Gözden Geçiren), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, 147, 148.

¹³ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 2, Tahsin Yazıcı (Çev.), Maarif Basımevi, İstanbul, 1954, 312.

¹⁴ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 1, Tahsin Yazıcı (Çev.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, 423.

¹⁵ Aysu Ata, *Nâsırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, 2 (Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, 49.

mavi (ezrak/azrak) gözlüler kötü kimselerdir. Hatta bu kötü kimseler “aşkar”dırlar. “Aşkar” da Arapçada sarı saçlı, mavi gözlü demektir.¹⁶

*Gel işitgil kelâm-ı zü'l-'ukûnı
Ki gök gözdür dimiş “ardi'l-'uyûnı”*

*Şu kim aşkar olan vu azraku'l-'ayn
Şürûr-ı ehlidür hem sâhibü'ş-şeyn (5945, 5946)¹⁷*

(5945-Gel, zü'l-'ukûnun (?) sözünü işit. Ardi'l-'uyûnun (?) mavi göz olduğunu söylemiş. 5946-Sarışın ve mavi gözlü olan kimse kötüdür ve kusurlu/ayıplıdır.)

Çâkerî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* adlı mesnevisinde de mavi gözlerle bir zindanda karşılaşılır. Eserde Yusuf'un atıldığı kötü, karanlık, korkunç zindandan bahsedilirken orada tutuklu bulunan veya görevli (zindancı) olan kişilere de değinilmiştir. Şair, sözleriyle dünyayı yakan (dilleri ateş saçan), insanları inciten, yüzlerinden kutsuzluk (uğursuzluk) akan, kara işli, kalpli ve yüzlü yani günahkâr olan, sert, acı suratlı, çatık kaşlı bu kimseleri betimlerken onların gök (mavi) gözlerinden özellikle bahsetmiştir. Dolayısıyla mavi gözler, korkunç bir yerin kötü, uğursuz, acı dilli, sert, günahkâr kimselerinin olmuştur:

*Müvekkil anda bir kaç saht-rûlar
Mücâvir anda bir kaç telh-rûlar*

*Kaşı çatuk¹⁸ gözi gök merdüm-[â]zâr
Siyeh-kalb u siyeh-rûy u siyehkâr*

*Cihâna [od] ururlar sözlerinden
Şekâvet akıdur[lar] yüzlerinden (2901, 2902, 2903)¹⁹*

(2901-O yerde birkaç sert yüzlü, müvekkildir. Birkaç acı yüzlü (de) mücavirdir. 2902-Kaşı çatık, gözü mavi, insanı inciten, kara kalpli, kara yüzlü

¹⁶ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, Ahmet Kırkılıç, Yusuf Sancak (Haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, 64.

¹⁷ Mustafa Altun, *İbrâhim İbn-i Bâli'nin Hikmet-nâmesi (1b-149a) (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

¹⁸ Beyti alıntıladığımız metinde “çatuk” sözcüğü yerine “çâpük” yazmaktadır. Anlama göre sözcüğün “çâpük” değil “çatuk” olması gerekiyor.

¹⁹ Ayşe Yıldız, *Çâkerî Yûsufu Züleyhâ*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü e-kitap, Ankara, 2017, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56158,cakeri-yusuf-u-zuleyhapdf.pdf?0>, (E. T.: 16. 02. 2023).

ve kara işli (yani günahkâr) (kişidirler). 2903-Sözleriyle dünyayı yakarlar. Yüzlerinden kutsuzluk (uğursuzluk) akar.)

İncelediğimiz yüzyılların en ünlü kötü adamlarından biri de Husrev'in Meryem'den doğan oğlu Şîrûye'dir. Alî Şîr Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-ı Acem* adlı mensur kitabında kısaca anlattığına göre Husrev, yaptığı zulümlerden ötürü devlet erkânı tarafından tahttan indirilir ve yerine oğlu Şîrûye getirilir. Daha sonra aynı devlet erkânı Şîrûye'ye babası Husrev'i öldürmesini yoksa kendisinin onun tarafından öldürüleceğini söyler. Bunun üzerine Şîrûye de Merdânşâhoğlu'na Husrev'i öldürtür.²⁰ Tarihi bir kaynakta bu biçimde aktarılan olay, *Husrev ü Şîrîn* mesnevilerinde aşk ve kıskançlık öyküsü olarak ele alınmıştır. Bu mesnevilere göre Şîrûye'nin babasını öldürtmesinin nedeni Şîrîn'e duyduğu aşktır. Babasını öldürten ve onun karısı Şîrîn'e göz koyan, şairlerce "kötü, acımasız, taş kalpli kâfir, sert ve kirli yüzlü, eğri bakışlı dev, çirkin, daima yavuzluk yapan, ortalığı karıştıran" olarak nitelenen Şîrûye, bu yüzyıllarda hem Anadolu'da hem de bu sahanın dışında yazılmış Türkçe *Husrev ü Şîrîn*'lerde sarışın ve mavi gözlü olarak tasvir edilmiştir:

Közi kök yüzi sarıg zîşt-müdbir

Rahmsız könli bagrı taş kâfir (Kutb, *Husrev ü Şîrîn*, 4369)²¹

(Gözü mavi, yüzü sarı, kötü işli, gönlü acımasız, bagrı taş kâfir.)

Katı yüzlü ezrak gözlü [vü] aşkar

İşi yindek yavuzluk şûriş ü şer (Fahrî, *Husrev ü Şîrîn*, 4291)²²

(Sert yüzlü, mavi gözlü ve sarışın, işi her zaman kötülük ve kargaşa.)

Çepel çehre gözi ezrak hem aşkar

Çü dîv-i gec-nazar mekrûh-manzar (Ahmed-i Rıdvan, *Husrev ü Şîrîn*, 4344)²³

(Yüzü kirli, gözü mavi ve sarışın, kıskanç bakışlı, iğrenç görünüşlü dev gibi.)

²⁰ Ayşehan Deniz Abik, *Alî Şîr Nevâyî'nin Risaleleri: Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-ı Acem, Münşeât*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.

²¹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

²² Özlem Güneş, *Fahrî'nin Husrev u Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî'nin ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

²³ Orhan Kemal Tavukçu, *Ahmed-i Rıdvan, Hüsrev ü Şîrîn (İnceleme-Metin)*, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000.

Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*'inde ise Şîrûye'nin değil bir başka kötünün mavi gözlerinden söz edilmiştir. Ferhâd'a Şîrîn'in öldüğü yalanını söylemeye giden ve şair tarafından "hilekâr, acımasız, gönlü kara (günahkâr), kötülüğe rehber, Şeytan'ın karısı, ekşi yüzlü, acı sözlü, ağzından hayırlı bir söz çıkmayan" olarak nitelenen yaşlı kadın gök gözlüdür. Böylece mavi gözler, acımasızlık, kötülük, hile, asık suratlılık, acı sözlülük ile ilişkilendirilmiştir:

*Bulurlar bir acûze ehl-i telbîs
Ki mekri andan öğrenürdi iblîs*

*Katı gönli kara şeytân karısı
Kurumuş sünük üstinde derisi*

*Eli tesbîhli vü başında meyzer
Ve-lîkin gûl bigi şerre reh-ber*

*Hemîşe yüzi ekşi sözi acı
Dilinden hayr gelmemiş geleci*

*Pes ol kerkes-leyin gök gözlü karı
Kara karga-layın şer sözlü karı (4882, 4883, 4884, 4885, 4889)²⁴*

(4882-Hile ehli olan bir yaşlı kadın bulurlar. Şeytan hileyi ondan öğrenirdi. 4883-Acımasız gönlü kara, (kendisi de) Şeytan'ın karısı. Derisi, kemiğinin üstünde kurumuş/ derisi kemiğine yapışmış. 4884-Eli tespihli, başında da örtü var; ama Şeytan gibi kötülüğe kılavuzluk yapar. 4885-Daima yüzü ekşi (suratı asık) ve acı sözlü. Dilinden hayırlı bir sözcük gelmemiş. 4889-Sonra o akbaba gibi mavi gözlü, kara karga gibi kötü sözlü kadın.)

Bu yüzyıllarda Türkçe yazılmış *Husrev ü Şîrîn*'ler telif-tercüme niteliğindedir. Sâsânî hükümdarı Husrev-i Pervîz'in Şîrîn ile yaşadığı aşkı konu edinen bu mesnevilerin edebî ana kaynağı Genceli Nizâmî'nin H. 571/M. 1175'te yazdığı *Husrev ü Şîrîn*'dir. Nizâmî, Husrev'in tarihî kaynaklarda aktarılan öyküsünü, edebî bir metin olarak anlatan ilk şairdir.²⁵ Türk edebiyatında ilk *Husrev ü Şîrîn* mesnevisi Altın Ordu Devleti'nin sınırları içerisinde 1341 yılında Kutb tarafından yazılmıştır. Hacıeminoğlu'nun verdiği bilgiye göre Kutb bu eserini, Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisini yüzde seksen oranında Türkçe kelimelerle karşılayarak

²⁴ Faruk Kadri Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîn'i (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1963.

²⁵ O. K. Tavukçu, *Ahmed-i Rıdvan, Hüsrev ü Şîrîn (İnceleme-Metin)*, 85.

oluşturmuştur.²⁶ Anadolu’da yazılan ilk Türkçe *Husrev ü Şîrîn* ise Fahrî’nin eseridir. H. 768/M. 1367’de yazılmış bu eseri şair Firdevsî’nin *Şeh-nâme*’si ile Nizâmî’nin *Husrev ü Şîrîn*’inden yararlanarak kaleme almıştır.²⁷ Anadolu sahasında yazılan ikinci *Husrev ü Şîrîn* Şeyhî’nindir. Bu şairin eserinde de Nizâmî’nin *Husrev ü Şîrîn*’inin etkisi çok fazladır. Anadolu’da yazılan üçüncü *Husrev ü Şîrîn* Ahmed-i Rıdvân’a aittir. Şair, eserini oluştururken Nizâmî’nin ve Şeyhî’nin aynı adlı mesnevilerinden yararlanmışır.²⁸ Türk edebiyatındaki *Husrev ü Şîrîn*’lere kaynaklık eden Nizâmî’nin eserinde ise yukarıda aktardığımız beyitlerde bahsedildiği gibi Şîrîye’nin ve Ferhâd’a Şîrîn’in öldüğü yalanını söylemeye giden yaşlı kadının gözlerinin mavi olduğuna ilişkin herhangi bir ifade yoktur.

Dîvânu Lugâti t-Türk’e göre “çakır” sözcüğü Türkçede “mavi” anlamına gelir.²⁹ Söz konusu yüzyıllarda mavi göz için “gök” ile “azrak/ezrak”ın yanı sıra “çakır” sözcüğü de kullanılmıştır. Örneğin Bedr-i Dilşâd tarafından H. 830/M. 1427-28’te yazılmış, II. Murad’a sunulmuş *Murâd-nâme* adlı esere göre çakır göz, utanmazlığın, edepsizliğin göstergesidir. Şair, kapıcı alınırken dikkat edilmesi gereken hususlara değindiğinde çeşitli nitelikler sıralar. Bu nitelikler arasında kişinin çakır gözlü olması da vardır. Eserde böyle bir kulun utanmaz ve edepsiz olduğu söylenmiştir:

*Çakır gözlü hem zıst sözlü gerek
Dişi seyrek ü sobı yüzülü gerek*

*Bunuñ gibi kul hayâsuz olur
Hayâsuzluğında riyâsuz olur*

*Edebsüzlüğüyle olur bî-nazîr
Yarar kapıcı itse anı emîr (754, 755, 756)³⁰*

(754-Mavi gözlü, kötü sözlü, seyrek dişli, uzun yüzülü olması gerekir. 755-Bunun gibi kul utanmaz olur. Utanmazlığında yalansızdır. 756-Edepsizlikte benzersizdir. Emir, böyle bir kişiyi kapıcı yapsa iyi olur.)

²⁶ N. Hacıeminoğlu, *Kutb’un Husrev ü Şîrîn’i ve Dil Hususiyetleri*, X.

²⁷ Ö. Güneş, *Fahrî’nin Husrev u Şîrîn’i (Metin ve Tahlil), Nizâmî’nin ve Şeyhî’nin Eserleriyle Karşılaştırılması*, 19.

²⁸ O. K. Tavukçu, *Ahmed-i Rıdvân, Hüsrev ü Şîrîn (İnceleme-Metin)*, 86.

²⁹ Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 156.

³⁰ Âdem Ceyhan, *Bedr-i Dilşâd’ın Murâd-nâme’si*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Birisinin dış görünüşünden onun kişiliğini anlama bilimine ilm-i kıyafet, bu alanda yazılmış eserlere de kıyafet-name denir.³¹ Kişilerin kaş, göz, saç, ağız, burun, kulak, el, ayak gibi organlarının biçim ve renklerinden, bedenlerinin yapılarından onların kişiliklerine ilişkin bir takım bilgilere ulaşılabileceği iddiasıyla kaleme alınmış bu eserlerden biri de 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdi'ye aittir. Şairin *Kıyafet-nâme* adlı eserine göre mavi (gök, çakır) gözlüler edepsiz ve korkaktırlar:

Gözleri gök olanda olmaz edeb

Gözi çakır bahâdır olsa aceb (48)³²

(Gözleri mavi olanda edep olmaz. Gözü mavi (kişi) cesur olursa buna şaşılır.)

Mavi, yalnızca kötülerin, utanmazların, edepsizlerin, uğursuzların, hilekârların, günahkârların ve korkakların değil, ayrıca çirkin olanların da göz rengidir. Örneğin Rabgûzî, Yûsuf Peygamber'in, kendisiyle birlikte olmak isteyen Zeliha'ya yanaşmayışının nedenlerini sayarken Zeliha'ya baktığında onu çirkin olarak gördüğünü söyler. Bu çirkin Zeliha'nın gözleri ise çakırdır (mavidir).³³ Alî Şîr Nevâyî de *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevisinde vahşi, çirkin bir ulusu anlattığı beyitlerinde sarı sakallı, kara yüzlü bu kişilerin gözlerinin mavi olduğunu söylemiştir:

Köz ezrak sakal sarıg u tîre yüz

Çıkıp barçanın manlayıdın monuz (5354)³⁴

(Göz mavi, sakal sarı, yüz kara. Hepsinin alnının ortasında boynuz var.)

Dinî Eserlerde Mavi Gözler

Mavi gözler, yeryüzünde, bu yaşamda olduğu gibi öteki dünyada da kötülerin, korkulanların ve günahkârların olmuştur. Bu iki yüzyılda yazılmış kimi manzum ve mensur eserlerde mavi gözler, Azrail, Mâlik, Münker ve Nekir ile cehennemdekilerin betimlemelerinde karşımıza

³¹ Mine Mengi, "Kıyafetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, 512.

³² Hanife Alkan Ataman, "Hamdullah Hamdî'nin Kıyafet-name'sinin Bir Nüshası Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 74, 2022, 193-222.

³³ A. Ata, *Nâsirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kısasu'l-Enbiyâ 1 (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, 2 (dizin), 115.

³⁴ Hatice Tören, *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

çıkarm. Bunlardan Münker ile Nekir, Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilmeyen, yalnızca Hz. Muhammed'e ait olduđu söylenen bazı rivayetlerde adları geçen, ölenleri kabirlerinde sorgulayacak meleklerdir. Bu rivayetlere göre Münker ile Nekir, kabirlerine konan ölülere neye taptığını, dinini, Tanrı'sının, peygamberinin kim olduğunu, Hz. Muhammed hakkında ne düşündüğünü, amelini soracaklardır. Aldıkları yanıtla göre kâfirlere azaba başlayacaklar, Müslüman ölülere de cennetteki yerlerini muştulayacaklar.³⁵ “Tanınmayan, korkunç, şiddetli”³⁶ “Allah'ın rızasının olmadığı, reddetme, inkâr, bilinmez”³⁷ anlamlarına gelen Münker ve Nekîr, içindeki bir kayda göre H. 946/M. 1539-40 yılında yazılmış; ancak dil açısından bakıldığında 14. ya da 15. yüzyıla ait olduđu söylenebilecek *Hazâ Kitâb-ı Ahvâl-i Meyyit*'te kara yüzlü ve gök gözlüdürler. Kabirlere sorgu, azap için gelen, dolayısıyla kulların yüreklerine korku salan, şair tarafından ön dişleri çok uzun, bir dudakları yerde, bir dudakları gökte, gür, ürkütücü sesli olarak tasvir edilen bu iki meleğe kara yüzler ve mavi gözlerle âdeta kişiyi daha da dehşete düşürecek bir görünüş verilmeye çalışılmıştır:

*Çün gide Gazbân gele Münker ü Nekîr
Bir 'acâyib heybetile ey emîr*

*Alt dudacı yirdedir gökde biri
Gâyet uzamış uzun ön dişi*

*Gözleri gök yüzleri kara katı
Yıldırım gibi âvâzı heybeti (123, 124, 125)³⁸*

(123-Ey emir! Gazbân gidince tuhaf bir heybetle Münker ve Nekir gelir.
124-Alt dudakları yerde, üst dudakları göktedir. Uzun ön dişleri çok uzamış.
125-Gözleri mavi, yüzleri çok kara, seslerinin heybeti yıldırım gibidir.)

Dâsîtan-ı Hazret-i İsa 'ya göre de benizleri sarı, yüzleri kara olan, “iki ferîşte” biçiminde bahsedilen Münker ile Nekîr'in gözleri göktür:

³⁵ Süleyman Toprak, “Münker ve Nekîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006, 14-15.

³⁶ S. Toprak, “Münker ve Nekîr”, 14.

³⁷ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, 697, 748.

³⁸ Ankara, Türk Dil Kurumu, *Hazâ Kitâb-ı Ahvâl-i Meyyit*, Yz A/142 (Sadr-ı a'zam Hüsrev Mehmed Paşa). V. 217a-224b/s. 408-423.

İki ferişte bile ol-dem gelür

Yüzi kara benz saru göz gök gelür (77)³⁹

(O zaman yüzleri kara, benizleri sarı, gözleri gök olan iki melek gelir.)

Yunus Emre'nin bir beytinde ise Münker ile Nekîr'in yanı sıra Azrâil'in de mavi gözlü olduğu ifade edilmiştir. Böylece mavi, getirdiği ölümden, tattırdığı can ve ayrılık acısından ötürü en çok korkulan meleğe ait kılınmıştır:

Münker ve Nekir; Azrail, kaşu kara, gözü çakır

Her birisi bir dil okur; Allah sana yalvaralım (6/36)⁴⁰

(Münker ile Nekir'in, Azrail'in kaşları kara, gözleri mavidir. Her birisi bir dilde konuşur. Allah'ım sana yalvarırım.)

Kur'ân-ı Kerîm'de Alak Suresi'nde cehennemle ilgili ayetlerde geçen "zebânîler" azap melekleridirler. Çok güçlü, iri yarı olan zebânîlerin sayıları Kur'ân-ı Kerîm'de bildirildiğine göre on dokuzdur ve başları da Mâlik'tir. Kendisine ait bazı rivayetlere, hadislere göre Hz. Muhammed, İsrâ ile Miraç sırasında ve düşünde gördüğü Mâlik'in cehennem ateşini tutuşturan melek olduğunu söylemiştir.⁴¹ Mâlik söz konusu olduğunda da mavi gözlerle karşılaşılır. Örneğin 14. yüzyıl şairlerinden Şeyyâd Hamza *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhi's-Selâm* adlı eserinde onun yıldırım gibi parlayan gözlerinin çakır (mavi) olduğu söylemiştir:

Çünkü bunlar ol cahîme varalar

Bakalar anda Mâlik'i göreler

Hîç yok anun gibi bir çirkin çakır

Gözleri hem yıldırım gibi şakır (484, 485)⁴²

(484-Bunlar cehenneme vardıklarında bakarlar ve Mâlik'i görürler. 485-Onun gibi çirkin ve çakır (mavi gözlü) yoktur. Gözleri yıldırım gibi parlar.)

³⁹ Kâzım Köktekin, "Eski Anadolu Türkçesinde Manzum ve Kısa Manzum Hikâyeler, Dâsitân-ı Hz. İsa (Cimcime Sultan) ve Dil Özellikleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, 2018, 311-335.

⁴⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre (Yaşamı-Sanatı-Şiirleri)*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1995.

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Zebânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014, 164.

⁴² Fatma Turhal Güner, *Şeyyâd Hamza'nın Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhi's-Selâm Mesnevisi*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.

İncelediğimiz yüzyıllarda yazılmış siyerlerde, mirâc-nâmelerde cehennemdekiler bölük bölük ve azaplar içerisinde betimlenmişlerdir. Eserlerde bu bölümler, Hz. Muhammed'in ağzından, onun miraç gecesi gördükleri olarak anlatılmıştır. Bu betimlemelerin kimilerine göre yüzleri, bedenleri kapkara olan cehennemdekilerin gözleri göktür. Örneğin 15. yüzyıl şairlerinden Muhammed'in *Siyer-i Nebî*'sinde cehennemde azap çeken bölüklerden biri şairler, diğeri de içki içenlerdir. Şairin eserine göre bunlar, cehennemde kara yüzlü ve gök gözlü olmuşlardır:

*Yine bir halkı gördüm yüzleri hep
Kararmış gömgök olmuş gözleri hep*

*Bular kimdir didim şâ'ir didiler
Kimi hicv kimi medh eylediler*

*Yine bir tâ'ife gördüm durur çok
Gözi gök yüzi kara agzı açık*

*Didim kimdir bular didi bulardır
Ki dünyâda süci içicilerdir (3055, 3058, 3061, 3066)⁴³*

(3055-Yine bir halk gördüm. Bunların hepsinin yüzü kara, gözü de mavi olmuştu. 3058-“Bunlar kim” diye sordum. “Şairlerdir. Kimileri yergi kimileri de övgü şiirleri yazmışlardı” dediler. 3061-Yine sayıları çok olan bir bölük gördüm. Gözleri mavi, yüzleri kara, ağızları açıktı. 3066-“Bunlar kimler” dedim. “Bunlar dünyada şarap içenlerdir” dedi.)

Görüldüğü üzere Şeyyad Hamza'nın *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhi's-Selâm*'ında zebanîlerin başı olan Mâlik'in, Muhammed'in *Siyer-i Nebî*'sinde ise cehennemde azap çeken günahkârların gözleri mavidir. Cehennemde acılar çeken günahkârların da onlara azap ettiren Mâlik'in de gözleri aynı renktedir. Bu beyitlere göre mavi gözün, cehennemle özdeşleştirildiği söylenebilir.

Abdürrahîm-i Karahisarî'nin H. 865/M. 1461'de yazdığı, dinî-tasavvufî ve ahlakî konuları işlediği *Vahdet-nâme* adlı eserinde ise öteki dünyanın değil yeryüzünün kötülerinden, korkulanlarından olan bir cadının mavi gözlerinden bahsedilmiştir. Kapıları ya çare ya da kötülük için çalınmış olan, kimi coğrafyalarda ve zamanlarda işkencelerle, sürgünlerle, ölümlerle cezalandırılmış, yok edilmeleri gerektiği düşünülmüş cadılar kuşkusuz geçmiş yüzyılların en kötülerini,

⁴³ Ahmet Ermurat, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.

çirkinleri, korkulanları arasında yer alıyorlardı. Bundan dolayı onlar da Abdürrahîm-i Karahisarî'nin hayal dünyasında uğursuzluğun, çirkinliğin, kötülüğün, günahkârlığın, acımasızlığın, korkunçluğun, hilekârlığın göstergesi olan mavi gözlerden nasiplerini almışlardır. Şair, bir cadıyı kara tenli ve gök gözlü olarak betimlemiştir:

*'Aklı geldi gitdi çün sihr-i perî
Gördi karşısında bir gâyet karı*

*Gözleri gök dişleri sındı gibi
Ser-be-ser cismi kara hindû gibi (2875, 2876)⁴⁴*

(2875-Aklı, peri büyüğü gibi gidip geldi. Karşısında bir kadın gördü. 2876-Gözleri mavi, dişleri makas gibi. Bedeni Hintli gibi baştanbasa kara.)

Bu örnek beyitlerden görüldüğü üzere mavi, 14. ve 15. yüzyıl Türk şiirinde hem bu dünyada hem de âhirette korkulanların, beğenilmeyenlerin, sevilmeyenlerin göz rengidir. Cadı, Azrail, Münker, Nekir, Mâlik gibi korkulanlar ile kötüler, edepsizler, utanmazlar, yalancılar, uğursuzlar, korkaklar, hilekârlar ve cehennemde azap çeken günahkârlar mavi gözlü olarak betimlenmişlerdir. Oysa mavi gözler, İslamiyet öncesinde Türklerde kutsal, üstün, seçilmiş olanların göz rengidir. Buna göre söz konusu bu durum, Türklerin kabullerinden veya beğenilerinden kaynaklanmamaktadır. Eserlerde mavi gözlere karşı takınılan bu olumsuz tavrın ardında saptayabildiğimize göre Arapların kimi kabulleri, inançları vardır. Gündüzöz'ün verdiği bilgiye göre mavi, Arapların hiç sevmedikleri bir renktir. Bundan dolayı örneğin suyu bile çoğunlukla “mavi” değil de “ak” olarak nitelerler.⁴⁵ Akyüz de mavinin Araplar için en kötü renk olduğunu söyler.⁴⁶ Nitekim mavi rengine karşı alınmış bu olumsuz tavır Türkçeye çevrilmiş kimi Arapça eserlerde de kendini gösterir. 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısı arasında yaşamış şair Ahmed-i Dâ'î Germiyan Beyi II. Yakup adına bir rüya tabirleri kitabı çevirmiştir. *Kitâbü't-Ta'bîr* veya *Ta'bîr-nâme-i Türkî* adlarıyla bilinen bu eserin Arapça aslı Ebû Bekir b. Abdullâh el-Vâsîti'ye aittir. Önce Arapça'dan Farsçaya, Farsçadan da Ahmed-i Dâ'î tarafından Türkçeye çevrilen bu esere göre düşlerde görülen mavi rengin birbirinden olumsuz

⁴⁴ Saim Kıstrak, *Abdürrahim Karahisari'nin Vahdet-nâme'si (Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yüksek Lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999.

⁴⁵ S. Gündüzöz, “Kur'ân'da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme”, 81.

⁴⁶ Hüseyin Akyüz, “Hz. Peygamber'in Hadislerinde Renklerin Dili” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 2014, 393.

anlamları vardır. Örneğin kişinin mavi giysi giymesi, kendini mavi bulut altında görmesi gerçek yaşamda yas tutacağına işarettir. Tırnaklarını mavi görürse bu, onun evinde yas tutulacağı anlamına gelir. Başını mavi görürse o kişiye yas, kaygı veya ziyan erişir. Mavi renkli kuyu suyu görmek üzüntü demektir. İki kulağını sarı veya mavi gören kişinin karısı, kızları hasta olur ya da kendisi üzüntü duyacağı bir olay yaşar. Kişi gözlerinin mavi olduğunu görürse durumu kötü olur. Boynun mavi olması da rüya sahibinin bir emanete hıyanet edeceği anlamına gelir.⁴⁷

Kimi eserler ise maviye yüklenen kötü anlamların yanı sıra Arapların mavi gözlere karşı da olumlu duygularının ve düşüncelerinin olmadığını gösterir. Bunlardan biri, kıyafet ilmi alanında yazılmış ve 15. yüzyılda Mahmud bin Ayas tarafından *Kitâb-ı Kıyafet-nâme* adıyla Arapçadan Türkçeye çevrilmiş *Kitâbu'l-Edeb ve's-Siyâseti İlmi'n-Nazari ve'l-Firasetehu* adlı kitaptır. Eserde çeşitli şekillerde olan mavi gözler ile onların işaret ettikleri kişilik özelliklerinden ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir. Bu kitaba göre mavi gözlüler aldatıcı, hilekâr, yalancı, hayırdan uzak, şerre yakın, utanmaz, gafil, zinayı seven, cinsiyetine göre kadına ya da erkeğe düşkün, dağınık, yaramaz ve kâfir tabiatlı, akılsız, bön, korkak, adam öldürmeyi, kan dökmeyi, kötülüğü seven, halka eziyet eden, kibirli, günahkâr, hiçbir nesnenin emanet edilemeyeceği güvenilir kimselerdir.⁴⁸

Görüldüğü üzere düşlerde mavi bir biçimde hep yasla, üzüntüyle, kötü durumla, hıyanetle ilişkilendirilmiştir. Kıyafet ilminde de mavi gözler, akılsızlık, hilekârlık, yalancılık, kötülük, dağınıklık, yaramazlık, kibir, güvenilirlik ve korkaklıkla, günahkâr oluşla, kan dökücülükle bağdaştırılmıştır. Bunlar da kanımızca mavinin, mavi gözlerin Araplarca sevilmeşi, onlara karşı yaklaşımın olumsuz olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim klasik Arap edebiyatında da durum farklı değildir. Beyitlerde mavinin çağrıştırdıkları çoğunlukla olumsuzdur. Üstün'e göre bu durumun ardında mavinin, Araplara göre dumanın, cinlerin kralının, Romalıların gözlerinin rengi olması ve bağınaz, aşırı tutucu

⁴⁷ Sadi Yılmaz, *Kitâbü'l-Ta'bir (Ta'bir-nâme-i Türkî)*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1998, 31, 32, 33, 34, 38, 41; Erkan Demir, *Ahmed-i Dâ'i, Ta'bir-nâme (100b-208b)(Giriş-Çevriyazılı Metin-İndeks-Tıpkıbasım)*, Yüksek Lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2004, 34, 41, 46, 57, 86, 88.

⁴⁸ Çetin Can, *Muhammed Bin Ayas Kıyafet-name (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yüksek Lisans tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl, 2019, 50, 51, 52, 53, 54.

kimselerin “mavi” ile nitelenmesi vardır.⁴⁹ Yanık da Arapların maviden ve mavi gözlerden hoşlanmadıklarını söyler. Onun verdiği bilgilere göre Cahiliye Dönemi’nin Arapları mavi gözleri köle tüccarlarının İran’dan, başka ülkelerden getirdikleri cariyelerde, kadın şarkıcılarda ve en önemlisi düşmanları olan Bizanslı (Doğu Romalı) savaşçılarda görmüşlerdir. Onlara göre mavi göz, Rumların ve Arap olmayanların ayırt edici özellikleridir. Dolayısıyla mavi, Bizanslıların (Doğu Romalıların/ Rumların) yani onların düşmanlarının ve Arap olmayanların göz rengidir. Bundan ötürü Araplar mavi gözlerden hazzetmemişlerdir.⁵⁰ Okcu da benzer biçimde Arapların maviyi eskiden beri şiddetli bir düşmanlık içerisinde buldukları Rumlara ait gördüklerini ve bundan ötürü bu rengi sevmedikleri bilgisini verir.⁵¹ Onlara göre bu renk gözleri olan kişiler yalancı, alçak ve kötüydüler. Klasik Arap şiirinde de kıskanç, yalancı, alçak, kötü, uğursuz, cimri, hırsız kimseler mavi gözlü olmuşlardır. Gerçekte gözü bu renkte olmayan düşmanlarını bile şiirlerde “mavi gözlü” olarak betimlemişlerdir.⁵²

Bu bilgilere göre Araplarca mavinin sevilmeşişinin ve bu renk gözlülerin kötü, kıskanç, uğursuz, alçak, cimri, çirkin gibi olumsuz sıfatlarla nitelenmesinin asıl nedeni olarak Romalılar, daha doğrusu Doğu Romalılar yani Bizanslılar (Rumlar) görülmektedir. Apak’ın verdiği bilgiye göre Araplar ile onların amansız düşmanları olan Bizanslılar arasındaki ilişki, Romalılar döneminde M. Ö. 4. yüzyıldan M. S. 106 yılına dek varlık gösteren Nebatî Krallığı’na değin uzanır. Hicaz Arapları ile Bizanslılar arasındaki ticarî ilişkiler de İslam öncesi dönemlere dek gider. İslamiyet’in ortaya çıkmasından sonra da Hicazlı Müslüman Araplar ile Bizanslılar arasında Hz. Muhammed’in dine davet mektuplarıyla resmî ilişkiler başlamıştır. Dört halife döneminde, Emevîler, Abbasîler zamanında ise Bizanslılar ile Araplar arasındaki ilişki Suriye, Filistin, Kuzey Afrika ve Anadolu topraklarında yaşanan ve her iki tarafında da tam anlamıyla üstünlük elde edemediği çekişmeler, güç mücadeleleri, savaşlar, fetih hareketleri ile sürer.⁵³ Savaşılan,

⁴⁹ Mahmut Üstün, “Arap Şiirinde Temel Renklerin Anlamsal Boyutları ve Değişim Süreci”, *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, 33/1, 2022, 196.

⁵⁰ Nevzat Hafis Yanık, “Arap Şiirinde Göz İmgesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzeli Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 37, 2016, 122.

⁵¹ Abdülmecit Okcu, “Kur’an’da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 2007, 142.

⁵² Nevzat Hafis Yanık, “Arap Şiirinde Göz İmgesi”, 122-124.

⁵³ Adem Apak, “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009, 97-104.

yenilgiye uğratılmaya çalışılan Bizanslılar, Arap kaynaklarında daima “açık tenli, sarı saçlı, mavi gözlü” olarak betimlenmişler ve bolca hain, edepsiz, alçak, ahlaksız oluşlarından söz edilmiştir.⁵⁴ Doğu Romalıların (Bizanslıların) gözleri, mavinin Araplar arasında kötü çağrışımlara kapı aralamasına, onların dünyasında kötü anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Mavi, düşmana ait bir renkti. Bundan dolayı şiddetli, zorlu bir düşmandan söz ederken dahi onu “mavi düşman” olarak nitelemişlerdir.⁵⁵ Mavi gözlü olmayan düşmanlar bile klasik şiirlerinde “mavi gözlü” olarak betimlenmişlerdir.⁵⁶ Ayrıca mavi gözlüleri uğursuz saymışlardır.⁵⁷

Bizanslılarla aralarındaki düşmanlığın bir sonucu olarak mavinin, mavi gözlerin Araplar için ifade ettiği kötü anlamlara yalnızca düş yorumlarında, kıyafet ilminde, şiirlerde, gündelik yaşamda rastlanmaz. Maviye, mavi gözlere karşı takınılan bu olumsuz tavırla Kur’ân-ı Kerim’de ve Hz. Muhammed’e ait olduğu söylenen kimi rivayetlerde, hadislerde de karşılaşılır. Dindi’nin tespitlerine göre Cahiliye Arapları tarafından zül kabul edilen durumlar, Kur’ân-ı Kerim’e taşınmıştır.⁵⁸ Gündüzöz de kendi dilini “anlaşılır bir Arapça” olarak tanımlayan Kur’ân-ı Kerim’in, indiği ortamda konuşulan dili olduğu gibi o ortamın kültüründeki renk imgelerini de kullanmasının yadsınamayacağını söylemiştir.⁵⁹ Bu çerçevede Cahiliye Araplarının ak, kara, mavi renklerine yükledikleri olumlu ve olumsuz anlamlar da Kur’ân-ı Kerim’de ahirette müminlerin mutluluğundan, günahkârların mutsuzluğundan bahsedilen ayetlerde gözlemlenir.⁶⁰ Mavi, Kur’ân-ı Kerim’de yalnızca Tâhâ Suresi’nin yüz ikinci ayetinde geçer.⁶¹ Bu ayette “*O gün sur’a üfürülecek ve günahkârları o gün Biz gömgök toplayacağız*” denmektedir.⁶² Söz konusu ayette “gömgök” olarak çevrilen “zurkan” sözcüğünün türediği

⁵⁴ Cemal Özel, “Kitap Tanıtımı: Arapların Gözüyle Bizans (Yazar: Nadia Maria El Cheikh, Çev: Mehmet Moralı)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 21/53, 2018, 215.

⁵⁵ N. H. Yanık, “Arap Şiirinde Göz İmgesi”, 122 ; S. Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme”, 81, 118 nu’lu dipnot.

⁵⁶ N. H. Yanık, “Arap Şiirinde Göz İmgesi”, 123

⁵⁷ H. Akyüz, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Renklerin Dili”, 393.

⁵⁸ Emrah Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, 27.

⁵⁹ S. Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme”, 84.

⁶⁰ E. Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*, 27.

⁶¹ A. Okcu, “Kur’an’da Renkler”, 142.

⁶² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur’ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli (Sadeleştirilenler: Yakup Çiçek, Necat Kahraman)*, Temel Neşriyat, İstanbul, ty, 320.

“zerak” kelimesi Arapçada “mavi, mavi renkli nesne” demektir.⁶³ Yine bu kökten türeyen “zürkat” de *Ahterî-i Kebîr*’deki açıklamaya göre hem “mavilik” hem de “körlük” anlamında kullanılan bir sözcüktür. Ayrıca bu sözlükte söz konusu “zürkat” maddesinde Tâhâ Suresi’nin yüz ikinci ayetindeki “zurkan” sözcüğü “*kör bir hâlde/ korkudan gözleri gömgök hâlde*” olarak çevrilmiştir.⁶⁴ Ayetteki “gömgök (masmavi)” anlamındaki “zurkan”, kimilerince “körlüğün, susuzluluğun”, kimilerince de “korkunun, dehşetin” ifadesidir.⁶⁵ Ayrıca “susuzluktan dolayı gözlerin değişikliğe uğrayıp göğermesi”, “duyulan aşırı korkudan dolayı gözlerin yukarı doğru kayması”, “sonu hayal kırıklığı olan yalan bir umutlanmanın adı” gibi farklı farklı biçimlerde açıklanmıştır.⁶⁶ Dolayısıyla mavi gözler, *Kur’ân-ı Kerim*’de de ahiretin kötü kimselerinin, öteki dünyada korkulan, istenilmeyen bir durumun içinde olanların tarifinde karşımıza çıkar.

Hız. Muhammed’in renklerle ilgili tutumu da doğal olarak içinde doğup büyüdüğü Arap kültürüyle biçimlenmiştir.⁶⁷ Bundan dolayı Hız. Muhammed’e ait olduğu söylenen kimi hadislerde, rivayetlerde mavi gözlerle ilgili durum, Arapların tutumlarıyla benzerdir. Bu hadislere, rivayetlere göre Hız. Muhammed için de mavi, iyi bir renk değildir.⁶⁸ Mavi, hadislerde, rivayetlerde Münker ve Nekir gibi korkulan iki azap meleğinin, Şeytan’ın, kavminin helakine neden olan kötü bir kimsenin rengidir. Münker ve Nekir, Hız. Muhammed’e ait olduğu söylenen, Tirmizî’nin aktardığı iki rivayetin birinde kara ve mavi renkli iki melektirler. Diğer rivayete göre de mavi gözlü ve kara renklidirler.⁶⁹ Ahmed-i Dâ’î’nin *Sirâcü’l-Kulûb*’unda ise Hız. Muhammed’in kendisinden Münker ve Nekir sorulduğunda onların gök gözlü olduğunu söylediği aktarılmıştır.⁷⁰ İbn Hanbel’in *Müsned* adlı hadis kitabına göre

⁶³ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, 1136; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 1180.

⁶⁴ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, 1155.

⁶⁵ S. Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotic Bir İnceleme”, 82 (bk. 120 nu’lu dipnot).

⁶⁶ A. Okcu, “Kur’an’da Renkler”, 142.

⁶⁷ S. Gündüzöz, “Kur’ân’da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotic Bir İnceleme”, 84.

⁶⁸ H. Akyüz, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Renklerin Dili”, 393.

⁶⁹ Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile’ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslam İlimleri Fakültesi Hakemli Dergisi*, 1/2, 2017, 77.

⁷⁰ Yakup Karasoy, *Ahmed-i Dâ’î, Sirâcü’l-Kulûb*, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985, 45.

de Hz. Muhammed Şeytan'ın ve Salih Peygamber'in devesini öldüren kişinin mavi gözlü olduğunu söylemiştir.⁷¹

Görüldüğü üzere mavi, düşman Bizanslıların gözlerinde belirmesinden dolayı Araplarda kötü çağrışımlara yol açmış, onların katında kötü anlamlar yüklenmiştir. Bu olumsuz, kötü anlamlar Arapların düş yorumlarına etki etmiş, kişilere ilişkin bilgilerini, kabullerini biçimlendirmiş, şiirlerinde varlık göstermiştir. Düşlerde ölümü, yası, üzüntüyü, hıyaneti, başa gelecek hoş olmayan bir durumu haber veren, kıyafet-namelerde korkağı, haini, kan dökücüyü, aldaticıyı, yalancıyı, kötüyü, utanmazı, gafili, zinayı seveni, dağınığı, yaramazı, kâfir tabiatlıyı, akılsızı, kibirliyi, günahkârı, güvenilirmezi işaret eden mavi, klasik Arap şiirinde de cimrilerin, uğursuzların, düşmanların, kötü, çirkin, alçak kimselerin göz rengi olmuştur. Mavi gözler, ilk olarak hitap ettiği Arapların kültürel kodlarını kullanan Kur'ân-ı Kerim'de de öteki dünyada günahkârların durumlarının anlatımında kendine yer bulmuştur. Bu renk, doğduğu, büyüdüğü ve yaşadığı Arap toplumunun, kültürünün bir parçası olan Hz. Muhammed için de olumlu anlamlar içermemiştir. Ona dayandırılan kimi hadislerde, rivayetlerde mavi, Şeytan, Münker, Nekir gibi korkulanların, sevilmeyenlerin ve Salih Peygamber'in devesini öldürerek kendi kavminin yok edilmesine yol açan kötü kimsenin göz rengi olmuştur.

Arapların düşmanlarından ötürü maviye, mavi gözlere yükledikleri, düş yorumlarında, kıyafet-namelerde, şiirlerde, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde beliren olumsuz anlamlar, kabuller dinî, kültürel, edebî etkileşimler yoluyla Türklere de geçmiştir. İncelediğimiz bu iki yüzyılda kaleme alınmış manzum, Türkçe dinî eserlerde Tâhâ Suresi'nin yüz ikinci ayetinin, hadislerin, rivayetlerin etkisiyle kimi melekler ve cehennemde azap çeken günahkârlar mavi gözlü olarak betimlenmişlerdir. Yukarıda aktardığımız üzere söz konusu ayette “körlük” veya daha başka manalarda kullanılmış “gömgök (masmavi), göğermiş bir hâlde” anlamlarına gelen “zurkan” sözcüğü, aktardığımız beyitlerden anlaşıldığına göre doğrudan “mavi göz” olarak algılanmıştır. Böyle algılanmasında kuşkusuz Bizanslılar ile düşmanlık içerisinde bulunan ve bundan ötürü maviye, mavi gözlü kimselere karşı yaklaşımları olumsuz olan Arapların söz konusu ayetle ilgili açıklamaları, yorumları etkili olmuştur. Örneğin tefsir alanında önemli bir isim olan, Hz. Muhammed'in amcasının oğlu İbn Abbas, Okcu'nun aktardığına göre kendisine Tâhâ Suresi'nin yüz ikinci ve İsrâ Suresi'nin günahkârların kıyamet günü kör, sağır ve dilsiz bir biçimde yüzükoyun haşredileceklerine ilişkin doksan yedinci ayeti

⁷¹ H. Akyüz, “Hz. Peygamber'in Hadislerinde Renklerin Dili”, 393.

hakkında sorulduğunda o güne özgü pek çok hâlin bulunduğunu söylemiştir. Bu ayetlere göre söz konusu hâllerden biri günahkârların gözlerinin göğermesi (mavi olması), diğeri ise kör olmasıdır.⁷² Dolayısıyla İbn Abbas da günahkârlar için kullanılan “zurkan” sözcüğünü “mavi gözlü olmak” biçiminde tefsir etmiştir. Böylece Tâhâ Suresi’nin bahse konu ayetinin ve bu ayete ilişkin kimi tefsirlerin bir sonucu diyebileceğimiz biçimde 15. yüzyıl şairlerinden Muhammed’in *Siyer-i Nebî*’sinde cehennemde azap çeken şairler ile içki içenler gök gözlü olmuşlardır. Hz. Muhammed’e dayandırılan kimi hadislerin, rivayetlerin etkisiyle de *Hazâ Kitâb-ı Ahvâl-i Meyyit* ile *Dâsitân-ı Hazret-i İsa*’da korkunç iki melek olan Münker ile Nekîr’in mavi gözlerinden söz edilmiştir. Eserlerde korkulan başka iki melek daha mavi gözlü olarak tasvir edilmiştir. Yunus Emre’nin bir beytinde Münker ile Nekîr’in yanı sıra Azrâil de mavi gözlüdür. Şeyyâd Hamza’nın *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhi’s-Selâm* adlı eserinde ise zebanîlerin başı olan Mâlik’in yıldırım gibi parlayan gözlerinin mavi olduğu söylenmiştir.

Klasik Arap şiirindeki mavi gözlü, kıskanç, yalancı, alçak, kötü, uğursuz, cimri, çirkin, hırsız kimseler ise din dışı metinlerde kendilerine yer edinmişlerdir. 14. ve 15. yüzyıllarda yazılmış kimi din dışı manzum eserlerde mavi gözlerin, edepsiz, utanmaz, kötü, uğursuz, korkak, hilekâr, acımasız, çirkin ve ayrıca günahkâr kimselerin göz rengi olduğu görülür. Mavi gözlerden beğenilmeyen, istenmeyen, kötü özelliklerin belirtisi olarak söz edilmiştir. Bu renk gözler, İbrahim İbn-i Bâlî’nin *Hikmet-name*’sinde kötülüğün; Bedr-i Dilşâd’ın *Murad-nâme*’sinde ise utanmazlığın, edepsizliğin göstergesidir. Hamdullah Hamdî’nin *Kıyafet-nâme* adlı eserine göre de mavi gözler, edepsiz ve korkak oluşa işarettir. Çâkerî’nin *Yûsuf u Züleyhâ*’sında ise mavi gözler, korkunç bir yerin (zindanın) kötü, uğursuz, acı dilli, sert, günahkâr kimselerinin olmuştur. Mavi, Kutb’un, Fahrî’nin ve Ahmed-i Rıdvân’ın *Husrev ü Şîrîn* mesnevilerinde babasını öldürten ve onun karısı Şîrîn’e göz koyan, kötü, acımasız, taş kalpli, çirkin Şîrûye’nin göz rengidir. Şeyhî’nin *Husrev ü Şîrîn*’inde ise Ferhâd’a Şîrîn’in öldüğü yalanını söylemeye giden, hilekâr, acımasız, günahkâr, kötü, ekşi yüzlü, acı sözlü yaşlı kadın mavi gözlüdür. Alî Şîr Nevâyî’nin *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevisinde de mavi, çirkinlerin göz rengi olmuştur. Bütün bunların yanı sıra ayrıca eski çağların en korkunçları, kötülere, hilekârları ve çirkinleri arasında bulunan cadılar da mavi gözlü olarak hayal edilmişlerdir. Abdürrahîm-i Karahisarî’nin *Vahdet-nâme*’sinde bir cadı mavi gözlü olarak betimlenmiştir.

⁷² A. Okcu, “Kur’an’da Renkler”, 142-143.

SONUÇ

İslamiyet öncesi dönemlere ait kimi Türk anlatılarında, Türkçe metinlerde kutsal, üstün kişilerde gözüken mavi gözler, 14. ve 15. yüzyıllarda yazılmış edebî metinlerde kötü, sevilmeyen, beğenilmeyen, korkulan kimselerin, varlıkların olmuştur. Mavi bu yüzyıllarda gerek Anadolu'da gerekse bu sahanın dışında kaleme alınmış manzum eserlerde edepsiz, utanmaz, kötü, uğursuz, korkak, hilekâr, acımasız, çirkin, günahkâr kimselerin, Azrail'in, Münker ile Nekir'in, Malik'in göz rengidir. Bu durum, mensur eserlerde de gözlemlenir. Aradan geçen yüzyıllar içerisinde mavi gözlerle ilgili bu tutum değişikliğinin, takınılan olumsuz tavrın nedeni araştırıldığında söz konusu durumun, Araplarla yaşanan etkileşimlerin bir sonucu olduğu anlaşılmıştır.

Düşmanları Bizanslıların mavi gözlerinden ötürü Arapların bu renge yükledikleri olumsuz anlamlar, bu renk gözlere sahip kimselerle ilgili kimi kabulleri, onların düş yorumlarında, kıyafet-namelerinde, klasik şiirlerinde, Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'e dayandırılan bazı hadislerde ve rivayetlerde kendini göstermiştir. Düş yorumlarında mavi ve mavi gözler, gerçek yaşamda karşılaşılabilecek üzücü, istenmeyen, kötü durumların habercisidir. Kıyafet-namelerde ise mavi gözler, kötü kimselerin, beğenilmeyen, ayıplanan huyların göstergesi olmuştur. Klasik Arap şiirinde kıskanç, yalancı, alçak, kötü, uğursuz, cimri, çirkin, hırsız ve düşman olan mavi gözlülere bahsedilmiştir. Mavi gözler, Kur'ân-ı Kerim'de öteki dünyada günahkârların, korkulan, kaçınılan bir durumun; Hz. Muhammed'e dayandırılan hadislerde, rivayetlerde de Şeytan'ın, Münker ile Nekir'in, Salih Peygamber'in devesini öldürüp kavminin helakine yol açan kötü kimsenin olmuştur.

Mavi gözlere yüklenen kötü anlamlar, mavi gözlülere karşı takınılan olumsuz tavır, İslamiyet'in kabulüyle dinî, kültürel, edebî etkileşimlerin bir sonucu olarak Türk yazınında da kendine yer edinmiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda yazılmış Türkçe manzum eserlerde mavi gözler edepsiz, utanmaz, kötü, uğursuz, korkak, hilekâr, acımasız, çirkin, günahkâr kimselerin, cehennemde azap çekenlerin, cadıların, Azrail'in, Münker ile Nekir'in, Malik'in olmuştur. Bütün bunlara göre 14-15. yüzyıl Türk edebiyatında mavi gözlerin kötülüğün, edepsizliğin, çirkinliğin, utanmazlığın, uğursuzluğun, hilekârlığın, acımasızlığın, günahkârlığın, korkaklığın ve korkunçluğun simgesi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abik, Ayşehan Deniz, *Alî Şîr Nevâyî'nin Risaleleri: Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-ı Acem, Münşeat*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 1, Tahsin Yazıcı (Çev.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.
- Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 2, Tahsin Yazıcı (Çev.), Maarif Basımevi, İstanbul, 1954.
- Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, Ahmet Kırkkılıç, Yusuf Sancak (Haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Akyüz, Hüseyin, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Renklerin Dili” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 2014, 373-397.
- Alkan Ataman, Hanife, “Hamdullah Hamdî'nin Kıyafet-name'sinin Bir Nüshası Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 74, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2022, 193-222.
- Altun, Mustafa, *İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâmesi (1b-149a) (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Ankara, Türk Dil Kurumu, *Hazâ Kitâb-ı Ahvâl-i Meyyit*, Yz A/142 (Sadr-ı a'zam Hüsrev Mehmed Paşa). V. 217a-224b/s. 408-423.
- Apak, Adem, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2009, 95-122.
- Ata, Aysu, *Nâsurü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, Kıyasu'l-Enbiyâ I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, 2 (Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Can, Çetin, *Muhammed Bin Ayas Kıyafet-name (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yüksek Lisans tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl, 2019.
- Ceyhan, Âdem, *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâme'si*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Demir, Erkan, *Ahmed-i Dâ'î, Ta'bîr-nâme (100b-208b)(Giriş-Çevriyazılı Metin-İndeks-Tıpkıbasım)*, Yüksek Lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2004.
- Derleme Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr>
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2004.

- Dindi, Emrah, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Ercilasun, Ahmet Bican; Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Ermurat, Ahmet, *Muhammed'in Manzum Siyer-i Nebî'si (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre (Yaşamı-Sanatı-Şiirleri)*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1995.
- Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr>
- Gündüzöz, Soner, "Kur'an'da Renklerin Büyülü Gücü - Semiotik Bir İnceleme", *EKEV Akademi Dergisi*, 16, Erzurum Kültür Ve Eğitim Vakfı, Erzurum, 2003, 71-84.
- Güneş, Özlem, *Fahrî'nin Husrev u Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî'nin ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Karasoym, Yakup, *Ahmed-i Dâ'î, Sirâcü'l-Kulûb*, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.
- Keykâvûs, *Kâbûsnâme*, Mercimek Ahmed (Çev.); Orhan Şaik Gökyay (Gözden Geçiren), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- Kıstırak, Saim, *Abdürrahim Karahisarî'nin Vahdet-nâme'si (Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yüksek Lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999.
- Köktekin, Kâzım, "Eski Anadolu Türkçesinde Manzum ve Kısa Manzum Hikâyeler, Dâsîtân-ı Hz. İsa (Cimcime Sultan) ve Dil Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 2018, 311-335.
- Mazlum, Özge, "Rengin Kültürel Çağrışımları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, 2011, 125-138.
- Mengi, Mine, "Kıyafetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, 512-513.
- Okcu, Abdülmecit, "Kur'an'da Renkler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 2007, 127-163.

- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Özel, Cemal, “Kitap Tanıtımı: Arapların Gözüyle Bizans (Yazar: Nadia Maria El Cheikh, Çev: Mehmet Morali)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 21/53, Motif Yayıncılık, Ankara, 2018, 203-218.
- Özer, Deniz, “Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/6, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Altınordu/Ordu, 2012, 268-281.
- Tarama Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr>
- Tavukçu, Orhan Kemal, *Ahmed-i Rıdvan, Hüsrev ü Şirin (İnceleme-Metin)*, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000.
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Şeyhi'nin Husrev ü Şirin'i (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1963.
- Toprak, Süleyman, “Münker ve Nekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2006, 14-15.
- Tören, Hatice, *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Turhal Güner, Fatma, *Şeyyâd Hamza'nın Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhi's-Selâm Mesnevisi*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Uçar, Erdem, “Altun Yaruk Sudur, X. Tegziñç, XXX. Bölök”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 10, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2012, 165-187.
- Uysal, Ekrem, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslam İlimleri Fakültesi Hakemli Dergisi*, 1/2, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Batman, 2017, 68-79.
- Üstün, Mahmut, “Arap Şiirinde Temel Renklerin Anlamsal Boyutları ve Değişim Süreci”, *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, 33/1, İstanbul University Press, İstanbul, 2022, 177-208.
- Yanık, Nevzat Hafis, “Arap Şiirinde Göz İmgesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzeli Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 37, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2016, 114-143.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Zebâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014, 164.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (Sadeleştirenler: Yakup Çiçek, Necat Kahraman), Temel Neşriyat, İstanbul, ty.

Yıldız, Ayşe, *Çâkerî Yûsuf u Züleyhâ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü e-kitap, Ankara, 2017, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56158,cakeri-yusuf-u-zuleyhpdf.pdf?0>, (E. T.: 16. 02. 2023).

Yılmaz, Sadi, *Kitâbü't-Ta'bir (Ta'bir-nâme-i Türki)*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1998.

THE SIN, EVIL, UGLINESS AND HORROR OF BLUE: BLUE EYES IN 14TH-15TH CENTURY DIVAN POETRY

Summary

In Turkish poetic and prose works written during the 14th and 15th centuries, the blue eye color was synonymous with danger, hatred, repulsion and wickedness, both in this world and in the afterlife. According to some stories and texts, blue eyes, which the Turks accepted as sacred, chosen, and superior in pre-Islamic times, became associated with liars, sinners, terrifying, wicked, and ruthless people and beings in Turkish poetic and prose works written in and outside of Anatolia during the 14th and 15th centuries. This article traces the use of blue eyes in 14th and 15th century Divan poetry. First, the works that depict blue-eyed wicked, terrifying, ruthless, ugly, and deceitful characters and beings are identified. Later, the reason behind this notable negative attitude towards blue eyes is explored and revealed by examining its origins.

Keywords: 14th century, 15th century, Divan poetry, blue eyes

ELMA KORIC^{*}
(Sarajevo)

H. Yıldırım Aĝanoĝlu, OSMANLI BELGELERINDE KONIÇE / KONJIC U OSMANSKIM DOKUMENTIMA, Ustanova Narodni univerzitet Konjic, Yunus Emre Enstitüsü, Balans, Konjic, 2022, 135 str.

U potrazi za podacima koji bi mogli ukazivati na to da su se u okolini Konjica nalazili određeni rudokopi, kako sugerije jedna osmanska karta rudnika na prostoru Hercegovine iz posljednjih decenija osmanske uprave, pronašli smo knjigu *Konjic u osmanskim dokumentima*.

Prvi dojam je bio da se radi o vrlo preglednom izdanju koje je veoma lijepo i kvalitetno urađeno. Ime H. Yıldırım Aĝanoĝlu, na osnovu nekih ranije priređenih izvora, ulijevalo je povjerenje i nadu da su i dokumenti ponuđeni u ovom izdanju uspješno prevedeni i priređeni te da nude nove podatke od značaja za historiografiju. Nakon predgovora, iz kojeg saznajemo da je knjiga nastala nakon upriličene izložbe, hronološki je predstavljeno 50 dokumenata iz Osmanskog arhiva u Istanbulu vezanih za Konjic(!), koji datiraju iz perioda od 1565. do 1916. godine. Prvo su donesene preslike originala, a potom su sačinjene regeste dokumenata na turskom i bosanskom jeziku. Iz dokumenata, između ostalog, saznajemo podatke u vezi sa izgradnjom putne komunikacije Sarajevo – Mostar, gdje se predviđa pozitivan učinak na razvoj kasabe Konjic. Potom, 1865. godine donesena je odluka da se obnovi zgrada karantina koja se nalazila na području Sutorine, što je dodatni pokazatelj od značaja za historiju zdravstva na prostorima Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Iz jednog dokumenta iz 1876. godine vidimo da je popravljena ruševna zgrada Vladinog konaka u Konjicu koja se sastojala od 13 soba itd.

* Dr. Elma Korić, naučni savjetnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: elkoric@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0001-8340-127X

Prvi pogled na dokumente i njihov prevod čak je navodio na to da su pripremljeni studiozno jer su nepoznate riječi iz izvora pojašnjene u fusnotama. Međutim, podaci o „konjičkoj tvrđavi“ te „nakšibendijskoj tekiji u Konjicu“ (već se ovdje pojavila sumnja da u dokumentu nije riječ o Konjicu, nego o Fojnici!), doneseni u knjizi, koliko god su se na prvi pogled činili revolucionarni, jer u dosadašnjoj historiografiji nisu bili poznati, ispostavit će se, rezultat su greške u čitanju, prepoznavanju i ubikaciji toponima, oblasti i lokaliteta. Naime, pri „dešifriranju“ osmanskog izvornika, posebno u slučajevima kada nedostaju dijakritički znaci, moguće je zamijeniti dvije vrlo slične ligature – **Foynice** i **Koniçe**. To se ovaj put desilo i Aĝanoĝluu. Ipak, smatramo da je to najmanje njegova greška, jer on ne živi na prostoru Bosne i Hercegovine i nisu mu nužno poznati svi lokaliteti spomenuti u dokumentima, njihov historijat ni kontekst u kojemu se zajedno spominju u različitim dokumentima još od početka osmanske uprave na ovim prostorima pa i ranije. Zbog toga, nažalost, moramo iskazati sumnju da se jedan dio dokumenata o „Konjicu“, donesenih u ovom izdanju, ustvari odnosi na Fojnicu. S obzirom na to da su snimci originalnih dokumenata priloženi u ovom izdanju u najvećoj mjeri vrlo loše rezolucije, iz onih primjeraka koji su bili nešto čitljiviji navodimo nekoliko primjera: umjesto „kasaba Kreševo u Konjičkoj nahiji“ (str. 65) treba čitati „kasaba Kreševo u Fojničkoj nahiji“, potom „mevlevijska tekija u selu Živočić u nahiji Konjic“ (str. 67) ustvari je „mevlevijska tekija u selu Živčići u nahiji Fojnica“, isto kao što je i „tekija šejha Abdurrahmana Sirri-efendije u selu Oglavak u kadiluku Konjic (!)“ (str. 119) ustvari poznata tekija na Oglavku kod Fojnice. Uz to, „manastiri Kreševo, Sutika i Konjic“ (str. 69) sigurno su „manastiri Kreševo, Sutiska (Sutjeska) i Fojnica“. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je „poglavar katoličke crkve u Konjicu“ (str. 73) ustvari „poglavar katoličke crkve (samostana?) u Fojnici“, jer se u istom dokumentu navode i „mahala Glavica“, „selo Prestoska u kadiluku Konjic“, što se odnosi na mahalul Glavica koja je danas dio naselja Brestosko u fojničkom kraju. Smatram da bi vjerovatno i selo Podkraj u konjičkom (!) kraju, koje se navodi u jednom dokumentu (str. 81), ustvari moglo biti Podkraj (Potkraj), naselje u općini Breza.

U jednoj regesti na turskom jeziku u ovom izdanju stoji: „Bosna'da Koniçe (?!) nehrinin selde taşıp Hacı Beşli Köprüsü'nün yarısının yıkılması sebebiyle, ahalinin yardım olarak vereceği kereste hariç 6.711 kuruşa tamir edilebileceği bilgisinin arzı üzerine Sultan Abdülmecid'in yapılmasına dair emri“. Zatim slijedi prevod: „Naredba sultana

Abdulmedžida da se popravi most Hadži Bešlije koji se prepолоvio usljed izlivanja rijeke Neretve (?!), nakon što je utvrđeno da je, osim pomoći stanovništva u vidu drvene građe, potrebno dodatnih 6.117 groša“ (str. 79). Prevod nije istovjetan tekstu na turskom jeziku jer se u prevodu javlja rijeka Neretva koja se u gornjoj regesti nikako ne spominje. Kako zbog slabe rezolucije nismo uspjeli izvršiti uvid u originalni dokument, ovom prilikom sugerišemo da se i navedena regesta, za sada, koristi s oprezom. Naime, gotovo sigurno je i u ovom slučaju došlo do pogreške te da se ovdje ustvari radi o mostu na rijeci Fojnici u Gromiljaku (Hadži Bešlijin ćuprija) koji je napravio sarajevski dobrotvor hadži Mustafa Bešlija u 18. stoljeću, a koji je tada bila odnijela poplava – naselje Gromiljak i danas često plavi. Isto tako, kada se u jednom dokumentu govori o mostu na rijeci Lepenici, on sigurno nije bio u „konjičkom kadiluku“ (str. 83) nego fojničkom. Osim toga, klanac „Lepta, koji se nalazi između Mostara i Konjica“ (str. 85) je nekadašnje selo i karaula Lipeta u Hercegovini u istoimenom klanu. Također, moguće je da su i „fratri u konjičkom kadiluku i nahiji Kreševo“ (str. 89) opet oni iz Fojnice. Potom, ako se ispostavi da se podaci iz poreznog popisa za Konjic i Kreševo iz 1865. godine, donesenog u ovom izdanju (str. 105), također odnose na Fojnicu, a ne na Konjic, to bi moglo izazvati ozbiljne nedoumice u historiografiji i dovesti do pogrešnih interpretacija određenih historijskih pitanja. Naime, prema navedenim podacima, u kasabi „Konjic“ te pripadajućih 20 sela, uključujući i nahiju Kreševo, upisano je „3.075 domaćinstava sa ukupno 3.052 muslimana i 4.997 katolika“ (str. 105). Ukoliko bi se pojavili entuzijasti koji bi navedene podatke nekritički preuzeli iz ove publikacije, to bi moglo dovesti do novih netočnih statističkih proračuna vezanih za historiju stanovništva Konjica.

Ovom prilikom, kako je već napomenuto, izvršen je uvid samo u nekoliko faksimila dokumenata čija je rezolucija dopuštala naknadno čitanje, te postoji mogućnost da, osim navedenih primjera, u izdanju postoji još pogreški. Kako u samoj knjizi nisu navedena imena recenzenta, možemo donijeti zaključak da se anonimni recenzenti ili nisu dublje upuštali u analizu samih izvornika ili nisu dorasli zadatku koji je stavljen pred njih. Zbog svega navedenog, ponovo treba preispitati i tvrdnju priređivača da se u katalogu Osmanskog arhiva u Istanbulu nalazi još 1760 regesti dokumenata koji su vezani za Konjic u Bosni i Hercegovini (str. 6 i 7). Osim toga, postoje i naučni radnici, ali i brojni zaljubljenici u historiju, koji nisu u mogućnosti doći do originalnih dokumenata ili ih, zbog nepoznavanja osmanske paleografije, nisu u stanju

koristiti, te se zbog toga vrlo često oslanjaju upravo na regista u katalogima ili na publikacije kao što je ova, čime i rezultati njihovog rada ostaju nepouzdana. S obzirom na obavezu koju pred nas stavlja aktualna stvarnost, a u vezi s potrebom revidiranja određenih neutemeljenih narativa korištenjem primarnih arhivskih izvora, objavljivanje i priređivanje izvora nameće se kao nužnost, ali nosi i veliku odgovornost. Stoga, neka ovo bude dobronamjeran savjet priređivačima i kolegama iz struke da procesu prevođenja i objavljivanja izvora iz osmanskog perioda naše historije ubuduće pristupaju puno opreznije.

Za kraj, treba napomenuti da ovaj kratki osvrt nipošto nije namijenjen diskreditaciji autora, ali ga je bilo nužno sačiniti kako bi se naučna i stručna javnost još jednom upozorila na oprez i potrebu kritičkog preispitivanja postojeće literature.

PRIKAZI

Mahmud Derviš, SABRANA DJELA, POEZIJA, I-IV, prijevod s arapskog: Džemo Redžematović, Horizonti – centar za međukulturalno razumijevanje, Podgorica 2022, 510+478+400+278 str.

Godine 2008, na 47. *Sarajevskim danima poezije* imao sam čast da budem jedan od domaćina (i pozivar) Mahmudu Dervišu u Sarajevu. Tom prilikom Derviš je dobio specijalno priznanje “Bosanski stećak” i na svečanom uručanju priznanja čitao sam svoj promotivni tekst pod naslovom “Pjesnik i metafora”. Danas, nakon niza godina, preda mnom su četiri obimna toma sabranih pjesničkih djela Mahmuda Derviša.

U vrijeme kada je Derviš boravio u Sarajevu, postojala je na našem jeziku samo jedna knjiga njegovih pjesama (*Otpori*, Bagdala, Kruševac, 1984, izbor i prijevod: Esad Duraković). Kasnije je Mirza Sarajkić objavio knjigu Derviševih pjesama (*Beskraj od trnja*, Zalihica, Sarajevo, 2008), ali je uradio i izvrsnu doktorsku disertaciju koja je objavljena pod naslovom *Poetika otpora u djelu Mahmuda Derviša* (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2019).

Dakle, recepcija djela M. Derviša u nas nije do sada bila prebogata, ali jest bila, srećom, u fokusu kompetentnog Mirze Sarajkića. Sada se odjednom

pojavljuju čak četiri obimna toma Derviševe poezije, u prijevodu Džeme Redžematovića za čiju prevodilačku produktivnost – moram priznati – nisam znao do ovoga naročitog poduhvata. Prevodilac Derviševih pjesama s arapskog jezika je svršenic Al-Azhara (time želim ukazati na njegove kompetencije u domenu poznavanja izvornikova jezika).

Predgovor u prvoj knjizi je iz pera Mirze Sarajkića (str. 5-8). Ova obimna knjiga (na 510 str.) prinosi Derviševu poeziju u deset zbirki, nastalih u periodu 1964–1983. godine. Druga knjiga (na 478 str.) nudi nam osam Derviševih zbirki pjesama nastalih 1984–1999. godine. Treća knjiga (na 400 str.) donosi pet zbirki pjesama nastalih 2000–2009. godine. Najzad, četvrta knjiga (278 str.) obuhvaća Dervišev (poetski) *Dnevnik* i *Neobjavljene pjesme*.

Ovoj deskripciji projekta valja dodati da je prevodilac u prvoj knjizi dao sumarnu biografiju Mahmuda Derviša, pod naslovom *Bilješke o životu Mahmuda Derviša* (str. 493-500), te popis nagrada i počasti koje je pjesnik dobio (str. 501-502).

Valja napomenuti da u ovome obuhvatnom korpusu nedostaju dvije zbirke pjesama: *Ptice bez krila* (1960) i *Dnevnik palestinske rane* (1969), te da se zbog toga problematizira zajednički naslov *Sabrana djela*, pri

čemu se misli na sabrana poetska djela, jer je Derviš pisao i neke druge književne žanrove. Naslov *Sabrana djela* upućuje na cjelokupan Dervišev opus, bez obzira na to što u podnaslovu svakog sveska stoji: *Poezija*, jer čitalac očekuje da nađe i na svezak s nekim Derviševim romanom/romanima i dr. Na to obavezuje zajednički naslov *Sabrana djela*. Osim toga, izostanak makar jedne pjesničke zbirke ne dopušta naslov *Sabrana djela*.

Bez obzira na navedeni propust, neotklonjiv dojam pri susretu s ovim izdanjem velikog dijela Derviševa opusa jest impresivnost, začudnost u punom pozitivitetu te riječi. Taj dojam ne napušta recipijenta ni kasnije, posebno recipijenta koji ima dovoljno znanja o modernoj i savremenoj arapskoj književnosti, te o izuzetnom značaju Derviševa opusa u njoj. Riječ je o jedinstvenom poetičkom fenomenu *poezije otpora* u arapskom svijetu, možda i u svijetu uopće, premda se cjelokupna poezija Derviša ne svodi na *poeziju otpora*. Naime, minula su vremena kada se poezija u svijetu recitirala na velikim mitinzima, u Latinskoj Americi čak na stadionima. To divno doba nemjerljive ljepote i snage, poetizacije svijeta, uveliko je iza našeg kulturalnog i civilizacijskog horizonta, a potom dolazi *poezija otpora* koju najuvjerljivije predstavlja upravo rani opus Mahmuda Derviša. To je ono herojsko doba u kojem su porobljeni i obespravljani, stalnom nasilju izloženi Palestinci na okupiranim teritorijama ohrabivali se međusobno pisanjem i recitiranjem poezije u dubokoj ilegali: ona bijaše eliksir, sredstvo otpora bespomoćnog naroda

protiv nezamisliva nasilja okupatora. Ma koliko zvučalo nadrealno, istinito je da su cionističke okupacijske vlasti progonile pjesnike i zabranjivale poetske recitale na kojima je Derviševa poezija predstavljala posebno osviješten, artikuliran glas. Takvo stanje u Palestini u 20. vijeku ne samo da liči nego ono zaista jest mitsko: kasidom, ili estetskom argumentacijom protiv zlikovaca i usavršenog terora. Nije mi poznato da je taj fenomen još uvijek dovoljno istražen, da je istraživački zasićen. I to je jedan od razloga koji Dervišev opus čine apsolutno posebnim.

U tome vremenu i kontekstu, u tome pulsu, kao da je vaskrsela antička kasida koja bijaše najveća plemenska vrijednost: estetska, emocionalna, društvena, čak i kognitivna.

Dakle, Derviševa poezija je zbog mnogo razloga jedinstvena umjetnička i kulturalna pojava u modernom arapskom svijetu, u njegovoj savremenoj književnosti, i zbog toga je uvođenje Derviševa bezmalo cjelokupnog pjesničkog opusa u našu književnost i kulturu prvorazredan događaj. Nužno je kulturnu javnost na našem "jezičkom prostoru" višekratno upozoravati na ovaj događaj, jer nakon njega ništa više nije isto u odnosima dviju književnosti. Uprkos tome što relativno dugo stižu k nama prijevodi arapske književnosti, najšira javnost na našem "jezičkom prostoru" prikraćena je u poznavanju onoga univerzuma koji nazivamo arapskom književnošću. Sretna je okolnost, evo, da je upoznajemo preko njenih najboljih predstavnika, jer u međukulturalnim kontaktima nije

važan samo kvalitet prijevoda nego – čak i prije toga – kompetentnost izbora. To su dva ključna aspekta istog vrijednosnog sistema.

Prevodilac Redžematović je zadovoljio oba aspekta ili kriterija: njegovo opredjeljenje za poeziju Mahmuda Derviša je izvrsno, a njegovi prijevodi Derviševih pjesama su vrlo čitljivi.

Ovo izdanje ima izvjestan broj tehničkih propusta, od čijeg daljeg navođenja sam odustao jer sam ponesen općim značajem projekta. Propusti tehničke naravi bit će ispravljeni – nadati se – u novom izdanju. Najzad, uvjeren sam da oni “idu na dušu” redaktora (kojih ima čak šest) i urednika više nego autora.

Esad Duraković

Olga Vladimirovna Sarigöz, *Praktičeskaja grammatika sovremenogo tureckogo jazyka* (v dialogah i tablično-shematičeskijah objasnenijah) // *Praktična gramatika suvremenoga turskog jezika (u dijaložima i tabličnim objašnjenim)* //, URSS, Moskva, LENAND 2022, treće prerađeno izdanje, 426 str.

Olga Vladimirovna Sarigöz, magistra pedagoških znanosti u području metodike stranih jezika (s naglaskom na turski jezik), rođena je u Minsku. Autorica je većega broja radova o turskome jeziku i gramatike koja je najprije izašla u Bjelorusiji, a potom i u Moskvi, na ruskom jeziku. Sudjelovala je na većem broju znanstvenih skupova s izlaganjima o frazeologiji turskoga jezika, neverbalnoj

komunikaciji, jezičnim stereotipima u turskom jeziku, načinima obraćanja na turskom i dr. Specijalizirala se u izradi gramatika za učenje turskoga jezika, dvojezičnih rječnika i rječnika frazeoloških izraza. Predavala je turski jezik na nekoliko sveučilišta u Minsku, a bavi se i sudskim prevođenjem. Gramatika koju prikazujemo ima 426 stranica, a sastoji se od četrnaest poglavlja i četiri priloga.

U kratkoj uvodnoj riječi autorica navodi da je gramatika koju prikazujemo njezin treći udžbenik turskoga jezika i da je nastao na temelju knjiga koje je ranije objavila. Najnovije izdanje je prerađeno i dopunjeno novom građom, ali su struktura i način na koji se građa izlaže ostali isti. Autorica je, kako i sama kaže, gramatička izlaganja potkrijepila novim primjerima, kratkim tekstovima, anegdotama i dijaložima iz razgovornoga jezika te tablicama sa shematskim prikazima sintaktičkih konstrukcija koje se razlikuju u turskom i ruskom jeziku. Pritom je metajezik gramatike nastojala učiniti što jednostavnijim jer ju je namijenila ponajprije nelingvistima.

Budući da se autorica fokusira na razvijanje jezične kompetencije korisnika gramatike, svako je poglavlje zasnovano na posebno odabranoj jezičnoj građi, ponajprije na dijaložima i anegdotama. Na nižoj razini obrađeni su padežni nastavci i jednostavna glagolska vremena, dok viša obuhvaća složenije morfosintaktičke oblike te uključuje primjere iz klasičnih djela turskih pisaca.

Prvo poglavlje gramatike (str. 12-55) posvećeno je imenicama i

imeničkim kategorijama (rod, broj, padež). Kategorija broja uključuje sufiks -lAr za izražavanje diferencirane množine i nulti gramatički morfem (-Ø) za izražavanje nespecificirane i vrsne množine. U potpoglavlju (1.3) govori se o padežima, njihovim značenjima te o rečeničnim funkcijama padežnih oblika imenice i imenskih sintagmi. Iza toga slijede imenske kategorije posvojnosti (1.4) i atributne imenske sintagmame koje se tradicionalno nazivaju genitivnim vezama (1.5).

Za razliku od drugih deskriptivnih gramatika, u ovoj gramatici nema posebna poglavlja o fonetici i fonologiji turskoga jezika. Naime, autorica u pojedinim poglavljima daje kraća objašnjenja o glasovnim promjenama na morfonološkoj razini, dakle u spoju leksički+gramatički morfem. Odabir takvoga pristupa zasigurno proizlazi iz odabira metodičkoga pristupa, koji je posve fokusiran na učenje i usvajanje turskoga jezika, zbog čega je knjiga bliža udžbeniku negoli deskriptivnoj gramatici, premda to nimalo ne umanjuje njezinu kvalitetu. Knjiga je, kako i sama autorica ističe, namijenjena i početnicima koji sami žele naučiti turski jezik.

U drugom se poglavlju (str. 58-63) govori o kvazipostpozicijama, značenjima kvazipostpozicijskih sintagmi i njihovim funkcijama u rečenici. U trećem je fokus na značenju posvojnih pridjeva tipa *ben-im-ki*, njihovoj deklinaciji i rečeničnim funkcijama, npr. *Ahmet, cevaplarımı onunkiyle karşılaştırdı* ("Ahmet je usporedio moje odgovore sa svojima.") U istome potpoglavlju autorica obrađuje i

priloge koji se tvore na sličan način, to jest pomoću sufiksa -ki, npr. *geçen hafta-da-ki konferans* "konferencija od prošloga tjedna" (str. 64-67).

U četvrtom poglavlju gramatike (str. 68-97) obrađeni su pridjevi i pridjevske sintagme, poimeničenje pridjeva (*Orada üç kalem var. Bana siyah-ı-nı ver.* /"Ondje su tri olovke. Daj mi *crnu*."), načini intenzifikacije pridjevskog značenja (*kara kara i güzel mi güzel*) te pridjevski reduplikati tipa *boş > bo-m-boş* "posve prazan". U tabeli (str. 71-75) naveden je velik broj takvih reduplikata, među njima i oni koji se rijetko susreću, npr. *da-p-dar oda* "sobičak", *du-s-duru sular* "kristalno čiste vode", *ta-p-tathl* "presladak", *to-r-top* "posve okrugao, okrugao kao lopta" itd. Unutar ovoga poglavlja (iako se o imenicama i prilozima govori kasnije) uvršteni su iz nekoga razloga i imenski reduplikati, npr. *Sen git çaya çerez merez al.* ("Idi i kupi grickalice za čaj." str. 77); *Kadın, kız, ihtiyar takım takım geliyorlar* ("Žene, djevojke i starci dolaze u grupama." str. 93); *Benim soyum sopum belli.* ("Zna se kakvoga sam porijekla." str. 92).

U petome poglavlju (str. 98-107) govori se o zamjenicama, a u šestom (str. 110-114) o brojevima (glavnim, rednim, distributivnim i decimalnim, procentima, poimeničenju pridjeva u konstrukcijama tipa *arkadaş-lar-ımdan bir-i* "jedan od mojih prijatelja", *iki-si* "oba" i dr. Primjeri su dobro odabrani i objašnjeni, posebice u rečenicama koje se strukturno razlikuju od bliskoznačnih primjera u europskim jezicima te stoga stvaraju poteškoće neizvornim govornicima

turskoga jezika, kao npr. *Ne-n var bugün?* “Što ti je danas?”; *Ben senin ne-yim?* “Što sam ja tebi?”; A) *Bu şirketin ne-si-siniz?* “Koji posao obavljate u ovoj firmi?”; B) *Kapıcı-sı-yım.* “Ja sam vratar.” Među primjerima ima i duhovitih, preuzetih iz anegdota ili pak razgovornoga jezika, npr. A) *Efendim, neden İngiliz Dışilişkiler Bakanı'nın elini sıktınız?*; B) *Nere-si-ni sıkacaktım kardeşim?* A) “Gospodine, zbog čega ste stisnuli ruku engleskoga ministra vanjskih poslova?”; B) “A što sam mu drugo trebao stisnuti, brate (mili)!”

U sedmome poglavlju obrađeni su prilozi i njihovo stupnjevanje (str. 117-119), a u osmome tvorba riječi (str. 120-131).

Deveto je poglavlje najopsežnije (str. 132-279) zbog toga što se u njemu govori o glagolima, odnosno jednostavnim i složenim glagolskim vemenima. U složena gl. vremena autorica ubraja i perifrastične oblike *-yor olacak, -mİş oluyor, -mİş olur, -mİş olacak.* Posebna pažnja posvećena je izražavanju subjektivne modalnosti (*-yor-muş, -r-mİş, -(y)AcAk-mİş, -mİş-mİş* i dr.), kao i subjektivnoj modalnosti u gl. načinima: *gel-meliymiş, gel-e-yymiş, gel-se-yymiş.* Nadalje slijedi izlaganje o modalnosti na *-dİr,* niječnoj modalnost *değil (Koyde at yok değil ya!* “Ta nije da u selu nema konja!”), kojom se izriče i pojačana afirmacija, npr. *Sen onu hiç sevmiyor değilsin.* “Nije da ga nikako ne voliš.”

Nakon modalnih formi autorica se posvećuje glagolskom liku i analitičkim glagolskim oblicima kao što su *söyle-yi-verdi, ol-a-geldik, düşün-e-dur, şaş-a-kaldı, öl-e-yazdık,*

yalvar-a-gördü i dr. Perifrastičnim oblicima (*-mİş olmak, -mİş bulunmak, -(y)AcAk olsa, -r /-maz oldu (oluyordu), uyuyor olacak, uyumuş olacak* itd.) i njihovim vidskim i modalnim značenjima posvećena je posebna pozornost.

U istome poglavlju autorica govori i o glagolskim reduplikatima tipa *bakıp bakıp, girip çıkıp, gidip gelmek, sora sora, yapmıyor yapmasına, gitti gidecek,* poredbenim konstrukcijama tipa *anlıyor gibi, gidecek gibi* te glagolskim imenicama na *-dİk,* i *-(y)AcAk,* njihovim sintaktičkim funkcijama (subjektivnoj, objektivnoj, dopunskoj i predikatnoj), kao i o konstrukcijama vremenskog, dopunskog, poredbenog i drugih značenja (*-dİğİ gibi, -dİğİ zaman, -dİğİndA, -dİğİndAN beri, -dİğİ halde, -dİğİnA göre, -dİğİ kadar, -dİğİ takdirde, -yAcAğİ yerde, -yAcAğİnA, -yAcAğİ kadarıyla* i dr.)

Deseto poglavlje (str. 279-289) posvećeno je participima na *-(y)An, -mİş, -(y)AcAk* i njihovim perifrastičnim oblicima s participom *olan (gelmiş olan, katılacak olan)* i dr., a jedanaesto (str. 291-310) gerundima na *-(y)A, -(y)ArAk, -dİkçA, -(y)IncA, iken, -(y)Ip, -mAdAn, -(y)All, -dİktAn* sonra i dr.

Postpozicije su tema dvanaestoga (str. 312-329), uzvici trinaestoga (str. 330-339), a veznici četrnaestoga poglavlja (str. 339-346). U dodatak s naslovom *Prilozi* uvrštene su turske kratice (str. 347-365), popis najfrekventnijih glagola s valencijama (str. 366-423) te aforizmi i poslovice na kojima se provjerava usvojeno znanje turskoga jezika.

Praktičeskaja grammatika so-vremennogo tureckogo jazyka Olge Vladimirovne Sarigöz, prevoditeljice i magistre pedagoških znanosti u području metodike stranih jezika, za svaku je pohvalu zbog inovativne koncepcije gramatike koja je ujedno i izvrsno koncipiran udžbenik. Treba spomenuti i to da autorica povremeno kontrastira turski i ruski jezik, čime izvornim govornicima ruskoga jezika dodatno olakšava učenje i usvajanje stranoga jezika koji je ne samo po ustroju, nego i po sintaktičkim i semantičkim kategorijama posve različit u odnosu na njihov materinji jezik.

Ekrem Čaušević

Amina Šiljak-Jesenković, RE/KONSTRUKCIJA PRIČE O LJ/LJUBAVI: FABULE I IZBOR STIHOVA IZ MESNEVIJA U PRIJEVODU NA BOSANSKI JEZIK, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVIII, Sarajevo, 2023, 570 str.

Dugogodišnja posvećenost naučnika jednoj temi, kao i kontinuitet objavljivanja rezultata tog predanog rada, pokazatelji su najprije neiscrpnosti određenih korpusa istraživanja, potom valjanog odabira teme i naučnog aparata i metodologije uz pomoć koje će se ovladati nedovoljno istraženim i osvijetljenim fenomenima te, na koncu, jednog dugotrajnog stjecanja stručnih vještina i specijaliziranih znanja. Knjiga koja je pred nama posljednja je u nizu takvog rada i ona

je svojevrsan “pečat” trilogije koja se slobodno može smatrati svojevrsnom “enciklopedijom ljubavne mesnevi-je” na ovom govornom području. U prethodno objavljenim studijama dr. Amine Šiljak-Jesenković – *Uvod u historiju i teoriju književnosti mesnevi-je na turskom jeziku* (Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2017) i *Odrizi ljubavnih mesnevi-ja u stihovima bošnjačkih divanskih pjesnika* (Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016), predstavljen je historijski pregled razvoja forme mesnevi-je u književnosti na turskom jeziku, osnovne bilješke o strukturi, gramatici i semantici ovih narativnih spjevova i dijalogiziranju bošnjačkih divanskih pjesnika osmanskog perioda, sa najznačajnijim mesnevijama ove bogate književne tradicije. Ovom studijom autorica predstavlja sadržaj ljubavnih mesnevi-ja ranog anadolskog turskog i osmanskog perioda, ukazujući i na porijeklo ovih priča. Sam korpus obuhvata vrlo širok geografski i vremenski raspon, pa i ne čudi što je brojnost autora i njihovih djela bila jedan od ključnih izazova tokom rada na studiji. Ono što predstavlja naročitu vrijednost ovog izdanja je fragmentarni prijevod stihova o Lj/ljubavi, iz pera autorice. Imajući u vidu simboliku broja 19 u orijentalno-islamskom kontekstu, postaje sasvim jasno zašto je odabran upravo ovaj koncept predstavljanja priča. Važno je napomenuti da je, kako i sama autorica u Uvodu naglašava, svaka od 19 ljubavnih mesnevi-ja predstavljena razmjerno obimu korpusa. Autorica u svakom pojedinačnom poglavlju,

kod svake od predstavljenih inačica ljubavnog spjeva tematiziranog određenim poglavljem, referira na kritičko izdanje koje je koristila, kao i na najznačajnije rukopisne primjerke spomenutih djela.

U ovom kratkom osvrtu ne nudimo detaljan sadržaj svih devetnaest poglavlja, ali želimo ga barem kumulativno predstaviti, prema korpusu, ali i istraženim i analiziranim pitanjima koja su okupirala autoricu ove knjige. Prvo i najobimnije poglavlje posvećeno je priči o Jusufu i Zulejhi, najpopularnijoj među mesnevijama ove književne tradicije. Ta priča svoj izvor nalazi u kur'anskom i starozavjetnom kazivanju o poslaniku Jusufu i njegovom ocu Jakubu. Kako sama autorica ističe, veliki je broj autora mesneviije o Jusufu i Zulejhi, počevši već od 13. stoljeća, kako u kontekstu Islamskog Parnasa, tako i u narodnim književnim tradicijama Tatara, Azera, Baškurda i Kazaka. Korpus mesneviija čine djela najznačajnijih autora: Şeyyada Hamze, Darira iz Erzuruma, Süle Fakiha, Nahifija, Hamdullaha Hamdija, Ahmeda Şemseddîna Kemâlpaşazâdea. U predstavljanju sadržaja pobrojanih mesneviija i njihovoj analizi autorica odlično zapaža da su se pojedini autori koristili i tefsirima Kur'ana (najčešće Ibn Abbasov tefsir), ali i usmenim predajama. Osim toga, u tom predstavljanju autorica svaki put konzistentno predstavlja cijelu fabulu, kako bi čitalac mogao jasno uočiti i diferencirati one dijelove koji su svojevrsni "pečat" autora i kojima se pojedini autor i njegovo djelo izdvajaju u odnosu na ostale. Na primjeru

mesneviije Kemâlpaşazâdea autorica prepoznaje jasne mizoginijske opaske (*Šta može biti ženska pamet i riječ ženina /muškarac je onaj koji se ne pokorava ženskim riječima*). Ono što dodatno usložnjava analizu ove priče je širok spektar likova/karaktera, kao i priča unutar okvirne priče mesneviije. Sve te priče i svi njihovi protagonisti u funkciji su predstavljanja nekoliko vrsta ljubavi (ljubav oca prema sinu, ljubav i strah od Boga, ljubav prema suprotnom spolu itd.) Autorica u posljednjem dijelu ovog poglavlja nudi vlastito razumijevanje karaktera glavnih likova mesneviija o Jusufu i Zulejhi kroz njihovo "putovanje ka Cilju", poentirajući da se u njihovim karakterima "zrcale i svojstva njihova Gospodara" (Onaj koji voli i voli da bude voljen, Ljepota, Pravednost, Snaga, Milostivost, Blagost i mnoga druga svojstva). S obzirom na kompleksnost pristupa ključnim tačkama ovog narativa, kao i obim ovog poglavlja, s pravom možemo tvrditi da bi ono samo po sebi moglo biti zasebna studija. Ipak, cijeneći autorčinu viziju najpogodnijeg koncepta predstavljanja fabula svih narativnih spjevova, ovo poglavlje ima svoju opravdanost u ovoj studiji.

Sljedeća poglavlja su srazmjerno obimu korpusa predstavljena kao priče sa sljedećim parovima protagonistima: Husrev i Širin, Lejla i Medžnun, Iskender i Gulšah, Vamik i Azra, Edhem i Huma, šejh San'an, Huma i Humajun, Suhejl i Nevbahar, Huršid i Ferahšad, Varka i Gulšah, Ferruh i Huma, Džemšid i Huršid, Mihr i Mah, Hajal i Jar, Slavuj i Ruža, Ljepota i Ljubav. Svaka od ovih

ukupno 19 priča bila je predmetom brojnih znanstvenih djela, studija i enciklopedijskih bilješki i članaka. Ono čemu autorica poklanja posebnu pažnju je i prisutnost tih priča u književnosti na perzijskom jeziku, kao i književnosti na turskom jeziku, te uprizorenju nekih od njih u tzv. *teatru sjenki*. Time je ukazano na posebno mjesto i recepciju ove priče u duhovnim tekovinama turskoga podneblja. Kako je stvaralaštvo autora sa ovih prostora jednako bitno u kontekstu književnosti Islamskog Parnasa, Šiljak-Jesenković u korpus uvrštava i mesnevice Alaudina Sabita Užičanina (*Edhemname*) i Hasana Zijaije Mostarca (*Pripovijest o šejhu Abdurezzaku*).

Vrijedan zaključak, koji može biti generalni zaključak za svih devetnaest priča, je da je riječ o tesavufskoj Ljubavi koja, premda nastaje iz sjemena ljudske ljubavi, “kroz borbu glavnih junaka, kroz kušnje, kroz odupiranje izazovima ovosvjetskoga, kroz odnos prema sredini, kroz trpnju, kroz moralnost, kroz odanost, kroz vjernost – preko potiranja jastva u smrti – ona se brusi do oživljenja u Božanskoj ljubavi.”

Kada je riječ o priči o Slavuju i Ruži te Leptiru i Svijeći, čini nam se naročito važnim napomenuti da su protagonisti ove priče najfrekventniji “parovi” simbola u divanskoj književnosti. Ove primarne metafore toliko su prisutne u cjelokupnom poetskom stvaralaštvu ove epohe, da su vremenom dobile status simbola, odnosno *mazmuna*, a u kontekstu ljubavnih mesnevia, kao dužih narativnih spjevova, one su “izrasle” u

protagoniste priče o putu do sjedinjenja sa Voljenim/Voljenom.

Pored svega pobrojanog, autorica dr. Šiljak-Jesenković je uz svako poglavlje ponudila i vlastiti prijevod stihova na bosanski jezik, insistirajući na već postavljenom konceptu da uz sadržaj svake mesnevice ponudi i vlastito čitanje i razumijevanje izvornika.

Imajući u vidu sve navedeno, pred nama je doista vrijedna studija kojom se bosanskohercegovačkoj javnosti predstavlja korpus od 19 najznačajnijih tematika narativnih spjevova, uz izbor i prijevod stihova, na način kako do sada uopće nisu predstavljene. S jedne strane, ona predstavlja pravo bogatstvo za sve one koji nisu u mogućnosti čitati ove spjeveve u izvorniku niti pristupiti svim inačicama svake pojedinačne priče. Ona, dakle, na jednom mjestu sažima sva dosadašnja saznanja o ovom korpusu i predstavlja ga u do sada najobimnijoj formi, u svoj punini i osebnosti korpusa, ne propuštajući da u svojoj analizi rekonstruira proces nastajanja fabule u djelu dotičnog pjesnika. Takva analiza pokazala je da svaka od predstavljenih priča ima svoju dinamiku i reprezentaciju svih tekstova iz bogatog nasljeđa koje je prethodilo njihovu nastajanju. S druge strane, ova studija predstavlja vrhunac one žudnje za tekstem o kojoj je, govoreći o formalnim karakteristikama i recepciji ovog dijela književnosti u onom njenom segmentu koji se naziva divanskom književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, pisala autorica u svoje dvije prethodno objavljene studije.

Na taj način autorica je, krenuvši od historijata i metode čitanja i razumijevanja, kroz gramatiku i semantiku mesnevice te, na koncu, predstavivši sadržaj ovog obimnog korpusa, krunisala svoj višegodišnji predani rad na mesnevicama ljubavnoga sadržaja, predstavivši ga kao trilogiju u kojoj prethodna dva stepenika vode do razumijevanja same suštine. To uveliko podsjeća na metodu napredovanja na duhovnom putu spoznaje u kojoj je dosezanje Hakikata (Istine) nemoguće bez šerijata i tarikata.

Madžida Mašić

Emrah Seljaci, POEZIJA FEVZIJA MOSTARCA NA OSMANSKOM TURSKOM JEZIKU, Fondacija “Baština duhovnosti”, Mostar, 1444/2023, 105 str.

Fevzi Mostarac (Blagajac) već dugo vremena je poznat kao autor jednog cjelovitog proznog djela na perzijskom jeziku, kod nas poznatog kao *Perivoj slavuja* ili *Bašča slavuja* (*Bolbolestan*, *Bulbulistan*). Iako o njegovom životu ni danas ne možemo reći nešto više u odnosu na podatke Dž. Čehajića i M. Malića koji su dio svog znanstvenog opusa posvetili ovom pjesniku, novija istraživanja su pokazala da je Fevzi autor i određenog broja pjesama i na osmanskome turskom jeziku, rasutih po različitim rukopisnim kolekcijama. Knjiga čiji sadržaj ovdje želimo ponuditi zasnovana je upravo na predavljanju tih pjesama. Uvidjevši da u Arhivu HNK postoji određeni broj Fevzijevih do danas nepoznatih pjesama na

osmanskome turskom jeziku, Alija Dilberović, koji je i autor pogovora ove knjige, potakao je Fondaciju “Baština duhovnosti” na još jedan izdavački poduhvat koji bi nastavio slijed njihovih publikacija iz oblasti kulturne i književne baštine Bosne i Hercegovine. Podsjetimo, ova fondacija, koja iza sebe ima već nekoliko uspješnih publikovanih projekata iz spomenute oblasti (*Mostarski bulbuli* – 2012, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika* – 2014, *Divan Ahmeda Gurbija Novopazarca* – 2022, itd.), angažirala je mladog turkologa Emraha Seljacija, koji je, dopunivši dosadašnje rezultate svojim istraživanjem u rukopisnoj kolekciji Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, utvrdio da je Fevzi autor 23 do danas naučnoj javnosti u Bosni i Hercegovini nepoznate pjesme te stručno obradio i, na koncu, ponudio izvanredan prijevod stihova na bosanski jezik i priredio knjigu *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskome turskom jeziku*.

Kako je u svakom novom predavljanju baštine važno referirati i na sva dostignuća i saznanja generacija istraživača koje su postavile temelj za dalja istraživanja, i Seljaci u uvodnom dijelu ove knjige (str. 5-6) najprije predavlja najznačajnije autore koji su se bavili različitim aspektima Fevzijeva djela (Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, Džemal Čehajić, Milivoj Mirza Malić, Hazim Šabanović, pa sve do novijih generacija istraživača – Namira Karahalilovića, Đenite Haverić, Sedada Dizdarevića, Adnana Kadrića, Alene Čatović). Prvo poglavlje

“Fevzi Mostarac (Blagajac)” (str. 7-14) nudi podatke o ovom pjesniku iz 17. stoljeća, ali ne samo pjesniku već i, kako to potkrepljuje titulacijom u jednom *mazharu*, sufijskom šejhu uz čije ime stoji titula *sejjid* (sejjid Fevzi). Kako Seljaci primjećuje, on je kao *sejjid Fevzi* oslovljen i u jednoj mostarskoj medžmui, te u naslovu hronogramâ koje je napisao. U ovom se poglavlju Seljaci vrlo kratko osvrće na već spomenuto Fevzijevo jedino poznato cjelovito djelo *Perivoj slavuja – Bolbolestan*, značajno najviše po tome što, iako nastalo daleko izvan perzijskog govornog područja, sadrži sve “jezičke i književne finese slavne perzijske književnosti” (str. 11).

Poglavlje “Ćehajićeve prijevodi poezije Fevzija Mostarca” (str. 16-37) sadrži devet Fevzijevih pjesama (tri hronograma o Bici pod Banjalukom, iz nekadašnje rukopisne kolekcije Orijentalnog instituta u Sarajevu), kao i druge pjesme na osmanskome turskom jeziku koje je Ćehajić, pored rukopisne zbirke Orijentalnog instituta, pronašao i u Arhivu Hercegovine u Mostaru (danas Arhiv HNK).

Najznačajnije poglavlje ove knjige, pod naslovom “Fevzijeve pjesme iz Arhiva HNK” (str. 40-87), donosi novootkrivene Fevzijeve pjesme na osmanskome turskom jeziku, njih 23, koje do danas nisu bile predstavljene javnosti. Riječ je o 22 pjesme iz jedne medžmue koja se danas čuva u Arhivu HNK (R 667), te jedne pjesme iz iste kolekcije rukopisa, pod signaturom R 51. Neke od njih, kako to Seljaci navodi, pronašao je i u rukopisnoj kolekciji Gazi Husrevogove biblioteke u Sarajevu. Uz

prijevod svake pjesme donesen je i faksimil rukopisa, što znalcima predstavlja naročitu vrijednost. Čini se da bi bilo još vrednije da je uz faksimil i prijevod data i latinična transkripcija, čime bi Fevzijevo djelo bilo dostupnije i turkolozima izvan bosanskog ili ex-jugoslavenskog područja.

Svakako je hvale vrijedna činjenica da je Seljaci prilikom prijevoda nastojao sačuvati sva formalna specifična obilježja Fevzijeve poezije na osmanskome jeziku, kako bi čitalac, odnosno recipijent prijevoda, mogao uživati u harmonijskom i ritmičkom skladu.

Knjiga je obogaćena i “Kraćim pojmovnikom” (str. 89-90) kojeg je, radi lakšeg razumijevanja ove poezije bremenite simbolikom i naglašenom metaforičnošću izraza, načinio sam autor. Posljednje stranice knjige čine “Bibliografija” (str. 91-93), kojom Seljaci referira na sve radove u kojima su predstavljeni Fevzi Mostarac i njegovo djelo, te “Pogovor” (str. 95-98), u kojem Alija Dilberović nudi podatke o motivima istraživanja Fevzijeve pjesništva na osmanskome jeziku i potiču da se ono predstavi i na bosanskome jeziku. Nakon ovog dijela slijedi i kratki osvrt Seada Šemsovića pod naslovom “Fevzi Mostarac i njegova poezija na osmanskome jeziku” (str. 99-105), u kojem, na osnovu svega rečenog o ovom pjesniku, naglašava važnost ovog projekta u svjetlu “zaokruživanja slike o pjesničkom profilu ovoga važnog učenjaka na polju tesavvufa s kraja 17. i početka 18. stoljeća u Bosni” (str. 105).

Knjiga *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskome turskom*

jeziku proširuje postojeća saznanja o Fevzijevoj djelu i Fevziju kao primarno autoru jednog proznog djela. Njegova poezija, žanrovski bliža tekijskoj nego divanskoj poeziji “visokog stila”, osvjetljava ovaj do danas neistraženi opus mostarskog pjesnika i svjedok je bogatog, čini se nepravedno zapostavljenog i još uvijek nedovoljno istraženog i predstavljenog naslijeđa na orijentalnim jezicima. Nove, mlade generacije istraživača, poput priređivača knjige čiji sadržaj ovdje predstavljamo, ulijevaju nadu da će sve pisano naslijeđe jednog dana “doći na red”. U tom smislu, posebno raduje činjenica da još uvijek postoji određeni broj entuzijasta i mladih profesionalaca koji će autorima na orijentalnim jezicima, kroz svoj predan rad na otkrivanju, osvjetljavanju i predstavljanju njihova stvaralaštva, odati dužno poštovanje što su svojim aktivnim intelektualnim angažmanom učinili da i ovi prostori postanu integralni, neodvojivi dio jedne kolosalne i blistave civilizacijske epohe.

Madžida Mašić

Aladin Husić, DEVŠIRMA U BOSNI (O REGRUTACIJI BOSANACA U JANJIČARE), Posebna izdanja LXIX, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2023, 164 str.

U okviru edicije Posebna izdanja Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu objavljena je studija *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janjičare)* dr. Aladina Husića. Sadržaj publikacije obuhvata

164 stranice i sastoji se od Uvoda, šest poglavlja, Zaključka, Sažetka, prijevoda sažetka na engleski (Summary), Izvora i literature te registra geografskih pojmova i vlastitih imena.

Devširma je termin koji je podrazumijevao odabir i regrutiranje mladića u vrijeme osmanske vladavine, te njihovo pripremanje za vojne i civilne službe. U uvodnom dijelu (str. 7-12) dr. Husić ističe kako je devširma jedno od pitanja iz perioda osmanske vlasti koje se interpretiralo i tumačilo izrazito negativno i to u “dominantno epskom, eksploatatorskom kontekstu”. Ova osmanska praksa u regionalnoj historiografiji često se označavala kao “danak u krvi”, tj. neselektivno i proizvoljno odvođenje djece i mladića za potrebe svoje vojske.

Inače, “danak u krvi” bila je jedna je od najpodatnijih tema korištenih u oblikovanju kolektivne svijesti o “Turcima i njihovoj višestoljetnoj tiraniji”. Svaki roditelj ima ogromnu empatiju prema djeci i po automatizmu mobilizira zaštitnički odnos. Predstavljanje devširme kao nasilnog uzimanja i odvođenja stotina djece stvaralo je veoma negativan stav u javnosti, te je zbog svog učinka bilo veoma važno u izgradnji kolektivne svijesti i sjećanja na taj dio prošlosti. “Danak u krvi” odlično je poslužio u portretiranju “imaginarnog Turčina” koji je bio dežurni krivac za sve probleme u društvu i desetljećima nakon prestanka osmanske vlasti na Balkanu.

Obrazlažući svoje namjere u pisanju ove studije, autor ističe kako mu nije bio cilj opravdavati devširnu, nego ukazati na nesklad između

dominantnih narativa u regionalnim historiografskim djelima i stvarne prakse devširme, naročito kad je riječ o Bosni. Autor navodi kako neke od balkanskih zemalja (Bugarska, Grčka) imaju barem po jednu značajniju studiju koja se odnosi na provođenje devširme u tim krajevima. S druge strane, ovoj važnoj temi historičari iz Bosne i Hercegovine nisu dosad poklanjali potrebnu pažnju.

Jedna od polaznih tački razmatranja je diskurs historiografija iz okruženja, čiji su se sudovi o devširmi temeljili, uglavnom, na vijestima o zloupotrebi i odstupanju od propisane procedure u njenoj provedbi. Dr. Husić nagovještava da je u svom radu kao polaznu tačku, pored dosadašnjih rezultata historiografije, koristio i izvore narativnog porijekla – putopise, te ukazuje na nužnost propitivanja istinitosti informacija koje oni nude. Kako bi ostvario što objektivniji pristup ovom pitanju, autor je analizirao i upoređivao različite izvore. Zahvaljujući tome, autor demistificira pitanje devširme sagledavajući ga u konkretnom historijskom kontekstu, prvenstveno na prostoru Bosne. Rezultati i zaključci studije stvorili su pretpostavku za potencijalne usporedbe istog fenomena u drugim dijelovima nekadašnjeg Osmanskog Carstva u kojima se provodila devširma.

U prvom poglavlju, “Devširma u historiografskoj literaturi” (str. 13-53), autor se osvrnuo na osnovne rezultate, različitu percepciju ovog pitanja, kao i na terminološku (ne) održivost pojma “danak u krvi”.

U drugom poglavlju, “O devširmi kroz različite perspektive” (str. 54-66), autor ukazuje na putopisnu percepciju devširme i zloupotrebama tokom provođenja devširme. Poglavlje se završava prezentiranjem institucionalnih smjernica za devširmu u Bosni.

Treće poglavlje se bavi pitanjem perioda u kojem se provodila devširma. Autor kroz naslov “Periodičnost regrutacije” (str. 66-73) ukazuje na dva izvora informacija o tome – putopisnu literaturu i osmanske izvore. Kontrastivnom analizom izvora autor je nastojao utvrditi učestalost i periode u godini kad se provodio ovaj postupak.

U četvrtom poglavlju dr. Husić donosi i analizira podatke “Iz regrutne prakse u Bosni” (str. 74-98). Na početku poglavlja on konstatira kako putopisni podaci o provođenju devširme stvaraju dojam da se provodila neselektivno i masovno. Tako prezentirani podaci kod čitalaca tih putopisa stvaraju negativan utisak i sud da je ova praksa bila krajnje bezobzirna i neprimjerena. Nakon kritičke i uporedne analize podataka iz drugih izvora autor konstatira kako devširma nije bila toliko sveprisutna te da je broj regrutiranih mladića bio znatno manji od broja koji spominju putopisi. U prilog toj tezi autor donosi i analizira arhivske podatke o provođenju devširme na području Bosne sredinom 16. i početkom 17. stoljeća. U nastavku poglavlja dr. Husić ukazuje i na činjenicu da se devširma provodila i u gradskim sredinama, čime je demantirao jedan broj autora koji su tvrdili kako su veći

gradovi i neke oblasti bili oslobođeni regrutacije. Autor je utvrdio izvjesne specifičnosti u provođenju devširme u Bosni u odnosu na druge dijelove Carstva u kojima se ova praksa proizvodila. Dr. Husić zaključuje kako je u slučaju Bosne početkom 17. stoljeća bio veliki udio kandidata iz gradova, što je bilo iznad svih očekivanja.

Peto poglavlje nosi naslov "Nemuslimani u regrutaciji" (str. 99-107). U ovom poglavlju autor je tabelarnim pregledom prezentirao podatke iz izvora, na osnovu kojih se može jasno vidjeti udio nemuslimana u provođenju devširme.

Poglavlje kojim se završava studija nosi naslov "O nekim drugim specifičnostima regrutacije u Bosni" (str. 107-127). Dr. Husić u ovom poglavlju ukazuje na činjenicu kako se iz sela najčešće uzimao po jedan mladić. Kad je u pitanju regrutacija više osoba iz sela, autor ističe da je riječ o izuzecima i navodi slučajeve iz sela Gnojnice kod Mostara i sela Kržave kod Pljevalja, ali i nekih drugih sela iz više kadiluka u Bosni. Autor je evidentirao i jedan neobičan slučaj porodice iz sela Plužine kod Nevesinja, iz koje dolazi regrut čiji je otac Husejn musliman, a majka Katarina je ostala u svojoj vjeri. Kako bi objasnio prakse koje su bile u suprotnosti s Portinim instrukcijama o devširmi, autor je sačinio retrospektivu sličnih slučajeva u različitim vremenskim razmacima, nudeći odgovarajuća objašnjenja.

Nakon provedene regrutacije mladići su organizirano odlazili u Istanbul prethodno definiranim itinerarom. Dešavalo se da neki kandidati

nisu stizali do konačne destinacije, uglavnom zbog zaraznih bolesti, o čemu je autor donio više korisnih i interesantnih informacija. Svaka regrutacija podrazumijeva i određenu selekciju kandidata na osnovu antropometrijskih karakteristika, na što je autor također ukazao.

Pitanje devširme u Bosni dr. Husić je nastojao sagledati i u nešto širem kontekstu, analizirajući podatke o provedenoj regrutaciji na području drugih sandžaka na jugoistoku Balkana. Pored toga, ukazao je i na druge cikluse devširme u Bosni tokom 17. stoljeća, što je veoma važno s obzirom na činjenicu da su teme o Bosni u spomenutom stoljeću nedovoljno rasvijetljene i svaki novi podatak predstavlja iskorak. Poglavlje se završava opisom dalje procedure u provođenju devširme nakon što kandidati dospiju u prijestolnicu i prođu ljekarski pregled. Najbolji među njima birani su za službe na Dvoru, gdje su se obrazovali i stjecali potrebnu obuku. Uspješni kandidati su se godinama usavršavali, a školovanje po dvorskim školama trajalo je i po 14 godina. Autor na kraju zaključuje kako su sudbine kadeta bile različite i kako nisu svi imali sreću da dostignu najviši položaj i pripadajuću čast. Mnogi od njih okončali su karijeru u nižim zvanjima obavljajući svakodnevne dvorske dužnosti, a sudbina većine njih ostala je nepoznata.

U Zaključku (str. 128-130) autor konstatira kako se i u pitanju devširme Bosna pokazala kao izuzetak od uobičajenih praksi te da se regrutiranje nemuslimana u redove janjičara vremenom pretvorilo u

pretežno regrutiranje muslimana, što je primjenjivano još samo u Albaniji. Također konstatira da je došlo do izvjesne evolucije u devširmi tokom 17. stoljeća, što je bila posljedica brojnih procesa u Osmanskom Carstvu. Najdirektniji utjecaj na devširnu ostavilo je transformiranje vojnog sistema.

Shodno uzusima naučne literature sačinjen je Sažetak (str. 131-135), njegova inačica na engleskom jeziku Summary (str. 136-142), spisak Izvora i literature (str. 143-152), te Registar geografskih pojmova i vlastitih imena (str. 153-164).

Na osnovu svega navedenog, može se konstatirati kako je autor uspio definirati problem devširme u kontekstu savremenog razumijevanja i objektivnije interpretacije. Koristeći različite metode obrade podataka iz izvora, dr. Husić je sagledao pitanje devširme i ponudio interpretaciju smještenu u aktuelni historijski kontekst. Upravo taj pristup znatno ga razlikuje od prethodnika, koji su na krilima romantičarskih ideja tumačili i interpretirali prošlost. U studiji nisu tretirani samo principi i pravila po kojima se devširma trebala provoditi, već je autor ukazao na konkretne primjere koji su bili u suprotnosti s time.

Nadati se je da će ova studija, utemeljena na podacima iz osmanske administracije i historijskim činjenicama, doprinijeti razbijanju postojećih stereotipa koji su stoljećima duboko usađivani u kolektivnu svijest ljudi na ovim prostorima.

Muamer Hodžić

Elma Korić, OBLIKOVANJE GRANICA BOSNE: BOSNA U AHDNAMAMA I HUDUDNAMAMA IZ 16. I 17. STOLJEĆA, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, Sarajevo, 2022, 174 str.

Ne postoji nijedna država u našem okruženju, čija se povijest osporava u svim segmentima, kao što je slučaj s Bosnom. U svim povijesnim kontekstima ima više kontinuiteta od svojih susjeda, iz čega proistječe poriv osporavanja i negiranja kako bi se negacijom opravdali velikodržavni apetiti koji traju više od 200 godina. Granice su jedan od bosanskih kontinuiteta koji se osporavaju kao preduvjet oduzimanja prava na državnopravni subjektivitet.

Povijest, događaji, međunarodno pravo svjedoče da su bosanske granice najstarije granice u regionu, da su najpostojanije, da imaju međunarodnu verifikaciju mnogo prije nego li je to dobila bilo koja država u neposrednom susjedstvu. Stoga pitanje granica i njihovog oblikovanja u jednom dinamičnom povijesnom procesu dobija na svome značaju, ne samo kao povijesno pitanje nego pitanje od iznimnog značaja i društvenog interesa, posebno u turbulentnim vremenima u kojima se povijesna argumentacija usklađuje prema dnevopolitičkim potrebama. Definiranja tih granica trajala su u dugom procesu koji je rezultat mnogobrojnih međunarodnopravnih ugovora na temelju kojih su vršena razgraničenja u pojedinim dijelovima, te su na osnovu toga zaokružene i svojim većim dijelom dovedene u

prirodni i historijski okvir krajem 17. stoljeća. Otuda je, u kontekstu Bosne, pitanje granica i njihovog oblikovanja značajnije.

Autorica dr. Elma Korić, naučna savjetnica u Orijentalnom institutu UNSA, našu historijsku, naučnu i društvenu javnost počastila je još jednim izdanjem iz sfere pitanja granica i razgraničenja, pod naslovom „Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama 16. i 17. stoljeća”, što je svojevrsan nastavak i nadomjestak na knjigu pod naslovom “Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama”, objavljenu 2020. godine. Ova publikacija je pokazatelj kako posvećenost, ustrajnost i kontinuitet rada na nekim pitanjima daje potrebne rezultate u jednom kratkom vremenu. Za razliku od prve, gdje je fokus rada usmjeren na kartografski segment, druga ima kontekstualnu dimenziju kroz opservaciju i kontekstualizaciju različitih ugovora koji imaju međunarodni karakter. Kako svako pitanje ima svoje specifičnosti, tako i razmatranje međunarodnih ugovora uvjetuje metodološki pristup, zahtijeva pojašnjenja neophodna ne samo običnom nego i strukovnom čitateljstvu. Autorica nas u proces oblikovanja bosanskih granica uvodi terminološkim pojašnjenjima za lakše razumijevanje samoga teksta, kao što su u osmanskim izvorima, osobito onim fiskalne naravi, često prisutni termini *darul-harb*, *darul-islam*, *darus-sulh*, *darul-ahd*, i brojnim drugim specifičnim terminološkim definicijama stanja na samoj granici ili područjima „s one strane granice”.

Ta se pogranična realnost reflektirala i na toponimiju, naseljena mjesta kao što su „sedd-i islam”, tako da na dva kraja tih susretanja imamo dva naziva Sedd-i Islam, tj. „bedemi islama” na jugu, današnja Gabela, i u Zadarskom zaleđu, Islam Grčki i Islam Latinski. Kako svako vrijeme ima svoja pravila, tako nas autorica upoznaje na koji način su se na terenu označavale granice ili na koji način su predstavljani graničnici prirodnog ili vještačkog karaktera. Prirodni graničnici su rijeke, potoci, potočići, pri čemu se u vodotokovima poštovalo pravilo sredine vodotoka kao granične linije. Osim toga, tu su druga granična znakovlja: stabla, izvori, brežuljci, planinski vrhovi i stijene. U nedostatku prirodnih obilježja, kao graničnici su korišteni nasipi, drveni stubovi, oznake na stablima, željezni kolut, veliko kamenje s odgovarajućim oznakama, čavli utisnuti u stijenama, piramidalne hrpe kamenja, odnosno humke ili gomile. Nekada su općenitijeg karaktera, „livada, brdo, brežuljak, malinik, vinograd, stijena”. Podjednako privlači pažnju i način predstavljanja ili prenošenja prirodnih ili vještačkih oznaka na karte koje se donose kao ogledni primjeri. Sve to imalo je svoj propisani standard, kako kod označavanja na terenu, tako i u kartografskom prikazu. Propis za postavljanje humki bio je 300 koraka ili 200 metara. U kombinaciji prirodnih i vještačkih oznaka vršeno je razgraničenje sa preciziranjem nekih detalja, kao što su obilježja na drvetu ili u gomilama (humkama) nekim specifičnim kamenom (mlinski kamen, rupičasti kamen) ili slično.

Kada su u pitanju bosanske granice u navedenom vremenskom okviru, one se promatraju u odnosu na nekoliko ključnih subjekata koji su utjecali na njihovo oblikovanje: Ugarska, Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Dubrovačka Republika u različitim vremenskim i dinamičkim tokovima i ishodima. Nastavak je to srednjovjekovnih odnosa koji su imali reperkusije i na promatrano razdoblje 16. i 17. stoljeća, kako je autorica prikazala u jednoj vremenskoj vertikali i istaknutom okviru. Međunarodni ugovori te razgraničenja sa svakim od navedenih međunarodnopravnih subjekata imaju svoju povijesnu, političku i diplomatsku dimenziju. Uspostavljene granice su rezultat različitih odnosa, dogovora, sporazuma sa mnogo širim implikacijama nego ih mi iz savremene perspektive možemo pretpostaviti. Sve te uzroke i posljedice autorica pomno analizira, prati kroz vrijeme i događaje, ukazujući nam na konačne ishode dugotrajnih pregovora, posebno oko markacije granica.

Ključne cjeline knjige i razmatranja u njoj su:

- Ahdname i hududname kao izvori za izučavanje pitanja granica,
- Osmansko-mletačka granica u Dalmaciji i Bosna u aktima razgraničenja,
- Granica Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike nakon Karlovačkog mira,
- Osmansko-mletačko razgraničenje u Bokokotorskom zaljevu od 15. do kraja 17. stoljeća.

U fokusu autorice nalazi se nekoliko značajnijih ugovora (ahdnama)

međunarodnog karaktera. Prvo je razmatrala ugovor iz 1503. godine s Ugarskom. Tim ugovorom definirano je koji gradovi pripadaju Osmanskoj državi, koji Ugarskoj, kako oni na tlu Hercegovine, tako i oni na tlu Bosne. To je važno jer su se ta dva međunarodna subjekta susretala na jugu i na sjeveru. Pregovarači su stari poznanici, Ahmed-paša Hercegović i mletački dužd Andrea Gritti. Koliko je pitanje granica uvijek složeno svjedoči činjenica da su pregovori trajali od 1501. do 1503. godine. Dakle, granice su uvijek teške teme za razgovore, pregovore i verifikaciju. Ovo pokazuje kako se za pitanja pregovora, razgraničenja delegiraju ljudi koji poznaju prostor, geografiju i sve druge odlike područja i terena, lokalne upravitelje, namjesnike, pokrajinske kadije. Habsburzi su drugi subjekt s kojim se vršilo razgraničenje u kontekstu administrativne Bosne. Ove su granice tokom 16. i 17. stoljeća često daleko od Bosne, za razliku od južnih krajeva koji su imali more kao ograničavajući faktor, čime se nekako sve odvijalo na relativno uskom pojasu Jadranskog zaleđa cijelom njegovom dužinom, od Boke Kotorske do Zadra. Kada je u pitanju odnos sa Habsburzima, on tokom 16. i 17. stoljeća nema značajnijeg dejstva na definiranje granica Bosne. To pitanje je još uvijek „daleko“ od „geografske“ Bosne i ono se prelimalo na području Donje Mađarske, Slavonije i ostataka Hrvatske. Granica s Habsburzima će se doticati historijske i geografske Bosne okončanjem Velikog bečkog rata, koji je najsveobuhvatnije utjecao na oblikovanje granica ne samo

onodobne nego i savremene Bosne. To je u terminologiju uvelo i nove termine „suha međa” i „mokra međa”. Kod utvrđivanja granica i razgraničenja komisija i delegacija sa sobom uvijek nosi stare karte i spise koji se odnose na prethodno utvrđene granice. Autorica je iscrpila sve ono što se odnosilo na pitanje razgraničenja u literaturi i ponudila sintezu različitih perspektiva, koje se međusobno dopunjuju.

Dvije su opće karakteristike ovog izdanja – vremenski okvir i subjekti. Kako se iz samoga naslova vidi, vremenski okvir je 16. i 17. stoljeće. Ova dva momenta vrlo su bitna iz više razloga; prije svega što se refleksi događaja i aktivnosti 16. i 17. stoljeća na tom polju snažno osjećaju i u 18. i 19. stoljeću, što se u 16. i 17. stoljeću na neki način udaraju temelji budućih granica i što se najveći dio aktivnosti i događaja odvija u trouglu Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo. Ovaj momenat važan je zbog toga što se i kroz 18. i 19. stoljeće prelamaju interesi istih aktera i sve aktivnosti se odvijaju u tom trouglu.

Kroz sadržaj ove knjige doznajemo mnoštvo detalja o tome kako je funkcioniralo pitanje utvrđivanja granica, proces, svi pregovori, metode kojima se to radilo, tenzije tokom pregovora, bojkotiranje samog procesa razgraničenja usljed nezadovoljstva neke od strana. Autorica nam pokazuje kako je složen proces pregovora oko utvrđivanja granica čak i kada se radi o nekim vrlo sitnim promjenama i detaljima. Kako u argumentaciji svako pokušava da opravda svoje zahtjeve,

to su pregovori teži i dugotrajniji. Sve navedeno pokazuje da postoje određene pravne norme, pravila koja su važila i u to, nama danas tako daleko vrijeme, neophodnost poštivanja prethodnih sporazuma i svake odredbe sporazuma. Pravila ponašanja na granici i pograničju su definirana i ona se moraju poštovati. Kako to iz jedne od perspektiva izgleda pokazuje pismo upućeno mletačkom duždu 9. februara 1569. u „vrećici od skupocjenog platna vezenog zlatnim i srebrenim nitima i u zlatnoj kutiji”. Dakle, to svjedoči da, i kada je riječ o sporovima, postoji „diplomatski kodeks” ponašanja, respekt prema onome kome je upućena diplomatska pošta.

Sadržaj knjige u najvećem dijelu je fokusiran na Jadransko zaleđe, odnosno Dalmaciju gdje su najdinamičniji procesi, izazvani brojnim događajima, stalnim pomjeranjima, premda na relativno uskom pojasu Jadranskog zaleđa. Ta je dinamika življa u 16. stoljeću, dok je u 17. znatno mirnija i svedena je na dva glavna događaja, okončanje Kandijskog rata i Karlovački mir 1699. godine.

Težište pitanja granica će se tek krajem 17. stoljeća pomjeriti na sjever i sjeverozapad. Ono je uveliko uvelo Habsburge u priču o razgraničenju i dovelo ih u neposredno bosansko susjedstvo. Razgraničenjem se ne završavaju sve aktivnosti koje proistječu iz novonastalog stanja. Utvrđivanje granica administraciji je donosilo nove zadatke katastarskog unosa i popisa za fiskalne potrebe.

Iznimno je značajno naglasiti da su u svim razgraničenjima i pregovorima

oko utvrđivanja granica sudjelovali predstavnici bosanske administracije, predvođeni sandžakbegom, kasnije beglerbegom Bosne, predstavnici sudstva, vojske, posebno krajiške elite u 17. stoljeću. Nekada su to predstavnici sudskih okruga lokalnog karaktera, najčešće bosanski vrhovni kadija sa područnim kadijama.

Ova knjiga pokazuje kako ono što nam se na prvi pogled čini već poznato u sebi krije niz nepoznanica. Autorica nam je brojnim nepoznicama ovu knjigu učinila zanimljivijom i čitljivijom, dajući ovom pitanju jedan zaokružen pogled u kombinaciji nepoznatih i ranije nekorištenih izvora i mnogobrojne literature nastale iz različitih izvornih i historiografskih perspektiva. Ono što je za bosanskohercegovačku historiografiju važno jest da je i ona dobila svoju perspektivu na temelju nezaobilaznih osmanskih izvora nastalih upravo na njenom tlu.

Značaj knjige je u tome što ona donosi manje vidljive i često zanezarene procese u 16. i 17. stoljeću, koji su imali veliki utjecaj na kasnije oblikovanje granica, posebno granice nastale odredbama Karlovačkog mira. Svi analizirani ugovori i markacije granica itekako su utjecali na povlačenje granica krajem 17. stoljeća. Sve što je uslijedilo kasnijim mirovnim ugovorima – 1718, 1739, 1791. godine – svoju osnovu pronalazilo je u onome što je suština procesa tokom 16. i 17. stoljeća. Knjiga, dakle, u sadejstvu sa prethodnom, zaokružuje jedno pitanje dajući mu jednu vertikalnu kazu kroz koju se u kontinuitetu na jednom mjestu mogu pratiti ti procesi

iz kojih su, uz neznatna odstupanja, proistekle današnje granice Bosne i Hercegovine.

Za razliku od svojih susjeda, Bosna se nije „sastavljala od raspadnutih ili prisvajanih teritorijalnih komadića” pod vlašću različitih državnopravnih sistema niti je svoj teritorij širila uzurpacijom tuđih teritorija, nego je ostajala u svom historijskom, teritorijalnom te narodnosnom okviru. Povremeni historijski iskoraci iz navedenih okvira bili su relativno kratkog vijeka, a ona se uvijek, kao rijeka poslije obilnih kiša, uglavnom vraćala u svoje „povijesno korito” do definitivnog „ukoritavanja” krajem 17. stoljeća Karlovačkim mirom. Sve poslije toga samo su nijanse. Bosna je tada vraćena u svoj historijski, geografski, prirodni okvir, sa najprirodnijim granicama, bilo da je riječ o vodotokovima s istoka ili sjevera, bilo planinskim vijencima s jugozapada.

Aladin Husić

Faruk Taslidža, IZMEĐU RATOVA – NA GRANICI SVJETOVA: DRUŠTVENO-PRIVREDNI ODNOSI HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U PRVOJ POLOVINI XVII STOLJEĆA (1606–1645), BZK Preporod, Mostar, 2022, 233 str.

Faruk Taslidža, profesor na Univerzitetu “Džemal Bijedić” u Mostaru, svoju akademsku karijeru posvetio je istraživanju historije Bosne i Hercegovine u 17. stoljeću. Najprije je 2017. godine objavio djelo *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)* da bi 2022. godine

svoja najrecentnija otkrića predstavio u studiji *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606–1645)*, u izdanju Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”, Gradsko društvo Mostar. Knjiga je zapravo prerađen i proširen magistarski rad odbranjen 2010. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pod mentorstvom prof. dr. Enesa Pelidije.

Studiju čine tri poglavlja, koja su dalje podijeljena na manja ili veća potpoglavlja. Prvo poglavlje naslovljeno “Osmanska država i Bosanski ejalet u prvoj polovini XVII stoljeća (do početka Kandijskog rata 1645.)” pojašnjava složenost 17. stoljeća, događaje, odnose i procese koji su rezultirali promjenama u birokratskom aparatu Carstva, što, recimo, nije bio slučaj u 16. stoljeću, kada je Carstvo dominantno širilo svoju vlast i utjecaj. Također, ratovi su bili česti, naročito na granicama (stoljeće je započelo Dugim, a završilo Bečkim ratom, uz Kandijski rat sredinom stoljeća). Istovremeno je bilo ratova i na istočnoj granici, i sve to je ekonomski iscrpljivalo državu. To je period kada nestaje ideologija *gaze* i osvajanja, vojna sila se sada usmjerava na očuvanje već osvojenih područja i osnaživanje utjecaja. U tom kontekstu, autor ističe kako je primjetno da sultani više nisu dominantno vojni zapovjednici, već postaju dvorski vladari. Mehmed III, vladar s početka 17. stoljeća, posljednji je sultan koji je kao mladić bio u Manisi na pripremi za dužnost. Nakon njega, prinčevi se odgajaju isključivo na dvoru u Istanbulu. Pošto

se veći fokus stavlja na dvor, žene sultanije, njihova porodica, a naročito sultanovi zetovi postaju izuzetno utjecajni i njihovo odobravanje postaje presudno u izboru ljudi na vlast; formiraju se klanovi, slabi ugled sultana i države, javljaju se antagonizmi i intrige, što utječe na sve: politiku, ekonomiju i umjetnost. Osman II (u. 1622) svoju vladavinu završava tako što je smijenjen i pogubljen. U ovom poglavlju dr. Taslidža pokazuje i kako je Bosanski ejalet osjećao direktne posljedice svih navedenih događaja, a naročito ratova, jer su vojne snage i odredi iz Ejaleta sudjelovali u njima. Osim toga, skreće pažnju na to da su pobunjenici iz Anadolije imenovani na funkciju bosanskog beglerbega, čime su i pobune iz unutrašnjosti Carstva ostavljale svoje posljedice u Bosni kroz samovolju tih ljudi i njihovih pratnji.

U drugom poglavlju “Iz društvenog života Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća” autor predstavlja društveni život, upravu i administrativno uređenje Hercegovačkog sandžaka koji u 17. stoljeću dostiže svoj teritorijalni maksimum i koji je od svog osnivanja imao važan geostrateški položaj, kako na kopnu tako i na moru. Taslidža predstavlja i vjerske institucije, s fokusom na kadije koji su provodili zakone Carstva. Ukazuje i na značaj muftija kao savjetodavnih organa te ističe Ahmed ef. Mostarca čije su fetve bile veoma raširene u ovom dijelu Carstva. Njegove fetve tražili su čak i Dubrovčani. S obzirom na to da su u Hercegovačkom sandžaku živjeli i katolici i pravoslavci,

autor je prilikom predstavljanja vjerskih institucija, pored podataka koji osvjetljavaju djelovanje imama i šejhova, prikazao i rad Makarske i Trebinjske biskupije i Pečke patrijaršije. Dr. Taslidža naročito ističe promjene u odnosu Pečke patrijaršije i Carstva i njeno okretanje ka zapadu, te probleme između pravoslavaca i katolika u vezi s ubiranjem poreza. Skretanje pažnje na vjersku koegzistenciju pokazuje konstantnost ovog fenomena na našim prostorima.

Urbana slika Hercegovačkog sandžaka prikazana je kroz njegova tri najveća grada: Mostar, Pljevlja i Foča – a podatke o njihovoj ekonomiji i privredi donosi treće i najobimnije poglavlje “Privreda Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća”. Autor u ovom poglavlju prikazuje odjek osmansko-dubrovačkih odnosa na privredu, prije svega trgovinu, opisuje i putne komunikacije, jer su hercegovački sandžakbegovi bili dužni da obezbjeđuju puteve i osiguravaju pratnju za diplomate i poklisare. Ovdje je pažnja posvećena i vakufima kao pokretačima privrede te je autor kroz nekoliko primjera pokazao kako su oni bili skoro isključivi skrbnici o kulturnim i komunalnim problemima u gradu.

Kompletna studija zasnovana je na informacijama koje nude različiti izvori, a najprije oni osmanski, koji se čuvaju u arhivima u Bosni i Hercegovini, te Republici Hrvatskoj i Turskoj. Knjiga *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606–1645)* sintetizira do sada poznate

podatke o društvenim i političkim prilikama u Hercegovačkom sandžaku 17. stoljeća. S obzirom na to da vrijeme o kojem autor piše karakteriše opća kriza timarskog sistema, autor pokušava i dati odgovor na pitanje da li se kriza timarskog sistema koja se osjećala u Carstvu početkom 17. stoljeća reflektirala i na Hercegovinu. Zaključuje kako je urbani razvoj i zamah koji je ovaj sandžak doživio u 16. stoljeću prenesen (bar) u prvu polovinu 17. najviše zahvaljujući domaćim ljudima koji su bili visoko pozicionirani u administraciji Osmanskog Carstva. Kulturni život također održava nivo 16. stoljeća, otvaraju se nove obrazovne institucije, pišu se djela iz književnosti. Ni privreda u rezultatima ne zaostaje za 16. stoljećem. Domaći poduzetnici se u ovom periodu afirmiraju i šire svoje trgovačke veze sve do Venecije, Ankone i drugih mjesta u Italiji. Razvojni trendovi, čini se, opadaju tek sredinom stoljeća, nakon serije ratova u koje ulaze Osmanlije.

Knjigu odlikuje jednostavnost u stilu i pisanju, što je čini veoma pristupačnom širem krugu zainteresovanih čitatelja. Autor je nastojao ne pasti u zamku uvriježenog mišljenja o propadanju Osmanskog Carstva nakon 16. stoljeća – “klasičnog doba”, te ističe da je i dalje bilo periodâ u kojima je vladao mir, red te povoljne ekonomske prilike i zamah u ekonomiji. Budući da pisanje nijedne stručne studije nije moguće bez sagledavanja ranije napisanog o zadanom pitanju, autor svoj rad na primarnim izvoru nadopunjava i kontekstualizira korištenjem domaće i međunarodne

literature. Kada se sagleda popis literature korišten pri pisanju ove studije, nemoguće je ne primijetiti da domaćem čitateljstvu nije dostupna sistematizacija opće historije Carstva u 17. stoljeću na bosanskom jeziku, bilo da je ona pisana od strane nekog domaćeg autora bilo da je urađen prijevod neke strane sistematizacije. Stručnjaci su prinuđeni (što ne mora nužno biti loše) da podatke o općim prilikama u Carstvu 17. stoljeća crpe iz literature na turskom ili engleskom jeziku, a za one kojima je to nedostupno, nedavna studija dr. Taslidže predstavlja odličnu prvu stanicu i bogat izvor informacija. Imajući u vidu sve naprijed rečeno, knjigu preporučujemo za čitanje kako stručnoj, tako i široj čitalačkoj publici.

Emina Mostić

Hana Younis, A QADI IN THE CHRISTIAN EMPIRE: THE STAFF AND WORK OF THE SHARIA COURTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1878–1914, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023, 430 str.

U izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu ove godine je objavljena knjiga dr. Hane Younis na engleskom jeziku, pod naslovom *A qadi in the Christian empire: The staff and work of the sharia courts in Bosnia and Herzegovina 1878–1914*. Radi se o prijevodu knjige *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, koja je objavljena 2021. godine. Ovo naučno djelo svojim

kvalitetom, sadržajem, novitetima i obimnošću podataka prikazuje širok spektar tema koje se odnose na rad i osoblje šerijatskih sudova na području Bosne u razdoblju od 1878. do 1914. godine. Pored toga, dr. Younis je izvršila analizu i komparaciju sa sudskim sistemom koji je obilježio kraj osmanske vladavine na prostoru Bosanskog ejaleta. Uzimajući u obzir da je građa šerijatskih sudova uglavnom uništena ili nepristupačna, knjiga je od iznimno velikog značaja za historijsku nauku, što potkrepljuje i nagrada stručnog žirija za najbolji izdavački poduhvat godine (2022) na 33. Internacionalnom sajmu knjiga i učila u Sarajevu. Ovo naučno djelo nastalo je kao plod višegodišnjeg istraživanja arhivske građe koja se nalazi u nekoliko arhivskih ustanova, kao i iscrpne analize velikog broja objavljenih izvora, literature i štampe. Važno je naglasiti da je autorica koristila neobjavljenu i do sada nekoristenu građu. U tekstu su često citirani dokumenti, jer je autorica bila stava da samo njihov originalni izražaj u potpunosti pruža sliku tog vremena. Na taj način autorica je u knjizi približila sliku života i rada uposlenika šerijatskih sudova u burnom periodu, gdje su oni kao predstavnici islama postali dio državne službe jedne kršćanske monarhije. Putem konkretnih primjera jasno se ukazuje na izuzetno teško i kompleksno stanje, ne samo osoblja šerijatskih sudova već i muslimanskog stanovništva općenito u periodu austrougarske okupacije. Knjiga ukupno sadrži četiri poglavlja: “Sharia courts in Bosnia between the empires” (Šerijatski sudovi u Bosni

i Hercegovini na razmeđu carstava), “Work of the sharia courts” (Rad šerijatskih sudova), “Work of the courts through figures” (Šerijatski sudovi kroz brojke) i “Staff: qadis, trainees, scribes” (Osoblje šerijatskih sudova: kadije, vježbenici, pisari). Pored toga, sastavni dio knjige čine predgovor, uvodna razmatranja, zaključak na bosanskom, arapskom i engleskom jeziku, prilozi, popisi korištenih izvora i literature, popisi priloga te registri ličnih imena i geografskih pojmova. Monografija je dodatno obogaćena fotografijama kadija i vježbenika, njihovih potpisa i pečata te različitih dokumenata nastalih radom šerijatskih sudova. Također, prikazan je popis uposlenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini koji se spominju u izvorima u periodu od 1878. do 1914. godine.

U prvom poglavlju “Sharia courts in Bosnia between the empires” autorica daje opće smjernice o šerijatskim sudovima u Bosni kao osmanskoj pokrajini. Akcenat je stavljen na Vilajetski ustav iz 1865. godine nakon kojeg je u Sarajevu formiran, pored šerijatskog, i građanski sud, pri čemu su ovlasti kadije reducirane. Kadije su do perioda tanzimata imale neprikosnoveno pravo i ovlasti u prosuđivanju. Građanski sudovi su, pored kadija, imali i šest porotnika – tri muslimana i tri nemuslimana. Vilajetskim ustavom je također bilo obavezno u sjedištu svakog vilajeta formiranje apelacionog suda, čime je uvedena višestепенost sudskog sistema. Dr. Younis vješto ukazuje na “dobre namjere” nove vlasti, koja nije odmah nakon okupacije pristupila

reorganizaciji šerijatskog suda, već je odlučila zadržati šerijatsko pravo koje je isključivo povezivala s muslimanima. Šerijatski sudovi su nastavili egzistiranje u tom nazivu i nakon okupacije, sve do 1883. godine kada su zvanično dobili naziv *kotarski šerijatski sudovi*, postavši na taj način dio kotarskih sudova. Nakon okupacije formiran je i drugostepeni organ za šerijatske sudove pod nazivom Šerijatski sud II molbe, koji je 1883. godine preimenovan u Vrhovni šerijatski sud u Sarajevu. Formiranjem i zakonskom regulacijom rada i djelokruga šerijatskih sudova, kadije i drugo osoblje sudova postali su sastavni dio činovnika Austro-Ugarske Monarhije. Tako se osoblje šerijatskih sudova našlo između dva carstva, dvije religije i dva zakona. Do nove promjene dolazi 1906. godine kada se mijenja naziv i postaje kotarski šerijatski sud. S obzirom na to da su šerijatski sudovi zvanično od 1883. godine postali dio kotarskih sudova vlast je, kako bi riješila problem smještaja, odredila da se, ukoliko šerijatski sudovi nemaju posebne prostorije, smjeste u prostore u kojima se nalaze kotarski sudovi. Treba napomenuti da je kadija mjesečno posjećivao područja u kojima se nije nalazio šerijatski sud. Posebna je pažnja posvećena kadijama unutar političkih procesa koji pokazuju da je završno sa 1880. godinom veliki broj zaposlenika šerijatskih sudova, posebno kadija, koji su za novoformirane austrougarske vlasti bili nepodobni, jednostavno otpušten. Sama vlada je poticala selidbu kadija u unutrašnjost Osmanske države tako što je

davala tromjesečnu platu kao pomoć za troškove putovanja. Autorica donosi primjere otkaza koji su upućivani pojedinim kadijama zbog navodne nesposobnosti obnašanja službe, bez navoda o kakvoj je nesposobnosti riječ. Argumentovano pobija tvrdnje pojedinih historičara koji su zastupali tezu da Austro-Ugarska nije zatekla dovoljan broj školovanih ljudi koji su htjeli surađivati sa upravom. Također, ukazuje na propagande koje su se oslanjale na izvještaje austrougarskih trupa. Pojašnjava činjenicu da većina kadija koje su zatekle austrougarske vlasti na tom položaju nisu dugo i ostali, ali ne zato što su to željeli i sami tako odlučivali. U tom kontekstu može se sagledati i formiranje Islamske zajednice u Bosni jer se ona, kontrolom vjerskih službenika i imovine, nastojala odvojiti od Istanbula i postići ovisnost o Zemaljskoj vladi. U konačnici, nezadovoljstvo položajem šerijatskih sudova i njihovih uposlenika ostalo je sve do Prvog svjetskog rata gorući problem.

Drugo poglavlje knjige "Work of the sharia courts" tretira sljedeće teme: ovlasti i dileme kroz dokumente, iz ugla stranki, nasljedstvo, legalizacija potpisa, ostali potpisi i jezik dokumenata šerijatskih sudova. Rad šerijatskih sudova i njihovog osoblja zakonski je regulisan naredbom Zemaljske vlade objavljenom 1. maja 1883. o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova. Ovom naredbom tačno su precizirane nadležnosti šerijatskih sudova kojima je povjerena sudska jurisdikacija nad pitanjima iz porodičnih odnosa, vjenčanja, razvoda, djece, prava nakon smrti, maloumnosti,

tutorstva i slično. Ukoliko je pak postojala sumnja kojem sudu pripada nadležnost za rješavanje, odluku o tome je donosila Zemaljska vlada. U mnoštvu tema autorica nije izostavila ni pitanja poput regrutacije muslimanskog stanovništva u kršćansku vojsku, probleme kadija prilikom sklapanja drugog braka, bračne nesuglasice, preljube, nemoralna ponašanja i dr. Pored toga, detaljno je obrađeno pitanje proglašenja žena našizom i sklapanje braka muslimana s nemuslimankom. Pod našizom su se podrazumijevale žene koje su napustile kuću bez muževne dozvole i nisu htjele da im se vrate, što je rezultiralo gubljenjem prava na skrb i proglašenjem našizom, odnosno ženom koja nema pravo na skrb od supruga, iako je formalno još uvijek u braku. Iz dostupne građe autorica je izvela zaključak da se obično stanovništvo nalazilo između zakona i ovlasti, prakse i pisanih pravila. Stava je da su se na taj način javljale dileme u komplikovanom sudskom sistemu gdje su religijski i svjetovni zakoni bili isprepleteni, na što ukazuje i sama građa koja pokazuje da su se odluke, naredbe, upute i drugi akti vezani za ovlasti koje je Zemaljska vlada prosljeđivala, na terenu drugačije prihvatili. Zanimljiv je podatak da je Zemaljska vlada 1906. godine konačno dozvolila kotarskim šerijatskim sudovima da ovjeravaju potpise i pečate. Jedna od prvih naredbi Zemaljske vlade bila je regulisanje jezika po potrebi, 1882. godine. Dakle, samo shodno zahtjevu stranke besplatno se sačinjavao prijevod presude s turskog na jezik domaćeg stanovništva.

Iz trećeg poglavlja knjige pod nazivom "Work of the courts through figures" doznajemo da su se svi poslovi upisivali u jednu standardnu tabelu koja se prosljeđivala Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu. Svoj službeni put tabela je završavala u Zemaljskoj vladi koja je provjerala svaki podatak i imala konačnu riječ da li je ista ispravno i dobro popunjena. Svrha ovih tabela bila je da Zemaljska vlada stekne uvid i provjeri efikasnost i rad kotarskih šerijatskih sudova. Interesantnim se čine i podaci koji se odnose na mjesta u kojima je postojao šerijatski sud i količinu poslova u odnosu na kotarski sud koji je imao mnogo veće ovlasti.

U posljednjem poglavlju, pod nazivom "Staff: qadis, trainees, scribes", detaljno je pojašnjena hijerarhija u sudskom sistemu. Broj uposlenika je varirao od suda do suda i zavisio je od obima poslova. Godine 1884. mjesta šerijatskih sudova su bila sistematizovana i vlada je pristupila imenovanju onih koji su ostali na toj funkciji. Da bi neko bio imenovan za kadiju bilo je potrebno ne samo opće pravno nego i islamsko obrazovanje. Pošto su se kadije školovale u raznim gradovima širom Osmanske države, nastavak te prakse nije bilo idealno rješenje novoj vlasti koja je pokušala što brže i efikasnije blokirati svaki utjecaj osmanskih vlasti na unutrašnja pitanja Bosne i Hercegovine. Stoga se pristupilo otvaranju Šerijatske sudačke škole u kojoj su kadije obavezno dalje nastavljale školovanje. Pored završenog obaveznog obrazovanja, za imenovanje na funkciju kadije u praksi je bilo neophodno i iskustvo.

Nakon završenog školovanja, sudačku karijeru kadije su započinjale kao vježbenici, a dosta rjeđe kao pisari. Nakon stečenog iskustva pristupalo se polaganju ispita za šerijatskog suca pred Ulema-medžlisom. Oslanjajući se na dostupne dokumente, autorica jasno navodi da vlast nije praktikovala plaćanje osoblju iz prihoda vakufa te da su, ako su i isplaćivane plate, one bile na osnovu određenih razreda, kao i da je u prvim godinama austrougarske uprave plata bila upitna i zavisila od ličnog odnosa vlasti prema dotičnom kadiji. Također, analiza dokumenata je pokazala da kao uslov za odlazak u penziju nisu precizirani potrebna starosna dob ili godine staža. Odlazak u penziju mogao je nastupiti odlukom vlade ili na lični zahtjev, a prema građi do koje je autorica došla utvrđeno je da je većina kadija sama tražila da ide u *trajno stanje mira*. U ovom poglavlju obrađeno je i pravo suprugâ kadija, koje su morale same da traže svoja prava ukoliko su ih željele dobiti, te da vlast nije poduzimala ništa da ih obavijesti o onome što im pripada.

Izdanje knjige i na engleskom jeziku istraživačima u cijelom svijetu u velikoj mjeri olakšava sagledavanje i razumijevanje jedne ovako složene i neistražene teme u vrijeme promjene državnog okrilja i uređenja uspostavljenog austrougarskom okupacijom Bosanskog ejaleta. Ovo vrijedno naučno djelo nesumnjivo upotpunjuje povijesna saznanja o prošlosti Bosne na prijelazu dva stoljeća, a izdanje na engleskom jeziku predstavlja važan iskorak na promoviranju i bosansko-hercegovačke historiografije u svijetu.

Dr. Younis je ovom studijom vrlo detaljno obuhvatila mnoštvo tema te, koristeći izvornu građu, opisala položaj kadija i drugih službenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti. Jasno je pokazala transformaciju sudova, odnosno smanjivanje nadležnosti i ovlasti šerijatskih sudaca. Konkretni primjeri, situacije iz svakodnevnog života i problemi s kojima se suočavalo stanovništvo učinili su da ovo vrijedno naučno djelo bude prožeto temama koje su omogućile dodatnu šarolikost i živost. To je dodatni motiv da se knjiga toplo preporučiti ne samo stručnoj i naučnoj publici već i široj javnosti koja je može čitati na engleskom jeziku i koja zasigurno neće osjećati napor prilikom čitanja s obzirom na to da ovo historijsko djelo posjeduje jednu širu dimenziju.

Amir Džinić

Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, TRAGOM EVLIJE ČELEBIJA KROZ HERCEGOVAČKI SANDŽAK, Srednja Europa, Zagreb 2023, 290 str.

Zagrebačka nakladnička kuća *Srednja Europa*, specijalizirana uglavnom za historiografska djela povijesti Hrvatske te za historiju Srednje i Jugoistočne Europe, objavljivala je već djela s područja historijske i kulturološke osmanistike. Ista je kuća u prošlosti objavila prijevod klasika Halila Inalcika *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300. – 1600.* (Zagreb, 2002), a nedavno se pojavio i zbornik sa zagrebačkog skupa o glasovitom *Putopisu (Seyāhatnāme)*

Evlije Čelebija pod naslovom *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections)* (Zagreb, 2023). Knjiga koju predstavljamo u ovom osvrtu monografija je koja se također bavi Evlijom Čelebijem, no fokus je na njegovom putovanju kroz Hercegovački sandžak 1664. godine, jednom od nekoliko koje je ovaj osmanski putopisac poduzeo u tom razdoblju po području Bosanskog ejaleta. Interes za izučavanje Evlije Čelebija u Republici Hrvatskoj uzeo je maha u zadnjih pola desetljeća, o čemu svjedoči navedeni zbornik te povezani, već dovršeni projekt Hrvatske zaklade za znanost, više članaka i knjiga koja stoji pred nama. *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* nastala je u suautorstvu dvoje ravnopravnih autora čitavog teksta, Dijane Pinjuh i Anđelka Vlašića. Dijana Pinjuh je povjesničarka sa Sveučilišta u Mostaru, koja se bavila ranonovovjekovnom historijom Hercegovine, s radovima o temama kao što su povijest katoličke populacije pod osmanskom vlašću i islamizacija. Anđelko Vlašić je povjesničar sa Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, koji je objavio niz osmanističkih radova, prvenstveno o povijesti Slavonije pod osmanskom vlašću, a pisao je i o nekim Evlijinim zabilješkama, primjerice o njegovom posjetu dvoru Zrinskih u Čakovcu.

Knjiga započinje uvodom (str. 7-32), u kojem autori prikazuju polazišta i elementarne spoznaje na kojima se zasniva ovo djelo. Prije

svega, ova knjiga ne bi bila moguća bez recentnog objavljivanja popravljene transkripcije rukopisa Evlijinog *Putopisa (Seyāhatnāme)*, za koji se drži da ga je redigirao sam Evlija, od strane nakladnika *Yapı Kredi Yayınları* 2011. Ovaj novoobjavljeni rukopis Evlijina djela, čiji je arabički izvornik također u međuvremenu objavljen, odlikuje se mnoštvom informacija koje su u ranije objavljivanoj verziji izvornika ispuštene iz različitih razloga, o kojima autori ove knjige također iznose neke detalje (npr. cenzura osmanskih vlasti). Vjerojatnost da je sam autor putopisa kontrolirao njegov nastanak daje rukopisu čiju je transkripciju objavio *Yapı Kredi Yayınları* dodatnu vrijednost i izvornost. Ovaj Evlijin rukopis naziva se u ovoj knjizi autografom, no korištenje tog termina moglo bi navesti ponekog čitatelja da je riječ o rukopisu koji je sam Evlija u cijelosti napisao, što se za sada ne može izričito tvrditi. Autori knjige koju ovdje prikazujemo iskazuju poštovanje prema klasičnom prijevodu te komentarima *Putopisa* iz pera istaknutog bosanskohercegovačkog historičara i osmaniste Hazima Šabanovića, no naglašavaju da se njegov prijevod temeljio na već spomenutom manjkavom izdanju originala Evlijina *Putopisa*. Pinjuh i Vlašić objavili su u koautorstvu već dva članka u hrvatskim znanstvenim časopisima u kojima uspoređuju podatke i nepodudarnosti iz novoobjavljenog rukopisa sa Šabanovićevim prijevodom. U ovoj knjizi nisu se opet detaljno bavili njihovom usporodbom, zaključivši da se “oni više ne spominju kao takvi, nego ih se

promatra kao već prihvaćene ispravke”. Naglašava se da je novoobjavljeni rukopis donio za trećinu više materijala o Hercegovačkom sandžaku od Šabanovićeve prijevoda, što je bio poticaj za pisanje knjige i radova o ovoj temi. Autori svoju knjigu nazivaju pionirskom, ne samo zato što je prva monografija o Hercegovačkom sandžaku kroz prizmu Evlijina redigiranog rukopisa nego i zato što se u njoj uspoređuje Evlijin tekst ne samo s onim što je nekoć postojalo na tom prostoru već i s današnjim stanjem na terenu. Zbog toga su primijenili pristup koji nazivaju etnološkom metodom terenskog rada. Navodi se da su detaljno proučavali Evlijin itinerar i da su sami automobilom prošli dijelom Evlijinih ruta po sandžaku Hercegovina te bilježili i fotografirali postojeće građevine i mjesta koje spominje Evlija. Na jednom mjestu govore i o tome da su “u više navrata pješice prelazili udaljenosti prosječne dužine 26 km” i da je trebalo “pet do osam sati putovanja da prevale pojedine dionice”. Osim ovoga, u uvodu autori daju veoma koristan prikaz života i rada Evlije Čelebija na temelju recentne literature, a raspravlja se i o pitanju Evlijine vjerodostojnosti kao autora. Autori naglašavaju da je Evlija često doživljavan kao “maštoviti putopisac”, no da se njegova reputacija popravila u posljednje vrijeme na osnovu pomnog istraživanja “evlijologa”, pri čemu su za neke podatke koje donosi u *Putopisu* pronađene potvrde iz druge ruke. Navode se i mišljenja pojedinih istraživača o vjerodostojnosti *Putopisa*. Neki od njih, poput Roberta Dankoffa,

upozoravaju na fikcionalnost dijelova *Putopisa*, no ukazuju na različite razloge zašto je Evlija nekim djelovima svoga monumentalnog djela pridodavao izmišljene narative te kako su dosadašnji istraživači Evlijina djela pristupali tom fenomenu. Velika većina istraživača, prenose autori ove knjige, mišljenja je da, bez obzira na fikcionalnost određenih segmenata djela koji se najčešće povezuju s njegovim književnim karakterom i jasno su delimitirani, *Putopis* donosi mnogo kredibilnih opisa mjesta koje je Evlija posjetio i događaja koje je doživio. Vrijednost Evlije kao izvora naglašavali su posebice istraživači koji su proučavali Evlijine zapise o Jugoistočnoj Europi, poput Franza Babingera, Olge Zirojević i Hazima Šabanovića. Primjerice, sami autori ove knjige, na osnovu vlastitih iskustava i drugih oblika istraživanja, zaključuju da je Evlija na putovanju Hercegovinom 1664. većinu dionica prošao u okvirima realnog vremena, čime se potvrđuje njegova pretežita vjerodostojnost izvještavanja o putovanju, no naglašavaju da postoje pojedine informacije kojima treba pristupati skeptično ili im se ne može vjerovati.

U nastavku knjige slijedi prvi dio, unutar kojeg se nalaze poglavlja "Od srednjovjekovnog Huma do osmanske Hercegovine" (str. 33-62) i "Političke prilike u Osmanskom Carstvu u 16. i 17. stoljeću" (str. 63-74). Iako je pohvalno dati povijesni kontekst Evlijina putovanja po Hercegovini 1664. godine, ostaje nejasno zašto je toliko prostora dano srednjovjekovnoj povijesti, uključujući

povijest Huma i obitelji Kosača, jer to sa samim Evlijinim izvještajem o Hercegovini zaista nema mnogo veze. Osim toga, autori su dali obilje podataka i o osmanskome osvajanju i administrativnom ustroju područja pod osmanskome vlašću. Čitateljima će zasigurno biti od koristi i kraći pregled opće osmanske povijesti u 16. i 17. stoljeću te refleksije o važnim zbivanjima u Carstvu koja su utjecala na Hercegovvački sandžak u doba Evlijina posjeta, poput sukoba na mletačko-osmanskome pograničju u kontekstu Kandijskog rata (1645–1669). Drugi i najveći dio knjige bavi se pretežitim dijelom samim tekstom Evlijina *Putopisa* i putovanja po Hercegovvačkom sandžaku. U poglavlju *O najčešćim osmanskim javnim građevinama u Hercegovini* (str. 75-80) autori daju pregled izgleda i funkcije pojedinih vrsta osmanskih građevina iz osmanskog razdoblja, s ciljem upoznavanja čitatelja bez predznanja s terminima koje se susreću u Evlijinom *Putopisu* u kontekstu posjeta Hercegovvačkom sandžaku. Upravo građevine osmanske arhitekture, kako javne tako i sakralne, predstavljaju okosnicu Evlijinih opisa pojedinih mjesta, a po kvaliteti, ljepoti i velebnosti gradnje takvih građevina Evlija je najčešće određivao koliko će snažna i elokventna njegova pohvala tih mjesta biti. Autori ovdje tako objašnjavaju osnovnu terminologiju osmanske arhitekture, imajući u vidu pretpostavljeno manjkavo znanje čitatelja u Hrvatskoj. Tako saznajemo što je džamija i od kojih se dijelova sastoji, što su mesdžidi, hanovi, karavan-saraji itd. Poglavlje "*Rajski vrt*":

Hercegovački sandžak u okvirima Evlijina putopisa (str. 81-90) daje naznake o tome kakve teme i pripovjedni stil čitateljima nudi *Putopis*, ali nudi i objašnjenja o tome koliko je pojedinim vrstama informacija moguće vjerovati i kako je do Evlijina puta u Hercegovinu uopće došlo. Osvrću se i na osobine Evlijina jezika, osobito stereotipne atribute koji se javljaju uz određene opisivane objekte ili mjesta. Naglašava se česta poredba ljepota lokaliteta u Hercegovini s rajskim vrtovima, odnosno vrtovima u zagonetnom predjelu Iremu, pri čemu se najviše divio netaknutoj prirodi, bujnom zelenilu, bistrim vodama tekućicama, ukusnim poljoprivrednim proizvodima i sl. U ključnom poglavlju *Evlijino putovanje kroz Hercegovinu 1664.* (str. 91-226) autori daju ekstenzivnu analizu Evlijina teksta, pretežito prema novoobjavljenom rukopisu. Poglavlje je podijeljeno u više glava, od kojih je svaka posvećena Evlijinom opisu pojedinih mjesta i predjela u Hercegovačkom sandžaku, a koja se danas nalaze na teritoriju Bosne i Hercegovine ili Crne Gore. Od većih mjesta čiji se opisi u Evlijinom *Putopisu* analiziraju u ovoj knjizi su Rudo, Prijepolje, Pljevlja, Čajniče, Foča, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Novi, Perast, Kotor i Risan, Počitelj, Mostar i Konjic. Neki manje poznati lokaliteti, poput utvrde Klobuk, također su dobili dosta mjesta u ovoj knjizi. Na kraju knjige slijede zaključak (str. 227-230), sažetak s engleskim i francuskim prijevodima (str. 231-242), rječnik pojmova te popisi vladara i namjesnika (str. 243-260), izvori i literatura (str. 260-278),

kazalo osobnih i geografskih imena (str. 279-288) te bilješka o autorima (str. 289).

Ovaj rad valja svakako preporučiti čitateljima jer kombinira nekoliko znanstveno-stručnih pristupa – historijski, orijentalističko-filološki i etnološko-terenski, što knjigu čini bogatijom i dinamičnijom nego da je ostala ograničena na samo jedan metodološki pristup. U tom pogledu knjiga je veoma uravnotežena i osvježavajuća. Knjiga donosi čitavo bogatstvo informacija o pojedinim lokalitetima iz samog Evlijina teksta i iz drugih izvora, što samo može obradovati entuzijaste za osmansku povijest i baštinu Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Istraživači lokalne povijesti i kulture u Hercegovini trebali bi posebno profitirati od obilja informacija i razborite analize u ovom radu. Sam tekst knjige pisan je na veoma pregledan, pristupačan i jasan način, što bi je moglo učiniti privlačnijom širem čitateljstvu. Knjiga bi trebala poslužiti i kao spomen na osmansku baštinu koja je nekoć postojala na hercegovačkom području, a bila je uništena ili zapuštena od Evlijinog vremena naovamo, uključujući i onu koja je znatno stradala tijekom rata 1992–1995, a danas je obnovljena, u procesu obnove ili je pak nepovratno izgubljena. Veoma je pohvalno i nadasve ohrabrujuće da se u ovakav pothvat spašavanja od zaborava hercegovačke osmanske – i to uglavnom islamske – baštine uključilo i Sveučilište u Mostaru. Knjizi bi se mogli uputiti i neki prigovori. U postupku recenzije ovog prikaza, skrenuta mi je pažnja na činjenicu

da je na str. 201 u knjizi – gdje se govori o stanovništvu Mostara – naveden prijevod Evlijinog tekstualnog fragmenta koji glasi: „Latini, Hrvati, Srbi, Bugari, uskoci i lacmani ovaj grad nazivaju Mostarom”. Međutim, u izvorniku Evlijina teksta, kao što sam se i sam uvjerio, među ovim grupama se spominju i Bošnjaci, što je iz nepoznatog razloga ovdje ispušteno. Mišljenja sam da se radi samo o nespretnom ali nenamjernom propustu, a ne nekakvom tendencioznom potezu autora knjige. Na to upućuje i činjenica da na ostalim relevantnim mjestima u knjizi ne izostavljaju Bošnjake, a i opći ton knjige, koji dosljedno izbjegava politiziranje i tendencioznu polemičnost, čini puno, kao što sam već rekao, na revalorizaciji osmansko-islamske baštine Hercegovine. Knjizi se također može zamjeriti što autori ponekad spominju i neke građevine, uključujući i vjerske, koje su nastale znatno nakon Evlije, pa i veoma recentno, što nikako nema veze s temom knjige. Zbog toga se u pojedinim trenucima stječe dojam da više nije riječ o znanstvenom djelu o Evlijinom tekstu i onome što je preostalo na terenu, nego o svojevrsnom turističkom vodiču o baštini Hercegovine općenito. Kao što smo već spominjali, izvan tematike čini se i pregled hercegovačke srednjovjekovne povijesti te donošenje popisa bosanskih i humskih srednjovjekovnih vladara.

Dino Mujadžević

ULOGA I ZNAČAJ GAZI HUSREV-BEGA U HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE: Zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine”, Sarajevo, 22. septembar 2021. godine, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022, 305 str.

Početakom 2022. godine publikovan je zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine” održanog nekoliko mjeseci ranije. Organizatori, a potom i izdavači su četiri srodne institucije: Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu i Historijski arhiv Sarajevo. Ovaj zajednički projekat ima naročit značaj, jer je primjer uspješne saradnje četiri značajne institucije koje predstavljaju bazu za naučna istraživanja i projekte u čijem fokusu je prošlost Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Zajedničkim naporima i kapacitetima pobrojanih institucija ovako značajan projekat ubrzo je nakon održavanja naučnog skupa rezultirao i objavljivanjem posebne publikacije, koju predstavljamo ovim kratkim osvrtom.

Zbornik sadrži 15 radova. Iako nisu podijeljeni prema tematskim blokovima, već na prvi, letimični pogled može se uočiti da se svi radovi u ovom zborniku mogu klasificirati prema tri različita aspekta tematike zbornika: 1. Društveno-historijski

kontekst vremena i prostora u kojem je živio i djelovao Gazi Husrev-beg, 2. Obrazovne i kulturne prilike, te prakse iz islamske tradicije u vrijeme Gazi Husrev-bega, 3. Gazi Husrev-begov vakuf kao generator svih društvenih, ekonomskih i privrednih procesa u Sarajevu.

Prvi rad koji otvara ovaj zbornik nosi naslov "Osmansko Carstvo i Bosna u vrijeme Gazi Husrev-bega" (str. 7-24), a njime autor Enes Pelidija na svojevrsan način uvodi ličnost Gazi Husrev-bega na historijsku pozornicu. Radom se tematizira širi vremenski kontekst (od sredine 15. stoljeća i 16. stoljeće), kako bi se mogla steći potpunija predstava o uslovima u kojima Gazi Husrev-beg, kao potomak sultana Bajezida II, izrasta u ličnost koja će odigrati presudnu ulogu u razvoju i statusu Sarajeva kao jednog od urbanih centara. Pored intenzivnih vojnih aktivnosti, kako ističe Pelidija, u periodu Gazi Husrev-bega ne samo da je ostvareno teritorijalno proširenje i ubrzan razvoj postojećih gradskih naselja već i veliki pomak na obrazovno-naučnom planu, za što najveće zasluge treba pripisati osnivanju Gazi Husrev-begova vakufa. Drugi rad kojim se поближе osvjetljava uloga, značaj i doprinos Gazi Husrev-bega u urbanom razvoju Sarajeva je rad Behije Zlatar "Gazi Husrev-beg i njegov doprinos razvoju Sarajeva" (str. 25-34). Kako je poznato, dr. Zlatar autorica je dvije vrlo značajne studije *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće* (Svjetlost, Sarajevo, 1996) i *Gazi Husrev-beg* (Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010), te je u

tom smislu ovaj rad sukus njenog dugogodišnjeg naučnog angažmana na osvjetljavanju i promoviranju bogate prošlosti Sarajeva. Gazi Husrev-beg je ovim radom predstavljen kao sandžakbeg sa vizijom razvoja grada, koji je kao takav osnovao i podigao ključne ustanove koje će činiti jezgru i impuls društvenog, kulturnog, vjerskog i ekonomskog života, čime je svoje ime uklesao u historiju Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Radom Muamera Hodžića "Diplomatski aspekt odnosa Gazi Husrev-bega i Mlečana" (str. 35-50) ličnost Gazi Husrev-bega predstavljena je u svjetlu uspostavljanja i održavanja dobrih međususjedskih odnosa sa Mlečanima i različitim aktivnosti koje su u tom pogledu preduzete. Osim toga, naročit doprinos ovog rada ogleda se u činjenici što je njime konačno ponuđen odgovor i otklonjena jedna vrsta nedoumice koja je duže vrijeme prisutna u historiografiji, a odnosi se na njegovo obavljanje funkcije carskog kapidžibaše, što je zasigurno bilo od presudnog značaja za njegovu kasniju uspješnu diplomatsku interakciju. Ono što je u historiografiji bilo sporno je godina i redosljed imenovanja Gazi Husrev-bega za skadarskog sandžakbega, s jedne strane, i carskog kapidžibašu, s druge. Na temelju prvorazrednog historijskog izvora Hodžić je utvrdio da je "serbevabin (kapidžibaša) Husrev-beg imenovan na mjesto skadarskog sandžakbega 9. šabana 916/21. novembra 1510", čime je u potpunosti otklonio svaku vrstu zabune kada je redosljed napredovanja Gazi Husrev-bega u pitanju.

Četvrti rad koji pripada ovom, uslovno rečeno, prvom bloku je rad Elme Korić pod naslovom "Granice Bosne od Gazi Husrev-bega do Gazi Ferhad-paše Sokolovića" (str. 51-68). Njime su u fokus stavljene vojne i upravne aktivnosti kojima je Husrev-beg stekao status "Gazi". Vojni angažman Gazi Husrev-bega je, kako u ovom radu ističe autorica, rezultirao proširenjem granica Bosanskog sandžaka, što je potom i sam legalizirao. Radom se uspoređuju spomenute aktivnosti Gazi Husrev-bega i Ferhad-paše Sokolovića (50-ak godina poslije) s ciljem da se uoče strateški važni koraci koje su u svom djelovanju poduzimali ovi visokopozicionirani uglednici.

Drugoj tematskoj cjelini ovog zbornika pripadaju tri rada koji se tematikom odnose na obrazovne i kulturne prilike i prakse iz islamske tradicije u vrijeme Gazi Husrev-bega. Rad Velide Mataradžija "Položaj Gazi Husrev-begove medrese u osmanskome obrazovnom sistemu" (str. 69-84) osvrt je na status najznačajnije bosanskohercegovačke obrazovne ustanove iz osmanskog perioda u rangiranju osmanskog školstva. Ovim radom autorica je ustanovila da je Gazi Husrev-begova medresa pripadala stepenu "haridž eli" medresa, što je njenim svršenicima omogućavalo dalji nastavak školovanja u Sahn-i seman medresi, medresi najvišeg ranga u Carstvu.

Radom "Šta je čitao Ali Dede, šejh Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i turbedar turbeta sultana Sulejmana Kanunija?" (str. 85-110) autorskoj dvojca Adnana Kadrića i

Berina Bajrića osvjetljava se kulturni život Sarajeva u 16. stoljeću, a kroz djelovanje Gazi Husrev-begovog hanikaha kao generatora kulturnih, intelektualnih i duhovnih aktivnosti. Funkciju šejha ove značajne ustanove obnašao je Ali Dede Bošnjak, jedan od najistaknutijih bošnjačkih velikodostojnika, pripadnika duhovne i intelektualne elite u punom značenju tog pojma. Radom se, kroz osvjetljavanje obrazovnog profila ove značajne ličnosti, nastoji i odgovoriti na pitanje koja se vrsta literature čitala u Bosni u 16. stoljeću i koliku ulogu su u obrazovanju i duhovnom razvoju imali Gazi Husrev-begov hanikah i tekija kao odgojno-obrazovne ustanove koje, zajedno sa medresom, djeluju u okviru istog vakufa. Drugi dio rada osvrt je na najznačajnija djela Ali Dede Bošnjaka (od ukupno 26, 11 je na arapskom i 15 na osmanskome turskom jeziku). Ovaj rad je, kako autori navode, "svojevrsni prilog proučavanju intelektualne i duhovne povijesti Bosne u 16. stoljeću".

Treći rad iz ove uslovne tematske cjeline je, iako ne slijedi iza naprijed spomenutih, rad Elvira Duranovića "Stoljetni kontinuitet forme vjerskih obreda u Gazi Husrev-begovoj džamiji – ugaoni kamen nastanka i očuvanja važnih segmenata islamske tradicije Bošnjaka" (str. 168-185), koji u fokus stavlja specifične forme ibadeta propisane vakufnamom kao temeljnim dokumentom o osnivanju i daljem egzistiranju i ulozi određenih institucija Gazi Husrev-begova vakufa (džamija, medresa). Prakticiranje obrednih formi u određenim prilikama (neke od njih su salla, mukabela,

ta'rifa, tevhidi, hafiske dove) opstalo je i prisutno i danas, nakon više od pet stoljeća, a važnu ulogu u njegovanju tih praksi odigrale su dvije ključne institucije Gazi Husrev-begova vakufa – medresa i džamija. Analizom određenih obrednih formi autor je nastojao predstaviti utjecaj koji su one imale na islamsku tradiciju Bošnjaka, jer su se one većinom, iako započete u Sarajevu, vrlo brzo proširile i po cijeloj Bosni i Hercegovini i kao takve ostale u primjeni sve do danas.

Konačno, treću tematsku cjelinu ovog zbornika čine radovi koji tematiziraju različite aspekte proučavanja Gazi Husrev-begova vakufa, odnosno vakufa njemu bliskih osoba (supruga, majka). Ovu tematsku cjelinu otvara rad Behçeta Loklara "Gazi Husrev-begov vakuf prema računovodstvenim defterima sredinom 18. stoljeća" (str. 111-146). Na osnovu uvida u do sada neobjavljene izvore (računovodstvene deftere iz 1751. i 1756. godine), autor ističe da je Gazi Husrev-begov vakuf imao velike stavke prihoda i rashoda, a s obzirom na veličinu vakufa, ali i njegovu općedruštvenu utilitarnu funkciju, nudi vrlo značajne podatke o poslovanju, finansijskoj pozadini vakufa i njegovom utjecaju na društveni život Sarajeva.

Rad Hatice Oruč "Gazi Husrev-begov vakuf u svjetlu društvenih potreba i promjena u XIX vijeku" (str. 147-167) nadovezuje se na prethodni rad i predstavlja stanje Gazi Husrev-begova vakufa u 19. stoljeću, šteti koju je pretrpio od požara, ali i govori o kapitalnim ulaganjima, poput izgradnje bolnice, sirotišta, štamparije i sl. U tom smislu, autorica analizira

odnos prihoda i rashoda, odnosno objekata koji su donosili određenu finansijsku dobit i onih koji, budući da su namijenjeni za općedruštvenu korist, posmatrani samo sa rashodovne strane. Ono što je specifičnost spomenutog perioda, jest da se na nivou države osniva Ministarstvo za upravljanje vakufima, čime je uspostavljen jedinstven kontrolni mehanizam za upravljanje vakufima. Ovaj značajan iskorak rezultat je osvješćivanja važnosti i uloge vakufa i promjene državne politike o tom pitanju.

"Vakuf Gazi Husrev-begove majke Seldžuke" (str. 186-195) Hamze Lavića nudi značajne podatke o životu i vakufu Gazi Husrev-begove majke Seldžuke u Serezu, rodnom gradu Gazi Husrev-bega, kao i aktuelnom stanju tog vakufa. Poznato je da je vakufnamom sultanije Seldžuke propisana izgradnja medrese, mesdžida, mekteba i imareta te zavije. Dugo vremena su postojala oprečna mišljenja u vezi sa lokacijom džamije sultanije Seldžuke, međutim, ovaj rad sublimira sva recentnija saznanja do kojih se došlo ponovnim ubiciranjem i radovima na osvjetljavanju ovog značajnog podatka. Ono što je svojevrsni zaključak ovog rada, kako navodi Lavić, jest to da niti jedan od objekata iz ovog vakufa više ne služi svojoj primarnoj svrsi, a džamija sultanije Seldžuke je nakon restauracije pretvorena u galeriju.

U radu Dželile Babović "Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća" (str. 196-217)

fokus pažnje usmjeren je na ženske vakufe u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća. Najvažniji i najveći vakuf koji je zavještala jedna žena je svakako onaj Gazi Husrev-begovog supruge Šahdidar, ali ne treba zanemariti ni doprinos drugih imućnih žena čiji je angažman doprinio očuvanju i opstanku većih i reprezentativnih objekata. Autorica, koja naglašava da ovo nije konačni popis svih vakufa, u radu nudi tabelarni prikaz sa imenima 55 vakufa, vrijednost njihovih novčanih prihoda i namjenu.

“Gazi Husrev-begov vakuf u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu 1878-1914” je naslov rada Hane Younis (str. 218-236) u kojem se na osnovu izvorne arhivske građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu predstavlja sva kompleksnost funkcionisanja vakufa, kao i problemi koji su se najčešće javljali u periodu potpune decentralizacije uprave vakufima na nivou Osmanske države. Da situacija bude još složenija, to je period kada u Bosni dolazi do austrougarske okupacije, što za sobom vuče i ključne promjene u jurisdikciji nad vakufima. Autorica na osnovu arhivske građe uočava određene nedoumice u praksi i nedosljednosti u postupanju po određenim rješenjima suda, pošto su i ovlasti šerijatskih sudova nad vakufskom imovinom bile podijeljene, a u nekim slučajevima šerijatski sudovi nisu ni imali nadležnost. S obzirom na to da je Gazi Husrev-begov vakuf najveći vakuf u Sarajevu, autorica kroz nekoliko ključnih segmenata analizira pristup rješavanju raznovrsnih problema s kojima se ovaj vakuf suočio u sudskoj praksi.

Zbornik zaokružuju dva rada u kojima je dat osvrt na suočavanje sa različitim zloupotrebama vakufa u savremenom dobu. Rad Senaida Zajimovića “Uzurpacija Gazi Husrev-begovog vakufa i posljedice po društvo” (str. 237-267) usmjeren je na analizu nekoliko ključnih zloupotreba Gazi Husrev-begovog vakufa (uzurpacija, devastacija, nacionalizacija, preknjižavanje, oduzimanje, pljačka), koje su ovoj najvažnijoj instituciji u povijesti Sarajeva nanijele nenadoknadivu štetu. O procesu povrata vakufske imovine govori rad “Denacionalizacija i restitucija ili skriveno lice istine” Mustafe Vatrenjaka (str. 268-285). Dva su odvojena procesa povrata te imovine – denacionalizacija i restitucija, a autor detaljno obrazlaže razliku između tih postupaka. Kako je konstatirano, ni ovi procesi, iako zagarantirani, nisu provedeni, što je u krajnjim konsekvencama samo produbilo zloupotrebu ovog vakufa. Osim toga, radom se autor osvrće i na agrarnu reformu nakon 1945. godine, kada je Gazi Husrev-begov vakuf ostao bez značajnog dijela zemljišta i šume.

Posljednji rad, “Gazi Husrev-beg u prijeporu historiografskih interpretacija” (str. 286-305) Sedada Bešlije, portretira figuru ove značajne ličnosti kroz različite historijske izvore, te nudi pregled i analizu različitih historiografskih interpretacija i ocjena pozicije i uloge Gazi Husrev-bega u prošlosti Bosne i Hercegovine. Među najznačajnijim autorima koji su interpretirali ovu ličnost Bešlija navodi Mehmeda Spahu, Safvet-bega Bašagića, Ćiru Truhelku, Saliha Ljubunčića, Hazima

Šabanovića, Muhameda Hadžijahića, Vladislava Skarića, Osmana Asafa Sokolovića, Seida M. Traljića, fra Miju Batinića, Željka Ivankovića, fra Ignacija Gavrana, Pavu Živkovića, Mariju Brandić i dr., a kroz opće ocjene ove ličnosti i njegove vladavine te, naročito, odnos prema drugom i drugačijem.

Sumirajući sve naprijed navedeno, ovaj zbornik nudi obilje korisnih novih podataka i različite perspektive i interpretacije starijih tekstova, a neki radovi, na osnovu do sada nekorisćenih historijskih izvora, nude do sada potpuno nepoznate informacije o različitim aspektima života Gazi Husrev-bega i njegova vakufa kao najznačajnijeg impulsa urbanom razvoju Sarajeva.

Madžida Mašić

ZAMIŠLJANJE ŽENE: O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA U POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE, ur. Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić, Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo, 2023.

Kroz zbornik radova pod naslovom *Zamišljanje žene : o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* nastoji se (ponovno) ispitati i sagledati položaj žene u bosanskohercegovačkoj prošlosti, kao i institucionalni, ideološki i kulturni koncepti kojima je (de)legitimirana upotreba ženskog tijela i bića kao takvog, a koji je idejno nastao tokom mnogih neformalnih razgovora između saradnica

Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta.

Prilikom izdavanja ovog zbornika urednice Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić dobile su kroz rad jedne nevladine organizacije koja kroz podršku ovakvim projektima ukazuje na mizoginiju i čvrstu ukorijenjenost patrijarhalnih vrijednosti u bosanskohercegovačkom višestruko podijeljenom društvu. Urednice su svojevrsnu zahvalnost i opravdanje za podršku Fondaciji Henrich Böll iskazale kroz obim i kvalitet zbornika koji umnogome prevazilazi šturu, nemušte, tekstualno tanahne i dizajnerski kvalitetno opremljene publikacije kojima (ne)vladine organizacije obično opravdavaju završetke projekata na ratom unesrećenim jugoslavenskim prostorima.

Pored Uvodne riječi urednica, biografija autora/ica tekstova, dviju recenzija (Ivane Pantelić i Amile Kasumović), zbornik sadrži ukupno sedam opširnih radova koji se bave širokim spektrom tema koje se kreću od dekonstruisanja mitoloških narativa, preispitivanja stereotipnih slika, prikazivanja književnih i političkih debata, pravnih metamorfoza ženskih udruženja nakon Drugog svjetskog rata i “samoukinuća” AFŽ-a, dekonstruisanja patrijarhalnih narativa bosanskohercegovačke književnosti i vjersko-nacionalne štampe do predstava žene u školskim udžbenicima, čime pokrivaju historijska razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti od srednjega vijeka do danas.

Već prvi rad u Zborniku, koji je napisao Dženan Dautović, ukazuje

na činjenicu da se kroz tekstove ne progovara o razdoblju staroga vijeka, već srednjovjekovnom razdoblju povijesnog razvitka bosanskohercegovačkog društva u kojem je patrijarhat iznimno zreo i snažan. No uvjeren sam da bi potraga urednicā za autoricom/autorom rada koji bi tretirao tematiku kojom se zbornik bavi u razdoblju staroga vijeka, u našim oportunističkim i komfornim akademskim sredinama dovela do odugovlačenja procesa rada na projektu objavljivanja te da do razgovora o rezultatima koje urednice zbornika nude čitateljskoj publici ne bi skoro ni došlo.

Dautović u svom radu, u kojem ima za cilj pokazati položaj žene u bosanskohercegovačkom srednjem vijeku, progovara na tri razine: na razini roda, potom staleža, te kroz dvije studije slučaja, pri čemu naglašava problematiku izvora i iznosi opsežan pregled literature na ovu temu kroz tri prostorna nivoa: evropski i svjetski, regionalni (Jugoistočna Evropa) te, uslovno rečeno, lokalni, odnosno bosanskohercegovački. Kroz studije slučaja pokazuje na koji je to način vladarica, odnosno žena, u aristokratskoj hijerarhiji visoko pozicionirana osoba, postala dio mitološkog narativa današnje političke i publicističke elite o pojedinim, u nauci posve jasnim i gotovo riješenim pitanjima. Političke elite taj iskonstruisani narativ koriste u svrhu mantre o bosanskohercegovačkoj posebnosti koju redovno ponavljaju u pravilnim godišnjim ciklusima u nizu koji uz obljetnicu izdavanja povelje Kulina bana Dubrovčanima, obljetnicu smrti i povratak posmrtnih ostataka Husejin-kapetana Gradaševića u

Bosnu i Hercegovinu, čine još poneke kalendarske tačke.

U radu o ženama u javnom prostoru Bosanskog ejaleta Elma Korić preispituje stereotip o ženi u Osmanskom Carstvu i otkriva sliku u kojoj su žene svjesne i upoznate sa svojim pravima, te koriste i bore se za vlastita prava kroz sudske sporove koji su uglavnom vezani za posjedovanje i upravljanje nekretninama iz kojih ostvaruju materijalnu, finansijsku dobit.

Sonja Dujmović je priložila tekst u kojemu je analitički detektirala brojne srpske pripovjedačice, književnice i pjesnikinje, aktivistkinje nacionalnih manifestacija, nacionalnih udruženja, karitativnih udruženja, učiteljice itd., te u radu pronalazi trenutak u kojem dolazi do "izlaska žene u javnost" koji "odjednom" nije bio sporan, odnosno nije bio sprečavan, pošto žena kao takva postaje – muškom voljom, muški saborac u književnim i političkim debatama.

Na ovaj se rad naslanja tekst Aide Ličine Ramić koja, slično kao i Dujmović, pokazuje mijene u ženskim društveno-političkim organizacijama, pri čemu prati pravni okvir kroz koji su nakon Drugog svjetskog rata žene bile organizirane u određena politička tijela – od osnivanja AFŽ-a (1942. godine), preko Saveza ženskih društava (1953. godine) pa do Konferencije za društvenu aktivnost žena (1961. godine), pri čemu posredno daje nacrt odgovora na pitanje o (novom?) položaju žene u socijalističkoj Jugoslaviji – državi koja je žensku emancipaciju i rješenje pitanja problematike socijalizacije

porodičnih funkcija rješavala tako što je kroz svoje društvene institucije počela preuzimati određene uloge koje su u tradicionalno patrijarhalnim društvima obavljale žene.

Ajla Demiragić je analizirala prvu sistematsku znanstvenu studiju koja prikazuje nastanak i razvoj muslimanske, bošnjačke književnosti, u kojoj je Muhsin Rizvić, kao autor analizirane studije, potpuno ignorirao žensko pitanje, studiju u kojoj su žene bosanskohercegovačke književnosti prikazane i predstavljene kao izuzetak i anomalija. Demiragić je ovdje naglasila problem “androcentričnog prikaza” kulturnog i književnog života jednog društva i ukazala na posljedice izostavljanja prvih žena koje su publicirale svoje radove, što je vodilo ka tome da se sve naredne generacije književnica promatraju kao manje vrijedne i nebitne, te je posve jasno kako je jednakost muškaraca i žena samo proklamirana, dok je patrijarhat i dalje ostao u temeljima socijalističkog društvenog uređenja.

Cilj rada Sabine Veladžić pod naslovom “Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992” je da pokaže način na koji je lik žene predstavljan tokom kasnog socijalizma, u doba krize, uoči izbijanja rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu. Veladžić u ovom tekstu pokazuje kako žena tokom procesa tranzicije (p)ostaje temelj (jedno)etničkog društva i zajednice, jer se tradicionalno ukorijenjene, patrijarhalne tekovine samo preuzimaju i svode se na uže, jednonacionalne i vjerske principe. Idealni lik žene tako postaje Bošnjakinja, majka, vjernica,

odgojiteljica novih naraštaja, koja je posvećena zajednici koja slijedi patrijarhalne vrijednosti i islamsku vjersku tradiciju.

U tekstu pod naslovom “Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini” Melisa Forić Plasto pokazuje kako se kroz školski sistem izbjegava progovoriti o ulozi žena u prošlosti, jer su informacije o ženama koje učenici nalaze u udžbenicima malobrojne. Forić Plasto pokazala je kako se stanje u kreiranju udžbeničkih politika prema položaju žene u društvu nije bitno mijenjalo te da se u prikazima prošle zbilje žena učenicima prikazuje kao “manje vrijedno biće”, građanin “drugog reda” i slično, što pokazuje da ovaj zbornik može poslužiti kao inicijalni poziv, ali i vodič za dekonstrukciju patrijarhalnih vrijednosti koje su temeljni remetilački faktor našeg (bosanskohercegovačkog) društva u cjelini.

Edin Omerčić

Dženita Karić, BOSNIAN HAJJ LITERATURE: MULTIPLE PATHS TO THE HOLY, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2023, 256 str.

Početkom 2023. godine ugledna akademska izdavačka kuća Edinburgh University Press objavila je knjigu pod naslovom *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy* autorice Dženite Karić, profesorice Univerziteta u Amsterdamu, koja na primjeru Bosne i Hercegovine proučava jednu od strogih islamskih dužnosti za imovno sposobne muslimane,

koja predviđa putovanje u Meku i Medinu, odnosno obavljanje obreda hadža. Knjiga je napisana na 256 stranica, a njenu glavninu čine uvod, pet poglavlja i zaključak. Recenzenti ove knjige su eminentni istraživači prošlosti i sadašnjosti Bosne i Hercegovine, Edin Hajdarpašić i David Henig, dok njenu naslovnu stranicu krase crtež Elvira Jusufovića koji simbolično prikazuje samostalno putovanje autom u Meku hadžinica Safije Šiljak i Hidajete Mirojević.

U uvodu autorica navodi da knjiga koju je napisala govori o spisima o hadžu koji ustvari predstavljaju konekciju između hodočašća u Meki i ljudi u udaljenim krajevima iz kojih dolaze hodočasnici, u ovom slučaju iz Bosne i Hercegovine. Objašnjavajući svoje osnovne ciljeve, Karić nas vodi kroz priču ispisanu u dnevničkim zabilješkama čija je autorica Hidajeta Mirojević, koja je zajedno sa Safijom Šiljak 1981. godine obavila hadž na način da su put od Sarajeva do Meke prešle privatnim automobilom, Volkswagen bubom. Osim što su bile prijateljice, povezivala ih je i činjenica da su pripadale jednom mladomuslimanskom ogranku, zbog čega je Safija Šiljak neko vrijeme provela i u zatvoru. Razlog njihovog putovanja autom bila je želja da na sebe skrenu što manje pažnje u socijalističkom društvu, uzimajući u obzir njihovu prošlost, te su putovanje autom uspijevale prikazati kao turistički posjet Bliskom Istoku. Ove dnevničke zabilješke objavljenje su 2014. godine, nakon smrti Hidajete Mirojević. Na ovom primjeru autorica ukazuje na značaj ovog izvora iz

više različitih perspektiva kojima će se kasnije posvetiti značajna pažnja unutar zasebnih poglavlja knjige. Također, autorica se u uvodu osvrnula i na slična istraživanja na globalnom nivou, konstatirajući da je putopisna literatura o hadžu analizirana u kontekstu proučavanja različitih tema, kao što su, između ostaloga, konverzija u islam, transnacionalne veze i panislamizam. Osvrćući se na hadž iz Bosne kao pojavu dugog trajanja i objašnjavajući način na koji je koncipirala poglavlja unutar knjige, autorica je navela tri stavke koje karakteriziraju pisanje bosansko-hercegovačkih muslimana o hadžu kroz nekoliko stoljeća, a to su: stalna napetost između lokalnog i univerzalnog, prekid između predmodernih i modernih načina posredovanja te tenzija između obredne "praznine" i impulsa koji stvara smisao i koji je vidljiv u spisima.

U fokusu prva dva poglavlja nalazi se literatura o hadžu nastala u osmanskome periodu. Prvo poglavlje "The Meanings of the Sacred" (str. 29-60) tematizira koncept, razloge pisanja, važnost pisanja i različite poglede na Meku i Medinu u spisima o hadžu nastalim u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, a čiji su autori 'Alī-dada al-Būsnawī, 'Abdullāh al-Būsnawī i Ḥasan Imām-zāda al-Būsnawī. Autorica je sažeto prezentirala biografske podatke o trojici Bosanaca, napominjući da je riječ o ljudima koji su bili aktivni sudionici intelektualnog života u Osmanskom Carstvu. U kontekstu teme kojom se bavila, Karić smatra da je analizirane autore, i pored različitosti u njihovim

djelima, povezivala “aktivna uloga u konstruiranju svetosti kroz različita, ali kompatibilna tekstualna sredstva i žanrove”. Prvo poglavlje autorica zatvara opaskom da su rasprave navedenih učenjaka uspostavile diskurs o hadžu za period koji je uslijedio (17. i 18. stoljeće), a koji je predmet propitivanja u drugom poglavlju “The Roads to Meca” (str. 61-93). Na ovom mjestu je autorica istraživala itinerare i putopise bosanskohercegovačkih hadžija u 17. i 18. stoljeću, kada je već broj hadžija iz Bosne postajao veći. Naglasak je na običnom čovjeku, njegovom putu, doživljaju hadža i poruci koja je slata lokalnom stanovništvu. Pred onima koji su željeli obaviti hadž nalazilo se životno putovanje, te zbog toga Karić upozorava i na određene rasprave koje su se vodile oko stvarnog razloga putovanja. Naime, u ovom vremenu su pojedini učenjaci upozoravali da se na hadž nije trebalo kretati zbog avanture i zabave koju donosi to putovanje, nego isključivo zbog vjere. Autorica je mišljenja da je za bosanske hadžije putovanje na hadž bilo i više od ispunjavanja Božije odredbe, te da su se na tom putu kretali u različitim prostorima svetosti obilazeći mezarja važnih ličnosti islamske prošlosti, najčešće povezanih sa Muhammedom, a. s., prolazeći kroz važne muslimanske gradove i susrećući se s bitnim učenjacima vremena u kojem su živjeli. Stoga, pored činjenice da je putovanje na hadž u tom periodu predstavljalo nevjerovatnu avanturu, Karić je mišljenja da je stvarni motiv većine hodočasnika bila potraga za svetim i razumijevanje svetog. Kroz

ovo poglavlje čitatelja vode primjeri prisutni u Bašeskijinoj međzmi i putopisima s hadža Jusufa Livnjaka i Mustafe Muhlisija.

U narednim poglavljima autorica je pratila narative o hadžu u modernom periodu, krenuvši od 19. stoljeća. Treće poglavlje, naslovljeno “Change” (str. 94-134), sagledava odnos prema hadžu i način prikazivanja hadža u novinama, od austrougarske okupacije 1878. godine do Drugog svjetskog rata, te diskusije u vezi s različitim pitanjima vezanim za ovaj obred. Karić je prezentirala veći broj primjera povezan s ovom temom na južnoslavenskom području, ali centralno mjesto unutar ovog poglavlja pripalo je raspravi pokrenutoj od strane Ismeta Vratanića koji je objavio nekoliko kritičkih tekstova o hadžu, nastalih kao rezultat njegovog putovanja u Hidžaz. Njegov putopis se uklapao u literaturu koja je stereotipno prikazivala Hidžaz kao zaostao i egzotičan, dok je hadž profaniziran i prikazivan kao turistička avantura. Takav narativ uklapao se u evropske narative u kojima je hadž, između ostaloga, prikazivan i kao pokazatelj zaostalosti. Odgovor Vrataniću je, prema riječima autorice, došao u vidu druga dva putopisa, čiji su autori bili Muhamed Krpo i Ibrahim Hakki Čokić. Sva tri putopisa su imala određeni utjecaj na prikazivanje hadža u štampi. Krpo i Čokić na više mjesta kritiziraju Vratanićeve stavove, smatrajući da iskreni vjernici pred sobom imaju naum obavljanja svete dužnosti, da su skoncentrirani na obrede hodočašća i da nemaju dovoljno vremena za turističke aktivnosti.

Ipak, Karić kritički promatra Krpin putopis, ukazujući da je i on posjetio veliki broj mjesta na putu do Meke, da je pozivao i druge da ih posjete, da je na tom putu gledao projekcije filmova te da naslovnicu njegovog putopisa ne krasi slika Meke i Medine, nego egipatske piramide u pozadini što, prema njenim riječima, akcentira putopisa stavljajući na putovanje, a ne na krajnji cilj. Na kraju trećeg poglavlja autorica čitatelje upoznaje o raspravi Adila Čokića i Osmana Nurija Hadžića o predislamskoj tradiciji hodočašća u Meku, uklapajući raspravu u odgovarajući kontekst kada je riječ o razvoju islamske misli kako u svijetu tako i u našim područjima. Četvrto poglavlje "Dis/Connections" (str. 135-173) poslužilo je za propitivanje putopisne literature u socijalističkom periodu. Autorica dobro primjećuje da je odlazak na hadž u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata imao jaku političku pozadinu. Iako se na upražnjavanje vjere gledalo s posebnim oprezom, obred hadža iskorišten je u političke svrhe, kako bi se ciljano suzbili propagandni narativi o lošem položaju jugoslavenskih muslimana, koji su se širili Bliskim Istokom nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom. Takva politika bila je izuzetno bitna i u vremenima kada će Jugoslavija nastojati da se snažno poveže s muslimanskim zemljama na Bliskom Istoku. S druge strane, muslimanima unutar Jugoslavije se nastojala prikazati slika da cilj novih vlasti nije da ograničavaju njihova vjerska prava. U kontekstu naprijed navedenog, Karić analizira putopis Hasana Ljubunčića, člana prvih

delegacija hadžija koje je Jugoslavija poslala u Meku i Medinu, a koji na najbolji način prikazuje promjenu narativa o hadžu i putu na hadž u odnosu na prethodni period. Značajnu pažnju u ovom poglavlju autorica je posvetila kritici senzacionalizma u putopisu Zuke Džumhura, navodeći da je isti eklatantan primjer orijentalističkih narativa o Hidžazu. Autorica ističe i podatak da je njegov putopis "Kamen crnog sjaja" izostavljen iz izdanja *Nekrologa jednoj čaršiji* 2004. godine, što je, prema kritičarima, rezultat činjenice da se nipošto ne smije narušiti pozicija djela Zuke Džumhura kreirana unutar bošnjačkog nacionalnog narativa. Posljednji dio ovog poglavlja posvećen je analizi različitih stajališta i prikaza vezanih za hadž, prisutnih u djelima predsjednika Udruženja ilmijje Huseina Đoze, koji je nakon Drugog svjetskog rata bio osuđen na zatvorsku kaznu od komunističnih vlasti zbog kolaboracije, ali je nakon izdržavanja kazne postao blizak socijalističkom režimu, te Fejzulaha Hadžibajrića, orijentaliste i kadirijskog šejha, koji je bio u nemilosti socijalističkog režima. U posljednjem poglavlju ove knjige, "Bosniaks between Homeland and Holy Land" (str. 174-207), proučavani su narativi vezani za hadž u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) i poslijeratnom periodu. Autorica je u prvom dijelu sagledala putopis Munira Gavrankapetanovića, te putopis koji su zajednički napisali Mehmedalija Hadžić, Amir Hodžić i Jusuf Žiga, a centralno mjesto zauzima prvi hadž pod zastavom Republike Bosne i Hercegovina

1994. godine na koji je putovao i predsjednik Alija Izetbegović. S obzirom na to da su tom prilikom hadž obavljali ranjeni borci Armije Republike Bosne i Hercegovine i da je rat bio u toku, to je Bosnu i Hercegovinu i njene hadžije stavilo u prvi plan na globalnom planu kada su u pitanju muslimanske zemlje. Peto poglavlje završava osvrtom na zabilješke i dojmove brojnih hadžija na njihovim putovanjima prema Meki i Medini u godinama nakon rata.

U zaključnom razmatranju (str. 208-215) ukazano je na raznovrsnost putopisne literature o hadžu iz Bosne, te su sažeti osnovni rezultati knjige. U prvom planu je bitnost hadža u životu bosanskohercegovačkih muslimana, uz napomenu da je to bilo vidljivo i za vrijeme trajanja pandemije COVID-19, kada je organiziran niz aktivnosti koje su predstavljale njihovo razočarenje i nostalgiju zbog činjenice da ne mogu putovati u Meku i Medinu. Prateći period od pet stoljeća, Karić je na osnovu putopisne literature i slične izvorne građe uspješno analizirala i raspravljala o društvenokulturnom utjecaju hadža u životu muslimana u Bosni i Hercegovini, te sagledala na koji su sve način bosanskohercegovački muslimani u tom periodu doživljavali i shvaćali hadž. Osnovna teoretska tvrdnja knjige je da je tekstualni diskurs o hadžu vrsta medijacije/posredovanja između društveno-historijskih okolnosti i posvećenosti svetom. Upravo iz tog razloga, mnoge prethodne studije o hadžu su iscrpljivale prethodno, a zanemarivale potonje. U biti, dok su društveno-historijske okolnosti

oblikovale vrstu i način pisanja o svetom, s druge strane, usprkos različitim historijskim izazovima, posvećenost svetim prostorima Meke i Medine bila je konstantna. Koristeći se odgovarajućim i "svježijim" metodološkim pristupima, autorica je uspjela napisati knjigu koja u isto vrijeme može biti korisna istraživačima ove i srodnih tema, ali i široj javnosti zainteresiranoj za hodočasnu literaturu. U tom smislu ne treba zanemariti ni činjenicu da je hadž s vremenom postao bitan predmet zanimanja i za nemuslimane. Kvalitetnom analizom, argumentacijom i predstavljanim zaključcima napravljen je značajan korak naprijed u odnosu na rezultate izučavanja autora koji su se ranije iz različitih perspektiva bavili temama vezanim za hadž iz Bosne. Na kraju, želio bih istaknuti nadu da će važnost teme i kvalitet ove knjige biti primijećeni i od institucija koje se bave humanističkim naukama ili od izdavačkih kuća u Bosni i Hercegovini, te da će u doglednom periodu biti prevedena i objavljena na bosanskom jeziku.

Amer Maslo

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, Svezak treći. Obradio Hamza Lavić. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022, 370 str.

Treći svezak *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* koji je pred nama, nastavak je kontinuiranog i predanog rada na predstavljanju vrijedne rukopisne baštine o kojoj skrbi Historijski arhiv

Sarajevo. Ova institucija prethodno je objavila dva sveska kataloga rukopisa iz svoga fonda (*Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak 1, Obradio: Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak 2, Obradio: Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2011).

Svojim sadržajem, odnosno rukopisnim fondom, ovaj, treći svezak razlikuje se od prethodna dva po tome što je njime u potpunosti predstavljena jedna privatna kolekcija rukopisa. Naime, riječ je o porodičnoj biblioteci porodice Okić, hfz. Mehmeda Teufika Okića, muderrisa Osman-kapetanove medrese u Gračanici i njegova sina, istaknutog profesora i intelektualca 20. stoljeća, Muhameda Taiba Okića. Ukupan broj rukopisnih kodeksa obuhvaćenih ovim katalogom je 158, a broj predstavljenih djela na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku je 276. S obzirom na to da je riječ o porodičnoj kolekciji jedne ulemanske porodice, ne čudi činjenica da je najveći broj napisanih djela iz oblasti tedžvida (nauke o čitanju kur'anskog teksta), islamskog prava, gramatike arapskog jezika, književnosti i islamskog vjerovanja. Naravno, kako je riječ o široko obrazovanim intelektualcima, u ovoj kolekciji su, u nešto manjem broju, zastupljena i djela iz drugih oblasti, kao što su sintaksa arapskog jezika, etika, hadis, logika, disputacija i dr.

Rukopisna kolekcija porodice Okić sadrži i nekoliko djela domaćih autora, što uvećava njenu vrijednost. Riječ je o djelima Hasana Kafije

Pruščaka (*Azhār al-rawdāt fī šarḥ Rawḍāt al-ğannāt*, MTO 99; prijevod djela *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam* na turski jezik, MTO 137; *Ḥaḳīqa al-šalā fī šarḥ Muqaddima al-šalā*, MTO 116/1; *Maqāla fī al-ta'zīr al-šar'ī*, MTO 21/1; *Ta'liqāt 'alā kitāb al-da'wā – Risāla fī al-da'wā*, MTO 21/2; *Risāla fī bayān lafẓ čalab wa čalabī / Risāla fī tašḥīḥ lafẓ čalabī*, MTO 61). Pored Pruščakovih djela, ova kolekcija sadrži i tri djela Muhameda Musića Allameka Bošnjaka (*Tafsīr sūra al-Faḥ*, MTO 131; *Šarḥ al-risāla al-šamsiyya*, MTO 11; *Ḥašiya 'alā al-Fawā'id al-ḍiyā'iyya*, MTO 6), dva djela Muhameda Hevaija Uskufija (*Maqbūl-i 'ārīf*, MTO 25; tri pjesme *Abyāt li Hawā'ī*, MTO 50), te po jedno djelo Hasana Duvnjaka (*Mağma' al-ğawāhir*, MTO 113/2), Ibrahima Opijača (*Risāla fī manāqib al-Šayḥ Yūyō Muṣṭafā ibn Yūsuf al-Mostārī*, MTO 27), Mustafe Muhlisija (*Dalīl al-manāhil wa muršid al-marāhil*, MTO 114). Osim toga, u *Katalogu* nalazimo i podatke o diplomu (iğāza) iz kaligrafije, koju je izdao sarajevski kaligraf porijeklom iz Konjica Ismā'īl al-Ḍihnī svome učeniku Aḥmadu al-Muḥtārju (Ahmed Burek), također poznatom sarajevskom kaligrafu iz 19. stoljeća. Idžazu/diplomu istog profesora, poznato je, stekli su i Muṣṭafā Nā'īl i Fadil-paša Šerifović.

Vrijednost ove rukopisne kolekcije dodatno uvećavaju i prijepisi iz pera domaćih prepisivača: hafiz Aḥmad b. Fāḍil zāde, hafiz Salim Alić, As'ad b. Ḥusayn Trnowalī, Munla Kethoda b. Muḥammad Bābī zāde (Babić) Odoša Glamočak,

Muhamed Enveri Kadić, Muḥammad b. Yūsuf al-Bosnawī al-Yayčawī, šejh Mušṭafā Ṭabbāg-zāde (Tabaković), Yūsuf b. Sulaymān Prozorli.

Za situiranje ovih artefakata u vremenu i prostoru vrlo su važne bilješke o vlasnicima. U tom smislu vrijedi spomenuti istaknute pojedince, poput ‘Abdurraḥīma b. Muḥammada Novalije iz Sarajeva, ‘Abdullāha al-Bosnawīja Ismā‘īla al-Muḥāsiba, ‘Abdurraḥīma b. Muḥammada Muftī zāde Travničanina, Ahmed-age Potogije, mula Huseina Husike Olovljanina, Sayfuddīna Fahmīja Kemure, Mula Šāliḥa b. Sulaymāna Spahića, Husejn-efendije Muzaferije, Šakir-efendije Muidovića, Yūsufa b. Ādam-bega Resulbeg zāde (Resulbegović), Yūsufa Dīyā’īja b. ‘Alī Darwiša Āgo zāde (Agić).

U izradi ovog kataloga slijeđena je ustaljena metodologija kataloške obrade rukopisa koja podrazumijeva klasifikaciju prema oblastima iz kojih su djela napisana, a unutar svake oblasti klasifikaciju prema jezicima na kojima su djela napisana (arapski, turski, perzijski, bosanski), i to slijedećim redoslijedom: enciklopedija (1), osnove pravila čitanja Kur’ana / tedžvid (37), komentar Kur’ana (11), tradicija / hadis (9), dogmatika / akaid (20), molitve (5), uvod u islamsko pravo (3), islamsko pravo (32), šerijatskoppravna rješenja / fetve (4), islamsko nasljedno pravo (3), postupak pred šerijatskim sudovima (2), islamski misticizam (4), etika i propovjedništvo (9), filozofija i logika (16), kaligrafija (2), gramatika (morfologija, sintaksa, stilistika) (39), rječnici (10), književnosti (24),

epistolografija (5), historija (8), biografija (9), medicina i farmacija (10), matematika (1), astrologija i astronomija (3), tajanstvene nauke (5). Slijeđena metodologija kataloške obrade potvrđuje dugogodišnju tradiciju publikovanja kataloga orijentalnih rukopisa u Bosni i Hercegovini, gotovo četrdeset kataloga. Vrijedi napomenuti da je sama saradnja sa fondacijom Al-Furqan iznjedrila više od dvadeset kataloga rukopisa baštinskih ustanova Bosne i Hercegovine, te dva reprinta već objavljenih kataloga rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Duboko svjesni važnosti predstavljanja ogromnog rukopisnog blaga Bosne i Hercegovine kao svjedoka minulih vremena i pismenosti na ovim prostorima, s razlogom smo ponosni na tu činjenicu.

Posljednje stranice *Kataloga* zauzimaju indeksi (naslova, naslova u transkripciji, autora, prepisivača, vlasnika, mjesta i ustanova, te kataloški i signaturni indeks), čime je olakšana prohodnost kroz *Katalog* i njegovo korištenje. U sekciji *Prilozi* ponuđene su reprodukcije najljepših i najvrednijih rukopisa iz ove kolekcije.

Izdavaču i priređivaču Hamzi Laviću upućujemo najiskrenije čestitke na objavljivanju trećeg sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, čime smo obogaćeni novim saznanjima o bogatstvu i raznovrsnosti rukopisne ostavštine jedne ugledne ulemanske porodice kakva je bila porodica Okić.

Madžida Mašić